

T.C.
İSTANBUL GELİŞİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

LİBERAL DEMOKRASİ VE ADALET VE KALKINMA PARTİSİ:
2003 - 2018

SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Fırat DEMİRKOL

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Nail ÖZTAŞ

İSTANBUL – 2020

TEZ TANITIM FORMU

- YAZAR ADI SOYADI** : Fırat DEMİRKOL
- TEZİN DİLİ** : Türkçe
- TEZİN ADI** : Liberal Demokrasi ve Adalet Kalkınma Partisi: 2003 - 2018
- ENSTİTÜ** : İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
- ANABİLİM DALI** : Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler
- TEZİN TÜRÜ** : Doktora
- TEZİN TARİHİ** : 06.11.2020
- SAYFA SAYISI** : 323
- TEZ DANIŞMANLARI** : Prof. Dr. Nail ÖZTAŞ
- DİZİN TERİMLERİ** : Adalet ve Kalkınma Partisi, Liberalizm, Liberal Demokrasi, Türk Siyasi Hayatı
- TÜRKÇE ÖZET** : İlgili çalışma Türkiye siyasi hayatının en önemli aktörlerinden birisi olan Ak Parti ve lideri Recep Tayyip Erdoğan'ın iktidar sürecinde ortaya koyduğu uygulamalar ve değişimlerin liberal demokrasi çerçevesinde değerlendirilmesini amaçlamıştır. Bu çalışmanın çerçevesinin liberal demokrasi olarak belirlenmesinin sebebi dönemimizde demokrasinin genel olarak uygulandığı ve geçerli sayıldığı modern versiyonunun çeşitli değişiklikler göstermek ile birlikte 'liberal demokrasi' olarak kabul edilmesindedir. İlgili çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Bu üç ana bölümün dışında Giriş, ve Genel Değerlendirme ve Sonuç Bölümleri ile çalışmanın ana gövdesi oluşturulmaktadır. Çalışmanın birinci bölümü üç alt başlıktan oluşmakta ve bu başlıklar içerisinde demokrasi kavramından başlanarak altı ana kriter üzerinden modern demokrasi olarak kabul edilen liberal demokrasi anlatılmaktadır. Birinci bölümün üçüncü alt başlığında ise Türkiye'nin Osmanlı Devleti döneminden başlamak üzere demokratikleşme adımları incelenmiş ve

özellikle günümüzdeki siyasi tartışmaların da gündeminde olan merkez-çevre rekabeti üzerinde durulmuştur. Çalışmanın İkinci Bölümünde ise, Adalet ve Kalkınma Partisi dört başlık altında incelemeye alınmıştır. Bu başlıkların altında Ak Parti'nin iktidarına giden süreci, siyasi geçmişi, felsefi ve siyasi kişiliği ve dönemlerine ayrılması şeklinde ortaya konulmuştur. Üçüncü Bölümünde ise Birinci Bölümde liberal demokrasinin temeli olarak açıklanan altı ilke kapsamında 2003 – 2018 yılları arasında Adalet Kalkınma Partisi iktidarı döneminde ortaya konan uygulamaların ve yönetimin değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu değerlendirme yapılırken İkinci Bölümde ortaya konan dönemsellikte bağlantılı olarak uygulamalardaki değişimler ifade edilmeye çalışılmıştır. Son olarak Genel Değerlendirme ve Sonuç kısmında ise Ak Parti iktidarının 16 yıllık dönemini kapsayan bu çalışma neticesinde iktidar tarafından ortaya konulan uygulamaların liberal demokrasi kapsamında belirlenen ilkeler doğrultusunda değerlendirilmesi yapılmıştır.

Yapılan çalışma neticesinde Ak Parti iktidarının iktidara geldiği 2002 yılı sonu ile 2007 yılları arasında yoğun bir liberalleşme politikası uyguladığı, devamındaki süreçte 2007-2011 yılları arasında daha düşük yoğunlukta bir liberalleşme uygulaması dönemi olduğu ve 2011-2016 yılları arasında eleştirilmek ile birlikte kısmi bir liberal eğilim ortaya koyduğu ancak 2016-2018 yılları arasındaki dönem içerisinde ise liberal demokrasi uygulamaları noktasında daha fazla eleştirildiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

DAĞITIM LİSTESİ

- : 1. İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne
2. YÖK Ulusal Tez Merkezine

Fırat DEMİRKOL

T.C.
İSTANBUL GELİŞİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

LİBERAL DEMOKRASİ VE ADALET VE KALKINMA PARTİSİ:
2003 - 2018

SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Fırat DEMİRKOL

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Nail ÖZTAŞ

İSTANBUL – 2020

BEYAN

Bu tezin/projenin hazırlanmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğu, başkalarının ederlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğu, kullanılan verilerde herhangi tahrifat yapılmadığını, tezin/projenin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez/proje olarak sunulmadığını beyan ederim.

Fırat DEMİRKOL

.../.../2020



JÜRİ ÜYELERİNİN KABUL VE ONAY SAYFASI ÖRNEĞİ

İSTANBUL GELİŞİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Fırat DEMİRKOL'un Liberal Demokrasi ve Adalet Kalkınma Partisi: 2003 – 2018 adlı tez çalışması, jürimiz tarafından SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER anabilim dalında DOKTORA tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan _____
Prof. Dr. Tevfik ERDEM

Üye _____
Prof. Dr. Nail ÖZTAŞ
(Danışman)

Üye _____
Prof. Dr. Bekir Berat ÖZİPEK

Üye _____
Doç. Dr. Yavuz ÇİLLİLER

Üye _____
Dr. Öğr. Üyesi Fatih Fuat TUNCER

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

... / ... / 2020

Prof. Dr. İzzet GÜMÜŞ

Enstitü Müdürü

ÖZET

İlgili çalışma Türkiye siyasi hayatının en önemli aktörlerinden birisi olan Ak Parti ve lideri Recep Tayyip Erdoğan'ın iktidar sürecinde ortaya koyduğu uygulamalar ve değişimlerin liberal demokrasi çerçevesinde değerlendirilmesini amaçlamıştır. Bu çalışmanın çerçevesinin liberal demokrasi olarak belirlenmesinin sebebi dönemimizde demokrasinin genel olarak uygulandığı ve geçerli sayıldığı modern versiyonunun çeşitli değişiklikler göstermek ile birlikte 'liberal demokrasi' olarak kabul edilmesindedir. İlgili çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Bu üç ana bölümün dışında Giriş, ve Genel Değerlendirme ve Sonuç Bölümleri ile çalışmanın ana gövdesi oluşturulmaktadır. Çalışmanın birinci bölümü üç alt başlıktan oluşmakta ve bu başlıklar içerisinde demokrasi kavramından başlanarak altı ana kriter üzerinden modern demokrasi olarak kabul edilen liberal demokrasi anlatılmaktadır. Birinci bölümün üçüncü alt başlığında ise Türkiye'nin Osmanlı Devleti döneminden başlamak üzere demokratikleşme adımları incelenmiş ve özellikle günümüzdeki siyasi tartışmaların da gündeminde olan merkez-çevre rekabeti üzerinde durulmuştur. Çalışmanın İkinci Bölümünde ise, Adalet ve Kalkınma Partisi dört başlık altında incelemeye alınmıştır. Bu başlıkların altında Ak Parti'nin iktidarına giden süreci, siyasi geçmişi, felsefi ve siyasi kişiliği ve dönemlerine ayrılması şeklinde ortaya konulmuştur. Üçüncü Bölümünde ise Birinci Bölümde liberal demokrasinin temeli olarak açıklanan altı ilke kapsamında 2003 – 2018 yılları arasında Ak Parti iktidarı döneminde ortaya konan uygulamaların ve yönetimin değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu değerlendirme yapılırken İkinci Bölümde ortaya konan dönemsellikle bağlantılı olarak uygulamadaki değişimler ifade edilmeye çalışılmıştır. Son olarak Genel Değerlendirme ve Sonuç kısmında ise Ak Parti iktidarının 16 yıllık dönemini kapsayan bu çalışma neticesinde iktidar tarafından ortaya konulan uygulamaların liberal demokrasi kapsamında belirlenen ilkeler doğrultusunda değerlendirilmesi yapılmıştır. Yapılan çalışma neticesinde Ak Parti iktidarının iktidara geldiği 2002 yılı sonu ile 2007 yılları arasında yoğun bir liberalleşme politikası uyguladığı, devamındaki süreçte 2007-2011 yılları arasında daha düşük yoğunlukta bir liberalleşme uygulaması dönemi olduğu ve 2011-2016 yılları arasında eleştirilmek ile birlikte kısmi bir liberal eğilim ortaya koyduğu ancak 2016-2018 yılları arasındaki dönem içerisinde ise liberal demokrasi uygulamaları noktasında daha fazla eleştirildiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Adalet ve Kalkınma Partisi, Liberalizm, Liberal Demokrasi, Türk Siyasi Hayatı

SUMMARY

This study aimed to evaluate the practices and changes of AK Party (the Justice and Development Party [Adalet ve Kalkınma Partisi]) and its leader Recep Tayyip ERDOĞAN (who is one of the most important players in Turkey's political life) within the framework of liberal democracy during his government. The reason why the framework of this study is determined as liberal democracy is that the modern version of democracy, which was generally applied and considered valid in our period, was accepted as "liberal democracy" with various changes. The related study consists of three main parts. Apart from these three main sections, the main body of the study is formed with the Introduction, General Evaluation and Conclusion sections. The first part of the study consists of three subtitles. Under these subtitles, starting from the concept of democracy, liberal democracy, which is accepted as modern democracy, is explained over six main criteria. In the third sub-title of the first chapter, Turkey's democratization steps, beginning the Ottoman period, were examined. And especially the center-periphery competition, which is also on the agenda of current political discussions, has been emphasized. In the second part of the study, AK Party was examined under four headings. Under these headings, the process of the AK Party to power, its political history, philosophical and political personality have been divided into periods. In the Third Part, within the scope of the six principles explained as the basis of liberal democracy in the First Chapter, the practices and the administration of the AK Party rule between 2003 and 2018 are evaluated. While making this evaluation, the changes in practices in connection with the periodicity set out in the Second Chapter were tried to be expressed. Finally, in the General Evaluation and Conclusion section, as a result of this study covering the 16-year period of the AK Party government, the practices put forward by the government were evaluated within the framework of the principles determined within the scope of liberal democracy.

As a result of study, Ak Party government implemented an intense liberalization policy between the end of 2002 and 2007, in the following period, there was a period of less intense liberalization period between 2007-2011 and a partial liberal tendency emerged with criticism between 2011-2016. However, in the period between 2016-2018, it appears that it was criticized more in term of liberal democracy practises.

Keywords: Justice and Development Party, Liberalism, Liberal Democracy, Turkish Political Life

İÇİNDEKİLER

SAYFA

ÖZET.....	i
SUMMARY	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR LİSTESİ	v
ÖNSÖZ.....	ix
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM	4
DEMOKRASİ	4
1.1. Demokrasi Kavramı	6
1.1.1. Farklı Demokrasi Kavrayışları.....	16
1.1.2. Günümüzde Demokrasi	24
1.2. Modern Demokrasi: Liberal Demokrasi.....	33
1.2.1. Birey Haklarıyla Sınırlı Devlet	39
1.2.2. Temel Hakların Güvencelerinin Tesisi	43
1.2.3. Düşünce, İfade, Din ve Vicdan Özgürlüğü	46
1.2.4. Piyasa Ekonomisi	49
1.2.5. Azınlık Hakları	54
1.2.6. Çeşitlilik, Çoğulculuk ve Dünyaya Açılma	57
1.3. Türkiye’de Demokrasi.....	59
1.3.1. Türkiye’nin Demokrasi Mirası: Osmanlı Dönemi Demokrasisi	60
1.3.2. Türkiye Demokrasisinin Sosyal Temelleri.....	66
1.3.3. Türkiye’nin Demokratikleşme Süreçleri	79
İKİNCİ BÖLÜM	92
TÜRKİYE SİYASETİNDE ADALET VE KALKINMA PARTİSİ	92
2.1. Adalet ve Kalkınma Partisi İktidarına Giden Sürecin Arka Planı.....	93
2.2. Adalet ve Kalkınma Partisi’nin Siyasi Geçmişi	116
2.3. Adalet ve Kalkınma Partisi’nin Felsefi ve Siyasi Kimliği	135
2.4. Adalet ve Kalkınma Partisi Dönemlerine Genel Bir Bakış	165
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	185
ADALET VE KALKINMA PARTİSİ SİYASİ İKTİDARI: 2003 – 2018	185
3.1. Birey Hakları ile Sınırlı Devlet İlkesi Bakımından Adalet ve Kalkınma Partisi.....	188
3.2. Temel Hakların Güvencelerinin Tesisi Bakımından Adalet ve Kalkınma Partisi.....	198

3.3. Düşünce, İfade, Din ve Vicdan Özgürlüğü Bakımından Adalet ve Kalkınma Partisi.....	212
3.4. Piyasa Ekonomisi Bakımından Adalet ve Kalkınma Partisi	224
3.5. Azınlık Hakları Bakımından Adalet ve Kalkınma Partisi	241
3.6. Çeşitlilik, Çoğulculuk ve Dünyaya Açılma Bakımından Adalet ve Kalkınma Partisi.....	251
GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ.....	271
KAYNAKÇA	284
EKLER	-
ÖZGEÇMİŞ	-



KISALTMALAR LİSTESİ

AA	:	Anadolu Ajansı
AB	:	Avrupa Birliği
ABD	:	Amerika Birleşik Devletleri
ADD	:	Atatürkçü Düşünce Derneği
AFAD	:	Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı
a.g.e.	:	Adı geçen eser
AİHM	:	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS	:	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
Ak Parti	:	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	:	Anavatan Partisi
AP	:	Adalet Partisi
A-RMHG	:	Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu
BBP	:	Büyük Birlik Partisi
BÇG	:	Batı Çalışma Grubu
BM	:	Birleşmiş Milletler
BOP	:	Büyük Ortadoğu Projesi
CHP	:	Cumhuriyet Halk Partisi
CMK	:	Ceza Muhakemeleri Kanunu
CMUK	:	Ceza Muhakemeleri Usul Kanunu
ÇYDD	:	Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği
DEHAP	:	Demokratik Halk Partisi
DEP	:	Demokrasi Partisi
DGM	:	Devlet Güvenlik Mahkemesi
DP	:	Demokrat Parti

DPT	:	Devlet Planlama Teşkilatı
DSP	:	Demokratik Sol Parti
DYP	:	Doğru Yol Partisi
FETÖ	:	Fethullahçı Terör Örgütü
FP	:	Fazilet Partisi
GEGP	:	Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı
GP	:	Genç Parti
GSYİH	:	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
HAS Parti	:	Halkın Sesi Partisi
HADEP	:	Halkın Demokrasi Partisi
HEP	:	Halkın Emek Partisi
HDP	:	Halkların Demokratik Partisi
HSYK	:	Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu
ICEP	:	Uluslararası Kültürel Değişim Programları Burs Vakfı
IMF	:	Uluslararası Para Fonu
İBB	:	İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İDT	:	İktisadi Devlet Teşebbüsleri
İKO	:	İslam Konferansı Örgütü
KHK	:	Kanun Hükmünde Kararname
KİT	:	Kamu İktisadi Teşebbüsleri
KKTC	:	Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
MC	:	Milliyetçi Cephe
MÇP	:	Milliyetçi Çalışma Partisi
MEB	:	Milli Eğitim Bakanlığı
MGK	:	Milli Güvenlik Kurulu
MHP	:	Milliyetçi Hareket Partisi

MİT	:	Milli İstihbarat Teşkilatı
MKE	:	Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu
MKP	:	Milli Kalkınma Partisi
MNP	:	Milli Nizam Partisi
MP	:	Millet Partisi
MSP	:	Milli Selamet Partisi
MTTB	:	Milli Türk Talebe Birliği
MÜSİAD	:	Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği
NATO	:	Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü
OECD	:	İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı
OHAL	:	Olağanüstü Hal
PDY	:	Paralel Devlet Yapılanması
PKK	:	Kürdistan İşçi Partisi Terör Örgütü
RP	:	Refah Partisi
RTÜK	:	Radio Televizyon Üst Kurulu
SHP	:	Sosyal Demokrat Halkçı Parti
SP	:	Saadet Partisi
SPK	:	Sermaye Piyasası Kurulu
SSCB	:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STK	:	Sivil Toplum Kuruluşu
TANAP	:	Trans-Anadol Doğal Gaz Boru Hattı
TBMM	:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCK	:	Türk Ceza Kanunu
TESEV	:	Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı
THY	:	Türk Hava Yolları
TİKA	:	Türkiye İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı

TMK	:	Terörle Mücadele Kanunu
TÜBİTAK	:	Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu
TÜİK	:	Türkiye İstatistik Kurumu
TÜSİAD	:	Türk Sanayici ve İş Adamları Derneği
TRT	:	Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
TSK	:	Türk Silahlı Kuvvetleri
YAŞ	:	Yüksek Askeri Şura
YÖK	:	Yükseköğretim Kurulu
Yy.	:	Yüzyıl



ÖNSÖZ

Türkiye, siyasetin yakından takip edildiği partilerin ve siyasetçilerin eylem ve söylemlerinin sürekli gündemde olduğu bir ülke olarak araştırmalara konu olmaktadır. Türkiye'nin yakın dönem siyasi tarihine Adalet ve Kalkınma Partisi (Ak Parti) ve Lideri Recep Tayyip Erdoğan damga vurmuştur. Partinin ve Erdoğan'ın yaptıkları, söyledikleri kadar yapmadıkları da sürekli gündem konusu haline gelmektedir. Bu doğrultuda yapılan çalışmada modern demokrasi modeli olarak kabul edilen liberal demokrasinin ilkeleri bağlamında Ak Parti'nin yapmış olduğu uygulamaların incelemesi yapılmıştır.

Ak Parti, çalışmanın yapıldığı dönemde iktidardaki yerini korumaktadır. Bu durum yapılan çalışmanın dönemsellik olgusuna etki etmiştir. Yaşanılan olayların etkilerinin ortaya çıkması ve daha doğru bir değerlendirme yapılabilmesi adına Ak Parti'nin iktidara 2002 yılının Kasım ayında gelmesi nedeniyle araştırma 2003 yılı itibari ile başlamakta ve objektif değerlendirme yapabilmek adına 2018 yılı sonu itibari ile sınırlandırılmaktadır. Ak Parti, farklı ideolojiler ve bakış açıları ile değerlendirildiğinde yapmış olduğu uygulamalara yönelik olarak farklı sonuçlara ulaşılabilir ancak ilgili çalışmada liberal demokrasi bağlamında yapılan uygulamalar incelenmek istenmiştir. Seçilen dönem ve değerlendirme çerçevesi bu bağlamda belirlenmiş ve bu yönde yapılan bir çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmüştür.

Eğitim hayatımın ve kariyerimin en önemli çalışması ve en anlamlı süreçlerinden birisi olan bu süreçte, bana her zaman idol olan, yol gösteren danışman Hocam Prof. Dr. Nail Öztaş'a, bilgisi, akil kişiliği, sabrı ile bana hayatta yeni bir ufuk açan Prof. Dr. Bekir Berat Özipek Hocama, tez yazım sürecinde sabrı ve ilgisi ile her daim yol gösterici olan Doç. Dr. Yavuz Çilliler Hocama teşekkürlerimi sunarım. Tüm eğitim hayatım boyunca bana destek olan aileme, her zaman yanımda olup bana bu süreçte motivasyon kaynağı olan sevgili eşim Sevda'ya ve oğlum Yağız Ali'ye ayrıca teşekkürlerimi sunarım.

Saygılarımla,

Fırat DEMİRKOL

GİRİŞ

Türkiye toplumunun en önemli talep ve özlemlerinden birisi gerçek bir demokratikleşme hamlesi ve güdümlü/vesayet güçlerinin etkisinde bir demokrasi yerine 'gerçek bir demokrasiye' kavuşmak olarak ifade edilir. Bu talep halk tarafından Türkiye siyasi hayatında dönem dönem daha net bir biçimde ortaya konulmuştur. 2002 yılı 3 Kasım seçimleri bu kırılmanın ve tepkinin en önemli dönüm noktalarından birisidir. Demokrasi her ne kadar sadece sandık olmasa da halk siyasilere olan tepkisini Mecliste bulunan tüm partileri iktidar/muhalefet ayrımı yapmadan oyunun dışında bırakarak net bir biçimde ortaya koymuştur. Bu tepki Türkiye siyasi hayatında kökten değişikliklere neden olmakla birlikte Türkiye için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Toplumsal ve siyasal olarak müesses nizamın merkezin dışında tutmak istediği kitleler çok güçlü bir biçimde merkeze yerleşmiş ve ülke açısından büyük değişimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Türkiye siyasi hayatının en önemli aktörlerinden birisi haline gelen Adalet ve Kalkınma Partisi (Ak Parti) bu şekilde siyaset arenasına hızlı bir giriş yapmıştır. Parti kimliği, siyaset yapma tarzı ve öne çıkan isimleri kısmen yeni ve genç olan bu oluşum aslında uzunca yıllar ortaya konan ve toplumsal bir mücadele geleneği ve tecrübesi olan bir kitle olarak karşımıza çıkmaktadır. Refah Partisi (RP) ile iktidar tecrübesine de erişmiş olan Parti kadroları 'Milli Görüş' gömleğini çıkartmış ve daha geniş bir toplumsal tabandan hareketle bir siyasi dönüşümü sağlama çabası içerisine girmiştir.

Bu çalışma Türkiye siyasi hayatının en önemli aktörlerinden birisi olan Ak Parti ve lideri Recep Tayyip Erdoğan'ın iktidar sürecinde ortaya koyduğu uygulamalar ve değişimlerin liberal demokrasi çerçevesinde değerlendirilmesini amaçlamıştır. Bu çalışmanın çerçevesinin liberal demokrasi olarak belirlenmesinin sebebi dönemimizde demokrasinin genel olarak uygulandığı ve geçerli sayıldığı modern versiyonunun çeşitli değişiklikler göstermek ile birlikte 'liberal demokrasi' olarak kabul edilmesindedir. Özellikle iki kutuplu dünyadan tek kutuplu dünyaya dönülmesi ve komünist yönetim biçimlerinin güçlü bir alternatif olma özelliğini kaybetmesi sonucundan küreselleşme olgusu ile birlikte bu durum daha baskın kabul görür hale gelmiştir. Bu nedenle çerçeve liberal demokrasi olarak belirlenmiştir. Anlatılan dönem ve Ak Parti iktidarı farklı görüşler çerçevesinde değerlendirildiğinde farklı sonuçlara ulaşılabileceği bir gerçektir. Bu noktada önemli bir zorluk Ak Parti iktidarının bu çalışmanın yapıldığı dönemde devam ediyor olmasıdır. Bu zorluğun ortaya çıkmasının temeli bazı olay ve kişilerin etkilerinin devamı olması ve bazı olayların

sonuçlarının net olarak ortaya konulması noktasında biraz daha zamana ihtiyaç duyulmasıdır. Bu nedenle Ak Parti dönemi incelenirken sonuçlarının görülebilmesi için 2018 yılı sonuna kadar değerlendirilmiştir. Her ne kadar ilgili çalışmanın yapıldığı 2019 yılı oldukça tartışmaya açık bir dönem olarak Türkiye siyasi hayatından yerini almış olsa dahi ilgili yıl ve sonrasındaki gelişmelerin birkaç yıl sonra daha sağlıklı bir değerlendirilmeye tabi tutulabileceği kanısı mevcuttur.

Yukarıda belirtilen hususlar doğrultuda ilgili çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Bunlar: Üç ana bölümün dışında Giriş, ve Genel Değerlendirme ve Sonuç Bölümleri ile çalışmanın ana gövdesi oluşturulmaktadır. Çalışmanın demokrasi isimli birinci bölümü üç alt başlıktan oluşmakta ve bu başlıklar içerisinde demokrasi kavramından başlanarak altı ana kriter üzerinden modern demokrasi olarak kabul edilen liberal demokrasi anlatılmaktadır. Birinci bölümün üçüncü alt başlığında ise Türkiye'nin Osmanlı Devleti döneminden başlamak üzere demokratikleşme adımları incelenmiş ve özellikle günümüzdeki siyasi tartışmaların da gündeminde olan merkez-çevre rekabeti üzerinde durulmuştur. Temel hatlarıyla ilgili bölümün ve devamı bölümlerde ifade edilen tarihsel süreçlerin anlatılmasındaki amaç, Türkiye'nin demokrasi tarihini ortaya koymaktan ziyade kısıtlı bir çerçeve kapsamında güncel dönem değerlendirmesi yapacağımız süreçlere ilişkin olarak genel hatlarıyla tarihsel bilgi tazelemesi yapmaktır. Bu nedenle ilgili bölümlerde muhakkak Türkiye'nin demokrasi tarihine ilişkin olarak bahsedilmeyen ya da eksik olarak düşünülen dönemler mevcut olacaktır. Bu durum Türkiye'nin demokrasi tarihi üzerine özel olarak yapılan çalışmalarda da mümkündür çünkü Türkiye'nin demokrasi yolculuğu henüz tamamlanmamış olmak ile birlikte tartışma konusu olan birçok güncel başlık bulunmaktadır.

Çalışmanın İkinci Bölümünde, Adalet ve Kalkınma Partisi dört başlık altında incelemeye alınmıştır. İlk başlıkta Türkiye'nin Ak Parti iktidarına giden süreci açıklanmaya çalışılmış, ikinci başlıkta Ak Parti'nin her ne kadar RP ve Milli Görüş'ün devamı olduğu savı sıkça ortaya konulsa da eylem ve söylem noktasında kendisini toplumsal konumlandırması ve siyasi öncülleri açıklanmaya çalışılmıştır. Üçüncü başlık ise Ak Parti ve kadrolarının felsefi ve ideolojik olarak içerisinde bulunduğu süreci açıklamaya çalışmış ve bu noktada İslamcı hareketlerin dünya ve Türkiye'deki gelişim süreçleri ve birbirlerini etkilemeleri, Ak Parti kadrolarının içerisinde geldiği gelenek ve en önemli halk kitlelerinin bu hareketteki durumu üzerinden durulmaya çalışılmıştır. İkinci Bölümün son başlığında ise Ak Parti iktidarlarının dönemsel bir ayrımı ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu bölümdeki ayrımlar ve dönemsel kırılımlar konusunda farklı yaklaşımlarda bulunmak mümkün olmak ile birlikte bu çalışmada

özellikle Ak Parti'nin müesses nizam olarak kabul edilen merkezi güçler ile mücadelesi üzerinden bir ayırım ortaya konmaya çalışılmış ve bu doğrultuda Ak Parti'nin siyaset yapma tarzından meydana gelen değişiklikler üzerinden bir dönemsellik belirlenmiştir. 2011 yılına kadar geçmişten gelen askeri/sivil bürokratik güçler ile yapılan mücadele konu alınmışken 2011 yılı sonrasında ise özellikle Gülenci yapılanma ile Paralel Devlet Yapılanması (PDY) üzerinden devlet yönetiminde muktedir olma mücadelesi üzerinden yaşanan kırılmalar belirlenmiştir. Bu durum hem Ak Parti açısından politika yapma şekillerinde değişiklikler meydana getirmek ile birlikte liberal demokrasi yaklaşımı açısından da anlamlı değişiklikler meydana gelmesine neden olmuştur. Her ne kadar bu çalışmada bu şekilde bir dönemsellik belirlenmiş olsa dahi farklı yaklaşımlar nezdinde farklı dönemsellik durumu ortaya konabilecektir.

Çalışmanın Üçüncü Bölümünde, Birinci Bölümde liberal demokrasinin temeli olarak açıklanan altı ilke kapsamında 2003 – 2018 yılları arasında Ak Parti iktidarı döneminde ortaya konan uygulamaların ve yönetimin değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu değerlendirme yapılırken İkinci Bölümde ortaya konan dönemsellikle bağlantılı olarak uygulamalardaki değişimler ifade edilmeye çalışılmıştır.

Son olarak Genel Değerlendirme ve Sonuç kısmında, Ak Parti iktidarının 16 yıllık dönemini kapsayan bu çalışma neticesinde iktidar tarafından ortaya konulan uygulamaların liberal demokrasi kapsamında belirlenen ilkeler doğrultusunda değerlendirilmesi yapılmıştır.

Ak Parti, kendi iç dinamikleri ve yürüttüğü süreçler ile birlikte özellikle lideri Recep Tayyip Erdoğan'ın kişisel özellikleri ile birlikte Türkiye siyasi hayatı için önemli bir figürdür. Ak Parti dönemine ilişkin olarak farklı siyasal bakış açıları ile değerlendirilmeler yapılmasında fayda olmak ile birlikte yapılacak bu çalışmalar farklı sonuçlar ortaya çıkaracaktır. Yine 2018 yılı sonrasındaki dönem hem liberal demokrasi bağlamında hem de farklı yaklaşımlar ile değerlendirilmesi ve incelenmesi gereken hususlar barındırmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DEMOKRASİ

'Demokrasi, halkın halk tarafından halk için yönetimidir' sözleriyle Abraham Lincoln'ün yapmış olduğu demokrasi tanımı söylemde oldukça anlamlı ve güzel bir algı oluşturmaktadır ancak demokrasi kavramının tanımlanması ve anlamlandırılması oldukça karmaşık ve kimi zaman kusurludur.¹

Demokrasinin klasik tanımlamasına bakacak olursak, demokrasi kelimesinin kökeni Yunanca'dan gelmek ile birlikte demos ve kratos sözcüklerinin birleşmesi ile ortaya çıkmaktadır. Bu iki kelimenin birleşimi halk yönetimi, halk iktidarı ya da halkın iktidarı kullanımı olarak birleşik anlam ifade eder.² Demokrasi kelimesinin kökenini oluşturan demos kelimesi halk anlamına gelmekle birlikte halkın geçmiş dönemdeki anlamı günümüzde kullanılan anlamının dışından fakir çoğunluğu ifade etmek amacıyla 'avam'³ ve 'güruh'⁴ anlamlarında kullanılmaktadır. Bu noktada halk olarak nitelendirilen kitleler kolayca kandırılmaya açık eğitim seviyelerini artıracak maddi şartlara sahip olmayan kişiler olarak belirlenmektedir. Antik Yunanlı düşünür Platon, bu nedenle demokrasiye karşı mesafeli bir tutum sergilemiş ve eleştirel olarak yaklaşmıştır. Platon'un demokrasiye olan mesafeli yaklaşımının temelinde düşüncenin yani sübjektif olanın bilginin önüne geçmesi bulunmaktadır.⁵ Devlet adlı eserinde Platon, demokrasiyi hatalı toplumlar başlığı altında tartışmaya açmaktadır.⁶ Platon'un öğrencisi olan Aristoteles ise demokrasiyi olması gereken bir sistem olarak nitelendirmemek ile birlikte yine de Platon kadar net olumsuz düşünceye sahip olmadan ideal siyasal sistem olarak kabul ettiği politeianın bozulmuş bir şekli olarak kabul etmektedir. Çünkü demokrasinin toplumun sadece belirli bir kısmının haklarını koruduğunu ki buradaki belirli kısım fakir halk kitleleri olarak belirtiliyor ve sonuç olarak toplumun ortak yararına hizmet etmiyor olarak kabul eder.⁷ Farabi ise 'İdeal Devlet' adlı eserinde Platon ve Aristoteles'e benzer şekilde demokrasiyi kusurlu sistemler arasında göstermektedir.⁸

Demokrasi, temelde bir yönetim biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde en geçerli, en kıymet gören ve neredeyse ideal olarak konumlandırılan

¹ Giovanni Sartori, *Demoktasi Teorisine Geri Dönüş*, Genişletilmiş 2. Baskı, Çeviren: T. Karamustafaoğlu, M. Turhan, Sentez Yayınları, İstanbul, 2014, s. 18

² M.G. Schmidt, *Demokrasi Kurumlarına Giriş*, Çeviren: M.E. Köktaş, Vadi Yayınları, Ankara, 2001, s. 13

³ Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, 9. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2012, s. 235

⁴ Bernard Crick, *Demokrasi*, Çeviren: Ümit Hüsrev Yolsal, Dost Yayınları, Ankara, 2012, s. 27-28

⁵ Crick, *a.g.e.*, s. 7

⁶ Platon, *Devlet*, Çeviren: C. Eyi, Gün Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 333-359

⁷ İoanna Kuçuradi, Yirmibirinci Yüzyılın Eşiğinde Demokrasi Kavramı ve Sorunları, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi Cumhuriyetimizin 75. Yılı Özel Sayısı*, 1988, 21-27, s. 21

⁸ Farabi, *İdeal Devlet 5. Baskı*, Çeviren: Ahmet Arslan, Divan Kitap, İstanbul, 2013, s.108

yönetim şekli olarak değerlendirilmektedir. Dünya üzerinde egemen devlet olarak kabul edilen yapıların büyük bir çoğunluğu demokratik çerçeveler içerisinde yönetim araçlarını kullanmaktadır. Bu noktada demokrasi geçmişten günümüze kadar çeşitli aşamalardan geçmiş ve farklı tür ve şekillerde evrilerek karşımıza çıkmıştır. Bazı dönemlerde kesintiye uğramış ancak sahneden hiçbir zaman çekilmemiş ve uygun ortamı bulunduğu tekrar yönetim mekanizmalarını şekillendirmiştir. Demokrasi kavramı tanımlanırken ya da açıklanırken belirli kavramlara da anlam vererek ilgili kavramların anlamlandırılması üzerinden kendi tanımının oluşturulmasını sağlamaktadır. Bu noktada iktidar, siyasi iktidar, siyasi iktidarın üstünlüğü, siyasi iktidarın göreve geliş ve ayrılış biçimleri, egemenlik, katılım, eşitlik ve özgürlük gibi kavramlara toplumlarca yüklenen anlam demokrasi konusunda yüklenen anlamı da ortaya koymaktadır. Yine aynı şekilde ilgili kavramların tanımlanması toplumların olaylara ve olgulara bakış açılarını belirlemekte ve bu doğrultuda demokrasinin konumlandırılması ve anlamlandırılması bakımından bizlere ipucu vermektedir. Demokrasiye ilişkin olarak tarihsel süreç içerisinde farklı tanımlamalar ve yaklaşımlar ortaya konulmuştur. Bunun temelinde her toplumun kendine özgü koşullarının var olması, kendine has hukuk sistemi, kültürel ve tarihsel mücadele süreçlerinin farklılıklar içermesi bulunmaktadır. Jean Jacques Rousseau, gerçek demokrasinin ancak Tanrıların devletinde mümkün olacağını belirtecek kadar demokrasinin uygulaması noktasında umutsuz bir yaklaşım sergilemiştir. Montesquieu ise demokrasiyi açıklarken sistemin temelinde halk olduğu vurgusunu yapmaktadır. Halk hem yöneten hem de yönetilen biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Montesquieu açısından demokrasinin temel dayandığı prensip siyasi erdemdir. Demokrasi dışındaki tiranlıklar, monarşiler, totaliter ve otoriter rejimler çoğunlukla kaba kuvvete dayalı, zorlayıcı ve korku yolu ile saygı kazanma ya da sözünü dinletme çabası içerisindedir. Ancak demokrasi daha önce belirtildiği üzere saygı, siyasal erdem neticesinde kazanılmaktadır. Bu noktada Montesquieu'nün bahsettiği siyasal erdem ise yurt ve millet sevgisidir. Millet ve vatanın çıkarları her şeyin üzerinde tutulmalı asla bireysel ve millet içerisindeki grupların çıkarları ile kıyaslanmamalıdır.⁹ Siyasal erdem ülkelerin çıkarlarını gözetirken hukukun üstünlüğüne de vurgu yapmaktadır. Yönetenlerin anayasadan başlamak üzere yasalara ve toplumda kabul görmüş genel kurallara uygun biçimde hareket etmeleri, onları göz önünde bulundurmaları önem arz etmektedir. Yasalara saygının son bulunduğu yerde devletin tükeneceğinden, demokrasinin bozulacağından bahseder. Demokrasinin temelinde yasal-ussal meşruiyet kavramı bulunmaktadır.

⁹ Ali Öztekin, *Siyaset Bilimine Giriş Güncelleştirilmiş, Yenilenmiş 11 Baskı*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2018, s. 83-84

1.1. Demokrasi Kavramı

Demokrasi, halkın kendi seçimi neticesinde belirlediği yöneticiler aracılığıyla kendisini yönettiği sistemdir. Ancak bu noktada demokrasinin işler halde olması için halkın sadece seçim süreçlerinde söz söylüyor olması yeterli olmayacaktır. Yönetime seyirci kalmamak devletin ve halkın sorunlarına ilgi duymak demokrasinin temel prensiplerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰

Demokrasi kavramına çeşitli anlamlar yüklenmekle birlikte Andrew Heywood bu konuyu daha sistematik hale getirerek çeşitli tanımlamalar derlemiştir:¹¹

- Alt gelir ve dezavantajlı grupların yönetim sistemi
- Uzman yöneticilere ihtiyaç duymadan halkın kesintisiz olarak kendisini yönetmesi
- Eşitlikçilik temelinde liyakat sistemi üzerine kurulu ayrıcalık ve hiyerarşi dışı sistemle yönetilen toplum
- Sosyal adaletsizliği ortadan kaldırmayı amaçlayan bu doğrultudan refah ve yeniden dağıtımın uygulandığı sistem
- Çoğunluk kararı doğrultusunda karar alma sistemi
- İktidarda bulunan çoğunluğun kontrol altında tutularak azınlığın haklarını koruyan sistem
- Kamu idaresinin yetkilerini seçim yarışı neticesinde halkın oyuna dayanarak kullanılmasını sağlayan sistem
- Halkın siyasi faaliyetlere katılıp katılmamasına bakılmaksızın çıkarlarını koruyacak ve onlara hizmet edecek hükümet sistemi

Demokrasi kavramının tanımlanması ve anlamlandırılması sürecinde kullanılan belirli kavramlar önem arz etmektedir. Bu noktada katılım, özgürlük, eşitlik ve çoğunluğun yönetme azınlığın korunma kavramları demokrasi tartışmalarının içerisinde önemli yer tutmaktadır. İlgili kavramlar değerlendirilerek demokrasinin ne kadar kökleşmiş olduğu, demokrasiye verilen önem ve yüklenen anlam daha net anlaşılabilir. Katılımcılık demokrasinin olmazsa olmaz kuralıdır. Demokrasinin tanımlanmasının neredeyse tamamında vurgulanan 'halkın kendi kendisini yönetme' olgusu ancak katılım ile mümkün olabilmektedir. Eğer bir toplumda ya da sistemde katılım sürecinden söz edemiyorsak, o toplumda demokrasinin bulunduğu da söz edemeyiz. Demokrasi sisteminde belirtilen katılım, halkın yönetime doğrudan katıldığı ya da müdahale ettiği, içinde yaşadıkları toplumu ilgilendiren önemli

¹⁰ Georges Burdeau, **Demokrasi**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1964, s. 19

¹¹ Andrew Heywood, **Siyaset 7. Baskı**, Çeviren: Bekir Berat Özipek, Ankara, 2012, s. 102

kararların alınmasında söz sahibi olduğu anlamında kullanılmaktadır.¹² Katılım aynı zamanda siyasal iktidarın almış olduğu kararları etkileyebilme, değiştirebilmesini sağlama ve belki de doğrudan süreçlerin içerisinde bulunma olarak algılanmakta veya anlamlandırılmaktadır.¹³ Katılım bireysel faaliyetler neticesinde olabildiği gibi özellikle yaygın taleplerin iletilebilmesi, taleplerin kitlesel ve etkili olarak iktidar sahiplerine ulaştırılması noktasında tüm toplum kesimlerinin, meslek gruplarının, çalışanların, azınlıkların, iktidardan talebi olan çeşitli konu özelinde toplu hareket edebilme kabiliyetine sahip örgütler aracılığıyla da yapılabilmektedir. Özellikle çağımızın Batı toplumlarında örgütlenme faaliyetleri daha kapsamlı ve hızlı biçimde yapılabilmesi ve toplumsal hareket kabiliyetlerinin yüksek olması nedeniyle halk kitlelerinin taleplerini duyurması noktasında etkili bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁴ Katılım kavramı özünde halkın, iktidarın karar alma mekanizmalarına katılım süreçleri olarak kısaca özetlenmekle birlikte katılımın derecesi ve katılım şekline göre farklı ifade edilmektedir. Doğrudan Demokrasi olarak adlandırılan ve Antik Yunan'daki demokrasi uygulamalarında karşımıza çıkan katılım yönteminde tüm halkın doğrudan ve sürekli olarak yönetim mekanizmalarına katılması, alınacak her türlü kararda söz sahibi olmaları sağlanmaktadır.¹⁵ Demokrasinin bahsedilen uygulama yöntemi olan doğrudan demokrasi modeli Antik Yunan'daki küçük şehir devletlerinde uygulanma imkânı bulmuştur. Günümüz yaygın demokrasi uygulamalarında bu durum pek mümkün bir yöntem olarak karşımıza çıkmamaktadır. Günümüzde ancak küçük İsviçre kantonlarının bazılarında kısmi olarak benzer uygulamaların bulunduğu görülmektedir. Doğrudan demokrasi uygulamasının sürdürülebilir olması için 10 bin civarında az bir nüfusa sahip siyasi bilgisi yüksek, hukuk ve kamu idaresi alanında bilgi düzeyi iyi seviyede olan halk kitlesi ile mümkün olacaktır.¹⁶ Günümüzde en çok kullanılan ve genellikle demokrasinin en yaygın uygulanma biçimi olarak karşımıza çıkan yöntem temsili demokrasi yönetimidir. Temsili demokrasi kapsamında en temel eylem, halkın oy verme yöntemi ile kendisini yönetecek temsilcileri seçmesidir. Temsili demokrasinin temeli oy verme işlemidir. Oy verme işlemi karar alma mekanizmalarına doğrudan katılım noktasında olmamaktadır. Halk oy verme eylemi ile kararlardan ziyade karar vericileri belirleme eyleminde bulunmaktadır.¹⁷ Günümüzdeki devlet yapılanmaları incelendiğinde nüfus yoğunluğu, bürokratik yapılanma, hukuk kuralları göz önünde bulundurulduğunda temsili demokrasinin en

¹² Heywood, *a.g.e.*, s. 104

¹³ Nesrin Demir, Demokrasinin Temel İlkeleri ve Modern Demokrasi, *Ege Akademik Bakış*, 2010, Sayı: 10 (2), 597-611, s. 603

¹⁴ Server Tanilli, *Devlet ve Demokrasi: Anayasa Hukukuna Giriş 6. Baskı*, İstanbul, 1990, s. 37-38

¹⁵ Bernard Crick, *a.g.e.*, s. 31

¹⁶ Esat Çam, *Siyaset Bilimi*, İstanbul, Der Yayınları, 1984, s. 167

¹⁷ Heywood, *a.g.e.*, s.104-105

yaygın yöntem olarak kullanılmasının nedenleri açıkça görülmektedir. Bu noktada halkın tamamının karar alma mekanizmalarının içerisinde olmaları süreçleri neredeyse imkânsız hale getirmektedir. Ancak bazı durumlarda iktidar sahipleri alacakları kararlarda halkın doğrudan katılımını talep etmektedir. Bu durum kararın meşruiyetini daha kuvvetli bir şekilde sağlamak amacıyla olduğu gibi bazı durumlarda alınması gereken kararın önemi ve kapsamı nedeniyle yasaların ancak bu şekilde karara bağlanmasını öngörebilmektedir. Bu ve benzer durumlarda yarı doğrudan demokrasi olarak adlandırılan bazı uygulamalar bir nevi karma sistem gibi karşımıza çıkmaktadır. Temsili demokrasilerde alınan bazı kararların son onay makamı ya da karar alıcısı noktasında halkın doğrudan sürecin içerisinde olduğu durumlardır. Yarı doğrudan demokrasi referandum, veto ve halkın teklif hakkı şeklinde uygulamalar ile karşımıza çıkmaktadır.¹⁸ İlgili uygulamaların başlangıç noktası temsilciler aracılığıyla olmuş olsa dahi sürecin tamamlanması noktasında kendi adına karar alınmak istenen halkın sürece katılması ve ilgili sürece ilişkin müspet ya da menfi bir karar alması ile süreç tamamlanmaktadır. Referandum yarı doğrudan demokrasi yönteminin en temel uygulamalarından birisidir. Temelde yapılması planlanan değişiklik ya da uygulanmak istenen karar temsilciler tarafından hazırlanır ve halkın onayına sunulur. İstisnai durumlar olmak ile birlikte genellikle referandum oylamasına katılan halkın salt çoğunluğu ile karar alınır. Yarı doğrudan demokrasi yönteminin ikinci uygulama yöntemi vetodur. İktidar sahiplerinin ya da yöneticilerin almış oldukları bir karara ilişkin olarak halkın belirli sayıda vatandaşın imzası ile birlikte alınan karara itiraz etmesi ve kararın uygulanmasını engelleyecek sayıda imzaya ulaşması durumunda kararın uygulanmasını durdurmasıdır. Yarı doğrudan demokrasi uygulamalarının bir diğer uygulanma şekli ise halkın teklif hakkıdır. Veto yöntemine benzerdir ancak bu uygulamadaki fark karar alınmadan önce alınması istenen kararın halk tarafından teklif edilmesidir.¹⁹ Katılım konusu genellikle oy verme eylemi çerçevesinde değerlendirilmektedir ancak katılım sadece oy verme eylemi ile sınırlı değerlendirilmemesi gereken kapsamlı bir haktır. Siyasal katılma eylemi, siyasal bir hareket biçimi olarak halkın sadece seçimlerdeki eğilimleri değil siyasal gelişmeler ve toplumsal kararlar noktasında merak duymalarından kitlesel protestolarına kadar geniş bir yelpaze içerisinde değerlendirilmesi gerekmektedir.²⁰ Özellikle 1950'li yılların ardından toplumsal gelişmeler incelendiğinde siyasal katılma davranışlarında artış olduğu açıkça gözlenmektedir. Özellikle II. Dünya Savaşı'nın ardından diktatörlerin rejimlerinin çökmesi ile birlikte dünyada demokrasi daha etkin hale gelmeye başladı

¹⁸ Öztekin, *a.g.e.*, s. 87-88

¹⁹ Öztekin, *a.g.e.*, s. 88

²⁰ Nermin Abadan, Siyaset Sosyolojisi Ders Notları, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi*, Ankara, 1984, s. 2-3

ve durum siyasal katılma eylemlerinde artış olmasının önünü açtı. Sanayi toplumunun kentli ve yüksek eğitimli bireyleri hak ve yükümlülüklerinin daha farkında olarak hareket etmeye başlamış ve durum daha etkin katılım ortamını hazırlamış, siyasal anlamda alınan kararlara karşı halkın daha ilgili olması sonucunu doğurmuştur. Bu durum özellikle toplumsal örgütlenme faaliyetlerinin artması ile birlikte daha etkili bir rol oynamaya başlamış, kitlesel olarak yapılan hareketler sadece siyasal iktidarların değişiminde rol oynamamış aynı zaman iktidarların alacağı kararların belirlenme aşamasında da iktidarların üzerinde baskı oluşturulması ve kararların bu istekler doğrultusunda alınmasını sağlayacak bir ortam hazırlamıştır.²¹ Bu demokratikleşme süreçlerinin içerisinde siyasi katılım yoğunluğu toplumlara göre farklılık göstermektedir. Bunun temel nedeni siyasal katılımı etkileyen toplumsal faktörlerin farklılık göstermesidir. Siyasal katılım sürecini etkileyen toplumsal süreçlerin başında toplumun tipi gelmektedir. Özellikle toplumsal refah seviyeleri yüksek olan Almanya, İsviçre ve Fransa gibi toplumlarda siyasal katılma oranları geçmiş dönemlere göre düşüş göstermektedir. Bu durumun temel nedeni gelir dağılımındaki eşitlik, sosyal hakların geniş olması ve sistemin oturmuş olması nedeniyle siyasal iktidarlardan beklenti noktasında çok büyük talepler olmadığından ve bunun yanında siyasal iktidarların yapısal olarak çok fazla değişiklik yapamayacak olması nedeniyle gösterilmektedir. Bu durum toplumun tüm kesimlerinde siyasal katılım eğilimi azaltmaktadır.²² Toplumsal katılımını etkileyen ikinci önemli faktör ise toplum içerisinde grup, aile üyeliği ve akrabalık ilişkileridir. Bu olgunun açıklanması gerekirse toplumdaki etnik grupların çokluğu ve dini azınlıkların sayısı katılım yoğunluğunu etkilemesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Grup arasındaki çıkar çatışmalarının çokluğu, toplumsal hak ve zenginliklerin paylaşımı ve siyasal iktidarda söz sahibi olma isteği katılım yoğunluğunu artırıcı yönde etkilemektedir. Ancak bu durum tüm toplumlarda aynı doğrultuda etki yaratacak anlamına gelmemektedir. Bu durumun tam zıttı durumu Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) ve İsviçre'de gözlemlenmektedir. ABD'de ve İsviçre'de siyasal ve sosyal haklar konusundaki paylaşım problemleri büyük ölçüde çözüldüğü için siyasal katılım noktasında bu yönde katılım yoğunluğu azalmıştır.²³ Etnik ve dini grup üyeliği ile birlikte aile yapısı da siyasal katılma süreçlerini ve demokrasiyi doğrudan etkilemektedir. Geniş ailelerde büyüyen bireylerin toplumsal ve siyasal süreçlere katılma eğilimleri çekirdek aile içerisinde büyüyen ve yaşayan bireylere göre daha azdır. Geniş aileler daha ataerkil yapı içerisinde hareket eden ve demokrasi süreçlerinin aile hayatında itibaren

²¹ Samuel P. Huntington ve Jorge Dominguez, *Siyasal Gelişme*, Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara, 1985, s. 42

²² Çam, *a.g.e.*, s. 283

²³ Öztekin, *a.g.e.*, s. 255

uygulamasının zayıf olduğu yapılardır. Bu durum kamusal olaylarda siyasal katılım noktasında bireylerin hareketlerini ve tutumlarını doğrudan etkilemektedir.²⁴ Bu etkenlerin yanında siyasi katılımı, halkın meslek ve statüsü, cinsiyeti, yaşı, eğitim düzeyi ve gelir seviyesi doğrudan etkilemektedir.

Katılım, demokrasinin olmazsa olmaz bir ilkesidir ve belki temelidir. Ancak günümüz çağdaş demokratik modellerinde de olsa demokratik katılım noktasında çeşitli sınırlandırmalar söz konusudur. Antik Yunan'da katılım konusundaki kısıt sadece özgür erkekler üzerinden yapılmışken, günümüzde genellikle 18 yaş ile sınırlanılmakta olup herhangi bir cinsiyet sınırı olmadan, karar alma ehliyetine sahip olanlar ve kanun ile belirlenen bazı kısıtlar dışında bulunanların siyasal oy verme ve katılım süreçlerinde bulunma hakları mevcuttur. Bunun yanında seçilme hakkı da tarihsel süreç içerisinde oldukça geniş bir hal almıştır.²⁵

Günümüz Batı demokrasilerinde toplumsal örgütlenme hakkı oldukça geniş bir yapıdadır. Bu durum sivil toplum örgütlerinin karar alma mekanizmalarını etkileme güçlerini oldukça üst düzeye çıkartmaktadır. İktidar üzerindeki bu artan etki gücü siyasal süreçlere toplumsal katılımın sadece oy verme eylemi olarak kısıtlı kalmasının önüne geçmekte ve halkın taleplerinin siyasal faaliyetlere yansımaları noktasında önem arz etmektedir.²⁶

Demokrasinin olmazsa olmaz diğer bir ögesi özgürlüktür. Özgürlük demokrasi ilişkisi sürekli bir tartışma konusu olarak gündemde tutulmaktadır. Her ne kadar bu ilişkisinin şekli ve boyutları tartışma konusu olsa da bir ülkede demokrasi olup olmadığının en önemli göstergesi halkın ne kadar özgür olduğudur.²⁷ Eğitim, çalışma hayatına katılım, sağlık, yaşama, haberleşme, hak arama, seyahat, örgütlenme, düşünce ve mülkiyet gibi temel konular özgürlüğün mutlak olması gerektiği alanlardır.²⁸ Ancak özgürlük hiçbir zaman sınırsız olarak nitelendirilmemiştir ve bu şekilde olması düşünülmemiştir. Özgürlük, anayasal ve yasal sınırlar çerçevesinde başkalarının hukukunu gözetir şekilde kullanılması gereken bir haktır. Bu noktada düşünce özgürlüğü ayrı bir başlık altında değerlendirilmeli ve önem verilmelidir. Demokrasilerin büyümesi ve gelişebilmeleri için düşünce özgürlüğünün var olması ve aynı düşünceyi savunan kişilerin bu düşünce etrafında örgütlenme hakları olmalıdır. Bu şekilde toplum içerisinde farklı düşüncelerin karşılıklı olarak kendilerini özgürce ifade etmelerine olanak sağlanacağı gibi bu durum toplumların ilerlemesi noktasında

²⁴ Türker Alkan ve Doğu Ergil, *Siyaset Psikolojisi*, Turan Kitabevi, Ankara, 1984, s. 52

²⁵ Heywood, *a.g.e.*, s. 103

²⁶ Türker Alkan, *Kadın-Erkek Eşitsizliği Sorunu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Yayınları, Ankara, 1981, s. 49

²⁷ Demir, *a.g.e.*, s. 601

²⁸ Öztekin, *a.g.e.*, s. 84

da katkı sağlayacaktır.²⁹ Özgürlüğün konumlandırılması demokrasi algısına göre değişiklik göstermektedir. Özgürlük, demokrasinin olmazsa olmaz bir ögesi olarak değerlendirilirken liberal düşüncedekiler demokrasiyi bir ideoloji gibi değerlendirmemekte ve sadece bir yönetim biçimi olarak görmektedir.³⁰ Bu durum özgürlük ve demokrasiyi birbirinden ayırmaktadır. Liberal düşünceye göre demokrasi bir yönetim biçimidir; özetle sadece bir yöntemdir ancak özgürlük ise temel bir değer olup demokrasiden çok daha önemlidir.³¹

Özgürlük kavramı üzerine yüklenen anlam bakımından oldukça farklı ve karmaşık bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır.³² Montesquieu'ye göre hiçbir kavram özgürlükte olduğu gibi farklı anlam yüklenerek karşımıza çıkmamıştır.³³ 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin 4. Maddesinde açıkça özgürlük kavramının sınırsız olmadığı, başkalarının haklarına zarar vermeden işletilmesi gereken doğal hakların kullanımı gözetilerek karşılıklı bir sınır çizgisi içerisinde kanun ile belirlenen çerçevede dâhilinde kullanılması gerektiği belirtilmiştir.³⁴ Özgürlük kavramı, tarihsel süreç içerisinde araştırılmak istendiğinde ilk izlerine coğrafi olarak Mezopotamya'da Sümerlerde, günümüzden 5000 yıl öncesinde rastlanmaktadır. Yazıyı bulan ve devlet düzenini kuran Sümerler, bunun akabinde yazılı devlet kurallarını ortaya çıkarmış ve bu durum ilk yazılı hukuk kurallarının hayatın içerisine dâhil olmaya başlamasını sağlamıştır.³⁵ Eşitlikçi yönetim tarzını benimseyen Sümer Kralları ilk meclisleri kurmuştur.

Günümüz medeniyetinin temel taşı dönemlerinden olan Antik Yunan dönemine baktığımız zaman özgürlüğün temelinde siyasi katılım bulunmaktadır. Halk ancak kamusal kararlara aktif olarak katılım göstererek özgür olabilir ve özgürlüğünü kullanabilir anlayışı dile getirilmiştir. Bu özgürlük anlayışı Benjamin Constant'ın ifadesi ile 'antik özgürlük anlayışı' olarak nitelendirilmektedir.³⁶ Modern özgürlük anlayışı olarak adlandırılan özgürlük anlayışı ise sadece siyasal katılım ile sınırlandırılmamaktadır. Özellikle liberalizmin gelişmesi ve yayılması ile birlikte özgürlük anlayışında bireysellik vurgusu ön plana çıkmaya başlamıştır. Özellikle klasik liberal düşünürler olarak adlandırılan Hayek, Mises, Friedman, ve Nozick'in

²⁹ Demir, *a.g.e.*, s. 601-602

³⁰ Atilla Yayla, *Demokrasi mi Özgürlük mü?*, Liberte Yayınları, Ankara, 2008, 15-19, s. 16-17

³¹ Yayla, *a.g.e.*, s. 18

³² Norman P. Barry, *Modern Siyaset Teorisi*, Çeviren: Mustafa Erdoğan ve Yusuf Şahin, Liberte Yayınları, Ankara, 2018, s. 215

³³ Ergun Önen, Geçmişten Günümüze Özgürlük, *İKÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 2, 114-126, s. 115

³⁴ Önen, *a.g.e.*, s. 115

³⁵ Önen, *a.g.e.*, s. 115-116

³⁶ Bican Şahin, Liberal Demokrasinin Temelleri, *Liberal Demokrasinin Temelleri: Güncel Demokrasi Tartışmaları*, Oreon Yayınları, Ankara, 2008, s. 4

ortak noktaları bireyin özgürlüklerine yapmış oldukları önem atfıdır.³⁷ Bu noktada liberal özgürlük anlayışı da zaman içerisinde negatif ve pozitif özgürlük anlayışı olarak farklı yorumlar ile karşımıza çıkmaktadır. 20. yüzyılın (yy) liberal düşünürlerinden Isaiah Berlin, bu durumu kavramsallaştırmış ve klasik liberaller ile birlikte liberteryenlerin de negatif özgürlük anlayışına sahip olduklarını belirtmiştir. Negatif özgürlük kavramını tanımlayacak olursak ikinci kişilere pozitif anlamda hiçbir görev yüklemeyen kişilerin başkalarına zarar vermeyecek şekilde kendi tercihleri konusunda serbest kalmalarıdır.³⁸ Ancak tüm liberal düşünürler negatif özgürlük anlayışına sahip şekilde hareket etmemektedir. 19. yy.'da bu anlayışın dışında düşünceler ortaya atılmaya başlanmıştır. Thomas Hill Green bu noktada bireylerin gerçekten özgür olabilmeleri için yapmak istedikleri doğrultusunda bir kısıt koymamanın yeterli olmayacağını savunmaktadır. Özgürlüğün pozitif yorumuna bağlı kalan liberaller modern liberaller olarak adlandırılmaktadır. Modern liberaller arasında Rawls, Dworkin ve Kymlicka'yı sayabiliriz.³⁹ Modern liberal düşünürler, bireylerin 'bireysel iyi hayata' sahip olabilmeleri için sadece baskı altında kalmamalarının yeterli olmayacağını belirtirler. Bunun yanında bireylerin isteklerini yerine getirebilmeleri adına yeterli imkânlarla sahip olmaları gerektiğini vurgulamaktadırlar.⁴⁰

Eşitlik ilkesi demokrasinin olmazsa olmaz bir ögesi olarak karşımıza çıkmak ile birlikte özünde özgürlük ilkesi ile çelişir bir görüntü sergilemektedir.⁴¹ Eşitlik ilkesi, toplumsal ilişkiler içerisinde mutlak itaat ve geleneksel yapının yerine geçmiş gibi algılanmakta ve benimsenmektedir.⁴² Eşitlik algısı ve anlamlandırılması zaman içerisinde durumların ve olayların özelinde değişik anlamlar ile karşımıza çıkmaktadır. Kapitalist sistem başlangıç adımlarını ve burjuvazi sınıfı yola çıkış noktasını eşitlik vurgusu üzerinden yapmıştır.⁴³ Aynı talebi sosyalistler kapitalistler karşısında da dile getirmişler ve insanın insanı sömürsünün önüne geçilmesinin eşitliği sağlayacağını bununda özgürlüğü getireceğini savunmuşlardır.⁴⁴ Demokrasilerde siyasi açıdan eşitlik her bireyin denk sayılması, her birey bir oy ve eşit ağırlık etkisi olarak kabul edilmektedir. Bu durum aynı zamanda siyasi hakların eşit olarak dağıtılması ve kullanılması olarak değerlendirilmektedir.⁴⁵ Eşitlik ilkesine yönelik yukarıda belirtildiği üzere özgürlüğü kısıtlayıcı yapısı olduğu gerekçesi ile yapılan eleştirilerin yanında mutlak eşitlik anlayışının her zaman adaleti sağlamadığı hatta çoğu zaman

³⁷ Şahin, *a.g.e.*, s. 13

³⁸ Isaiah Berlin, *Two Concepts of Liberty*, 1958, 369-386, s. 369-370

³⁹ Şahin, *a.g.e.*, s. 14-15

⁴⁰ Will Kymlicka, *Liberalism, Community and Culture*, Clarendon Press Oxford, London, 1989, s. 79

⁴¹ Norman P. Barry, *a.g.e.*, s. 192

⁴² Anthony Arblaster, *Demokrasi*, Çeviren: Nilüfer Yılmaz, Doruk Yayınları, Ankara, 1999, s. 70

⁴³ Demir, *a.g.e.*, s. 602

⁴⁴ Ahmet Ayhan Koyuncu, *İslamcılık ve Demokrasi*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2018, s. 28-29

⁴⁵ Heywood, *a.g.e.*, s. 103

sağlayamadığı yönündedir. Bu konuda hukuk sistemi içerisinde dezavantajlı gruplar olarak tanımlanan gruplar için pozitif ayrımcılık yapmak hususu ile eşitlik ilkesinin daha uygulanabilir ve hayata yansımış halinin ortaya çıkması sağlanmaya çalışılmaktadır. Bu nedenle eşitlik konusu bireyin, devletin vermiş olduğu kamu hizmetlerinden eşit şekilde yararlanabilmesi olarak algılanmaktadır. Bu bağlamda asıl önemli nokta devletin kamu hizmetlerini sunarken din, dil, ırk, mezhep, eğitim durumu, gelir düzeyi, yaş, cinsiyet, siyasi görüş ve ideoloji ayrımı yapmadan ya da tüm bu sınıflandırmaları göz ardı ederek sadece vermiş oldukları hizmete odaklanması olarak değerlendirilmektedir.⁴⁶

Demokrasilerde kullanılan tanımlar ve hak arama eylemleri genellikle azınlıkta ya da muhalefette bulunan kesimin haklarının korunması ve seslerini duyurabilmeleri üzerine kurulmaktadır. Bu noktada iktidarın ya da seçilenlerin denetlenmesi ve hukuk kuralları içerisinde sınırlandırmalar konulması gündemde tutulmaktadır. Demokrasinin temel kriterlerinden birisi muhakkak ki azınlıkta bulunanların çoğunluk karşısında korunması ve seslerini duyurabilmesidir. Ancak bazı durumlarda bu durum azınlığın çoğunluğa tahakkümü olacak şekilde karşımıza çıkma durumuna gelmektedir. Ortaya çıkan bu durum güç dağılımı ve iktidar kavramları ile ilgili olarak ortaya çıkmaktadır. İktidar doğrudan güç ile ilişkisi olan bir kavramdır. Yönetim gücünü eline geçiren kitle iktidar olmaktadır. İktidar sahibi her zaman demokratik yöntemlerle gücü eline geçirmemektedir. Diğer açıdan bakılırsa iktidar sahibi gücü demokratik yollardan eline geçirse bile gücün kullanımı bakımından değerlendirildiğinde demokratik yolların dışına çıkabilmektedir. İktidar sadece yönetim yetkisini almak ile tam olarak sağlanabilen bir kavram değildir. Sosyal iktidar kavramı bazı durumlarda siyasi iktidardan daha etkilidir. Sosyal iktidar bir kişi, örgüt ya da kuruluşun toplum üzerindeki etkisi ve toplumu yönlendirme kabiliyeti ile ilişkilidir. Toplumun yönlendirilmesini sağlayabilen ve topluluk üzerinde etki sahibi olan kişi ya da kuruluş siyasi bir oluşum ya da siyasi bir seçim neticesinde görev alan bir yapı olmamasına rağmen toplum üzerinde iktidar sahibi olan bir hal alabilmektedir.⁴⁷ İktidar mekanizması sadece uzlaşma ya da destek ile yürütülen bir kurum değildir. Max Weber'e göre iktidar sahibi toplumsal direnişe rağmen gücünü korumak ve işlemlerini yürütmek durumundadır. Bu duruma aile içerisinde babanın konumu ile sınıf içerisinde öğretmenin konumu örnek olarak gösterilebilir. Siyasi iktidarı sosyal iktidardan ayıran en önemli özellik direniş ile karşılaştığı zaman meşru zor kullanma hakkına sahip olmasıdır.⁴⁸ Siyasi iktidara ilişkin olarak en önemli kavram, güç

⁴⁶ Bülent Daver, **Siyaset Bilimine Giriş**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1972, s. 22

⁴⁷ Münci Kapani, **Politika Bilimine Giriş**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975, s. 8-9

⁴⁸ Kapani, **a.g.e.**, s. 28-30

kullanımı hakkı ile birlikte egemenlik kavramıdır. Egemenlik kavramını ilk kavramsallaştıran Jean Bodin, kavramı devletin ülkede yaşayan tüm halk üzerinde kurduğu mutlak iktidar olarak tanımlamıştır. Ancak mutlak iktidar sahibi olmak devleti yönetenlere başına buyruk hareket etme ve kural tanımama hakkı vermemektedir. Günümüzde ortaya konulan modern demokrasi modellerinde yöneticiler ve siyasi iktidar sahipleri güçlerini halkı temsil ettikleri için elde etmektedirler ve meşruiyetlerinin kaynağı halkın talepleri doğrultusunda hareket ettikleri çerçevede korunmaktadır. Halkın talepleri günlük siyasi talepler olabileceği gibi halk tarafından seçimlerde verilen yetki gücü ile birlikte uzun vadede kanun ve anayasa yapma ya da değiştirme yetkisi ile birlikte seçtikleri süre boyunca köklü değişiklikler yapma yönünde de olabilmektedir. Ancak halkın bu yetkiyi vermiş olması seçildiği dönem boyunca iktidarın istediği her türlü değişikliği yapabilmesi anlamına gelmemektedir. Egemen güç olan iktidar seçimlerin dışında da çeşitli şekillerde halkın denetimi altında tutulmaktadır. Halkın taleplerini dinlemek durumunda kalmaktadır. Bu taleplerin iletilmesi çeşitli sivil toplum örgütleri, sendikalar, basın ve bazı durumlara yarı doğrudan demokrasi yöntemlerinden olan referandum ve plebisit gibi yöntemler ile yapılmaktadır. Bu durumda önemli ve dikkat edilmesi gereken nokta, iktidarın egemenlik yetkisini halkın taleplerine göre kullanırken toplumsal talepleri iktidara iletme yetkisi görevini üstlenen kişi ya da kuruluşların etkisi altında kalmadan ve belirli bir zümrenin etkisine girmeden değerlendirme yapabilmesidir. Kısıtlı bir zümrenin çıkarları uğruna iktidarı manipüle etmesine izin vermemelidir.⁴⁹ İktidarın, çıkar gruplarının taleplerine göre manipüle olması ya da sadece kapalı bir zümre tarafından tek yönlü bir bilgi akışının olması iktidarın toplumsal talepleri net olarak görememesi ve bunun neticesinde halkın gözündeki egemenliğinin ve itibarının azalması anlamına gelmektedir. Sonuç olarak bakıldığında egemenlik kavramının iktidarın ya da iktidarı elinde bulunduranların her istediklerini istedikleri şekilde yapabilmeleri anlamına gelmemektedir. Devlet, yönetim yapılanması ve toplumsal süreçler içerisinde meşru güç kullanma yetkisine sahip tek yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bazı durumlarda devlet kavramı soyut kalmaktadır. Devleti somut hale getiren ve aldığı kararlar ile yetkilerini kullanmasını sağlayan iktidardır. Ancak bu güç ve yetki iktidarın egemenlik sahibi olarak sınırlandırılmadığı anlamına gelmemektedir. Bu noktada iş yapış biçimleri ve yetkilerin sınırları yasalar ve anayasalar başta olmak üzere toplumsal mutabakat neticesinde ortaya çıkarılan mevzuat çerçevesinde yürütülmektedir. İktidar, egemen ve güç kavramlarının tartışıldığı başlıklarda tartışma konusu yönetici sınıf ve bu bağlamda elit, elitizm ve elitler tartışmalarına gelmektedir.

⁴⁹ Daver, **a.g.e.**, s. 129

Gaetano Mosca, toplumların ilkel ya da modern olarak ayrılmalarının hiçbir önemi olmadan azınlık durumundaki seçkin bir sınıf tarafından çoğunluk durumundaki halkın yönetilmesi olarak yöneten/yönetilen ilişkisi içerisinde toplumsal ilişkilerin oluştuğunu belirtmektedir. Bu durumun nasıl ortaya çıktığı sorusuna Mosca cevap olarak, iyi örgütlenmiş küçük bir grubun dağınık durumda arasındaki iletişimin zayıf olduğu kalabalık grupları kolayca yönetip, yönlendirebileceğini belirtmektedir.⁵⁰ Mosca, siyasal sistemlerin hangi şekilde yürütülürse yürütülsün ya da hangi dönüşümler sonucunda ortaya çıkarsa çıksın sonunda iktidar gücünün küçük bir seçkin grubun elinde kalacağını belirtmiştir. Vilfredo Pareto'da, Mosca ile benzer bir yaklaşım içerisinde toplumu elit ve elit olmayan sınıflar olarak ikiye ayırmaktadır. Ancak Pareto, Mosca'dan farklı olarak sadece yönetici sınıfın elit olmadığını toplumsal katmanlar arasında doğrudan iktidarda bulunmayan elitlerinde olduğunu belirtmektedir. Bunları bazen 'Aristokrasi' olarak adlandırmaktadır.⁵¹ Klasik elit teorilerini eleştiren demokratik elit teorilerinin kurucularında Harold D. Lasswell, siyasi iktidarın sınırlı bir seçkinin elinde olacağını kabul etmek ile birlikte bu durumun demokratik olabileceğini savunmaktadır. İktidarın doğal olarak seçkin zümrenin eline geçmesine rağmen demokratik bir hal almasının en önemli aşaması toplumun baskı altında kalmadan özgür iradesi ile seçim yapabilmesi ve seçim yarışının adil ve eşit şartlarda yürütülmesi olduğunu savunmaktadır. Raymond Aron'da benzer düşüncüyü savunmaktadır ve ister liberal ister sosyalist yönetim sistemi olsun egemenlik sonuç olarak seçkin bir grubun eline geçecektir. Sosyalist sistemler dâhil olmak üzere hiçbir sistemde halk tarafından yönetimin mümkün olmayacağını savunmaktadır. Ancak bu durum halk için yönetim yapılmayacağı ya da yönetimin halk adına ya da çıkarına yapılamayacağı anlamına gelmediğini belirtmektedir.⁵²

Tüm görüşler ve tanımlamalar göz önünde bulundurulduğunda iktidar yani egemen güç ile yönetilenler arasında bir paylaşım sorunu olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bu noktada elit, elitizm ve elitcilik kavramları üzerinden egemenlik olgusu anlamlandırılmaktadır. Verilen örneklerde olduğu gibi elitizm kavramı genellikle yönetici sınıf üzerinden açıklanmaktadır. Ancak yukarıda belirtildiği üzere elitizm sorunu bazen iktidarın yönetememe sorunu haline de dönüşmektedir. Bu durum seçkincilik yapan bürokratik oligarşi eli ile yürütülmek yoluyla olduğu gibi bazen gücü elinde bulunduran askeri oligarşi tarafından da yapılabilmektedir. Bu noktada belki de ortaya çıkan durum aslında tam olarak elitizmin karşılığı olmaktadır. Çünkü netice itibari ile çoğunluğun oyu ile iktidar sahibi olan yöneticilerin yetkileri gasp

⁵⁰ Öztekin, *a.g.e.*, s. 41

⁵¹ Öztekin, *a.g.e.*, s. 43

⁵² Öztekin, *a.g.e.*, s. 45-46

edilmekte ve bu durum meşru iktidar gücünü elde etmemesine rağmen azınlığın çoğunluğa tahakkümü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada seçimler ne kadar eşit şartlarda ve adil olarak yapılmış olsa dahi siyasi bir gasp olması dolayısıyla o toplumda demokrasiden bahsetmek oldukça güç olacaktır. Yine demokrasilerin temel sorunlarından birisi olan ve gerçekten toplum içerisinde azınlık konumunda olan özellikle dini azınlıklar ve siyasi seçimler neticesinde iktidarda temsil edilmesi mümkün olmayan sayısal olarak küçük grupların haklarının gözetilmesi, inkâr/asimilasyon politikalarına maruz kalmadan taleplerini iletebilmeleri ve egemenlerin halkın sayısal olarak küçük gruplarına ilişkin olarak taleplerin kamu hizmetleri ile karşılanmasıdır. Bu durum karşımıza çoğulculuk mu çoğunlukçuluk mu sorusunu çıkarmaktadır. Çoğulculuk tüm toplum katmanlarının görüş ve önerilerinin dikkate alındığı bir yapı olarak adlandırılırken, çoğunlukçuluk ise sayıca fazla olanın iktidarı ele geçirmesi ve iktidarı elinde tutanın sadece kendi talepleri doğrultusunda istediği her şeyi yapabilme hakkına sahip olması olarak açıklanmaktadır. Siyasi egemenliği meşru kılan en önemli noktalardan birisi, güç kullanma yetkisinin yasalar ve anayasa ile sınırlandırılmasıdır. Çünkü demokrasi dışına çıkış gösteren rejimlerde iktidarı ele geçirenler bunu zor kullanarak yapabildikleri gibi Hitler örneğinde olduğu gibi demokrasinin imkânlarından faydalanarak seçim yolu ile iktidarı ele geçirip daha sonra demokrasinin değerlerini çiğneyecek duruma gelebilmektedirler. Bu nedenle sadece iktidarı elde etme yönteminin demokratik olması iktidarların demokratik bir yönetim anlayışını benimsedikleri anlamına gelmemektedir.

1.1.1. Farklı Demokrasi Kavrayışları

Demokrasi kavramının tarihsel süreç içerisinde uzun bir yolculuğu mevcuttur. Bu yolculuk boyunca çeşitli evrim süreçlerinden geçmek ile birlikte içinde bulunduğu toplumun siyasi kültürü, kültürel ve sosyal değerleri, ahlak anlayışı, dini inancı, coğrafyası, tarihi ve yöneticilerinin kişilik ve ideolojileri ile bağlantılı olarak yorumlama ve anlamlandırma süreçlerinden geçmiştir. Demokratik rejimlerin tümünde genel olgu eşitlik, katılım ve adalet vurguları üzerinden ilerlemek ile birlikte yöntem farklılıkları nedeniyle farklı kavrayış türleri ortaya çıkmıştır. Demokrasi kavramına ilişkin olarak sistemli ilk araştırma ve değerlendirme yapmış olan filozof Platon demokrasi için en az iyi olan sistemdir ve her an tiranlığa dönüşebilme riskini taşımaktadır değerlendirmesinde bulunmuştur. Platon, demokrasi için çok güzel bir siyasal düzendir, anarşik ve rengârenktir ifadelerini kullanmıştır. Demokrasinin eşitlik üzerine kurulduğu ve ayırım yapmadığı ifadeleri ile demokrasinin güzelliğinden bahsetmiştir.⁵³ Demokrasi asla mükemmel ve kusursuz bir sistem olarak adlandırılmamış ve bu

⁵³ Kuçuradi, *a.g.e.*, s. 21

şekilde değerlendirilmemiştir. Bu nedenle hep eksikleri olmuş ve olmaya devam edecek bir sistem olarak düşünülmüştür. Bu durum demokrasinin ya da en azından demokrasiyi uygulama yöntemlerinin farklılık göstermesine ve netice itibari ile farklı demokrasi kavrayışları ortaya çıkmasına neden olmuştur. Demokrasi kavrayışları ve uygulama türlerine göre düşünürler tarafından farklı sınıflandırmalar yapılmış ve bu durum farklı başlıkları karşımıza çıkarmıştır. Aşağıdaki bölümde temel demokrasi kavrayışlarına kısaca değinilmiş olup literatürde karşımıza çıkabilecek tüm demokrasi kavrayışları bulunmamaktadır.

Demokrasi kavrayışlarını ele alabilmemiz için demokrasinin ilk tartışıldığı ve uygulandığı erken demokrasi dönemlerine dönmemiz gerekmektedir. Demokrasi ilk olarak Antik Yunan şehir devletlerinde karşımıza çıkmaktadır. Şehir devletlerinde karşımıza çıkan demokrasi uygulamaları klasik demokrasi olarak adlandırılmaktadır. Klasik demokrasi, doğrudan demokrasi olarak adlandırılmakta olup en önemli temsil edildiği şehir devleti Atina'dır.⁵⁴ Atina demokrasisinde herkesin her şeyden haberdar olması üzerine kurulu bir sistem öngörülmektedir ve herkesin bu karar alma mekanizmaları içerisinde olmaları düşünülmektedir. Ancak bu durum sadece küçük Yunan şehir devletlerinde mümkün olabilecek bir durumdur.⁵⁵ Bu noktada Crick'in bahsetmiş olduğu 'herkes' sadece özgür vatandaş olanları kapsamaktadır. Köle, kadın, çocuk ve yabancılar bu herkes tanımı içerisinde bulunmamaktadırlar. Bu noktada herkes olarak geriye 20 yaşını aşmış geçimi için çalışması gerekmeyen erkekler kalmaktadır.⁵⁶ 30.000 ile 45.000 arasında vatandaşlık hakkına sahip kişinin bulunduğu Atina'da Eklezya adı verilen meclis üzerinden demokrasi yürütülmektedir. Bu meclisin toplantı yeter sayısı 6000 kişidir. Meclis yasama görevinin yanında, mali konularda karar alma, savaş ve barış ilanı ve diğer şehir devletleri ile ittifak yapılması kararlarını almaktadır.⁵⁷ Kalabalık yapıda bulunan Eklezya'da yasama faaliyetine ilişkin olarak alınacak olan kararlarda tekliflerin hazırlanması ve işlemlerin organize edilmesi 500'ler konseyi tarafından yapılmaktadır. 500'ler konseyi Atina şehir devletini oluşturan 10 kabileden 50'şer kişilik katılımlar ile ortaya çıkarılmaktadır. Konseyin altında yürütülecek işlere yardım edilmesi amacıyla 1 ay süre ile görevlendirilen 50 kişiden oluşan 50'ler komitesi bulunmaktadır. Halk meclislerinin yanında 10 kişilik ofisler bulunmaktadır. Bu ofisler idari işlerin yürütülmesinde görev almaktadırlar. Tüm bu kurumlarda görev alan kişiler seçim yoluyla iş başına gelmemekte, bunun yerine kura yolu ve sıra ile görev almaktadır. Kararların ideal yöntem olarak oy birliği ile alınması ön görülmüş olsa dahi bu fikir birliğinin sağlanmasının neredeyse imkânsız

⁵⁴ Heywood, *a.g.e.*, s. 107

⁵⁵ Crick, *a.g.e.*, s. 30-31

⁵⁶ Koyuncu, *a.g.e.*, s. 33

⁵⁷ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 183

olması nedeniyle oy çokluğu yöntemiyle meclis faaliyetleri yerine getirilmektedir. Vatandaş olarak nitelendirilen 20 yaşını aşmış özgür erkekler aynı zaman yargı mensubu olmakta ve mahkeme kararlarını vermektedir.⁵⁸ Heywood'un dikkat çektiği bir husus olan Atina şehir devletinde vatandaşların kendilerini siyasete bu denli yoğun adayabilmelerinin temel nedeni köleler ve kadınlardır. Çünkü oldukça boş vakte sahip olan ve geçinmek için çalışmak zorunda olmayan vatandaşlar aynı zamanda evde olan ve toplum hayatına katılma lüksü olmayan kadınlar sayesinde ev işlerinden de muaf hale gelir noktadadır.

Atina şehir devletlerinde karşımıza çıkan klasik demokrasi kavrayışında günümüz demokrasi anlayışından oldukça farklı bir yapı ile karşı karşıya kalmaktayız. Herkesin katılımı olgusu kulağa hoş gelen bir yaklaşım olmak ile bu noktada herkesten kasıt aslında zengin erkekler olarak karşımıza çıkınca demokrasi olarak bahsedilen uygulamanın sınıfsal bir elitizme dönüştüğünü görmekteyiz. Yine zengin sınıfın tekeline geçen demokrasi sadece erkekler tarafından uygulanması ile birlikte cinsiyetçi bir sınıf ayrımı noktasında da problem teşkil eden bir hal almaktadır. İdari yapılanma açısından değerlendirdiğimiz noktada ise karşımıza günümüz şartlarında uygulanma yöntemi neredeyse imkânsız olan bir yapı çıkmaktadır. Günümüz ülke yapıları içerisinde milyonlarca kişinin katılım gösterdiği hiyerarşik bir düzen içerisinde kanun hükümleri ile belirlenmemiş olan bir yasama ve yürütme yetkisi oldukça problemli bir idari yapılanma olarak karşımıza çıkacaktır. Bu durumun beraberinde kaosu getirecektir. Günümüz hukuk sistemi açısından düşünüldüğünde güçler ayrılığı ilkesinin tamamen yok edildiği yargının siyasallaşması ve yasama, yürütme ve yargı erklerinin tek elden yönetilmesi nedeniyle bu durumun kabul edilmesi ve uygulanması oldukça güç olarak kabul edilmektedir.

Klasik demokrasinin yaşandığı dönemden sonra uzunca bir süre demokrasinin askıya alındığını söyleyebiliriz. 17. ve 18. yy.'a kadar bu askıya alınma dönemi devam etmiştir. Belirtilen dönem itibari ile demokrasi tekrar konuşulmaya, kendisine alan bulmaya başlamıştır. Bahsedilen dönemde ortaya çıkan demokrasi modeli aslında klasik liberal demokrasi ile ortak özelliklere sahip etkili bir liberal demokrasi modelidir. Bahsedeceğimiz demokrasi kavrayışı koruyucu demokrasi kavrayışıdır. Koruyucu demokrasi anlayışının liberal demokrasi ile örtüşmesinin temel sebebi halkın haklarının güçlü devlet mekanizmaları karşısında korunmasını sağlamaya çalışmaktır.⁵⁹ Koruyucu demokrasinin ortaya çıktığı dönem olan 17. ve 18. yy.'lar dönemsel olarak değerlendirildiğinde koruyucu demokrasi oldukça realist bir bakış açısı ile ortaya konmuştur. Çünkü bu dönemde oldukça güçlü merkezi yönetim

⁵⁸ Şahin, **a.g.e.**, s. 3

⁵⁹ Koyuncu, **a.g.e.**, s. 35

anlayışları ile yönetilen bir devletler sistemi bulunmaktadır. Bu durum içerisinde halkın devlet karşısındaki bireysel haklarını en azından en az gaspa uğrayacağı şekilde savunmayı amaçlayan koruyucu demokrasi liberal demokrasinin bireysel haklara daha geniş hareket alanı arayışı ile örtüşür bir hal almış ve bu nedenle liberal düşünürler tarafından sahiplenilmiştir.⁶⁰ Faydacı liberal düşünürlerden olan Jeremy Bentham ve James Mill evrensel oy hakkı üzerinden bireylerin korunmaya çalışıldığı bir yöntemi ortaya koymuştur.⁶¹ Liberal düşüncenin temelinde mülkiyet hakkı bulunmaktadır. Klasik liberal düşüncenin öncüsü konumunda bulunan John Locke'a göre devlet kişilerin mülkiyet haklarını koruyabilmeleri için güvenlik hizmeti verecek bir aygıttır.⁶² Koruyucu demokrasi anlayışı ile liberal demokrasinin kesiştiği nokta burada ortaya çıkmaktadır. Liberaller korunması gereken hakkı ve temelini somut hale getirmişlerdir. Ancak bu noktada çağına göre ileri bir demokrasi anlayışı olan ve yaşadığı dönem incelendiğinde uygulaması belki de mümkün olmayan derecede ileriye dönük fikirleri olan Locke, aslında günümüz düşüncesine göre çokta demokratik bir görünüş sergilememektedir.⁶³ Bu durumun ortaya çıkmasının sebebi, düşünürün devlete karşı korunması gereken hak olarak gördüğü mülkiyet hakkının sadece mülkiyeti olanlar için kullanılacak bir hak olması nedeniyle aslında oy hakkının da sadece mülkiyet sahiplerine verilmesi noktasında bir anlayışın ortaya çıkmasıdır.⁶⁴ Koruyucu demokrasi, bireyin daha özgür olduğu kişisel haklar temelinde bir düzen kurulmasına taraftardır. Bu durum anayasal demokrasi çerçevesinde bireylere geniş haklar verilmesi ve devletin kısıtlı kalması noktasında hareket eden bir anlayıştan ortaya çıkmaktadır.

Koruyucu demokrasinin bir ileri versiyonu olarak karşımıza kalkınmacı demokrasi çıkmaktadır. Kalkınmacı demokrasinin en önemli temsilcileri Jean Jacques Rousseau ve John Stuart Mill'dir. Katılımcı demokrasi, liberal demokrasinin daha katı versiyonu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bireyin korunması noktasında ortaya çıkan klasik liberal düşünürler ve koruyucu demokratlardan daha ileri bir düşünce yapısı ile sistemi bireyin şekillendirmesi üzerine kurgulamışlardır. Toplumun gelişimini merkez alan kalkınmacı demokrasi daha demokratik bir anlayış olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁵ Rousseau, demokrasi kavramını radikal bir biçimde halkın egemenliği üzerine kurgulamaktadır. Bireyin doğuştan özgür olarak dünyaya geldiğini ancak her alanda zincire vurulduğunu ifade etmektedir.⁶⁶ Rousseau, halkın temsilciler vasıtası

⁶⁰ Heywood, *a.g.e.*, s. 108

⁶¹ Andrew Heywood, *Siyasi İdeolojiler Bir Giriş*, Liberte Yayın Grubu, Ankara, 2013, s. 59

⁶² Heywood, *a.g.e.*, s. 54

⁶³ Koyuncu, *a.g.e.*, s. 37

⁶⁴ Heywood, *a.g.e.*, 2012, s. 108

⁶⁵ Heywood, *a.g.e.*, 2012, s. 109

⁶⁶ Crick, *a.g.e.*, s. 77

karar almasını köleleşme olarak kabul ve siyasal katılımı bir erdem olarak algılar. Özellikle İngiliz parlamento seçimlerini somut bir örnek olarak eleştirir ve İngiliz halkının sadece seçimlerde özgür olduğunu ve oy kullandıktan sonra tekrar köleleştiğini belirtir.⁶⁷ Rousseau, özgürlük ve eşitliğin kararlı bir savunucusu olarak liberal bakış açısında olduğu gibi sadece bu olguları sağlama sorumluluğunu yüklemeyi ve bunun yanında ortak iyilik ve kamusal çıkarları sağlama noktasında da devlete görevler yükler. Bunun sağlanması için erdemli bir toplum yaratılması ve erdemli bir toplum yaratabilmek için ise erdemli bireylerin önü açılmalıdır görüşünü paylaşmaktadır. Bu durum modern dönem sol görüşlü akımları da demokrasi ve halkın demokrasiye katılımı noktasında etkilemiştir.

Kalkınmacı demokrasinin bir diğer temsilcisi olan Mill, çoksesliliğe vurgu yapmaktadır. Çok sesliliğin bireyi geliştireceğini savunan Mill, bu durumun bireyler ne kadar gelişirse bununla birlikte farklı yaşam tarzlarının da gelişeceğini dile getirerek somutlaştırır.⁶⁸ Kalkınmacı demokrasiye ilişkin olarak Mill'in düşünceleri ise müzakereci demokrasi tartışmaları ve parlamenter demokrasi fikirlerine katkı sağlamıştır.⁶⁹

Klasik demokrasi dışında bahsetmiş olduğumuz katılımcı ve kalkınmacı demokrasi modelleri liberal düşünceden yöntem olarak türemiş ve etkisi ile ortaya çıkmış demokrasi türleridir. Ancak dünya siyasi ideolojiler tarihine bakıldığında göz ardı edilemeyecek olan en önemli ideolojilerden birisi Marksizm'dir. Marksizm'in, dünya üzerinde milyonlarca insanı etkisi altına almış ve eylemsel aktivite alanı oldukça yüksek olan bir ideoloji olarak demokrasi görüşlerini etkilememesi bir mucize olurdu. Liberal demokrasiden ortaya çıkan demokrasi türlerinin bir eleştirisi noktasında karşımıza çıkan ve halk demokrasisi olarak adlandırılan bu demokrasi kavrayışı özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyet Modeli üzerinden sahneye çıkmıştır. Marx'ın ideolojisinden etkilenmek ile birlikte temel noktası Lenin'den gelmektedir. Bu nedenle Leninist Demokrasi Modeli olarak da karşımıza çıkabilmektedir.⁷⁰ Marx, demokrasiyi devrimci işçi hareketinin siyasal iktidarı ele geçirmesinin bir aracı olarak görmektedir.⁷¹ Marx, eserlerinde özellikle liberal demokrasiyi eleştirmektedir. Liberal demokrasinin burjuva sınıfına hizmet ettiğini ve bu nedenle sadece bir sınıfın iktidarı ve çıkarları için ortam oluşturan bir demokrasi kavrayışı olarak ifade etmektedir. Bu nedenle modern demokrasinin eşitsizlik ortamı yaratan ve özgürlüklerin yok edilmesini sağlayan kapitalizm ile iç içe bir yapıya

⁶⁷ Heywood, *a.g.e.*, 2012, s. 109-110

⁶⁸ David Thomson, *Siyasi Düşünce Tarihi*, Şule Yayınları, İstanbul, 1996, s. 192

⁶⁹ Heywood, *a.g.e.*, 2012, s. 110-111

⁷⁰ Heywood, *a.g.e.*, 2012, s. 111

⁷¹ Schmidt, *a.g.e.*, s. 104

büründüğünü savunmaktadır. Bu nedenle Marx'a göre bu gerçek demokrasi olarak adlandırılmamalıdır.⁷² Marx'a göre asıl demokrasi proletarya demokrasisidir ve bu demokrasi Paris Komününde tecrübe edilmiştir. Paris Komününde ortaya çıkan ve Marx'a göre olması gereken, düzene radikal bir şekilde müdahale edilmesi ve neticesinde siyasal, toplumsal ve ekonomik düzenin bu şekilde biçimlendirilmesidir.⁷³ Marx ve onun dışındaki sosyalist düşünürler, siyaset yapılanması ve devlet kavramı üzerinde çok fazla kafa yormamışlardır. Çünkü asıl olanın toplum yapısı içerisindeki ekonomik dağılım ve sınıfsal yapı olduğunu belirtmişlerdir. Bu bahsettikleri yapıyı alt yapı olarak ortaya koymuş ve aslında tüm sistemin bunun üzerine inşa edildiğini bahsetmişlerdir. Başka bir ifade ile asıl olan alt yapıdaki değişimler tamamlandığına üst yapı kendiliğinden değişmek zorunda kalacaktır ve mevcut haliyle ayakta kalamayacaktır. Bu düşünceden anlaşılacağı gibi siyaset ve devlet kavramları sosyalist düşünürler için bir üst yapıdır ve asıl kafa yorulması gereken yer orası değildir. Bu noktada halk demokrasisini tanımlamaya başladığımız paragrafın başında belirttiğimiz üzere demokrasinin tanımlanması, şekillenmesi işi Lenin tarafından gerçekleştirilmiştir. Lenin, Marx ve diğer sosyalist düşünürlerin görüşlerinin üstüne görüşlerini inşa etmiş ve onları ilerletmiştir. Bu noktada Lenin, sadece özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasının yeterli olmayacağını belirterek gerçek ve bilinçli bir işçi sınıfının önderliğinde bir proletarya diktatörlüğü ile demokrasinin gerçekleşeceğini savunmaktadır.⁷⁴ Lenin, bu noktada partisini ve partisinin konumunu güçlendirmek adına ideolojisini ve kurgusunu komünist parti üzerine yapmıştır. Proletarya sınıfının öncüsünün komünist parti olduğunu belirtmiş ve Marksizm ile yoğrulmuş bu partinin proletaryanın gerçek çıkarlarını bilecek ve buna göre de devrimci potansiyeli ortaya çıkaracaktır. Lenin'in bu komünist partiyi demokrasinin ve proletaryanın olmazsa olmazı olarak tanımladığı düşüncesi Leninist demokrasinin temeli olmuştur.⁷⁵

Demokrasi kavramına ilişkin olarak anlamlandırma ve tanımlamaların oldukça fazla çeşitlilik gösterdiği daha önce vurgulanmıştı. Bu doğrultuda demokrasi kavrayışları da farklı türlerde karşımıza çıkmaktadır. Şimdiye kadar bahsetmiş olduğumuz 4 çeşit demokrasi kavrayışı Heywood'un yaptığı sınıflama neticesinde karşımıza çıkan türler olarak oldukça genel ve çok bilinen kavrayışlar olarak bilinmektedir. Ancak bu demek değildir ki bunların dışında farklı demokrasi kavrayışları bulunmamaktadır. Ancak bunların dışında değinecek olduğumuz diğer demokrasi kavrayışları temelde liberal demokrasinin eleştirisi mahiyetinde karşımıza

⁷² Ömer Çaha ve Bican Şahin, *Dünyada ve Türkiye'de Siyasal İdeolojiler*, Orion Kitabevi, Ankara, 2013, s. 199 - 200

⁷³ Schmidt, *a.g.e.*, s. 106

⁷⁴ Çaha ve Şahin, *a.g.e.*, s. 201

⁷⁵ Heywood, *a.g.e.*, s. 112

çıkılmaktadır. Bu eleştirilere gerekçe olarak liberal demokrasinin çağın sorunlarını açıklamada yetersiz kaldığının düşünülmesidir. Bu doğrultuda ilk açıklayacağımız alternatif demokrasi kavrayışı olarak müzakereci demokrasi karşımıza çıkmaktadır.

Müzakereci demokrasi Habermas'ın fikir babalığını yaptığı, liberal demokrasinin bir eleştirisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu demokrasi kavrayışında sorunların çözümünde karşılıklı görüşme bulunmaktadır.⁷⁶ Müzakereci demokrasinin temel kavramları topluluk, temsiliyet, vatandaşlık, kimlik, farklılık, kamusal alan ve demokratik meşruiyet kavramlarıdır. Bu kavramları yeniden anlamlandırma noktasında hareket etmektedir. Müzakereci demokrasi ekonomik temelli siyaset anlayışından uzaklaşarak demokrasinin temelini ahlak ve adalet üzerine kurgulamayı öngörmektedir. Siyasetin konusunu muhakeme ve akılcı bir şekilde tartışma olarak ele almaktadır.⁷⁷

Liberal demokrasi de ortaya çıkan krizlerin eleştirisinden yola çıkan bir diğer demokrasi kavrayışı radikal demokrasidir. Radikal demokrasinin fikir kökenleri Fransız düşünür Rousseau'ya dayandırılmakla birlikte kavrayışın temelleri Laclau ve Mouffe tarafından oluşturulmuş ve siyasal katılım ve halkın daha fazla söz sahibi olma temeli üzerine dayandırılmaktadır.⁷⁸ Radikal demokrasi, teorik olarak Klasik Marksist söylemin dışında post-Marksist bir anlayışa dayanmaktadır.⁷⁹ Radikal demokrasi adından beklendiği şekilde bir devrim arayışı içerisinde değildir ve kapitalizmin dönüşümünü mümkün görebilmektedir.⁸⁰ Radikal demokrasi bir tür Marksizm eleştirisidir. Bunu özellikle Sovyet deneyiminin günümüz toplumlarının yapısını açıklamada yetersiz kalması üzerine Laclau ve Mouffe tezlerinin üzerine kurulmuştur.⁸¹ Radikal demokrasi mevcut koşullar altında liberal demokrasinin geliştirilmesi ve ilerletilmesi üzerine kurulmaktadır.⁸² Radikal demokrasiye göre haklarının aranması gereken sadece işçi sınıfı değildir. Toplumda hak arama mücadelesi içerisinde olması gereken sınıfların mücadeleleri göz ardı edilmemelidir. Bu sınıflar kadınlar, göçmenler, çevreciler hepsinin bir eş güdüm içerisinde hareket etmelidirler. Feministler, çevreciler, eşcinseller, göçmenler gibi tüm farklılıklara sahip

⁷⁶ Ramazan Cengiz Derdiman, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları ve Türk Anayasa Düzeni*, Alfa Aktüel Yayınları, Bursa, 2006, s. 117

⁷⁷ Şaban Sitembölükbaşı, Liberal Demokrasinin Çıkmazlarına Çözüm Olarak Müzakereci Demokrasi, *Akdeniz İİBF Dergisi*, Cilt:5, Sayı:10, 139-162, s. 148 - 149

⁷⁸ Tefvik Erdem, *Feodaliteden Küreselleşmeye Temel Kavram ve Süreçler*, Lotus Yayınları, Ankara, 2006, s. 94

⁷⁹ Sevilay Kaygalak, Post-Marksist Siyasetin Sefaleti: Radikal Demokrasi, *Praksis*, Cilt:1, Sayı:1, 33-59, s. 33

⁸⁰ Uğur Batı, Liberal Demokrasinin Dönüşümü ya da Post-Marksist Teorinin Zafiyeti: Radikal Demokrasi Projesinin Eleştirisi, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 22, 1-20, s. 2

⁸¹ Erdem, *a.g.e.*, s. 94

⁸² Nihat Bulut, Demokrasiyi İdeal Anlamına Yaklaştırma Çabası Olarak Radikal Demokrasi, *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:7, Sayı:1-2, 41-68, s. 41

kimlikler bu kimliklerin muhafazası ile birlikte kamusal düzlemde mücadele içerisinde politika yapımında söz sahibinde olmaları gerekmektedir düşüncesi bulunmaktadır.⁸³

Demokrasi anlayışı özellikle liberal anlayış çerçevesinde birey üzerine vurgu yapmaktadır. Ancak komüniteryanizm, 1980'lerden sonra yükselişe geçmiştir ve temeli kişinin topluluk sayesinde var olduğu düşüncesi üzerine kurulmuştur.⁸⁴ Komüniteryanizm, benliğin sosyal inşasını vurgulamaktadır ve benlik içine gömülü olduğu sosyal ilişkilerden farklı düşünülmemelidir.⁸⁵ Komüniteryan düşüncenin fikir babası olarak Hegel kabul edilir. Hegel'den sonra Robert Nispet, Alasdair Macintyre, Charles Taylor, Amitai Etzioni, Michael Walzer ve Michael Sandel komüniteryan düşüncenin önemli savunucuları olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak düşünsel olarak temelinin Aristoteles'e dayandığı savunulmaktadır.⁸⁶ Komüniteryanizm, anti-bireyci ve anti-liberal bir bakış açısına sahiptir.⁸⁷ Bu düşüncede bireyin yerine komün fikri ön plandadır bu nedenle merkeze alınması gereken komündür. Haklar, bireysel bazda değil gruplar ve topluluklar bazında değerlendirilmeli topluluk halinde hakların eşitlenmesi öngörülmektedir.

Alternatif demokrasi tanımlamalarında sonucusu olan düşük yoğunluklu demokrasi kavrayışıdır. Temelde Batı kökenli olmak ile birlikte genel anlamda egemen olan ya da olması noktasında yol alınan liberal demokrasinin bir eleştirisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Düşük yoğunluklu demokrasi kavrayışının temel düşünürleri Amin, Chomsky, Farnk ve Gills'dir.⁸⁸ Düşük yoğunluklu demokrasi kavramı özellikle Sovyet tecrübesinin ortadan kalkmasının ardından siyaset sahnesine yeni çıkan ülkelerin sistemleri üzerinden anlamlandırılmaktadır. Bu geçiş sadece biçimsel olarak demokrasiye geçiş olarak kabul edilmektedir. Yeni kurulan bu demokratik olduğu öne sürülen rejimlerde güçlü bir yürütme karşımıza çıkmaktadır. Genellikle askeri bürokratlar oldukça etkin bir hale gelmiş, ya seçilmişler olmasına rağmen askeri bürokratlar oldukça güçlü olmuş ya da askeri bürokratlar doğrudan seçim yolu ile başa gelmişlerdir. Yürütmenin güçlü olarak ortaya konduğu sistem genellikle Başkanlık sistemi adı altında pratiğe dökülecek şekilde kurgulanmaktadır.⁸⁹ Düşük yoğunluklu demokrasi kavrayışı, 'üçüncü dünya ülkelerinin' siyasal yapılarının

⁸³ Erdem, *a.g.e.*, s. 94-95

⁸⁴ Heywood, *a.g.e.*, 2013, s. 155

⁸⁵ Yusef Waghid, Communitarian Deliberative Democracy and Its Implications For Political Discourse in South Africa, *Politikon*, 2002, 183-207, s. 184

⁸⁶ Ahmet Ayhan Koyuncu, *a.g.e.*, s. 50-51

⁸⁷ Sururi Aktaş, Komüniteryan Etik, *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2002, Cilt:6, Sayı:1-4, 3-16, s. 3

⁸⁸ Meral Öztoprak Sağır ve Naci Karkın, Demokrasinin Güncel Sorunları ve Demokratik Paradokslar, *Akdeniz İ.İ.B.F Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 10, 1-25, s. 20

⁸⁹ Mehmet Arı, Düşük Yoğunluklu Demokrasi ve Türkiye: 1980 Sonrası Dönemde Türkiye'de Demokratikleşme Süreci, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi (Siyaset Bilimi) Anabilim Dalı, Ankara, 2004, (*Yayımlanmamış Doktora Tezi*), s. 68-69

özellikle ABD ve Batılı güçlerin çıkarları doğrultusunda oluşturulduğu bir yapı olarak tanımlanmaktadır.⁹⁰

Yukarıda belirtilen birbirinden farklı demokrasi kavrayışlarının ortaya çıkmasının nedeni, yaşanan toplumların yapılarının farklı olması ve toplumların şartlarının ve ihtiyaçlarının zaman içerisinde değişiklik göstermesidir. Toplumlar ve birey sürekli olarak yaşadıkları toplumların iyileştirilmesini ve elde ettikleri hakların daha fazlasını istemektedirler. Bu durumun bir doğal sonucu olarak hak talebi de kesintisiz şekilde devam etmektedir. Bu nedenle birbirinden farklı demokrasi kavramları ve eleştirileri karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda sayılan demokrasi kavrayışlarının doğruluğu/yanlışlığı noktasında bir değerlendirme yapmak ya da artı ve eksi yönlerini ortaya koymayı amaçlayan bir tanımlama yapılmamıştır. Yapılmak istenilen genel hatlarıyla demokrasi çeşitlerinin tanıtımının sağlanması ve kısmen tarihsel süreç içerisinde evriminin ortaya konulmasını sağlamaktır. Bu nedenle yukarıda yapılan tanımlamalar genel bilgilendirme amacıyla yapıldığı için belirtilen kavrayışların tüm yönlerini detaylı olarak sunmamak ile birlikte literatürde karşımıza çıkabilecek tüm demokrasi kavrayışlarını kapsama iddiasında bulunmamaktadır. Ancak genel hatlarıyla incelendiğinde günümüz şartları içerisinde çıkan yeni demokrasi yöntemlerinin liberal demokrasinin eleştirilmesi üzerine kurulduğunu gözlemlemekteyiz.

1.1.2. Günümüzde Demokrasi

Demokrasi kavramı ve kavrayışları demokrasi üzerine yorum yapan düşünürler ve bu başlık altında yapılan tüm yorumlar ve çalışmalar negatif yönden yapılan değerlendirmeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüz toplumlarının en önemli sorunu ve gündem konusu demokrasi olmaktadır. Dünya siyasetini şekillendiren tüm kararlar demokrasi çerçevesinde ya da demokrasi adına alınmaktadır. Halkların, devletlerinden ve hükümetlerinden bekledikleri demokrasi hatta bazen daha fazla demokrasidir. Bu nedenle demokrasiye ilişkin olarak yapılan çalışmaların büyük çoğunluğunda değerlendirilen konu demokrasinin eksik yönleri ve demokrasiye ilişkin olarak yapılan talepler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan baktığımızda demokrasiye ilişkin olarak tüm toplumlar nezdinde eksiklikler ve aksaklıklar bulmamız mümkündür. Bazı toplumlarda halklar, adil bir seçim için demokrasi isterken bazı toplumlarda ise bir mahalleye yapılacak çocuk parkının yerine karar verme konusunda daha fazla demokrasi istenmektedir. Vermiş olduğumuz demokrasi talebi örneklerinden anlaşılacağı üzere demokrasi sorunu aslında bir nevi temsil sorunu

⁹⁰ Hasan Tunç, Demokrasi Türleri ve Müzakereci Demokrasi Kavramı, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 1-2, 1113-1132, s. 1122

olarak karşımıza çıkmaktadır. Halk daha fazla temsiliyet talep etmektedir. Aslında bu durum günümüzde ortaya konan demokrasi anlayışının temsili demokrasi olduğunu göstermektedir. Demokrasi yukarıda anlatmış olduğumuz evrimsel süreci içerisinde Antik Yunan'da doğrudan bir şekilde uygulanarak başlamış, Orta Çağ döneminde kesintiye uğramış ve özellikle kırılma noktası olan Fransız Devrimi ile birlikte eşitlik, adalet ve özgürlük kavramları çerçevesinde ulus-devlet yapılanması içerisinde modern hali ile karşımıza çıkmaya başlamıştır.

Demokrasi kavramı değerlendirilirken bazı kavramlar ve bu kavramlardaki eksiklikler üzerinden değerlendirilmektedir. Bu noktada demokrasinin eleştirildiği bazı kavramlar ve olgular: ⁹¹

- Değişim ve dönüşümlere uyum
- Ölçü ve ölçek
- Oy vermeye ilişkin temsil sorunları
- Eşit olmayan katılım ve eşit olmayan oy dağılımları
- Demokrasinin yayılımı
- Demokrasiye güven fakat demokratik kurumlara güvensizlik
- Sistemin etkililiği karşısında demokratik katılım
- Çatışma karşısında uzlaşma
- Temsil edilebilirlik karşısında yönetilebilirlik
- Rıza karşısında etkinlik
- Kimlik sorunu
- Demokrasi ve ulus devlet
- Şeffaflık, hesap verilebilirlik
- Katılımcılık

Yukarıda saymış olduğumuz olgular genel tartışma konuları olup demokrasi ve uygulanmasına ilişkin olarak çok daha sorun başlığı açmak ve tartışmak mümkündür. Ancak tüm tartışmaları bölüm içerisinde değerlendirmek mümkün olmadığından genel başlıklar altında toplanmaya çalışılmıştır.

Demokrasinin yayılması ve temel bir amaç haline gelip dünya üzerinde popüler bir hal almasının temel nedeni Avrupa Birliği (AB)'dir. Bu noktada AB'nin siyasal yapısından ziyade sosyal ve ekonomik refah düzeyi ve özgürlükler üzerinde kurulu düzeni Batı tipi demokrasileri cazip bir hale getirmiştir. AB'nin bir model ve bir yapı olarak cazip hale gelmesinin özünde küreselleşmenin kaçınılmaz bir olgu olması ve

⁹¹ Öztoprak Sağır ve Karkın, **a.g.e.**, s. 2

ulus-devlet anlayışının bazı sorunları çözümede yaşamış olduğu tıkanıklıktır.⁹² Demokrasinin ortaya çıkmış olduğu Yunan şehir devletlerinde doğrudan katılım söz konusuydu. Ancak burada doğrudan katılma hakkı özgür erkeklerin elindeydi ve bu durumda daha kısıtlı bir halk kitlesi demokratik aktivitelere katılabilmekteydi. Ancak modern ulus-devlet yapılanması içerisinde her ne kadar temsili bir demokrasi modeli benimsenmiş olsa dahi katılımcı sayısı oldukça fazladır. Bu durum özellikle AB gibi ulus-üstü ve karmaşık, çok kültürlü yapılarda çok fazla ve karışık bir haldedir. Bu olgu karar alma süreçlerini karışık hale getirdiği gibi sistemin karar alma mekanizmalarının etkinliğini de doğrudan etkilemektedir.⁹³ Bu noktada katılımın yoğunluğu bazen karar alma mekanizmalarının zorlanması noktasında bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Batı demokrasilerinin daha düzenli ve siyasi iktidara bağlı olmayan hukuki bir temelde işleyen sistemlerinin var olması nedeniyle bu katılım yoğunluğunun olumsuz etkileri halk tarafından ya da halkın refahı açısından çok fazla hissedilmemektedir. Farklı açıdan bakıldığında gelişmekte olan ülke kategorisinde bulunan ve ekonomik ve siyasal anlamda gelişme sürecinde bulunan devletlerde ise bu durum buhrana neden olabilmektedir. Örneğin Belçika'da 3 yıl hükümet kurulamaması demokrasinin işleyişini ya da halkın günlük hayatını etkilemez iken Türkiye'de örneklerine rastlanabildiği gibi bu durum siyaset dışı unsurların siyasete müdahalesine yol açabileceği gibi toplumu ekonomik ve sosyal olarak sıkıntılı bir sürecin içerisinde sokabilmektedir. Doğrudan katılım müessesesinin ortadan kalkması ile birlikte halk temsili katılım yolu ile demokratik kurumlar içerisinde söz sahibi olmaya başlamıştır ve bu şekilde yönetime katılma ve denetleme faaliyetleri içerisinde bulunmaktadır. Bu durumda örgütlü toplum ön plana çıkmaktadır çünkü kalabalıklar içerisinde bireysel olarak sesini duyurmak ya da yönetimi etkilemek çok mümkün olmamaktadır, en azından sıradan bir vatandaş için neredeyse imkânsızdır. Bu nedenle modern dönemde örgütlü toplumun temel yapı taşlarından olan ve siyasal katılımın olmazsa olmaz bir ögesi haline gelen siyasi partileri ortaya çıkarmıştır. Siyasi partiler, farklılar arasında yakınlar anlayışı ile birbirine yakın görüşte olanların bir araya getirilerek toplu talepte bulunup yönetime isteklerini daha rahat ulaştırılmasını sağlayamaya yönelik olarak demokrasi süreçleri içerisinde yer almaktadır.⁹⁴ Örgütlü toplum ve siyasi parti oluşumları bireylerin kitlesel eylemler içerisinde hareket etmelerini sağlamaktadır. Ancak bu durum yukarıda bahsedildiği gibi farklılar arasında yakınlar bakış açısı ile istekleri, eğilimleri ve kitleleri tek tipleştirme en azından istekleri

⁹² Öztoprak Sağır ve Karkın, **a.g.e.**, s. 3

⁹³ Robert A. Dahl, A Democratic Dilemma: System Effectiveness versus Citizen Participation, **Political Science Quarterly**, Vol. 109, No: 1, Spring 1994, 23-34, s.26-27

⁹⁴ Arend Lijphart, Unequal Participation: Democracy's Unresolved Dilemma, **The American Political Science Review**, Vol. 91, No: 1, March 1997, 1-14, s. 2-3

ortak istek haline getirme anlayışı şeklinde hareket etmektedir. Ancak bu kitlesel eylemler halkı tercihleri konusunda yanıltabilmektedir. Bazen yanlış yolu ile bazen ise Platon'un tercih olarak olabileceğini belirttiği şekilde demokratik yöntemleri kullanarak halkın kendilerini bir tiranın yönetmesini isteme eğilimi gösterebilme ihtimali de bulunmaktadır. Bu durum hatta bazen demokratik anayasal sistemlerin tamamen ortadan kalkabileceği, hukukun askıya alınabileceği sistemler yaratabilme ihtimaline sahiptir.

Demokratik yönetim sistemlerinde asıl olan amaç ve yöntem çoğunluğun yönetime katılması ve karar alma mekanizmalarının bu doğrultuda çalışmasıdır. Ancak bu durum seçim sistemleri kapsamında çok mümkün olmamaktadır. Katılım, oy dağılımı ve temsilde adalet sorunu modern demokrasilerin önemli sorunu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durumun en önemli örneklerinden birisi liberal demokrasinin lokomotif ülkesi konumunda karşımıza çıkan ABD'deki Başkanlık seçimleridir. Daha önceki dönemlerde Bush-Algore örneğinde olduğu gibi yeni dönemde Trump-Hillary Clinton örneklerinde karşımıza çıkmaktadır. Daha az oy alan adayın Başkan seçilmesi şeklinde karşımıza çıkan bu temsilde adaletsizlik durumuna ilişkin olarak ülkemizde de örneklendirme yapmak mümkün olmaktadır.

Huntington, demokratikleşme hareketini 3 döneme ayırmakla birlikte bunu 3 demokrasi dalgası olarak adlandırmaktadır. Bunlar;⁹⁵

- İlk dalga olarak, 1828 – 1926 yılları arasında olan ve temel hak ve hürriyetlerin güvence altına alındığı dönem karşımıza çıkmaktadır.
- İkinci dalga olarak, İkinci Dünya Savaşı'nın sonucunda demokratik yöntemler ile yönetim biçimlerini destekleyen devletlerin savaşı kazanmaları ile birlikte 1943 – 1962 yılları arasındaki dönem. Bu dönem içerisinde aralarında Japonya, Batı Almanya, Hindistan ve İsrail gibi ülkelerin aralarında bulunduğu toplam 36 ülke bu süreç içerisinde demokrasiye geçiş yaptığı dönem dikkat çekmektedir.
- Üçüncü dalga hareket ise 1970'li yılların ortalarında Yunanistan, Portekiz ve İspanya'nın demokrasiye geçiş süreçleri ile yaşanmıştır. Bu ülkelerde özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında askeri cunta yönetimleri etkin olarak rol almaktaydı, bu nedenle diğer ülkeler nezdinde demokrasi hareketlerinin ortaya çıkışında ve halkın cuntacılarla rağmen demokrasi taleplerini dile getirmesinde etkili olmuştur. Yine bu durumun devamında 1980'li yılların sonunda özellikle

⁹⁵ Samuel P. Huntington, *Demokrasinin Üçüncü Dalgası*, Çeviren: Ergun ÖZBUDUN, Demokrasinin Küresel Yükselişi, Derleyen: Larry Diamond ve Marc F. Plattner, Yetkin Yayınları, Ankara, 1995, 31-55, s. 31-32

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin diğer bir ifade ile Doğu Bloku'nun çöküşü ile bu durum oldukça hızlanmıştır. Bu dalga kapsamında altı Güney Amerika, üç Orta Amerika ülkesi, Meksika ve Şili demokrasiye geçiş süreçlerini yürütmüşlerdir.

90'lı yılların sonunda itibaren özellikle 2000'li yıllarda ivme kazanmakla birlikte ABD başta olmak üzere Batılı müttefikler demokrasi ihracına başlamışlardır.⁹⁶ Demokrasi ihracı ile birlikte dünya anti-demokratik birçok müessesenin uygulamaya konulduğuna şahit olmuştur. Özellikle ABD 'nin Irak'a demokrasi götürmek adına yapmış olduğu askeri müdahale bu duruma açık bir örnektir. Bu müdahaleye ilişkin olarak alınan karar her ne kadar Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi tarafından onaylanmamış⁹⁷ olsa dahi ABD'nin ekonomik ve siyasi gücünü kullanarak BM'nin meşruiyetinin sorgulanmasına neden olacak bir uygulama ortaya koymuştur. Aradan geçen 16 yılın ardından özellikle müdahaleye temel dayanak olarak gösterilen kimyasal silahların varlığına rastlanmadığı gibi yokluğuna ilişkin gerçeklik ortaya çıkmıştır. ABD ve Batılı müttefiklerinin yapmış olduğu bu uygulamalar temelde Batı kaynaklı olan uluslararası hukuk başta olmak üzere tüm hukuk normlarını ortadan kaldırır bir hal almıştır.

Yukarıda belirtilen süreçler ve buna benzer örneklerin ortaya çıkardıkları en önemli noktalardan birisi günümüz demokratik modellerine ilişkin olarak güvenin azalmasıdır. Aynı durum oy ve temsil dengesinin bozulması neticesinde ve özellikle siyasiler ile güç merkezleri arasında yapılmakta olan işbirlikleri ve bunun neticesinde hükümetler bilinçli ya da bilinç dışı bir şekilde manipüle edilebiliyor olmalarıdır. Bu durum paradoksal olarak demokrasiye olan istek ve güvenin artmasının yanında demokratik kurumlara yönelik olarak güvenin azaldığının göstergesidir.⁹⁸ Benzer sıkıntılar ve demokratik kurumlara ilişkin olarak halkın güveninin azalması durumuna Türkiye siyasi hayatı içerisinde de sıkça rastlanmaktadır. Bu durumun belki de temel nedenlerinden birisini, temsili demokrasilerin temel yapı taşları olan siyasi partiler ortaya çıkarmaktadır. Demokrasi kavramı ve kültürünün tam olarak yerleşmesini sağlaması gereken ve temsili demokrasi modelinin uygulandığı günümüz demokratik yapılanmaları içerisinde halkın taleplerini hükümete taşıması gereken ya da bu doğrultuda muhalefet görevini üstlenmesi gereken siyasi partiler aslında bu çok seslilik sürecini kendi içlerinde bile tamamlayamamaktadır. Temeli, Weber tarafından

⁹⁶ Öztoprak Sağır ve Karkin, **a.g.e.**, s. 8

⁹⁷ Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi 1141 Sayılı Kararı, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N02/682/26/PDF/N0268226.pdf?OpenElement>, Erişim Tarihi: 10.02.2019

⁹⁸ Robert A. Dahl, A Democratic Paradox, **Political Science Quarterly**, Sayı:109, Cilt:1, 2000, 35-40, s. 35

ortaya konulan ancak Michels tarafında kavramsallaştırılan Oligarşinin Tunç Yasası kuramında değinildiği gibi siyasal partilerin kendi içlerinde demokratik uygulamaları hayata geçirmeden toplumsal temsil noktasında demokratik değerleri yakalayamayacaklarını ortaya koymaktadır. Bu durum partiler başta olmak üzere halkı demokrasinin kurumlarına karşı güvensizlik duymalarının önünü açacaktır.⁹⁹ Demokratik sistemin doğası gereği siyasal sistemlerin içerisindeki tüm süreçler sorgulanmalı ve sorguya açık bir halde karşımıza konmalıdır. Dolayısıyla bu noktada özellikle muhalefetin önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır ancak bu durum sınırsız bir muhalefet halini ortaya koymamaktadır. Demokrasinin ve sistemin işlerliğinin devam etmesi adına sistemin ortak müşterekler doğrultusunda çalışır olması gerektiği ve bu noktada belirli kriterlerin sürekli olarak tartışma konusu haline getirilmemesi gerekmektedir.¹⁰⁰ Aksi halde muhalefetin görevi sistemi kilitlemekten öteye geçmemekte ve bu durum iktidar ve muhalefet başta olmak üzere tüm siyasal partiler ve genel manada temsili demokrasi sisteminin güvenilirliğinin sorgulanması neticesini karşımıza çıkarmaktadır. Bu süreçte muhalefetin en çok savunduğu ilke, halkın iktidara oy vermiş ve görevi layık görmüş olması iktidarın almış olduğu tüm kararları koşulsuz olarak onayladığı ya da kabul ettiği anlamına gelmemesidir. Bu nedenle iktidarın almış kararların birçoğunu tartışmaya açmak ile birlikte bazı kararlar için halkın önüne sandık konulması hususunu gündeme getirmektedir. Bu noktada karşımıza çıkan sorulardan birisi “önemli olan halkın onayını almak mıdır yoksa önemli olan sorunları çözmek midir?” sorusudur. Diamond, bu paradoksa ilişkin olarak şu ifadeleri kullanmıştır: Demokrasi rıza çerçevesinde karar alınması gereken bir mekanizmadır. Rıza nedeniyle meşruluk oluşmaktadır. Fakat bu noktada etkinlik rızaya kurban edilebilmektedir. Seçimle gelen iktidarlar her ne kadar birçok konuda oldukça akıllıca ve olması gerektiği gibi karar almak isteseler bile bazı durumlarda oy kaygısı ve meşruiyet sorunu nedeniyle halkın isteklerini karşılamayan politikaları uygulamada ve kararları almakta çekinceli bir biçimde davranmaktadırlar.¹⁰¹ Bu durum esas olarak etkinliğin azalması noktasında etki yapmak ile birlikte iktidar ve muhalefetin yozlaşmasına ve kendi çıkarları neticesinde karar alma eğiliminde olmaları nedeniyle ikincil aşamada güven kaybetmelerine neden olmaktadır.

⁹⁹ Kim Voss ve Rachel Scherman, Breaking in the Iron Law of Oligarchy: Union Revitalization in the American Labor Movement, *American Journal of Sociology*, Sayı:106, Cilt: 2, 2000, 303-349, s. 341-343

¹⁰⁰ Öztoprak Sağır ve Karkın, *a.g.e.*, s. 13

¹⁰¹ Larry Diamond, *Demokrasinin Üç Paradoksu*, Çeviren: Mehmet Tuthan, Demokrasinin Küresel Yükselişi, Derleyen: Larry Diamond ve Marc F. Plattner, Yetkin Yayınları, Ankara, 1995, 127-141, s. 129 (HUNTINGTON, 1995)

Demokrasinin günümüzde, özellikle 20 yy'da oldukça popüler bir hal alması demokrasiyi sorunların çözümü noktasında bir odak haline getirmiştir. Bu odak olma durumu neticesinde bireyler üzerinde demokrasinin tüm sorunları çözeceği ya da çözebileceği gibi bir algı ve beklenti doğmuştur. Ancak demokratik kurumların sosyal, siyasal ve ekonomik sorunlara ilişkin olarak almış olacağı kararlar meşru olmakla birlikte yukarıda belirtilen ve bunun dışında belirtilmemiş olan tüm nedenler ile birlikte etkin ya da çözüm odaklı olmayabilir. Hatta bu durumun aksine demokratik kurumların ya da kuralların sistem içerisinde ortaya çıkarmış oldukları birçok problem bulunmakla birlikte çözümsüz hale getirdiği sorunlarda ortaya çıkmaktadır. Tüm bu süreçlerin yanında bireylerin demokrasiden beklenti haline getirdikleri tüm siyasal, sosyal ve ekonomik sorunların çözümü noktasında demokrasinin diğer yönetim türlerinde daha etkin olduğuna dair bilimsel bir kanıt bulunmamaktadır.¹⁰²

Demokratik rejimlerin günümüzde etkin olarak yürütüldüğü mekanizma temsili demokrasi mekanizmasıdır, bu mekanizma neticesinde halktan yetki alan iktidarlar tüm ülke ya da toplum adına karar almaktadır. Ancak yetki aldıkları süre boyunca halkın iktidara olan desteği aynı oranda kalmamaktadır ve zaman içerisinde artış göstereceği gibi genel kanıda olduğu gibi zaman içerisinde azalış da gösterebilmektedir. Bazı durumlarda bir sonraki seçim zamanı geldiğinde iktidardaki parti ana muhalefet görevini bile alamayacak kadar halkın desteğinde uzak kalabilmektedir, oysaki neredeyse sadece 24 saat kadar önce muktedir olarak tüm ülke halkının geleceği hakkında kararlar alabilmektedir. Bu durum bir sorun olarak belirtilmek ile birlikte buradan daha sık seçim yapılması ya da sürekli kararlar için halkın önüne sandık konulması anlamı taşımamaktadır. Eğer böyle bir yorum ya da algı oluşturduğu takdirde yukarıda açıklanmış olan etkinlik probleminin artmasına yönelik olarak katkı sağlamış olunur. Bu noktada 'nasıl bir yol izlenmeli ya da nasıl kontrol mekanizması ortaya konulmalıdır?' sorusu ortaya çıkmaktadır. Bu durumu önleyen en önemli faktör, hukuki çerçevede iktidarın etkinliğini azaltmayacak şekilde ancak demokratik sistemin korunmasına yönelik olarak bir çerçeve çizilmesi gerekmektedir.

Günümüzde demokrasi oldukça yaygın bir şekilde popüler bir durum almıştır. Demokrasinin vaatleri, sunduğu imkânlar ve demokratik söylemler bu durumun önünü açmakla birlikte Anthony GIDDENS bu durumu şu şekilde özetlemiştir:¹⁰³

¹⁰² Öztoprak Sağır ve Karkin, *a.g.e.*, s. 15

¹⁰³ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, Hazırlayan: H.Özel ve C. Güzel, Ayraç Yayınları, Ankara, 2000, s. 364-365

'Öncelikle demokrasi, ekonomik sistemdeki rekabetçi kapitalizm ile el ele gitme eğilimindedir ve kapitalizm, kendisinin bir servet yaratma mekanizması olarak komünizmden daha üstün olduğunu göstermektedir. İkinci olarak, toplumsal etkinlik daha fazla küreselleştikçe ve insanlar kendi gündelik yaşantılarından çok uzak yerlerde olup bitenler tarafından etkileniyor olduğunu gördükçe kendilerinin nasıl yönetildiklerine ilişkin olarak daha çok bilgi edinmek ve daha fazla demokrasi taleplerini artırmaktadırlar. Üçüncü neden, medyanın, özellikle televizyonun etkisidir. Özellikle uydu ve kablolu televizyon yayınları sayesinde hükümetler vatandaşların izledikleri programlar üzerindeki denetimlerini sürdürmektedir.'

Giddens, yukarıda bahsetmiş olduğu hususları günümüzden yaklaşık 20 yıl önce belirtmiştir. Özellikle üçüncü neden olarak saymış olduğu hususlar kitle iletişim araçlarının toplumlar ve toplumsal hareketler üzerindeki etkisidir. Her ne kadar tarih değerlendirmesi içerisinde 20 yıl oldukça kısa bir süre olarak görülse de günümüzdeki teknolojik gelişmeler neticesinde geçmiş yıllara oranla günümüzdeki 20 yıl çok daha fazla tecrübe edinme imkânı sağlamaktadır ve bu durumda zamanın izafi olduğunun ve hangi dönem hangi şartlar içerisinde 20 yıl sorusunu aklımıza getirmektedir. Giddens, televizyon ve kablolu yayının bile denetiminin oldukça zor olduğundan bahsederken özellikle günümüzde ortaya çıkmış olan mobil iletişim teknolojileri ve internet altyapısı sayesinde hükümetlerin ve devletlerin bilginin akışını ya da enformasyon yöntemlerini kontrol etme şansı neredeyse sıfırdır. Sosyal medya kullanımının oldukça hızla yayılması ve bigdata (büyük veri), data mining (veri madenciliği) gibi kavramlar dünya üzerindeki iletişim hızının ivmesini oldukça yukarılara çekmiştir. Bu durum artık devletler tarafından da kabul edilmiş ve sosyal medyanın gücünden siyasetçilerde yararlanma yolları aramaktadır. Tüm bu süreçler bireyselleşmeyi ön plana çıkardığı gibi halkların talepleri noktasında örneklerin çoğalmasını ve daha iyi ve daha kötü birçok örneği kolayca görebilmesini sağlamaktadır.

Siyaset biliminin son dönem düşünürlerinden birisi olan Andrew Heywood, Liberalizm için Batı'nın temel ideolojisi olduğunu ve son dönemde özellikle 19. ve 20. yy'ların liberal çağlar olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁴ Bu doğrultuda benzer noktada diğer düşünürlerde aynı düşüncüyü paylaşmak ile birlikte bunun sadece Batı'da geçerli olmadığını ve dünyanın diğer bölgelerini etkisi aldığına aldığından bahsetmektedir.¹⁰⁵ Bu nedenle demokrasiye ilişkin olarak ortaya konulan tartışmaların birçoğu aslında

¹⁰⁴ Heywood, *a.g.e.*,2013, s.41-42

¹⁰⁵ Benjamin Barber, *Güçlü Demokrasi: Yeni Bir Çağ için Katılımcı Siyaset*, Ayrıntı Yayınları, Ankara, 1995, s. 31

liberalizm ile ilgili tartışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Benzer konu başlığı Sandel tarafından belirtildiği gibi Keymen ve Üstüner tarafından da vurgulanmıştır.¹⁰⁶ Bu durumun temel nedeni bireyselleşmenin ön plana çıkması, halkın daha fazla özgürlük talebi nedeniyle sınırlı ve sorumlu devlet anlayışını ön plana çıkarmalarıdır. Sınırlı ve sorumlu devlet anlayışı ilkesi liberalizmin temel değerlerinden birisidir.¹⁰⁷ Bu nedenle liberalizm getirmiş olduğu hükümet ve devlet ayrımı, iktidarın sınırlandırılması, halkın yönetime katılımı, siyasal eşitlik gibi kavramlar en önemlisi yukarıda belirtilmiş olan sınırlı ve sorumlu devlet anlayışı demokrasi ile liberalizmin özdeş hale gelmesinin önünü açmış ve bu nedenle demokrasi denilince akla liberal demokrasi gelmeye başlamıştır.¹⁰⁸ Kazım Berzeg bu noktada demokrasiyi Batı Avrupa ve Kuzey Amerika demokrasisi olarak adlandırmaktadır. Bu modele literatürde 'Batı demokrasisi', 'Klasik Demokrasi' ve 'liberal demokrasi' dendiğini savunmaktadır.¹⁰⁹

Günümüzde BM tarafında kabul edilen 195 ülke bulunmaktadır. Bu ülkelerin sadece 16'sı mutlak monarşi, askeri diktatörlük ve tek parti rejimi ile yönetilmektedir. Bunların dışına geriye kalan devletler anayasal monarşi ya da parlamenter monarşi ile yönetilmiş olsalar dahi demokratik bir sistem içerisinde yönetildiklerinden bahsetmektedirler. Ancak Demokrasi ile yönetildiğini iddia eden 179 ülkenin ne kadarı ne ölçüde demoktrattır?. Bu soru oldukça büyük önem arz etmektedir. Çünkü biz hangi kritere göre kimi değerlendirmeliyiz. Bu noktada karşımıza yukarıda belirtmiş olduğumuz hususlar çıkmaktadır. Günümüzde demokrasi dediğimizde aklımıza liberal demokrasi ve uygulamaları gelmektedir. Çünkü günümüzün özgür bireylerinin talepleri liberal demokrasinin belirttiği ilkeler ile paralel olarak ilerlemektedir. Bunun yanında yayınlanan raporlar uluslararası örgütlerin değerlendirme kriterlerinin neredeyse tamamı liberal demokrasinin ilkeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumun temelinde, dünyanın entelektüel değerlendirme kapasitesini büyük ölçüde ve neredeyse tamamen ABD başta olmak üzere Batılı devletlerin belirlemesi bulunmaktadır. Bu nedenle kimin daha demokrat ya da daha özgürlükçü olduğuna dair kararımızı verebilmek için ancak liberal demokratik değerler çerçevesinde bir değerlendirme yapmak durumundayız. Bir önceki bölümde belirtmiş olduğumuz farklı demokrasi türlerine baktığımız zaman bunların birçoğunun zaten liberal demokrasinin

¹⁰⁶ Yılmaz Üstüner ve E. Fuat Keymen, Gloalleşme, Katılımcı Demokrasi ve Örgüt Sorunu, **Ekonomik Yaklaşım**, Sayı: 17-18, Cilt:6, 33-50, s. 33

¹⁰⁷ Atilla Yayla, **Siyaset Teorisine Giriş**, 5. Baskı, Kesit Yayınları, İstanbul, 2012, s. 165

¹⁰⁸ Mehmet Nuri Güzel, Antik Demokrasi ve Modern Demokrasi Kavramlarının Kuvvetler Ayrılığı İlkesi Çerçevesinde Değerlendirilmesi, **Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Sayı: 38, Cilt: 23, 205-231, s. 224

¹⁰⁹ Kazım Berzeg, **Liberalizm Demokrasi Kapıkulue Geleneği**, Liberte Yayınları, Ankara, 2019, s. 85

bir şekilde eleştirisi olarak karşımıza çıktığını görmekteyiz. Bu durum bizi kaçınılmaz olarak demokrasi kavramının liberal demokrasi çerçevesinde değerlendirilmesine yönlendirmektedir.

1.2. Modern Demokrasi: Liberal Demokrasi

İdeoloji, kelime olarak fikir ve düşünce gibi köklerden türemiş olan ancak Fransız Devriminin ardından kullanılmaya başlamış olan bir kavramdır. İdeoloji kavramı siyaset bilimciler ve toplum bilimciler tarafından kullanılmakta ancak iki disiplinin bilim insanları tarafından ortak bir dil ya da tanım ile açıklanamamaktadır. Ancak genel hatlarıyla değerlendirdiğimizde ideolojiyi bir dünya görüşü ya da bir dünya görüşünü açıklamaya yönelik bir belirli amaçlar ve hedefler doğrultusunda hareket eden fikir ve düşünceler bütünü olarak adlandırabilmekteyiz. İdeoloji için teorinin eyleme dönüştürülebilir şekli olarak kısa bir tanımlama yapma imkânımız da mevcuttur.¹¹⁰ İdeoloji kavramını siyaset bilimi alanında özelleştirme gayreti içerisinde olursak; siyasal ideoloji ülke, toplum, devlet, millet, siyasi parti, ulusal ya da uluslararası örgüt tarafından kabul edilmiş ve içselleştirilmiş siyasal amaçlar ve hedeflerdir. Bu amaç ve hedeflere ulaşmada izlenecek yol ya da yöntemlerde siyasal ideoloji içerisinde belirleme ve bu doğrultuda tüm bu süreçler için ortak bir hareket oluşturma çabasıdır.¹¹¹

Siyasal ideolojilerin bazıları toplum içerisinde başarıya ulaşabilirken bazı ideolojiler ise başarıya ulaşmaktan uzak kalmaktadır. Ancak ideolojinin başarılı olması konusu da oldukça tartışmalı bir konudur. İdeolojinin iktidara gelebiliyor olması mıdır asıl başarı yoksa toplum tarafından hiçbir zaman unutulmaması ve az da olsa her dönemde kendisine bir destekçi bulabilmesi midir?. Bu sorulara cevap vermek oldukça güç ve içinden çıkması oldukça zor bir konudur. Ancak bir ideoloji kurgusu yapılırken başarılı olarak adlandırılması için belirli konularda beklentiler oluşmaktadır. Bu noktada temel beklentilerin yer aldığı başlıklar şunlardır:¹¹²

- Çözüm yolu önermesi
- Basit ve anlaşılabilir olması
- Ahlaki bir temeli olması
- Yönetici ya da elit bir teorisyen sınıfının bulunması
- Bilimsel temeli ve altyapısının kurgulanması
- İdeolojinin doğru kanallar ile açıklanması, yayılması ve toplumda tartışılmasının sağlanması

¹¹⁰ Daver, **a.g.e.**, s. 67

¹¹¹ Daver, **a.g.e.**, s. 274-275

¹¹² Öztekin, **a.g.e.**, s. 278-284

- İdeolojinin insanlar için ayırıcı nitelikli sembollerinin olması (bayrak, resim, flama, slogan ve marş gibi)
- İdeolojini kutsalları ve mitleri olması

Yukarıda sayılmış olan temel nitelikler bir ideoloji için neredeyse olmazsa olmaz olarak karşımıza çıkmaktadır. Eğer bu unsurlar iyi kurgulanır, toplumun bilinçaltına iyice aşılır ise ideolojinin toplum içerisinde kökleşmesi daha kolay olacaktır.

İdeoloji kavramı oldukça keskin çizgileri olan kendi içerisinde bir inanç sistemi halini alan ve bir süre sonra insanları doğrusunu bildikleri halde yanlış olanı savunma noktasına sürükleyebilecek tabiri caiz ise bir hipnoz yöntemi gibi karşımıza çıkmaktadır. Mevcutta yaşadığımız dönem her ne kadar keskin bir ideolojiler çağı olmamak ile birlikte özellik Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından önceki dönem oldukça keskin ideolojik kamplaşmaların yaşandığı 2 kutuplu bir ideoloji dünyası olarak karşımıza çıkmaktaydı. İdeolojik bakış açısı kişilerin objektif olarak karar almasını ya da değerlendirme yapmasını engelleyen bir gözlük olarak karşımızda bulunmaktadır. Çağımızın Siyaset Bilimcisi Heywood, ideoloji kavramına ilişkin olarak tanımlamaları belirli başlıklar altında toplamıştır.¹¹³

- Siyasi bir inanç sistemi
- Eylem yönelimli siyasi fikirler kümesi
- Yönetici sınıfın fikirleri
- Belli bir sosyal sınıf veya sosyal grubun dünya görüşü
- Sınıfsal veya sosyal çıkarları dışı vuran siyasî fikirler
- Sömürülenler veya baskı altındakiler arasında yanlış bilinci yayan fikirler
- Bireyi sosyal bir bağlamda konumlandıran ve müşterek aidiyet hissi yaratan fikirler
- Bir siyasi sistemi veya rejimi meşrulaştırmak üzere, resmî olarak ayrıcalık verilmiş fikirler kümesi
- Hakikat tekeli iddiasındaki her şeyi kapsayan siyasi öğreti
- Soyut ve oldukça sistematik nitelikteki siyasi idealler kümesi

Yukarıda belirtilmiş olan Heywood tanımlamalarının içerisinde dikkati çeken nokta ideolojilerin neredeyse dogma noktasında değerlendirilmesi ve değiştirilemez değerler olarak algılanması noktasında karşımıza çıkmasıdır. Özellikle tanımlarda bahsedilmiş olan toplumsal aidiyet vurgusu kişilerin sınıfsal ya da sosyal olarak ideolojilere sıkı sıkıya, hatta körü körüne bağlanmalarını sonucunu doğurmuştur.

¹¹³ Heywood, **a.g.e.**,2013, s. 23

İdeoloji yalnızca her şeyi kapsadığı iddiasında bulunma ile yetinmez bunun yanında herkesin onu kabul etmesi gerektiği ve asla yanılma payı olmadığı hususunda keskin hatlara sahiptir. İdeolojinin temel gayesi kişilerin özel hayatlarını ve bakış açısını ortadan kaldırıp günlük hayatları istediği gibi düzene sokmak ve bu şekilde birbirinin kopyası haline gelen tektipleşmiş ideolojik dogmalar peşinde koşan ruhsuz geniş kitleler oluşturmaktır.¹¹⁴ Bu doğrultuda totaliter partiye muhalefet etmek mümkün değildir. Çünkü ona muhalefet etmek demek ideolojinin bahsettiği mutlak değerlere, inançlara başka bir ifade ile tabiatın ve bilimin tüm kanunlarına karşı çıkmak ile eşdeğerdir.¹¹⁵

Yukarıda tanımlanmaya çalışıldığı üzere ideoloji oldukça keskin ve sınıfsal bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. İdeoloji toplumda iktidara ortak olan ya da iktidarı ele geçirme noktasında karşımıza çıkan güçlerin birbirine üstünlük kurma çabaları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bireycilik ya da farklı bir biçimde kapitalizm dediğimiz olgu yaklaşık bin yıl süre ile devam eden bir ideolojinin ardından karşımıza çıkmıştır. Özellikle Avrupa coğrafyasında feodal derebeylerinin oluşturduğu aristokrat sınıf ve ruhban sınıfını oluşturan din adamlarının birlikte yürüttükleri bir düzenin içerisinde yeni bir olgu olarak ortaya çıkan ve güçlenmesi engellenmeyen bir sınıf olan burjuva sınıfının istekleri ile ortaya çıkmıştır. Ortada olan kuvvetli devlet düzenini yıkmak ve kendilerine hâkimiyet ve söz alanı elde edebilmek için burjuva sınıfı özellikle devletin gücünün azalması ve serbest piyasa ekonomisinin oluşturulabilmesi için oldukça yoğun bir biçimde mücadele içerisinde bulunmuşlardır. Temelinde ekonomik talepler ile ilgili olduğu düşünülmek ile birlikte liberalizmin temel kavramı olan 'Laissez-Faire' yani 'bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler' anlayışı sadece ekonomik değerler üzerinden değerlendirilebilecek bir süreç olarak karşımıza çıkmamaktadır. Özellikle burjuva sınıfının ekonomik olarak güçlü olması ve hâkim sınıflardan ekonomik olarak bir beklentilerinin olmaması gerçeği bir kenarda durmakla birlikte ekonomik güçleri ile elde ettikleri hukuksal haklar aslında burjuva sınıfı için temel sosyal ve siyasal haklar halini almaktadır. 1789 Fransız Devriminin ardından ortaya çıkmış olan 'Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi' bir anlamda liberalizm haklar ve özgürlükler listesi olarak da değerlendirilebilmektedir.¹¹⁶

¹¹⁴ Atilla Yayla, *Liberal Bakışlar*, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 11

¹¹⁵ Yayla, *a.g.e.*, 2014, s. 12

¹¹⁶ H. Birsen Örs, *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, 8. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015, s.

Klasik Liberalizm temel olarak özel mülkiyeti, engelsiz ve tam bir piyasa ekonomisi mekanizmasını, hukukun üstünlüğünü, din ve vicdan özgürlüğünü, tarafsız ve bağımsız basın özgürlüğünün anayasal olarak garanti alınmasını ve tüm bunları serbest uluslararası ticaret sistemi içerisinde uluslararası barış anlayışı ile yürütülmesini öngören sistem ve ideoloji olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁷

Liberalizmin ne önemli kavram ve yaklaşımlarından biri negatif özgürlük kavramıdır. Negatif özgürlük kavramı Antik Yunan'dan itibaren köklerini bulmaktadır. Bu bulgulara temel dayanak olarak azatlık belgeleri gösterilmektedir. Hayek, özgürlüğün 4 temel karakteri olduğundan bahsetmektedir.¹¹⁸

- Bireyin herkesin tabi olduğu kanunlara tabi tutulması
- Keyfi tutuklamaların bulunmaması
- Bireyin çalışmakta ya da çalıştığı işini seçmekte özgür olması
- Bireyin mal-eşya kazanmaya ve genel anlamıyla mülkiyet sahibi olmaya hakkının olması

Liberalizm ve demokrasi kavramları birbirleri ile bağdaşabilen ancak aynı şey olmayan kavramlardır. Liberalizm devletin kısıtlanması ile ilgilenirken demokrasi kimin ve nasıl iktidara sahip olduğu ile ilgilenmektedir.¹¹⁹ Bu durum günümüzdeki liberal demokrasi kavramı içinde bir ipucu vermektedir. Bazen liberalizm ve demokrasi birbirlerinin yerine kullanılmaktadır ancak aslına baktığımızda birbirlerini tamamlayan ve bu sayede daha özgür ve adil bir şekilde yönetilen eşit ve mutlu bireyler oluşturulması için ortam hazırlayan bir ikili haline gelmektedirler. Özipek bu görüşü destekler nitelikte liberalizmi şu şekilde tanımlamaktadır: Liberalizm, farklı hayata dair dünya görüşlerine, farklı iyilere ve farklı ahlaki değerlere sahip kişilerin bir arada yaşamalarını sağlayan sosyo-politik bir değerdir.¹²⁰

Bu noktalardan hareket ile bir değerlendirme yapmak istediğimizde Türkiye liberal düşün dünyasının önde gelen isimlerinden olan Kazım Berzeg, birkaç madde halinde liberalizmin nerede var olarak kabul edileceğini nerede ise var olarak kabul edilemeyeceğini aşağıda sıralayacağımız maddelerde ortaya koymuştur. Bunlar:¹²¹

¹¹⁷ Ralph Raico, What is Classical Liberalism?, <https://MISES.org/library/what-classical-liberalism>, Erişim Tarihi: 01.04.2019

¹¹⁸ Atilla Yayla, *Liberalizm*, 7. Baskı, Liberte Yayınları, Ankara, 1992, s. 170-171

¹¹⁹ Atilla Yayla, *HAYEK'in Liberalizm Anlayışı*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2012, s. 82

¹²⁰ Bekir Berat Özipek, *Yanlış Sorulara Doğru Cevaplar; Ayrımcılık, İslamofobi, Entegrasyon ve Ötesi*, Liberte Yayınları, Ankara, 2018, s. 82

¹²¹ Kazım Berzeg, *Liberalizm Demokrasi Kapıkulu Geleneği*, Liberte Yayınları, Ankara, 2019, s. 42-44

- Liberalizm teorik temelleri olarak dayandığı tarihi gelişimi, ekonomik bakış açısı, sınırları ve siyasi yapısı ile bir bütün olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bir bütün halinde liberal ideolojiyi ortaya koymaktadır. Bütüncül olarak kabul edilmelidir
- Batılı manada demokratik gelişim büyük orana liberalizmin ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Demokratik gelişmenin tam olmadığı ve demokrasinin tam manasıyla benimsenmediği bir alanda liberalizmin varlığından söz edemeyiz.
- Liberalizm, bireysellik ve özgürlük kavramları üzerinde kurgulanmış bir ideoloji olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanın iyi olduğu var sayımı üzerine kurgulanır ve insan devletin çıkarları nedeniyle asla kurban edilmez. Aksine devlet bireyin çıkarlarını korumak için var olmuştur.
- Liberalizmde devlet organlarını oluşturan yapılar tümü ile seçimle işbaşına gelir ve dönemsel olarak yenilenir. Serbest seçimlerin ve siyasi teşkilatlanma serbestliğinin olmadığı alanlarda liberalizmin varlığından söz etmek mümkün olmayacaktır.
- Liberalizm kanun karşısında eşitlik ve sağlam bir adalet sistemini öngören bir yapıdır. Adaletin yeterli hassasiyette olmadığı ve güven tahsis edemediği yerde liberalizmden bahsetmek mümkün olmayacaktır.
- Özel mülkiyet, özel teşebbüs ve sözleşme hürriyeti gibi hakların olmadığı ve tam rekabete ilişkin olarak şartların oluşmadığı bir ortamda liberalizmin varlığından söz etmek mümkün değildir.
- Sendika, toplu sözleşme, grev-lokavt gibi sözleşme serbestisi temelinde değerlendirilecek hakların bulunmadığı yerlerde liberalizmden bahsedilemez.
- Toplumun sınıflı ve çoğulcu yapısı korunmuş olmalı ve korunmaya devam edilmelidir. Plüralizmin olmadığı toplumlarda liberalizmden bahsetmek mümkün olmayacaktır.
- Azınlığı çoğunluğun baskısından koruyacak bir toplumsal düzenin var olması gerekmektedir.
- Liberalizmin karşıtı olan ideoloji sadece komünizm değildir aynı zamanda faşizmde toplumsal süreçlerden uzaklaştırılması gerekmektedir.
- Devlet gücünün sınırlandırılmış olması gerekmektedir. Devleti güçlendirme düşüncesi ile bireye karşı siyasi kurumların ya da iktidar erkinin güçlendirilmesi liberalizme uygun bir yaklaşım olmayacaktır.

Liberalizm hakkında yapılmış ve yapılmakta olan en genel eleştirel yaklaşımlardan birisi zenginlerin haklarını koruyan bir yaklaşım olduğunun iddia

edilmesidir. Belirli sınıfların egemenlik alanlarını korumaya ve onların servetlerini artırmaya yönelik olarak kurgulandığı eleştirisi oldukça sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda somut ifade etmemiz gerekirse burjuvazinin mülklerini korumaya yönelik olarak ve burjuvazi sınıfının çıkarlarını koruyan bir ideoloji olduğu iddia edilmektedir.

Yukarıda belirtilen hususlara ilişkin olarak yapılan eleştirilere cevap olarak liberal düşünürler bunun böyle olmadığını savunurlar. Liberalizmi sosyal bir teori olarak Batı Avrupa toplumlarının sosyal ve ekonomik anlamda gelişmiş ve zengin kişilerinin teorisinin ortaya çıkması noktasında etkilerinin olduğu gerçeğini kabul ederek yeni doğan ve gelişen burjuvazi sınıfının taleplerini dikkate aldığını inkâr etmezler. Ancak bu noktada çıkış noktasında bu etkilerin olması hiçbir zaman bu teorisinin sadece bu sınıfların talepleri için çalıştığı ya da çalışacağı anlamına gelmemektedir. Sabine, bu konuda günümüz şartlarının çok farklılaşmış olduğuna vurgu yapmakla birlikte ilk dönemlerinde bile liberalizmin bir sınıfın çıkarlarına göre hareket ettiğini söylemenin oldukça mübalağalı bir yaklaşım olacağını belirtmektedir.¹²²

Liberalizme eleştirel bakış açısı ile oldukça fazla yaklaşım olmak ile birlikte tam tersi şekilde demokrasi, özgürlükler ve kazanımlar noktasında liberalizmin etkisinin yadsınamaz olduğu da savunulmaktadır. Bu sav bazı düşünürler tarafından günümüz demokrasi uygarlığının temel değerlerinin ve kazanımlarının tamamının liberal felsefe sayesinde olduğu seviyesinde savunulmaktadır.¹²³ Atilla Yayla bu konuda özgürlük, temel haklar ve bu doğrultuda ondan türeyen hakların liberal düşüncenin ürünü olduğunu savunmaktadır. Özellikle halk yönetimi olan demokrasinin liberalizm ile özdeşleşmesini en temel gerekçesi olarak 1 kişi bile olsa hakkını koruması istediğini yapabilmesi ve sistem tarafından yok edilmemesinin temel dayanağı olarak liberal sistem ve kazanımları gösterilmektedir.¹²⁴

Liberalizm kavramını değerlendirirken daha somut şekilde değerlendirme yapabilmemiz adına liberalizm kavramının olmazsa olmaz değerlendirme hususları belirlenmiştir. Temel değer ve ilkeler olarak adlandırabileceğimiz bu kavramlar liberal literatür içerisinde karşımıza oldukça yoğun bir ortak bakış açısı olarak çıkmaktadır. Bu noktada liberalizmin temel ilkelerini 6 başlık altında değerlendirebilmekteyiz. Bunları aşağıda sayıldığı şekilde başlıklandırabiliriz:

- Birey Haklarıyla Sınırlı Devlet

¹²² Yayla, **a.g.e.**, 1992, s. 212

¹²³ Mustafa Erdoğan, **Liberal Toplum Liberal Siyaset**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2000, s. 20

¹²⁴ Yayla, **a.g.e.**, 1992, s. 214

- Temel Hakların Güvencelerinin Tesisi
- Düşünce, İfade, Din ve Vicdan Özgürlüğü
- Piyasa Ekonomisi
- Azınlık Hakları
- Çeşitlilik, Çoğulculuk ve Dünyaya Açılma

1.2.1. Birey Haklarıyla Sınırlı Devlet

Klasik liberalizmin tek vasfına ilişkin olarak bir tanımlamasını yapılmak istenmiş olsaydı, bireyi esas olarak alan ve bu çerçevede kural ve kurumlar benimsemiş olan sosyal bir teori olarak tanımlanırdı. Liberalizm, özellikle klasik liberaller insan ilişkilerinde zor kullanmanın kesinlikle bir araç olarak bulunmaması gerektiği ve tüm ilişkilerin gönüllülük esası kapsamında değerlendirilmesi gerektiği noktasında görüş beyan etmektedirler.

19. yy'da Jefferson'cu geleneği devam ettiren, köleliğe karşı duruş sergileyen Newyork'lu bir gazeteci olan William Leggett, devletin müdahale yetkisine ilişkin yorumunda şu ifadelerden bahseder:¹²⁵ 'Bütün devletler kişinin ve mülkiyetin korunması için kurulur ve insanlar yöneticilerine yalnızca bu hedefler için vazgeçilmez olan güçlerini delege ederler. İnsanlar hiçbir devletin onların özel işlerini düzenlemesini istemez. En önemlisi çabalarının sonucunda ortaya çıkanları taksim etmesini ya da bu sonuçlara müdahale etmesini kabullenmez.'

Benzer bir tanımlamayı John Locke'un kişilerin devletleri kurmadaki amacına ilişkin olarak söylediklerinde de bulabiliyoruz: ¹²⁶ 'Devletler kişilerin hayatlarının, özgürlüklerinin ve mallarının ki bunları genel olarak mülkiyetleri olarak adlandırabiliriz, korunması için kurulur. Bu nedenle kişilerin ortak iyilerde (Commonwealth) biraraya gelmesinin ve kendi iradelerini devlet iradesinin altına koymalarının temel nedeni mülkiyet haklarının koruma altında olabilmesidir.'

Drury'ye göre emekle mülkiyet edinmenin doğal ve moral sınırları vardır. Doğal sınırlar dediğimiz örneğin şudur: ilk çağlarda herkes elde ettiği değerleri diğerlerine zarar vermeden elde edebilmekteydi. John Locke bu konuyu şu şekilde örneklendirmektedir; bir kimsenin bir nehrin sularının tamamını içmesi ya da kullanıp harcaması mümkün değildir. Bu durum diğer ihtiyaç sahiplerinin de bu kaynaklardan yararlanabilmesini sağlamaktadır. Bu şekilde doğal sınır kapsamında

¹²⁵ Atilla Yayla, *Hangi Liberalizm*, Ralph Raicon, Klasik Liberalizmin Yükselmesi, Çökmesi ve Rönesansı, Çeviren: Atilla YAYLA, Liberte Yayınları, Ankara, 2013, s. 139-140

¹²⁶ David Conway, Liberalism, Classical, The Encyclopedia of Libertarianism, s. 295-2986' From Smith to Menger to HAYEK', *The Independent Review*, Cilt: 6, Sayı: 1, 2001, Çeviren: Atilla Yayla, ss. 81-97, s. 82-83

değerlendirdiğimiz kaynakları kullanan kişi kaynaklar üzerinden diğerlerine zarar vermemektedir.¹²⁷

Bireyleri kendi bilgilerini kendi amaçladıkları doğrultusunda kullanmakta serbest bırakan soyut kurallara dayalı bir doğal düzen ile buyruklara dayanan bir örgütlenme veya bir düzenleme arasındaki farkı özgür bir toplumu oluşturan ilkelerin daha iyi benimsenmesi açısından oldukça önem arz edecektir.¹²⁸

İtalya'nın faşist lideri Benito Mussolini, politik faaliyetlerinin en başında oldukça tutkulu bir Marksist olarak yola çıkmış ancak ömrünün sonunda koyu bir faşist olarak ölmüştür. 1919 yılına düzenlemiş olduğu Faşist program tam anlamıyla kapitalizm karşıtı bir tutum sergiliyordu. Faşist yönetim elini güçlendirdiği andan itibaren oldukça yoğun bir müdahaleci yapı ortaya koymaya başlamıştır. Benzer süreç Alman Faşizmi içerisinde de karşımıza çıkmaktadır. Üretim faaliyetlerinin ve üreticilerin neyi ne kadar, ne şekilde ve hangi kalitede üreteceğine devlet karar verir hale gelmiştir. Her ne kadar eşitliği sağlamak adına bir müdahalecilikten bahsediliyor olsa dahi sonunda eşitsizlik bu müdahaleler neticesinde ortaya çıkmıştır.¹²⁹

Klasik Liberal yaklaşıma uygun şekilde düşünen doğal ahenk sistemi düşünürü Bastiat, kesinlikle sınırlı devlet olması gerektiğini savunmaktadır. Kişilerin birbirlerine karşı zor kullanma konusunda hakları olduğu tek alanın adalet olduğundan bahseder. Kimsenin kimseyi dindar, hayırsever, eğitilmiş ya da çalışkan olmaya zorlamak gibi bir hakkı yoktur. Sadece kişilerin birbirlerini adil olma konusunda zorlama hakları vardır ve bu durum bir meşru müdafaa hakkı gibi değerlendirilmektedir. Bastiat, diğer bir tespitinde ise insanın isteklerini en az gayret ile elde etme çabası içerisinde olduğundan bahsetmektedir. Bu durumun popüler yansıması olarak yardım ve koruma olduğunu savunmaktadır.¹³⁰

Cebri olarak kullanılan devlet yetkileri adil davranış kurallarının icrası ile sınırlandırılmış olarak kabul edilmiştir. Bu anlayışa göre liberal kanatta aşırı uçta olanlar hariç olmak üzere devletin bazı hizmetleri vatandaşlara karşı yerine getirmesine engel olarak görülmemektedir. Bu noktada önemli olan husus devletten beklenen hizmet ya da mahiyeti her ne olursa olsun devletin bunu kendisine sağlanmış olan imkânlar ya da kendi sınırları içerisinde yerine getirmesi gerektiği düşüncesidir. Özellikle sivil vatandaşlara ilişkin olarak yeni yaptırımlar ya da güç

¹²⁷ Yayla, *a.g.e.*, 1992, s. 55

¹²⁸ Yayla, *a.g.e.*, 2012, s. 85

¹²⁹ Jason Brennan, Illiberal Liberals: Why High Liberalism is not a Liberal View, *Review Journal of Political Philosophy* 2, 2004, Çeviren Atilla Yayla, ss. 59-103, s. 66-67

¹³⁰ Yayla, *a.g.e.*, 1992, 144-145

kullanımları getirmeyecek biçimde ve onların mülkiyetlerine ilişkin olarak bir müdahale olmayacak şekilde icra ediliyor olması gerekmektedir.¹³¹

Demokratik hükümetin sınırsız hükümet olduğuna dair olarak oldukça kuvvetli bir yorum ve kanaat ortaya çıkmıştır. Bu yorumun ya da görüşün ortaya çıkmasının temel nedeni demokrasi içerisinde genel olarak kabul gören hukuk felsefesinin hukuk kurallarını tamamen yasa koyucunun irade açıklamasına bağlı bir hukuki pozitivizm olarak yorumlamasının çok önemli bir etkisi bulunmaktadır.¹³²

Demokrasi teorisinin bugün karşımıza çıkan yanlış anlaşılmasının en önemli nedeni, Rousseau tarafından ortaya konulan halk iradesine bakış açısıdır. Bu bakış açısı içerisinde halk iradesi genel inancın yerine konulmaktadır. Bu durumda halk iradesi özel konularda bile çoğunluk kararı ile bağlayıcı uygulamalar ortaya koyabilmekte ve bu durum özgürlük ortamına zarar vermektedir. Oysaki ne böyle bir güce ihtiyaç duyulduğu söylenmekte ne de bu durumun bireysel özgürlük ile bağdaştığı savunulmaktadır.¹³³

Eğer bazı düşünürlerin iddia ettikleri gibi günümüzde demokrasi tamamen çoğunluğun sınırlanmamış gücü şeklinde algılanıyor ya da kabul ediliyor ise bu hükümetin güce başvurmalarının sınırlarını belirleyecek yeni bir hükümet tanımlaması yapmamız gerekecektir. Çünkü mevcut demokratik hükümet tanımlaması ile bu durumu tahlil etmek veya açıklamak çok mümkün gözükmemektedir. Eğer çoğunluk olan kanunları isteklerine göre değiştirir ve bunun neticesinde her isteğini ve yaptığını kanuni olarak yaptığını savunursa bu durum anayasal monarşinin önünü açar hale getirir ve bu durum neticesinde bütün kazanılmış güvencelerimiz yok olur gider.¹³⁴

Liberal düşüncenin önemli yazarlarından John Locke, siyasal güce ilişkin olarak ilginç bir kısıtlama getirmiştir. Bu doğrultuda siyasal gücü "sadece kamusal iyi için yasaları yapma hakkı" olarak tanımlamıştır.¹³⁵

Kuvvetler ayrılığı kavramı, orijinal anlayışında belirtilen yasama yetkilerinin sınırlandırılması, aynı zamanda sınırlandırılmamış bir egemen gücün ya da en azından örgütlü olan bir egemen gücün her istediğini yapamaması ve en azından kısmen de olsa sınırlandırılması anlamını taşımaktadır.¹³⁶ Bu nedenle kuvvetler ayrılığı kendi içerisinde bir denge mekanizması oluşturmakta ve bu nedenle güçlerden

¹³¹ Yayla, **a.g.e.**, 2012, s. 56

¹³² Yayla, **a.g.e.**, 2012, s.112

¹³³ Yayla, **a.g.e.**, 2012, s. 113

¹³⁴ Yayla, **a.g.e.**, 2012, s. 120

¹³⁵ Yayla, **a.g.e.**, 2013, s. 28

¹³⁶ Yayla, **a.g.e.**, 2012, s. 61

birisi yetkilerinin bir adım ötesine geçtiği takdirde diğerlerin mekanizma olarak onu dengelemekte ve bu şekilde özgürlük alanlarına olan ihlal durumlarına karşılık bir iç kontrol mekanizması ortaya konulmaktadır.

Bürokrasi kavramı, devlet otoritesinin toplumun içerisine uzanmış hali olarak karşımıza çıkmaktadır. Liberal demokrasilerde bürokrasi azaltılmaya çalışılmaktadır. Mises bu konuda 'bürokrasi ne kadar genişler ise esaret o kadar koyu olur' ifadelerini kullanmıştır.¹³⁷ Mill'de bürokrasiye karşı oldukça endişeli biçimde bakan liberal yazarlardandır. Çünkü bürokrasi devlet ile birlikte güçlenmekte ve devletin gücü bürokratlar eli ile kullanılmaktadır. Hatta bu durumun bir adım ötesi seçilmiş bakanlar bile bürokratların yönlendirmeleri ile hareket etmekte ve birçok kez bürokratların seçilmişlerin yapmak istedikleri işlere engel olduklarına şahit olunmaktadır. Genel kanı olarak karşımıza çıkan bir başka husus ise bürokratların ve genel olarak bürokrasinin güç dengesini bozduğu gerekçesi ile de olabilir özel teşebbüs ve işletmelere karşı çok fazla sempati ile yaklaşmadıkları ve bu durumun sonucu olarak bazı durumlarda istekleri geri çevirdikleri durumlar ile karşılaşılabilir. ¹³⁸

Şayet hükümet çoğunluğun vermiş olduğu kararlar doğrultusunda karmaşık olan ve çok kapsamlı işleri yapmak gibi bir görev edinir ise fiili olarak yetkileri gittikçe artmak durumunda kalacaktır. Bu durum neticesinde kontrolden çıkmış olan bürokratik elit tarafından yönetilen olarak oldukça büyük ve kapsamlı devasa ve çok güçlü bir devlet ile karşı karşıya kalınır. ¹³⁹

20. yy'ın liberal düşünürleri arasında bulunan Rus asıllı Amerikalı yazar Ayn Rand, birey haklarına yönelik olarak en büyük tehdidin devlet olduğunu savunmaktadır. Yazar birey haklarıyla sınırlanmamış olan bir siyasi sistemin insanın en ölümcül düşmanı olacağını savunmaktadır. Hak ihlallerinin toplum içerisinde bireylerin kriminal hareketleri neticesinde de olabileceğini de kabul etmek ile birlikte bu durumun oldukça minimal kaldığını ve hukuk sistemi içerisinde gerekli önlemlerin alınabileceğini belirtmektedir. Çünkü bu noktada dikkat çektiği husus bireysel insan davranışlarının toplumlara verdiği zararın hiçbir zaman siyasal sistemlerin neden olduğu katliamlar, savaşlar, zulümler, kıtlıklar ve köleleştirmeler ile kıyaslanamayacak derece küçük kaldığıdır. ¹³⁹

¹³⁷ Ludwig Von MISES, **Bürokrasi**, Liberte Yayınları, Ankara, 2000, s. 16

¹³⁸ Yayla, **a.g.e.**, 2012, s. 69

¹³⁹ Yayla, **a.g.e.**, 2014, s. 89-91

1.2.2. Temel Hakların Güvencelerinin Tesisi

Liberal devlet anlayışının en önemli kısıtı hukuk devleti ilkeleri ya da hukukun üstünlüğü olarak ifade edilmektedir. Hukukun üstünlüğü anlayışı hukuk ile kanun kavramlarını birbirinden ayırmaktadır ve ikisinin birbirinden farklı şeyler olduğunu söylemektedir. Devletin zorun ve gücün tekeli olması gerektiği konusunu kaçınılmaz bir olgu olarak değerlendirmek ile birlikte bütün kanunların devletten kaynaklanmadığını ve özellikle en dikkat çekici nokta olarak devletin gereklilik konusunu ortaya koyarak kanunlara uymama gibi bir lüksü olmadığını belirtmektedir.¹⁴⁰

John Locke'un tanımlamalarından itibaren kişilerin korunan alanı olarak karşımıza çıkan mülkiyet kavramı sadece edinme ya da taşınmaz olarak değerlendirilmemektedir. Locke mülkiyetin bir insanın hayatı, özgürlüğü ve malları olarak tanımlamaktadır.¹⁴¹ Eğer mülkiyet kavramı Locke'un bu tanımlamasında olduğu geniş biçimde algılanırsa hukuk ve mülkiyet kavramlarının birbirlerinden ayrılması çok mümkün gözükmemektedir.

Liberal yazarlar düşünce sistemleri içerisinde insanlar arası ilişkilerde zorun kullanılması hususuna devamlı ve ilkesel olarak karşı çıkmışlardır. Kişiler arası ilişkilerin gönüllülük esasına dayalı olarak devam etmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu nedenle toplumda genel olarak otoriteye karşı mesafeli bir duruş sergilemişlerdir. Bu durumu biz özelde devlete karşı mesafeli bir duruş olarak gözlemleyebiliyoruz. Bu mesafeli duruş şüphe ve korkuları da beraberinde getirmektedir.

Liberalizmin hukuk çatışı altında özgürlük anlayışı ile keyfi cebir kullanımına izin vermeyen bir anlayış tarzı benimsemiştir. Bu noktada hukukilik ve keyfilik kavramlarının anlamlandırılmasına göre liberal gelenek içerisinde iki farklı yaklaşım ortaya çıkmıştır. Kıta Avrupası'nda bulunan birçok yazara ve Jeremy Bentham'a göre 'her yasa bir özgürlük ihlalidir dolayısıyla yasalar kötüdür'. John Locke gibi düşünen yazarlar ise özgürlüğün ancak hukuk çatışı altında mümkün olacağını belirtir ve 'zira, diğer herkesin keyfi iradesi kendisi üzerinde hükmediyor iken, kim özgür olabilir ki?' diye sorar.¹⁴² Bu durum bize göstermektedir ki kıta Avrupası'nın liberal yazarları hukuk konusunda bile olsa devletin hayata müdahalesi noktasında oldukça daha katı bir bakış açısı sergilemektedir.

¹⁴⁰ Norman P. Barry, *Yeni Sağ*, Çeviren: Cevdet Aykan, Tisamat Yayıncılık, Ankara, 1988, s. 65

¹⁴¹ Yayla, *a.g.e.*, 2012, s. 93

¹⁴² Yayla, *a.g.e.*, 2012, s. 55

Hayek'e göre hukukun hâkimiyeti doktrininin hedefi, vatandaşların kanunların kendilerini nasıl etkileyeceğini bilmeleridir. Bu nedenle kanunların aşağıda belirtilen kurallara sahip olmaları gerekmektedir:¹⁴³

- Kanunlar tamamı ile genel olmalıdır, hiçbir bireye veya gruba olumlu ya da olumsuz bir özel muamele içermemelidir
- Kanun önünde herkes eşit olmalıdır
- Geçmişe dönük kurallarının yürütülmemesi gerekmektedir
- Bütün kanunlar hükümet dâhil olmak üzere toplumdaki herkes açısından bağlayıcı olmalıdır

Hayek, yukarıda sayılan özelliklere sahip olmayan kuralların 'kanun' olarak adlandırılmasının uygun olmayacağını vurgulamaktadır.

Voltaire'in yasalar hakkında düşüncesine baktığımızda belki de Hayek'in dikkat çektiği hususlara ulaşmanın zorluğunu daha iyi anlayabiliyoruz. Voltaire yasalar hakkında şöyle bir ifade kullanmaktadır:

'Eğer iyi yasalar istiyorsanız, sahip olduklarınız atın ve yenilerini yapın.'

Liberal kanunların yanında liberal anayasacılık faaliyetleri de önem kazanmaya başlamıştır. Çünkü liberal düşünce sahipleri bireysel özgürlüklerin ancak kuvvetler ayrılığı ile oluşabileceğini ve korunabileceğini savunmaktadırlar. Bu durumun temel dayanak noktası cebir kullanma yetkisi ve gücüne ancak yasama organının kabul edeceği evrensel kuralların uygulanabilmesi için izin verilmesi gerektiği düşüncesidir. Ancak genel olarak sonuca baktığımız kuvvetler ayrılığı yaklaşımı da bu konuda çok fazla başarılı bir sonuç elde edememiştir.¹⁴⁴ Ancak kuvvetler ayrılığının bu konuda mutlak bir başarı yakalayamaması bu ilkedden tamamen vazgeçilmesi gerektiği anlamına gelmemektedir. Bu noktada özellikle hükümet gücünü elinde bulunduran iktidar sahipleri aynı zamanda kanun koyucu olan yasama organına da hâkim hale gelir ise bu durum demokratik devletten çok fazla söz etmek mümkün olmamak ile birlikte aynı zamanda yapılan yasama faaliyetleri bakımından da hukuki olarak tartışmalı bir hal alacaktır.¹⁴⁵ Adil davranmanın genel kurallarını değiştirmeye yönelik olarak atılmış olan yasama faaliyeti adımları nispeten yeni bir olgu olarak tarihsel süreç içerisinde karşımıza çıkmaktadır. Rehfeldt tarafından kaleme alınan Hukukun Kökleri adlı eserde bu durum için şu benzetme yapılmıştır:

¹⁴³ Yayla, **a.g.e.**, 1992, s. 205

¹⁴⁴ Yayla, **a.g.e.**, 2012, s. 111

¹⁴⁵ Yayla, **a.g.e.**, 2012, s. 114

'insanoğlunun bütün buluşları arasında en tehlikelilerinden olan ateş ve barutunkinden bile fazla şekilde önemli sonuçları olan bir buluş'.¹⁴⁶

Demokratik bir sistem kurgusu yapılırken, kuvvetler ayrılığı mekanizmasının tam olarak işlenebilmesi için birbirlerinden farklı görev ve yetkileri bulunan bir nevi kontrol mekanizması olan 2 ayrı meclis yapısının bulunması hususu oldukça sık bir biçimde dillendirilmekte ve bu şekilde güç dağılımı ile birlikte hem otoriter bir yapı olmasının önüne geçilebileceğinden bahsedilmekte, hem de çoklu bir kontrol ve onay mekanizması ortaya çıkacağı savunulmaktadır. Bu durum bazen fazladan bürokrasi yaratıyor ve işlerin yavaşlamasına, karar alma mekanizmasının uzun süreçlere geçmesine neden oluyor gibi eleştirilere neden olsa dahi özellikle kanun yapımı gibi toplumun tüm kesimini ilgilendiren ve bir nevi ortak mutabakat mekanizmasının işletilmesi gereken süreçlerde işlemlerin hızlı olmasından ziyade şeffaf, adil ve kapsayıcı olmasında da toplumsal fayda görülmektedir.

Totaliterizm, devlet mekanizmasının tüm alanlarına sirayet eden, yaygın bir biçimde sirayet etme olanağı veren, sivil toplum olarak adlandırılan alanları bütünüyle yok etme noktasına getiren devletin gücünü ve mülkiyetini hayatın her alanına yayan bir sistemdir.¹⁴⁷ Bu noktada süreç ne kadar farklı aşamalardan geçse de, çoklu meclis yapısı ve onay mekanizmalarının içinden çıkıyor olsa da dikkat edilmesi gereken bazı hususlar barındırmak durumundadır. Yasa koyucu konumunda olan meclislerin temsilcileri her ne kadar halk tarafından seçilmiş; halkın görüşlerine yakın temsilciler olmakla birlikte her aşamada mutlak olarak halkın taleplerinin ya da düşüncelerinin temsilcisi konumunda olmayabilirler. Bu noktada çıkarılacak olan yasaların en azından belirli bir derecede adil ve şeffaf olmasını sağlamak adına ön koruma şeklinde bazı hususlara dikkate edilmesi gerekmektedir. Öncelikle kanun tekliflerinin belirli bir kişi ya da grup lehine hareketi sağlayacak; etki altında kalacak şekilde olmayıp salt olarak kişisel çıkarlardan arındırılmış olması gerekmektedir. Yine bu noktada dikkat edilmesi gereken bir husus, hür iradenin kanun yapımı süreçlerine dâhil edilebilmeleri adına özellikle parti disiplini başlığı altında teklife ilişkin onay ya da red mekanizmalarının baştan ipotek altına alınmaması gerekmektedir.

Liberal düzen, modern İngiltere ve ondan daha az oranda Antik Yunan ve Roma'da olmak üzere adaletin herhangi bir otoritenin keyfi yaklaşımlarına değil bilim insanlarının ve yargıçların gayretleri ile keşfedilerek tasavvur edildiği ülkelerde doğmuştur. Bu bahsedilen liberal düzen maksatlı olarak yasama faaliyetlerinin

¹⁴⁶ Bernhard Rehfedlt, *Die Wurzeln des Rechtes (Hukukun Kökleri)*, Berlin, 1951 aktaran: Atilla Yayla, HAYEK'in Liberalizm Anlayışı, Kesit Yayınları, İstanbul, 2012, s. 115

¹⁴⁷ Yayla, *a.g.e.*, 2014, s. 11

yapıldığı ülkelerde kök salmakta yaygınlaşmakta güçlük çekmiştir. Bu nedenle yasama organının iradesinden başka hiçbir adalet kriterini tanımayan hukuki pozitivizme bağlı ve demokratik doktrinin etkisi altında eski halinden uzaklaşmış ve haliyle ilk düzen hali zayıflamıştır.¹⁴⁸

Liberalizm herkes için aynı hukuk kuralları olmalı düşüncesi ve olgusu üzerinde ısrarcı davranarak özellikle yasal anlamda sağlanan imtiyazlara karşı durmaktadır. Bu duruş ve bu yönde oluşturulan muhalefet liberalizmin demokrasi ile yakınlaşması ve bir ortaklık kurması sonucunu doğurmaktadır.¹⁴⁹

Çağdaş liberalizm, karakter yapısı olarak siyasal iktidarın kamusal mahiyetine ilişkin olarak farklı bir bakış açısı geliştirmiştir. Bu bakış açısı açık toplum yönetim şartını ortaya koymak ile birlikte 19. yy'da karşımıza çıkan bir liberal kazanımdır.

John Locke'un düşünce sisteminden itibaren liberal düşünce siyasal güç kavramını 3 başlık içerisinde değerlendirme altına almaktadır.¹⁵⁰

- Kamu kurallarını koyma ve onları değişen şartlara göre güncelleme
- Kurallara arasındaki uyumsuzlukların çözümünü sağlama
- Kuralları ihlal edenlere karşı zorlama yetkisini kullanma

Locke, bu 3 yetkinin tabiat durumunun kusurlarını ortadan kaldırmak için gerekli olduğunu savunmaktadır.

1.2.3. Düşünce, İfade, Din ve Vicdan Özgürlüğü

Yaklaşık üç yüzyıldır düşünce dünyasının sahnesinde kendisine yer edinmiş olan liberal düşünce geleneğinde özgürlük oldukça önemli ve temel bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Liberalizm içerisinde kullanılan özgürlük kavramı aynı zamanda hoşgörü, müsamaha ve özel hayata saygı olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu değerlerin yanında anayasacılık, hukukun üstünlüğü gibi değerlerde özgürlük kavramı içerisinde kendisine yer bulmaktadır. Bu nedenle liberalizme tam olarak bir özgürlük teorisi vurgusu yapılmaktadır.¹⁵¹

Liberalizm, özgürlük anlayışı olarak tamamen müdahale karşıtı bir negatif özgürlük anlayışı benimsemektedir. Negatif özgürlük anlayışı bireyin hiçbir müdahale ve zorlamaya maruz kalmadan hareket edebilmesi ve kararlarını bu doğrultuda

¹⁴⁸ Yayla, *a.g.e.*, 2012, s. 90-91

¹⁴⁹ Yayla, , *a.g.e.*, 2012, s. 67

¹⁵⁰ John LOCKE, *Second Treatise of Government*, Gece Kitaplı Yayınevi, 2017, s. 26-39

¹⁵¹ Yayla, *a.g.e.*, 2014, s. 152

alabilmesidir.¹⁵² Özgürlük, bireye mal, para gibi bir şey sağlamasından ziyade pozitif olarak bir yük yüklememesi şeklinde anlaşılmalı ve bu doğrultuda değerlendirilmelidir. Bu bakış açısı ile değerlendirdiğimiz takdirde birey ne kadar müdahaleden ve yükümlülüklerden uzak kalırsa o derece özgür olarak kabul edilebilir.

Özgürlüğün tarihi sürecine baktığımız zaman negatif özgürlük kavramı Antik Yunan dönemlerine kadar uzanmaktadır. Her ne kadar Antik Yunan'da özgür olarak adlandırılan birey sayısı oldukça az olmuş olsa bile özgürlüğün çerçevesi olarak negatif özgürlük anlayışı kabul edilmiştir.¹⁵³

Liberalizm, devletin bireylerin özgürlük alanlarını kısıtlayan, daraltan ve hiçe sayan bir despot haline gelmesini engellemeye çalışmaktadır. Bunun yolu olarak, devletin hareket alanını oldukça sınırlı hale getirmeyi ve bu durumu oldukça sıkı ve net kurallara bağlamayı görmektedir. Bu bakış açısı ile özgürlüğün liberalizm için vazgeçilemez bir değer olduğu bir kez daha anlaşılabilir gibi aynı zamanda bireylerin özgürlüklerine saygılı ve koruyan geniş bireysel haklar ile donatılmış ve sıkıca bu hakların koruma altına alındığı bir siyasal sistem kurgusu öngörmektedir. Bu doğrultuda birey haklarına en büyük tehdit olarak algılanan devlet ve devletin uygulamaları anayasa çerçevesinde kısıtlanmaya çalışılmış ve bireysel haklar bu doğrultuda anayasal güvence altına alınmıştır.¹⁵⁴

Liberal bir toplum yapısı içerisinde karşımıza çıkan en karakteristik özelliklerden birisi inançlara ve farklı hayat tarzlarına ilişkin olarak gösterilen hoşgörüdür. Muhalefet, uyum ve koruma altına alınmış olan özgürlük alanları sosyal hayat içerisinde oldukça normal bir şekilde algılanmaktadır.¹⁵⁵ Liberal filozofların gözünden bakıldığında farklı özgürlük listeleri karşımıza çıkmaktadır. Ancak bunların içerisinde en önemli olarak karşımıza çıkan vicdan özgürlüğüdür. Vicdan özgürlüğünü 17. yy'a dayanan liberalizmin temelleri açısından bakıldığında dini inanç özgürlükleri olarak da düşünmemiz gerekmektedir.¹⁵⁶

Liberalizmin öncü düşünürlerinden John Stuart Mill kendi Özgürlük İlkesini: 'Vicdan özgürlüğü –ki bunun içerisine ifade, basın, kanaat ve bütün konuları dâhil eder-, araştırma özgürlüğü dâhil olmak üzere düşünce ve tartışma özgürlüğü, kişisel zevkler ve bunlara göre istenilenin takip edilmesi özgürlüğü, kişinin karakterine ve

¹⁵² Norman P. Barry, *An Introduction to Modern Political Theory*, Palgrave, Buckingham, 1995, s. 202-203

¹⁵³ Yayla, *a.g.e.*, 2014, s. 155

¹⁵⁴ Yayla, *a.g.e.*, 2004, s. 157

¹⁵⁵ Atilla Yayla, *Hangi Liberalizm*, Samuel Freeman İliberal Liberteryenler, Liberteryenizm Niçin Liberal Bir Görüş Değildir? Çeviren: Atilla YAYLA, Liberte Yayınları, Ankara, 2013, s. 14

¹⁵⁶ John Rawls, *Political Liberalism*, Columbia University Press, Newyork, 1993, s. 24

kişiliğine göre hayat tarzı belirleme özgürlüğü ve teşkilatlanma özgürlüğüdür.¹⁵⁷ şeklinde belirtir.

Rawls'un temel özgürlüklere ilişkin olarak yapmış olduğu sınıflandırma benzer niteliktedir.¹⁵⁸ Rawls, vicdan ve teşkilatlanma özgürlüğünün yanında siyasal özgürlük – parti kurma ve partilere katılma, oy verme, kamu görevi alma-, meslek ve seyahat özgürlüğü, kişisel mülkiyet bulundurma ve hukukun üstünlüğü için gerekli olan hak ve ödevler noktasına dikkat çekmiştir.

Freeman, bir kişinin asla temel özgürlüklerini sözleşme ile devir edemeyeceğinden bahseder. Temel hak ve özgürlükler kişinin iradesi dahi olsa vazgeçilmesi mümkün olmayan haklar olarak karşımızdadır. Liberal olan hiçbir devletin kişilerin kendilerini köleleştirecek ya da iradelerini tamamen dini gruplara bırakacak bir sözleşmenin uygulanmasını mümkün kılmaz.¹⁵⁹

Rawls ve diğer yüksek liberal olarak adlandırılan kişiler devletin bazı durumlarda sınırlamalara girişmesini uygun görebilirler. Devletin sahip olduğu güç ile oy verme hakkı, memuriyete atanma, politik olarak mesajlar verme ve özellikle tutuklanmadan özgür olma hakkını teminat altına alır. Devletin sınırlama ve müdahale girişimleri devletin yapısına göre ileri boyuta geçebilmektedir. Teokratik bir diktatörlüğün anayasasında her ne kadar devlet gücünün alışlagelmiş günlük ibadetlere müdahale etmemesi ya da etmeyeceği yazabilir ancak bu güç sınırı konulması uygulamanın liberal olduğu ya da olacağı anlamına gelmemektedir. Liberalizme göre sınırlamalar meşruiyet prensibine dayalı olarak ortaya konulur. Devletin gücü herkesin iyisine uygun şekilde gerekçelendirilerek sınırlama koyar ya da çerçeve çizer. Bu noktada devlet herhangi bir iyiyi onaylamaz kişilerin iyileri doğrultusunda hareket edebilmesine imkân sağlar. Hatta kişiler 'kötü' iyilerin arkasına bile takılmış olsalar devlet bu noktada kişilerin tercihlerini gerçekleştirme için kişilerin taleplerine duyarsız kalamaz ve yönlendirme yapamaz.¹⁶⁰

Liberal düşünürlerin yaratıcılık kavramı ile özgürlükler arasında kurdukları bağ konusunda da farklı bakış açıları mevcuttur. Mill, bireysel özgürlüğün yaratıcılık üzerinde etkisinin olduğunu savunurken bu yaklaşıma yönelik eleştiri Berlin'den gelmektedir. Berlin, insan zekâsının gelişmesinin özgürlük ile kısıtlanamayacağından bahsetmektedir. Arblaster da Berlin'in düşüncelerine katılmak ile birlikte özellikle Çarlık Rusya'sı üzerinden örneklendirme yaparak sanat, müzik ve edebiyat

¹⁵⁷ John Stuart Mill, *On Liberty*, Batoche Books, Ontario, 2001, s. 16-17

¹⁵⁸ Rawls, *a.g.e.*, s. 335

¹⁵⁹ Yayla, *a.g.e.*, 2013, s. 16

¹⁶⁰ Brennan, *a.g.e.*, s. 74-76

alanlarında gelişmeler yaşanabileceğini savunmaktadır.¹⁶¹ Bu noktada otoriter ve totaliter rejimler ayırımına gitmek belki de tahlil yapabilme açısından daha uygun veriler sağlayabilir. Otoriter rejimler içerisinde bazı alanlar bazı durumlarda oldukça özgür ortam bulabilmektedir ancak totaliter rejimler için bunu söylemek mümkün olmamaktadır ve özgürlükler neredeyse tamamen ortadan kalkma durumuna gelmektedir. Özgürlük kavramı, devlet ve hükümet alanında polis gücünün kullanılması üzerine konulan sınırlar olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶² Ekonomik özgürlük açısından değerlendirdiğimiz zaman ise ekonomiyi bütünüyle totaliter anlayışa sahip bir güce bıraktığınız takdirde kişilere kalan tek özgürlük ki önlenmediği durumlar içerisinde düşündüğümüz zaman intihar etme özgürlüğüdür.¹⁶³ Benzer bir sürece ilişkin olarak basın ve yayın özgürlüğü karşımıza çıkmaktadır. Bütün basın ve yayın araçlarının birer devlet işletmesi olduğu ya da devlet işletmesi gibi çalıştığı durumlarda gazetecilerin sonsuz özgürlük alanı mevcuttur ancak bu alan sadece iktidara övgü durumlarında geçerli olmaktadır.¹⁶⁴

Özgür bir toplum düzeni varsayıldığında bireylerin özel kaynakları ve bireyler hükümetin yönettiği kaynaklardan birisi olmaması gerekmektedir. Diğer açıdan baktığımız takdirde hükümetin, devletin ya da farklı bir deyiş ile resmi otoritenin kaynakları da bireyler tarafından farklı amaç ve yaklaşımlar ile kullanılmamalı ve kullanılmasının düşüncesi bile olmamalıdır.

Demokrasi düşüncesinin ve idealinin yükselmesi ile birlikte halkın temsilcisi konumunda olanların sadece adil ve şeffaf olmanın kurallarını belirlemenin ötesine geçmesi ve elindeki kaynaklar ile doğrudan yönlendirme yapması, karar vermesi ve bu yetkilerin kendisinde olduğunu iddia etmesi çokta kabul edilebilir bir durum olmaktan çıkmıştır.¹⁶⁵

1.2.4. Piyasa Ekonomisi

Piyasa ekonomisi liberalizmin temel ilkelerinden birisi olan özgürlüğün sağlanması noktasında oldukça önemli bir role sahiptir. Bu noktada, bu katkı ve rol nasıl ve ne şekilde işlemektedir? sorusu akla gelmektedir. Mises, bu konunun temel dayacağının rekabetçi sistem olduğunu belirtir. Rekabetçi sistem neticesinde bir çalışan tek bir işverene bağlı olmak zorunda kalmamaktadır. İşveren, işçiyi işine son verme tehdidi ile baskı altına alamadığı gibi işçide işsiz kalırım korkusu ile işverenin tüm

¹⁶¹ Yayla, **a.g.e.**, 1992,179

¹⁶² Ludwig Von MISES, **The Anti-Capitalistic Mentality**, The Ludwig Von MISES Institute, Auburn, Alabama, 2008, s. 99-103

¹⁶³ Yayla, **a.g.e.**, 1992, 182

¹⁶⁴ Milton Friedman, **Kapitalizm ve Özgürlük**, Çeviren: Doğan Erberk, Nilgün Himmetoğlu, Eksi Kitaplar, 2017, 25-35

¹⁶⁵ Yayla, **a.g.e.**, 2012, s. 113

isteklerine boyun eğmek zorunda kalmamaktadır. Çünkü işçi rahatlıkla serbest piyasa içerisinde farklı bir iş bulup çalışabilir. Aynı durum tüketiciler içinde geçerlidir. Üreticiler, tüketici üzerinde dayatma yapamaz. Tüketicinin isteklerini göz önünde bulundurmak durumundadır. Çünkü tüketici üreticinin insafına bağlı değildir. Bu nedenle kimse kimsenin elini öpmek, kimseden medet ummak ya da korkmak durumunda değildir. Serbest piyasa bize birçok tercih hakkı verir ve bu durum bizim özgür olarak seçim yapmamızı ve fikirlerimize göre hareket edebilmemizi sağlar. Mises, bu duruma ek olarak ekonomik hayata tamamiyle devletin yön verdiği ya da bir şekilde müdahale mekanizmaları ile kontrol altında tuttuğu otoriter ya da totaliter rejimlerde bireye kalan tek özgürlük alanının ki onunda engellenmediği durumlar nedeniyle tıpkı Friedman'ın belirttiği gibi intihar etme özgürlüğü olduğunu savunur.¹⁶⁶ Bu noktadan bakıldığında liberal düşünürler, ekonomik özgürlük ile siyasal özgürlüğün iç içe geçmiş kavramlar olduğunu bunların birbirlerinden ayrı düşünülmemeyeceğini vurgularlar. Bu nedenle serbest piyasa ekonomisinin özgürlüğün temeli olduğu düşüncesine sahiptirler. Keza bu bağlamda basın özgürlüğünün bile ancak üretim araçlarının özel mülkiyet altında olduğu yerlerde mümkün olacağını savunmaktadırlar. Bütün basın organlarının devlet işletmesi olduğu ya da yoğun biçimde devlet müdahalesi altında olduğu toplumlarda basın sadece 'yönetimi sonsuz şekilde övmek' konusunda özgür hareket kabiliyetine sahiptir.

Müdahaleci yaklaşım kendini sürekli yenileyen ve bulaşıcı bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Hayatın bir alanında başlayan müdahalecilik diğer alanların tamamına tıpkı bir kanser hücresi gibi yayılma gösterecektir.¹⁶⁷ Hayek, müdahaleciliğin oldukça kötü ve kanser gibi yayılan bir süreç olduğundan bahsetmiş olmak ile birlikte devletin tamamen yok olmasından bahsetmemektedir. Elbette devletinde bazı görevleri olduğu ve yapması gerekenler olacağını belirtmiştir. Devletin sosyal ve ekonomik hayata ilişkin olarak yapması gerekenler mevcuttur ve bunlar müdahale olarak algılanamaz. Bu hizmetlerden bazıları: Şehirlerin su ve kanal şebekeleri, yol ve köprü yapılması gibi toplumun temel altyapı ihtiyaçlarını oluşturan ihtiyaçlar bunun yanında özellikle toplum sağlığını ilgilendiren salgın hastalıklarla mücadele ve eşitliğin sağlanması ve adil bir mekanizma oluşturulması için ölçü ve tartı standardizasyonu getirilmesi ile birlikte özellikle mülkiyet korunmasına ilişkin olarak tapu kayıtlarının tutulması ve korunmasıdır.¹⁶⁸ Bu durum devletin tamamen yok olmaması gerektiği ve özellikle ticari getiri anlamında serbest piyasa için çekici bir

¹⁶⁶ Ludwig Von MISES, *Human Action*, The Ludwig Von Mises Institute, Alabama, 1998, s. 280-284

¹⁶⁷ Yayla, *a.g.e.*, s. 13

¹⁶⁸ Yayla, *a.g.e.*, 2012, s. 20

özelliği bulunmayan özellikle temel ihtiyaçları karşılamaya yönelik olarak altyapı yatırımlarının devlet tarafından yapılması gerektiği anlaşılmaktadır.

Hayek'in müdahalecilik kavramına ilişkin olarak tutum ve bakış açısını adalet teorisine yönelik olarak yapmış olduğu eleştirilerden çok daha iyi anlaşılabilir. Hayek, adalet kavramının kurallar ile ilişkili olmanın ötesinde geçmiş dönemden itibaren anlamlandırma konusunda sıkıntı yaşadığı ve kendisine göre oldukça manasız, dayanaksız ve sonucu olmayan kavramlar olarak karşımıza çıkan 'adil fiyat', 'adil gelir dağılımı' gibi kavramlara dayandığı savıdır. Hayek'e göre dağıtım kavramı oldukça yönlendirici doğal düzene yapılan müdahalenin meşrulaştırma gerekçesidir. Aslında serbest piyasa ekonomisinin doğası gereği zaman 'adil dağıtım' diye bir kavramın konuşulması bile oldukça anlamsız bir söylemdir. Bu nedenle 'adil dağıtım' kavramı gerisinde dağıtım yetkisini ve sorumluluğunu almak kabul edilemez bir yaklaşım olmak ile birlikte sosyal adalet kavramı ise bu durumun bir sonucu olarak tamamen hayalden ibaret soyut bir kavramdır.¹⁶⁹

Devletin ekonomik saha dışında eğitime müdahil olmasına ilişkin olarak da liberal yazarlar önyargılı bir tutum sergilemektedir. Lott'un bu konuda işaret ettiği hususları göz önüne alırsak, devletin eğitim sahasına müdahalesinin amacının salt eğitim hakkının eşitliği olarak görülmediği aksine çocuklara öğretilenlerin kontrol mekanizması içerisinde tutulması refleksi ile yapılmak istendiği algısı mevcuttur.¹⁷⁰

Liberal bakış açısı bazı durumlarda yorumlarını daha ileri bir seviyeye taşıyarak devletin piyasaya müdahale etmesini ya da kendi çabaları ile sosyal adaleti sağlamaya yönelik olarak toplumsal paylaşmaya müdahale etmesini oldukça sert biçimde yorumlamaktadır. Devleti insanların haklarını gasp eden bir hırsız olarak nitelendirmektedir.¹⁷¹

Her ne kadar devletin piyasaya müdahale ya da bazı hizmetleri sunuyor olması olumsuz bir durum gibi sergilenmiş olsa dahi özellikle 19.yy'ın ikinci yarısı itibari farklı bir bakış açısı ile de ilgili husus değerlendirilmektedir. Devletin bazı hizmetleri sunuyor olması ki bunlara 'kamu malları' denilmektedir. Bu kamu malları tedarik edildikleri takdirde herkese fayda sağlamaktadır ve ödeme işlemleri sadece hizmetten faydalananlar ile sınırlı tutulmayan ürünlerdir. Bu tarz hizmetler, daha önce bahsedilmiş olan temel altyapı hizmetleri gibi özel sektörün çok fazla sunmadığı bazen sunamayacağı ya da ekonomik anlamda sunmasının mantıklı bir açıklaması

¹⁶⁹ F. A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, The University of Chicago Press, 1960, s. 170-171

¹⁷⁰ Yayla, *a.g.e.*, 2013, s. 63-64

¹⁷¹ Jay M. Shafritz , E.W. Russell ve Christopher P. Borick, *Kamu Yönetimini Tanımak, Sekizinci Basımdan Çeviri, Çeviren: Nail Öztaş, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2017, s. 13-14*

olmayan yatırım ve hizmetlerdir. Bu hizmetlerin sunulması noktasında çok fazla tereddüt yaşamayan bu anlayış sadece hizmetin kim ve hangi otorite tarafından verileceği noktasında konuya kafa yormaktadır. Bu noktada da karşımıza bu hizmetlerin merkezi olarak değil talep toplama ve ihtiyaç kontrolünün daha kolay yapılabileceği ve denetimin daha kolay olduğu yerel otoriteler tarafından yapılması önerisi çıkmaktadır.¹⁷²

Liberalizmin fikir babalarından kabul edilen Adam Smith, kişisel girişim konusuna önem vermek ile birlikte kişilerin birbirlerinin yardımlarına her zaman ihtiyaç duyacağından bahsetmektedir. Bu ihtiyaç duyma hadisesi nedeniyle kaderlerini başkalarının ellerine teslim etmemeleri gerektiğini belirtir ve kişilerin hayırseverlik duygularından önce kişisel çıkar duygusunu önemseyeceğini belirtmektedir. Bu konuda şu ifadeleri kullanır: Yemeğimizi kasabın, biracının ya da fırıncının yardımseverliğinden dolayı değil, onların kendi çıkarlarını gözetmelerinden dolayı elde ederiz. Biz bu süreçlerde onların insancılıklarından değil bencilliklerinden yararlanırız ve hiçbir zaman söz konusu olan bizim ihtiyaçlarımız değil onların çıkarlarıdır.¹⁷³

Devlete maddi anlamda toplumda eşitlik sağlama görevi vermek tabiri caiz ise kediye ciğer emanet etmek ile eşdeğer olarak değerlendirilmektedir. Devlet otoritesini kullananlar netice itibari ile bireylerdir ve bu bireylerinde kişisel çıkar hesapları bulunmaktadır. Bu durumda bu otoriteyi kullananların 'daha eşit' hale gelmesini sağlayacak bir durum ortaya çıkarmaktadır. Bu duruma ek olarak devlete verilmiş olan eşitliği sağlama görevi sonuç olarak 'obez devleti' doğurmaktadır. Çünkü eşitliği sağlamak için devletin müdahaleci olması gerekmekte ve bu ancak devletin yetkilerinin artırılması ile mümkün olabilmektedir. Bu durumun bir devamı nitelediğinde bir öngörü ise eşitsizliğin bir kerede yok olamayacağını ve yok olduktan sonra bile kalıcı olarak yerinde durmayacağını varsaymaktadır. Bu durum devletin müdahale yetkisinin sürekli hale gelmesi ve birden çok kez kullanılması neticesini doğuracaktır. Her müdahale yeni bir müdahale alanı gerektirecek ve bunun neticesinde sürekli bir büyüyen bir devlet yetki mekanizması ile karşı karşıya kalınacaktır.¹⁷⁴

Liberalizm düşüncesinin önemli isimlerinden David Hume, kişilerin devlet otoritesine itaat etmelerini tamamen kişilerin faydacılığı ile irtibatlandırmaktadır.

¹⁷² Yayla, **a.g.e.**, 2012, s. 69-70

¹⁷³ Yayla, **a.g.e.**, 1992, s. 88

¹⁷⁴ Atilla Yayla, Amerikan Liberalizmi Ne Kadar Liberal?, **Liberal Düşünce**, Cilt: 16, Sayı: 68, Güz, 2011, ss. 41-68, s.58-59

Sosyolojik açıdan değerlendirildiğinde otorite ile faydacı boyutta münasebete giren ve itaat eden toplumlar ile yöneticilerin üstün olduğunu düşünen, devletin ya da muktedirlerin sahip oldukları güç ve zenginlik nedeniyle itaat etme gereği duyan toplumlar arasında ciddi bir ayırım olduğundan dem vurur ve kendisi bu konuda net bir ayırım yapar.¹⁷⁵

John Stuart Mill, toplumsal hayatın gereklerini yerine getirebilecek tek hükümet biçiminin halkın katıldığı hükümet biçimi olduğunu belirtmektedir. Bu hususta şu ifadeleri kullanır: ¹⁷⁶

'En iyi hükümet biçimi uygulanabilir ve seçilebilir olduğu koşullarda, o gün ve daha ileride, en büyük nicelikte yararlı sonuçları doğuran bir hükümet biçimidir. Bu niteliğe sahip tek hükümet bütünüyle halkın olan hükümettir.'

Bunun, demokrasinin 'halkın halk için halk tarafından yönetilmesi' demek olduğunu söyleyen Lincolncü bir demokrasi tanımı ile oldukça yakın olduğunu görmemizi sağlamaktadır.

Spencer, devletin hayat ve hürriyet hakkını korumak dışında bir fonksiyonunun olmaması gerektiğini söyler. Yoksulların korunması amacıyla piyasaya yapılan müdahaleler insanlar arasında olan doğal düzeni bozmaktadır. Daver, bu konuyu şöyle özetlemektedir: ¹⁷⁷

'Devlet, bir kişiyi diğerlerinin zararına olacak şekilde korumaya kalkışır ise o zaman bireylerin rıza gösterdiğinden daha fazla ölçüde hürriyetlere müdahale etmiş, onları kısıtlamış olur ve bu durum anlaşmaya aykırıdır.'

Kişilerin sahip oldukları sosyal ve ekonomik haklar doğal haklar gibi kullanıldığı takdirde kimsenin üzerine herhangi bir külfet getirmeyen haklar değildir. Bu noktada kişilerin hazırcı yapıları ve piyasa sistemi içerisinde mücadele etmeden bazı şeylere kavuşma talepleri her ne kadar kendileri açısından ekstra bir maliyete ya da külfete katlanmadan bir şeyler elde etmek gibi gözüküyor olsa dahi, işin aslı hiçte öyle olmamakla birlikte toplumsal süreçleri olumsuz etkilemektedir. Devletin kişi taleplerine karşılamaya yönelik olarak istekli davranması ve durumdan kendisine pay çıkartması siyasi baskı ve çıkar grupları için oldukça büyük bir fırsat olarak değerlendirilmekte ve devlet desteği adı altında talepler artmaya başlamaktadır. Bu durumun sonunda çıkar gruplarına kendisini kaptıran devlet yandaşlarına rant dağıtma mekanizması haline gelmekte ve bu durumun neticesinde bir süre sonra bu talepleri karşılayamayacak

¹⁷⁵ Yayla, **a.g.e.**, 1992, s. 92

¹⁷⁶ Yayla, **a.g.e.**, 1992,s. 102-103

¹⁷⁷ Yayla, **a.g.e.**, 1992, s.110

duruma düşmektedir. Netice itibari ile talepleri karşılayamayan devlet gücünü ve otoritesini yitirmemek adına iyice sertleşmekte ve bu durum otoriter rejimleri ortaya çıkarmaktadır.¹⁷⁸

Anarko kapitalizmin en tanınan iki ismi olan D. Friedman ve Murray N. Rothbard'dır. Rothbard, devletin piyasaya müdahalesi konusuna ilişkin olarak şu görüşleri ortaya koymaktadır. Devletin geçmişte ve günümüzde hak ihlal eden ve bu hak ihlallerinin en temel kurumu olarak karşımıza çıktığını ve bu nedenle devletin bireysel alana karşı olan her türlü müdahalesine karşı çıkmaktadır. Öldürme, köleleştirme ve soygunculuk gibi eylemler nasıl ki bireyler için kötü ise savaş, zorunlu askerlik ve vergilendirmede aynı şekilde kötüdür. Bu durumu devletin yapıyor olması onu iyi ya da ahlaki yapmaz şeklinde yorumlamaktadır. Rothbard'a göre devletin yerine getirdiği her türlü hizmet ve faaliyet özel girişimler tarafından piyasa ekonomisi içerisine daha iyi ve daha ahlaklı şekilde yerine getirebilir.¹⁷⁹

1.2.5. Azınlık Hakları

Dinsel doğal hukuk anlayışının, siyasi faaliyetlerin haklı bir zemine oturtulabilmesi adına bir zemin hazırladığı inkâr edilemez bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu doğal hukuk anlayışı hiçbir zaman kişilere vazgeçilmez ya da çiğnenmez haklar vermemiştir. İnsan hakları kavramlarının temel olarak ortaya çıkması ve temel gaye halini alması ancak doğal hukukun laikleşmesi ile ortaya çıkmıştır.¹⁸⁰ Modern insan hakları düşüncesini ilk geliştiren kişi John Locke'dur. Locke, haklarla ilgili olarak daha önce vurguladığımız biçimde 3'lü bir tasnifleme yapmıştır. Bunların içerisinde ilk olanı "yaşam hakkıdır". Dünyaya her gelen kişi dini, dili, ırkı, ten rengi, inancı ya da inançsızlığı her ne olursa olsun dileğini yapabilmek özgürce yaşayabilmek adına en temel hak olan yaşam hakkına sahiptir.¹⁸¹ Özgürlük ve mülkiyet hakları ise temel hak olan yaşam hakkının bir türevi niteliğinde karşımıza çıkmaktadır. Hayat hakkının ne anlama geldiği aslında oldukça açık olmak ile birlikte bunları temel de yiyecek bulabilme, barınma kendini koruma ve yakınlarına dilediği gibi yardımcı olma ya da davranma özgürlüğünün olmasıdır. İnsanın saymış olduğumuz konularda zorlama ve engellemeler ile karşılaşmaması bu hakkın tam olarak kullanılmasının önemli göstergelerinden birisidir. Kişilerin barınma, karnını doyurma ve korunma gibi temel fizyolojik ihtiyaçlarını karşılarken bazı nesnelere aitliğine ihtiyaç duymaktadır. Locke, doğal durumu dikkate aldığına bu hakların herkes tarafından doğal güç dengesi kapsamında kullanıldığından bahsetmektedir.

¹⁷⁸ Yayla, **a.g.e.**, 2014, s. 102

¹⁷⁹ Mustafa Erdoğan, Liberal Düşünce Geleneği, **Yeni Forum**, Cilt: 11, Sayı: 252, 1990, s. 20

¹⁸⁰ Barry, **a.g.e.**, s. 225

¹⁸¹ Yayla, **a.g.e.**, 2014, s. 86

Ancak siyasi toplumun kurulması ve devletin oluşması ile birlikte pozitif hukuk kavramı ortaya çıkmış ve kural tanımaz insanların gasplarını engellemek ve devletin güç kullanma yetkisinin caydırıcı olması adına devletin gücü artırılmıştır. Bu durum farklı bir sorunsalı ortaya çıkarmış ve bu durumun neticesinde bu sefer hakların devlete karşı korunması durumu ortaya çıkmıştır. Devlet ve güç kavramı ve gücü kimin kullanacağı kavramı siyasi otorite sorununu gündeme getirmiş ve demokrasi ile birlikte çoğunluğun gücü kullanması ortaya çıkmıştır. Her çoğunluğun olduğu yerde karşısında birde korunması gereken azınlık mevcut olmaktadır. Bu noktada siyasi tercihleri nedeniyle azınlıkta bulunan toplumsal kesimler olmak ile birlikte siyasi olarak örgütlenmemiş ya da örgütlenememiş toplumda kamuoyu oluşturması çokta mümkün olmaya dini, etnik, ırk, ten rengi gibi temel kavramlar üzerinden azınlık durumunda olan kesimlerde mevcut olmaya başlamıştır. Siyasi güç anlamında iktidarı elinde tutmak isteyen grupların, oy katkısı bağlamında anlamlı bir katkı yapma gücüne sahip olmadığı görüşü hâkim ise ve gerçekten oy sayısı ve oranı bakımından bu grupların iktidarın kimin elinde olacağına anlamlı bir etkileme şansı yok ise talepleri ve varlıkları da bu noktada doğru orantılı olarak anlamını yitirmeye ve 'toplumsal sağrlık' ortaya çıkarmaya başlayacaktır.

Kant, kendi başına ahlaki bir değer olarak karşımıza çıkan insanın haklarını 2'ye ayırmaktadır. Bunlar:

- A priori akli ilkelere dayanan doğal haklar
- Pozitif hukuktan doğan pozitif haklar

Bu noktada özellikle doğal haklar kişilerin kendilerine devlet tarafından verilen haklar değil aksine sadece insan oldukları için elde ettikleri ve hiçbir şekilde devlet tarafından ellerinden alınamayacak haklar olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁸²

Kant'ın haklarla ilgili görüşü siyaset bilimi teorilerini de oldukça yakından etkilemiştir. Siyasi faaliyetlerin başlangıç noktasının 'haklar' ve 'iyi' kavramları olduğunu belirtmektedir. Bu noktada haklar her zaman öncelik konusu olarak karşımıza çıkmalıdır. Çünkü 'iyi' kavramının ortaya konulması sonrasında kime göre, neye göre, hangi değere ya da inanç/inançsızlık sistemine göre gibi sorular karşımıza çıkmaktadır ve bu tartışma bizi oldukça sübjektif bir durum içerisine sürüklemektedir. Bu durum çoğunluğun iyisinin tüm topluma dayatılması ile neticelendirilmekte ve sonunda tek tipleşmiş bir toplum yapısı ortaya çıkmaktadır. Hukukun temel amacı her

¹⁸² Yayla, **a.g.e.**, 2014, s. 88-89

bireyin özgürlüğünün diğer bireylerin özgürlükleri ile uyumlu olacak şekilde sınırlanmasıdır.¹⁸³

Liberal düşüncenin günümüzde en geniş çalışmalarından birisine sahip olan Hayek, bireyciliği insana insan olduğu için saygı gösterilmesi olarak belirtmiş ve kanaat ve zevklerinin ne yönde olursa olsun kabul edilmesi gerektiğinin altını çizmiştir.

Liberalizme göre insani ilişkilerin temel varlığı bireydir. Mises, bireyin varlığının 'millet' gibi bütüncül oluşumlardan daha önemli, daha somut ve daha gerçek olduğunu belirtmektedir.

Liberalizmde bireylere toplumlardan, halktan ve başka kolektif tüm olgulardan daha fazla ahlaki değer atfedilmektedir. Bireyin varlığı ve bireye ait haklar kolektif yapılanmalardan önce mevcuttur ve bu durum bireyi toplumdaki hale getirmektedir. Bu noktada modern zamanların tanımlamaları olan milliyeti etnik köken gibi tanım ve kavramların kadim olarak var olan asli unsur bireyin önüne geçmesinin mümkün olmayacağı ve olmaması gerektiği sonucuna rahatlıkla varılabilmektedir.

Kant'ın düşünce sistemi içerisinde insan kendi başına bir amaçtır ve asla araç olarak karşımıza çıkmamaktadır. İnsanın amaç olmasının temel nedeni insanın akıl sahibi olmasıdır. Kant bu durumu şu sözlerle açıklamaktadır:¹⁸⁴

'Şimdi diyorum ki: insan ve genel olarak her akıl sahibi varlık şu veya bu isteme için rastgele kullanılacak sırf bir araç olarak değil, kendisi amaç olarak vardır ve gerek kendi ve gerekse başka akıl sahibi varlıklara yönelen bütün eylemlerinde hep aynı zamanda amaç olarak görülmektedir. Varoluşları bizim istememize değil de, doğaya dayanan varlıkların, akıl sahibi varlıklar olmayınca, yine de araç olarak görece bir değeri vardır, bu yüzden onlara şeyler denir, oysa akıl sahibi varlıklara kişiler denir, çünkü onların doğal yapısı bile, onların kendilerini amaçlar olarak, yani sırf araçlar olarak kullanılmayacak şeyler olarak gösterir, böylece de her türlü kişisel tercihi sınırlar...'

Gerek Kant, gerekse klasik liberaller bireyi ontolojik gerçeklik olduğunu vurgulamakta ve bu durum 'toplumun varlığını' ikinci plana itmektedir. Bu nedenle birey bazı yazarlarca daha üstün olarak görülen 'toplum', 'millet' ve 'sınıf' gibi kavramların amaçlarına ulaşmak için asla bir araç haline gelemez.¹⁸⁵

¹⁸³ Adnan Güriz, *Hukuk Felsefesi*, Ankara Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1985, s. 231

¹⁸⁴ Immanuel Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, Çeviren: Ioanna Kuçuradi, Ankara Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 45-46

¹⁸⁵ Yayla, *a.g.e.*, 2014, s. 147

Liberalizm metodolojik olarak bireyci anlayışa sahiptir. Bu nedenle toplumsal eylem ve davranışların açıklanması ve anlamlandırılması sınıf ve halk gibi kolektif yapılar üzerinden açıklanmamalıdır. Bu durum tepede inme bir yaklaşım olmak ile birlikte doğru yöntem tümünden gelim yaklaşımı yerine küçük yapı taşlarından açıklamaya çalışarak tüme varım şeklinde değerlendirme yapılmalıdır.

1.2.6. Çeşitlilik, Çoğulculuk ve Dünyaya Açılma

Kapitalizmin siyasi özgürlükleri koruduğunu ve geliştirdiğini savunan Friedman, Mises'te olduğu gibi bir mantık yürütmesi yapmaktadır. Piyasa sistemi siyasi kanallar aracılığıyla karara bağlanması gereken konu başlıklarını azaltarak siyasi kanalların müdahale alanlarını azalttığını savunmaktadır. Çünkü devlet ya da siyasi otorite talep ya da zorlamalar ile ortak karar alınması ve herkesi kapsamaması noktasında hareket etmektedir. Piyasa sayesinde çeşitlilik ortaya çıkmış ve zıt tercihler bir arada yaşama imkânı bulmuştur. Ekonomik gücün siyasi gücün kontrolünün altından çıkması ile birlikte siyasi otoritenin zor kullanma şansı azalmış bu nedenle muhalefet durumuna geçip sadece düzenleyici rolünü üstlenmeye başlamıştır.

Liberal özgürlük anlayışı, herkesin özgürlüğünü herkes için aynı özgürlüğü sağlamak amacıyla sınırlayan bir yapı olarak dikkatimizi çekmektedir. Buradaki sınırlama tamamen hukuk sistemine bağlı bir sınırlama olarak karşımıza çıkmaktadır bu nedenle hukukun himayesi altına alınmış bir özgürlük sistemidir. Bu özgürlük şekli tecrit edilmiş bireyin 'doğal özgürlüğü' olarak karşımıza çıkmamaktadır ondan farklı olarak diğer insanların özgürlüklerini korumak adına konulan mecburi sınırlandırmalardır.¹⁸⁶ Bu nedenle liberalizm, özellikle anarko liberal anlayış nedeniyle minimal bir devlet anlayışı benimsemekte ve bu durum anarşizm ile kıyaslanmaktadır. Ancak liberalizm bu bakımdan anarşizmden kesinlikle farklı olarak değerlendirilmelidir.

Liberal görüşün önemli noktalarından birisi sosyal ve politik pozisyonlara ilişkin olarak fırsat eşitliğinin sağlanması ve bu pozisyonlara giriş süreçlerinde kişilerin herhangi bir kısıtlama ile karşı karşıya kalmamalarıdır. Bahsedilen durum, bu pozisyonlara ilişkin olarak ortaya çıkan fırsatlar ırksal, etnik ve toplumsal cinsiyetlerden, dini ve felsefi görüşlerden, sosyal ve ekonomik pozisyon ve konumlardan bağımsız olarak her bireye eşit şekilde açık tutulmasıdır. Bu noktada Kant, katı sınıf sistemini reddetmekte, herkese yeteneği ve fırsatları kullanma

¹⁸⁶ Yayla, **a.g.e.**, 2012, s. 52-53

durumlarına göre eşitlik tanınmalı ve “kardeşlerinden dolayı toplumsal fırsatlardan mahrum bırakılmamalıdır” görüşünü savunmaktadır.¹⁸⁷

Diğer liberal düşünürler özellikle ekonomik olarak daha düşük gelir seviyesine sahip olanların gerçek anlamda fırsat eşitliğinden yararlanmalarının güç olduğundan bahsetmişlerdir. Bu durumda toplumun yapması gereken ekonomik olarak eşit olmayan kişilerin bu dezavantajlarını ortadan kaldıracak bir eğitim sistemi sunmak ve bu şekilde gerçek anlamda fırsat eşitliğini sağlamaktır.¹⁸⁸

Özellikle yoksul olanlar için serbest ifade ve siyasal özgürlük kavramları çokta anlamlı değildir. Zenginliğin paylaşılması ve yoksul olanların ekonomik olarak güçlenmeleri ile birlikte bazı haklar kişiler için anlam ve önem kazanır noktaya gelecektir.

İngiliz düşünür T.H. Green, klasik liberalizmde temel hakların başında bulunan dış müdahale ve engellemelere uğratılmama anlamında ortaya konulan negatif özgürlük kavramını benimsememektedir. Çünkü Green’e göre özgürlük ‘yapmaya ya da zevk almaya değer bir şeyi yapmak veya zevk almak hususunda olumlu bir güç ya da yeterlilik’tir.¹⁸⁹ Bu noktadan anlaşılacağı üzere kişilere hakların verilmiş olması tek başına yeterli bir durum olmamak ile birlikte çoğulculuğu ve çeşitliliği sağlayabilmek adına hakların kullanılmasını sağlayacak maddi ve fiziki imkânların da sağlanması gerekmektedir. Bu husus günümüzde oldukça yoğun bir tartışma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle toplumsal cinsiyet üzerine yapılan tartışmalarda kadının toplumsal rolleri üzerinden kanunen verilen hakların camdan duvarlar ile engellenebildiğine dair yorumlar yapılmaktadır.

Neyin zararlı ya da neyin zararsız olacağını tartışması oldukça anlamsız bir tartışmadır. Çünkü bu konu toplumsal bir konu olmaktan çok bireyin kendisinin vereceği bir karardır. Hiç kimsenin bir başkasına neyi, nasıl ve ne şekilde tüketeceği ya da kullanacağı konusunda telkinde bulunma hakkı yoktur. Bu noktada bahsedilen müdahale mekanizmasının temel dayanağı olarak karşımıza ‘yanlış bilinçlilik’ kavramı çıkmaktadır. Ancak ‘yanlış bilinçlilik’ yaklaşımı, kişinin benliğine oldukça büyük bir saygısızlıktır. Ayrıca tüketimin çeşitlendirilmesi gelişmişliğin bir göstergesi olarak karşımıza çıkmak ile birlikte aynı zaman tüketim çeşitli olması kişilerin düşünce sisteminin de çeşitlendiği anlamını taşımaktadır. Toplum içerisinde farklı gelir

¹⁸⁷ Immanuel Kant, *On the Proverb: That Maybe True in Theory but is of no practical use*, <https://hesperusisbosphorus.files.wordpress.com/2015/02/theory-and-practice.pdf>, s. 74, Erişim Tarihi: 20.03.2019

¹⁸⁸ Yayla, *a.g.e.*, 2013, s. 22.

¹⁸⁹ Yayla, *a.g.e.*, 2014, s. 92

gruplarının olması ya da farklı görüş gruplarının olması toplum açısından bir tehlike değil aksine bir kazanım ve zenginliktir. Bu durumun en çarpıcı örneklendirmelerinden birisi bundan 30-40 yıl öncesinde lüks sayılan ve bugün dünya toplumunun büyük çoğunluğunun rahatlıkla erişip kullanabildiği özellikle teknolojik aletler belki de o günler için toplumun çoğunluğu tarafından gereksiz, manasız görülen taleplerdir. O gün için zenginleri tatmin etmek adına üretilmemiş olsalardı bugün milyarlarca insanın kolaylıkla ulaşip kullanabileceği teknolojiler ortaya çıkmamış olacaktı.¹⁹⁰

1.3. Türkiye’de Demokrasi

Türkiye Cumhuriyeti’nin demokrasi tarihi incelenirken bunu çeşitli noktalardan değerlendirmek ya da tarihsel süreç içerisinde değerlendirildiğinde çeşitli kronolojik başlangıçlar yapmak mümkündür. Bu süreci I. Meclisin kuruluşu, çok partili hayat denemeleri, çok partili hayata geçiş, Demokrat Parti’nin (DP) iktidara gelmesi, 1961 Anayasası gibi bir çok tarihsel olayı baz alarak değerlendirme yolunu seçenler olmuştur. Tüm bu süreçleri ortaya koyanların kendince haklı gerekçeleri ve süreç değerlendirmeleri mevcuttur. Ancak ilgili çalışmada bu süreci değerlendirirken Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinin, Cumhuriyet döneminden çok da bağımsız olarak değerlendirilemeyeceğini düşünülmektedir. Çünkü tarihsel değişim ve dönüşümlere ilişkin olarak sembolik bir tarih başlangıç ya da bitiş noktası olarak verilmektedir. Ancak hiçbir olay tek bir tarihteki gelişme ile başlamamış ya da bitmemiştir.

Türkiye’nin demokrasi serüveni oldukça karışık ve kendine has bir süreç içerisinde incelenmeli ve değerlendirilmelidir. Bir İmparatorluk mirası üzerinde kurulmuş olan ve yaklaşık iki yüzyıl boyunca sürekli bir savaş ve savaşlar neticesinde toprak kayıpları ve hayal kırıklıkları ve ‘ihaneler’ ile mücadele etmiş bir toplumun devrimler neticesinde tepeden halka doğru başlatılan bir demokrasi mücadelesi sürecidir. Bu süreci tek bir değişken ya da tek bir süreç üzerinden değerlendirebilmek çok mümkün gözükmemektedir.

İlgili bölümde genel hatlarıyla Türkiye’nin Osmanlı İmparatorluğu’ndan devraldığı demokrasi mirasından, sosyal yapının demokrasi süreçlerine etkisi ve katkısından ve son olarak Cumhuriyet döneminde çok partili hayatın demokratikleşme süreçleri üzerine etkilerinden bahsedilecektir.

¹⁹⁰ Yayla, *a.g.e.*, 2014, s. 125

1.3.1. Türkiye'nin Demokrasi Mirası: Osmanlı Dönemi Demokrasisi

Osmanlı Devleti dünya siyaset sahnesinde 600 yıl hüküm sürmüş bir imparatorluktur. Dünya siyaset tarihi açısından değerlendirildiğinde süre, fiziksel mekân, oldukça zor bir süreç olan yönetim süreci, bunun yanında birçok dini, mezhebi ve etnik-millî grubu bünyesinde barındırarak bu süreci devam ettirmiştir. Bu süreç başlı başına incelenmesi ve değerlendirilmesi gereken bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarihçi Robert Gibbons, Osmanlı Devleti'nin kozmopolit ve bir arada tutulması zor toplumsal yapısını şu şekilde ifade eder: Osmanlı toplumunun, I. Murad'dan Fatih Sultan Mehmed'e kadar geçen süre içerisinde Yunan ve Romalılar gibi dünyanın en kozmopolit ırklarından birisi olduğunu belirtir. Türk, Rum, Sırp, Bulgar, Arnavut, Ermeni, Eflaklı, Macar, Alman, İtalyan, Rus, Tatar, Moğol, Çerkez, Gürcü, Acem, Suriyeli ve Arap gibi oldukça fazla etnik ve dini grubu bünyesinde barındırdığından bahseder ve ekler, günümüzde bu çeşitliliğe örnek verilebilecek yerlerin yalnızca ABD ve Kanada olduğuna değinir.¹⁹¹

Bu noktada karşımıza çıkan en önemli soruların başında 'peki nasıl?' sorusu gelmektedir. Osmanlı Devleti, nasıl bu kadar farklı topluluğu bu kadar uzun süre bir arada tutabilmiş ve barış içerisinde yaşatarak İmparatorluk'un yaşamını sürdürebilmesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti, 1359 yılında Gelibolu'da Avrupa'ya ayak bastıklarında ne bir aşiret ne de bir çapulcu topluluğuydu. Osmanlılar, Anadolu Selçuklu Devleti'nin bir uç beyliği olarak Anadolu Selçuklu Devleti'nin tüm devlet geleneklerine hâkim askeri ve siyasi alanda örgütlenme gücüne sahip ve devlet geleneği altında hareket edebilen bir topluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁹² Osmanlı Devleti ve mensuplarının, Anadolu Selçuklu Devleti'nden miras aldığı en önemli özelliklerden birisi halkın dinine göre değerlendirmeden onların tümüne hoşgörü ile yaklaşabilmektir. Bu durum Anadolu Selçuklu Devleti zamanında, 12. yy. ve öncesinde Bizanslı tarihçiler tarafından da belirtilmiş olmak ile birlikte, konunun bir adım öteye geçtiği ve Türklerin hoşgörülü yaklaşımı nedeniyle Hristiyanların Bizans'ın söyledikleri yerine Türklerin söylediklerini yaptığı ve daha iyi ilişkiler geliştirdiklerini belirtilmektedirler.¹⁹³ Osmanlı Devleti bu özelliği sayesinde Balkanlar'ın kendine has dokusunu bozmadan uzunca bir süre ilgili coğrafyada hâkimiyet kurma başarısı gösterebilmiştir.

¹⁹¹ Robert A. Gibbons, *The Foundation of Ottoman Empire, A History of the Osmanlis up to the Death of Bayezid I (1300-1403)*, Clarendon Press, Oxford, 1916, s. 117

¹⁹² Fahir Armaoğlu, *Türk Siyasi Tarihi*, 3. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 13-14

¹⁹³ Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1959, s. 79

Tarihçi İsmail Hakkı Uzunçarşılı bu süreci şu şekilde özetlemektedir: ¹⁹⁴

'Osmanlılar Anadolu'daki Hristiyan varlıklarını ve yönetim biçimlerini bozmadılar. Bu bölgeyi nüfuzları altına almış olmalarına rağmen toplumsal yapının kendi dinamikleri içerisinde devam etmesine müsaade etmişlerdir. Bu durumun neticesinde Balkanlar'a uzun süreli ve kolayca hâkimiyet kurabilme imkânına erişmişlerdir.'

Yukarıda bahsedilen hususlar Osmanlı Devleti'nin liberal eğilimli bir yapıya sahip olduğunu ve her ne kadar Hilafet gibi dini olarak oldukça güçlü bir kavram ve makamın çatısı altında yönetiliyor olsa dahi yönetim anlayışında seküler kararlar aldığını ortaya koymaktadır. Her ne kadar bu durumun tersi noktasında da örnekler verilebilecek olsa dahi çağına göre değerlendirildiğinde özgürlükçü bir özel hayat alanı benimsemesi ve toplumu tekipleştirmek yerine çok uluslu, çok dinli, çok kültürlü yapısına dokunmayarak yeni bir kültür mozaiği ortaya koymuştur. Özel hayat alanına müdahale etmemesi ve özellikle özel hukuk kurallarının konusu haline gelen süreçlerde toplumsal değerler üzerinden halkın karar almasına müsaade etmesi günümüzde bile kabul edilmesi zor olan bir toplumsal hoşgörü yapısı ortaya koymuştur. Her ne kadar bazı uygulamalar günümüze göre çok kabul edilebilir olmasa dahi günümüzde ulaşılmaması kolay olmayan birçok uygulamada Osmanlı Devleti'nin yönetim anlayışı içerisinde kendisine yer bulmuştur. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin yönetim anlayışını liberal ve seküler olarak değerlendirenler de mevcuttur. Ancak ilgili çalışmada, Osmanlı Devleti'nin demokratikleşme tarihini incelerken modern anlamda kurumların ortaya çıktığı, modern teknik ve kavramların kullanıldığı dönemleri incelenerek değerlendirilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin Türkiye Cumhuriyeti'ne bırakmış olduğu demokrasi mirasını incelemek istiyorsak bu sürecin temel noktaları olan I. Meşrutiyet, II. Meşrutiyet, Islahat Fermanı ve Tanzimat Fermanı gibi süreçleri göz ardı etmek mümkün olmayacaktır.

19. yy tam anlamıyla bir reform yüzyılı olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Devlet yöneticileri eğitim, adalet ve idare sistemi alanında birçok reform ortaya koyarak İmparatorluğun çöküş sürecini durdurmaya çalışmışlardır. Bu noktada Batı'da ortaya çıkan aydınlar üzerinden ilerleme süreci örnek alınarak bu durumun 'en

¹⁹⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:1, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1982, s. 185

liberal' örneği uygulanmaya çalışılmıştır. Bu durum devlet teşviki ile halkı üretici konumuna getirmek ekonomik sorunların ortadan kaldırılmasını sağlayabilmektir.¹⁹⁵

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı temel olarak demokrasi tarihi içerisinde incelenmesi gereken bir nokta olmak ile birlikte anayasal bir gelişme olması bakımından hukuk tarihi ve anayasa tarihi kapsamında da değerlendirilmesi gereken bir süreçtir. Tanzimat Fermanı, İmparatorluk tebaasının dinsel konuda eşitlenmesini sağlamaktaydı. Bu eşitlenme vergi meselesi ve ceza hukukuna ilişkin olan alanlarda karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda ortaya çıkan kurumlar, 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile birlikte daha gelişme göstermiş ve ilerlemişlerdir.¹⁹⁶ İlgili fermanların ilanı Osmanlı Devleti'nin demokratik olarak ileri, Batı ülkeleri seviyesine getirmemiş olmak ile birlikte 1848 yılında kan gölüne dönmüş olan Avrupa'nın yanında, milliyetler fikrine dahi tahammülsüz olan Rusya ve Avusturya gibi ülkelere göre oldukça ileri bir konum sağlamaktaydı. 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı, kişilere liberal gelişmeler olarak kabul edilecek olan can, mal ve namus-ırs hakkı bahsetmiş bulunmaktaydı. Bu oldukça demokratik bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır.

1876 yılında ilan edilmiş olan Anayasa yani Kanun-i Esasi bir Meclis-i Mebusan toplanmasını öngörmekteydi. Bu durumunda neticesinde 19 Mart 1877 yılında İmparatorluğun tüm diyarlarından gelen vekillerin katılımı ile birlikte belki de dünya üzerinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'ndan sonra en renkli meclis ortaya çıkmıştı. 1876 Anayasası demokratikleşme yolunda önemli bir adım olan meclis kurulması noktasında önemli bir adım atmak ile birlikte demokrasinin temel taşlarından olarak kabul ettiğimiz siyasi partiler ve sivil toplum örgütleri noktasın herhangi bir düzenleme getirmiyordu. Bunun sebebi bu alanları kısıtlamak ya da muğlak bırakmak olarak düşünülmemeli aksine o güne kadar İmparatorluk içerisinde bu kavramlara ilişkin olarak herhangi bir bilgi bulunmamaktaydı. Toplanan Meclis içerisinde ortak dil olarak kabul edilen Türkçeyi konuşamayan ve anlamayan vekiller mevcuttu. Mebus seçimine ilişkin olarak kanunun tartışıldığı sırada 'milletvekili seçilmek için Türkçe bilme şartı' hükmü konulmasına özellikle Arap vekiller itiraz etmiş ve bu durumun üzerine Ahmet Vefik Paşa 'aklınız varsa 4 yıla kadar öğrenirsiniz ifadesini kullanmıştır.¹⁹⁷ Günümüzde oldukça anlamsız bir tartışma olarak gözüken bu tartışmanın, günümüz demokrasisinin kuruluş süreçleri olarak değerlendirildiğinde ve günümüzden yaklaşık 150 yıl öncesi olayları olduğu göz önüne alındığında oldukça önemli gelişmeler olarak

¹⁹⁵ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*, 23. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017s. 31

¹⁹⁶ İlber Ortaylı, *Türkiye'nin Yakın Tarihi*, 31. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 13

¹⁹⁷ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 15-16

değerlendirebilir. 1877 yılı Meclisi'nin Mebuslarının üçte biri gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Bu dinsel dağılım oranına hiçbir ülkede rastlanmamaktadır. Hâkim dinin mensuplarının dışında tam sayının üçte birinin farklı din mensuplarına verilmiş olması günümüz demokrasi için bile mümkün gözükmeyen bir durumdur. Yine bu meclise özel olarak karşılaştığımız gelişmelerden birisi de Türk-Rus savaşının sürüyor olmasına rağmen Meclis dâhilinde dış politikanın konuşuluyor olmasıdır. Çünkü bu durum 1965 yılına kadar Türkiye Meclislerinde rastlanmamış bir durumdur. II. Abdülhamid Meclisin özellikle bu yüksek oranlı gayrimüslim temsiliyeti bahanesi ile bu durumun savaş zamanında olumsuz etkisi olacağı düşüncesi ile Meclisi feshetmiştir.¹⁹⁸ 1876 yılında ilan edilmiş olan Kanun-i Esasi her ne kadar demokratikleşme alanında bir kazanım getirmiş olsa dahi temelinde anayasal bir monarşi belgesidir.¹⁹⁹ 1908 yılında yapılmış olan Anayasal değişiklikler karşımıza partilerin ve sivil toplum örgütlerinin çıkabilmesini sağlamıştır. Bu dönemde özellikle dernekler oldukça çoğalmış ve neredeyse tüm toplumsal kesimlere ait dernekler ortaya çıkmıştır. 1908 yılına kadar İstanbul'da sadece 3 gazete yayın hayatını sürdürürken bu sayı bir anda 200'ün üzerine çıkmış, özellikle tiyatrolarda siyasi mesajların bulunduğu oyunlar oynanmaya başlanmıştır.²⁰⁰ Bu dönemde Osmanlı Devleti'ndeki liberalizmin ilk temsilcilerinden kabul edilen Prens Sabahattin İstiklal-i Milli'nin ancak istiklali şahsi ile olabileceği söylemi ile liberal düşüncenin toplumun ve devletin kurtuluşu olarak ortaya koymuştur.²⁰¹ Ancak kurulan bu örgütlenmeler içerisinde en kalıcı ve hakiki olanı Balkanların komitacı geleneğinden gelen İttihat ve Terakki Partisi'dir. Parti kısa sürede her şeye hâkim olmuş ve hiçbir fikre tahammül etmeyen tavırları ile İmparatorluğu yıllarca 'kanun hükmünde kararnameler' ile yönetmiştir.²⁰² 1909 yılı Mart'ında Yeşilköy'de yapmış olduğu toplantı ile Meclis-i Umumi kararı ile II. Abdülhamid'i tahttan indirmiştir.²⁰³ Bu baskıcı II. Meşrutiyet dönemi bürokrasi, eğitim ve ordu gibi alanlarda modernleşmeyi sağlaması bakımında olumlu gelişmelere sahne olmak ile birlikte demokratik alanda olumsuz bir tablo ortaya çıkarmıştır.

Tanzimat ile başlayan reform sürecinin genel olarak bir kanun, nizam, talimat dönemi olduğunu görmekteyiz. Bu durum devlet yapısının kurumsallaşması açısından olumlu olarak görülmektedir; ancak diğer bir açıdan yeni bir bürokrasi sistemi ortaya

¹⁹⁸ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 16

¹⁹⁹ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 21

²⁰⁰ Tanil Bora, *Cereyanlar Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2018, s. 53

²⁰¹ Bora, *a.g.e.*, s. 524

²⁰² Ortaylı, *a.g.e.*, s. 18

²⁰³ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 25

çıkarmaktadır. Bu bürokrasi sistemi ve 19. yy'da gerçekleştirilen bu düzenlemeler günümüz devlet bürokrasisinin de temellerini oluşturur. Devletin kurumsallaşması noktasında olumlu bir gelişme olmak ile birlikte bürokrasinin artması devlet ile halkın arasındaki mesafenin açılmasına neden olmuştur.²⁰⁴

Tanzimat sadece devleti kurumsallaşması noktasında değil aynı zamanda özellikle dinin yönetim üzerindeki etkisini kırmaya çalışmıştır. Özellikle ulemanın söz sahibi olduğu alanlarda ulemanın gücü kırılmaya çalışılmıştır. Mülkiye ve Harbiye gibi okullar ile modern tarzda Batılı eğitime geçirmiş ve bu şekilde özellikle ulemanın etkili olduğu eğitim tekeli kırılmıştır.²⁰⁵ Eğitim bu noktada modernleşmenin ya da reformun önemli bir ayağını oluşturmaktadır. Eğitim sistemini dizayn edebilme gücüne sahip olan iktidar, toplumsal olarak kitleleri yönlendirme gücüne sahip olmaktadır. Günümüzde de siyasi partilerin birçoğu eğitim sistemi üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışmakta ve birçok tartışma eğitim sistemi üzerinden ilerlemektedir. Hatta mezun olunan okula göre kişilerin siyasi görüşleri ve toplumsal sınıfları bile tahmin edilmeye çalışılmakta ve hatta çoğu zaman doğru biçimde edilebilmektedir. Bu duruma ilişkin olarak Osmanlı tarihçisi Georg Rosen, memurların hükümdarın kulları olmaktan çıkıp devletin hizmetkârı haline geldiklerinden bahsetmiştir.²⁰⁶ 1850'li yıllarda yapılan ıslahatlara ilişkin olarak yapılan yorumların asıl amacı toplumdaki örf, adet ve ananelerin yazılı kurallar haline getirilmesidir. Bu durum günümüzde sıkça kullanılan ve bir eleştiri yorumu olarak karşımıza çıkan bir nevi 'toplum mühendisliği' yapma arayışıdır.²⁰⁷ Özellikle eğitim sistemi üzerinde yapılan köklü değişiklikler ve mevcut düzenin dışında ortaya konulmak istenen hamleler sistemin yetiştirdikleri dışında farklı bir kitle yetiştirme çabası neticesinde ortaya çıkmaktadır.

II. Meşrutiyetin arifesinde liberal ideoloji Osmanlı aydınları arasında oldukça geniş bir destek kitlesi bulmaya başlamıştır. 1902 yılında Osmanlı'nın liberal öncülerinden Prens Sabahattin; Prens Sabahaddin Hizbi olarak adlandırılan Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden ayrılmıştır.²⁰⁸ Bu liberal kopuşun devamı niteliğinde 1908 yılında ortaya çıkan liberal düşünce yanlıları Ahrar Fırkası adı ile teşkilatlanmışlardır. Cumhuriyetin kuruluşundan sonraki dönemde ise Cumhuriyet Halk Fırkası'nın, İttihat ve Terakki Cemiyetine yakın görüş üzerinde temelli olması nedeniyle liberal düşünce kanadında yer alanlar kısa

²⁰⁴ Mardin, *a.g.e.*, 2017, s. 138-139

²⁰⁵ Mardin, *a.g.e.*, 2017, s. 194

²⁰⁶ Georg Rosen, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Cilt I, s. 302, aktaran: Şerif Mardin, *a.g.e.* s.278

²⁰⁷ Bora, *a.g.e.*, s. 44

²⁰⁸ Feroz Ahmad, *Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler Ermeniler, Rumlar, Arnavutlar, Yahudiler ve Araplar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 9

sürelî ömrü olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurmuşlardır. Cumhuriyetin tek parti döneminde ikinci liberal eğilimli parti hareketi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasından 5 yıl sonra Serbest Fırka adıyla kurulmuş ve bu partinin de ömrü birkaç ayı geçememiştir.²⁰⁹

1920 yılına gelindiğinde 1876 yılında ortaya konulmuş olan Kanun-i Esasi yürürlükteydi ancak ortaya koyduğu kurumlar ve ilkelerin uygulanması mümkün gözükmemekteydi. Bu nedenle Makam-ı Saltanat ve hilafetin kurtarılması adına Ankara'da 'millet adına' Meclis toplanmıştır.²¹⁰ 30 Ekim 1922 tarihine gelindiğinde Meclis kararı ile 'Osmanlı Saltanatı' kaldırılmış ve yetkileri Millet Meclisi'ne alınmıştır. Bu gelişme ile birlikte Kurutuluş Savaşı sırasında Ankara'da olan meclis üstünlüğü artık hükümet üstünlüğü haline de gelmiştir ve İstanbul saltanatı ve hükümeti sona ermiştir. Bunun devamında yaklaşık 1,5 yıl sonra 3 Mart 1924 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) kararı ile hilafette kaldırılmıştır.²¹¹ Bu durum neticesinde Meclis gücüne ortak olabilecek ya da meclis ile toplumsal gücü paylaşacak bir kurum kalmamıştır. Türkiye'nin 1924 yılında almış olduğu karar ile başlayan laikleşme süreci 1928 yılında, 1924 Anayasası'nda değişiklik yapılmasına yönelik 120 vekil imzası ile birlikte TBMM'ye sunulan bir teklif ile 'Devletin din-i İslam'dır' ibaresi Anayasadan çıkarılması ile devam etmiştir.²¹²

1920 yılında kurulan Mecliste ve meclis çalışmalarında, askerler vekil olarak karşımıza çıkmaktadır ancak 1924 Anayasası sonrasında yani Cumhuriyetin kuruluşunun ardından ya askerlik ya vekillik tercih edilmek durumunda kalmıştır. Bu noktaya örnek olarak İsmet İnönü vekilliği, Fevzi Çakmak ise askerliği tercih etmiştir. Bu durum günümüz demokratik ölçütleri açısından bile olumlu bir gelişme olarak gözükmek ile birlikte kendi dönemi içinde önemli bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır.

Uzun süren savaşların ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı bürokrasisi tarafından yüzyıla yakın bir süre içerisinde yapılan ya da yapılmaya çalışılan Batılılaşma reformlarını devam ettirmiştir. Hatta bir adım ötesine geçerek daha radikal formda reformlar yaparak bu Batılılaşma reformlarını daha disiplinli bir devlet yapısı içerisinde ilerletmiştir.²¹³

²⁰⁹ Berzeg, **a.g.e.**, s. 45-46

²¹⁰ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 22

²¹¹ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 24-25

²¹² Ortaylı, **a.g.e.**, s. 26

²¹³ Berzeg, **a.g.e.**, s. 229

1924 Anayasası Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun en önemli metindir. 1921 Anayasasında farklı olarak rüştünü ispatlamış Cumhuriyetin kurucu kadroları tarafından ortaya konulmuş bir metindir. İlgili metin meclis üstünlüğüne oldukça fazla önem vermektedir. 1950'li yıllarda 1924 Anayasası'nın getirmiş olduğu sistem hukuk bağımsızlığı konusunda oldukça yoğun bir eleştiri ile karşı karşıya kalmıştır.

1.3.2. Türkiye Demokrasisinin Sosyal Temelleri

Tarihçi Albert Howe Lybyer, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim karakteri 'kullar müessesesi' olarak ifade etmiştir.²¹⁴ Bu ifade biçimi ve kavramsallaştırma Batılı araştırmacılar tarafından kabul görmüş ve oldukça sık bir biçimde kullanılmıştır. Bir açıdan oldukça doğru bir tespittir. Çünkü yukarıda bahsettiğimiz şekilde kişisel bağlılığın oldukça yüksek olması ve kişinin neredeyse kutsallaştırılması bu bakış açısını doğrular niteliktedir.

Şerif Mardin, Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısının sınıfsal ilişkiler ağının Sasaniler'den devralındığını belirtmektedir.²¹⁵ Aristoteles'in devlet yapısında anlatmış olduğu sınıflandırma modelinde birçok farklı ögenin toplumsal yapıları oluşturduğunu ve tek bir öge ile sınıfların oluşmadığından bahsetmektedir. Bu çok yapılı toplumsal sınıfları kabaca tarım ile uğraşanlar, mekanik sınıf diye bahsettiği sanat ve el becerileri ile uğraşanlar, üçüncü kesim pazarlamacı sınıf olarak konumlandığı tüccar sınıf, dördüncü kesim tarımsal işçi olarak çalışan köle sınıfı ve son olarak güvenlikten sorumlu olan asker sınıfıdır. Aristoteles, bu kesimlerin içerisinde de bir önem sırası ortaya koymaktadır. Bu önem sırasını insan vücudu üzerinden bir benzetme yaparak beyin ve diğer uzuvların önem sırası gibi vurgulamıştır. Devletin beyni konumunda da devletin devamlılığını sağlayan askeri kesim, adalet kesimi ve bunun yanında devletin düşünme sistemini sağlayan politikalarını oluşturan kesimden bahsetmektedir. Aslında başka bir ifade ile devlet yönetiminde söz sahibi olan merkezi yönetimden bahsetmektedir. Benzer bir sınıflandırma modelini Osmanlı Devlet adamı Koçi Bey Osmanlı toplum yapısını benzer niteliklere yakın şekilde 3 sınıfa ayırmaktadır:²¹⁶ sıradan vatandaş (reaya), ulema ve askeri sınıf (seyfiyye)'dir. Türk gezgin ve yazarı Evliya Çelebi ise biraz daha derine inerek ve somut toplumsal örnekler vererek Osmanlı toplumunun sınıfsal yapısını ortaya koymuştur. Toplumdaki kesimleri özellikle Trabzon şehri üzerinden anlattığı toplumsal yapı örneğinde toplumsal sınıfların 7 farklı kategoride karşımıza çıktığından bahsetmektedir. Yine İstanbul

²¹⁴ Mardin, *a.g.e.*, 2017, s. 262

²¹⁵ Mardin, *a.g.e.*, 2017, s. 96-97

²¹⁶ Ebüzziya Tevfik, *Koçu Bey Risalesi*, İstanbul, 1903, s. 8-9

Üsküdar'da toplumsal kesimlerin sınıfsal kategorilerine göre giyindiklerini ve bunun bir sınıfsal temsil yöntemi olduğundan bahsetmiştir.²¹⁷

İmparatorluğun sınıfsal tabakalaşma süreci içerisinde en önemli ögenin 'herkesin kendi yerini bilmesi' olarak gösterilmektedir.²¹⁸ Bu ifadenin anlamı nedir diye baktığımızda karşımıza toplumsal olarak temsil edilme ve kategorize olma çıkmaktadır. Meslek gruplarına ait olanların o meslek grubuna ilişkin olarak ayırt edici bir sembolü üstlerinde taşımaları ya da bir 'millet' mensubu olanlar o millete özgü kıyafetler giymekte hatta o milletin yaşadığı semtlerde yaşamalarıdır. Bu durum toplumsal bütünleşme açısından bir sorun teşkil eder gibi gözükmeyle beraber ki ulus-devlet oluşturma çabaları sırasında bu durum yaşanmıştır, bazı toplumsal sorunların ve çatışmaların önüne geçmeyi başarmıştır. Ancak bu sisteme ilişkin olarak ortaya konulan genel bir eleştiri de entegre olmayan yapıların milliyetçilik akımlarından daha kolay etkilendikleri ve bu nedenle ayrışma süreçlerinin daha başarılı ve çabuk olduğu yönündedir.

Osmanlı Devleti içerisinde merkez - çevre arasında bir kopukluk mevcut bulunmaktaydı. Devşirme sistemi ile kendisine bağlı merkezi bir bürokrasi oluşturabilen Osmanlı Devleti bu oluşumun yapısı itibari ile toplum ile entegrasyon sorunun ortaya çıkması ve yönetici sınıfı ve halk arasında kopukluk olmasını engelleyememiştir. Feodal bey düzeni olmamak ile birlikte İmparatorluğun belirli bölgelerinde soy zincirleri ve politik nedenlerle imtiyaz sahibi olan kesimler mevcuttu.²¹⁹

Halil İnalçık, Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısını şu şekilde özetlemektedir:²²⁰

'Osmanlı toplum düzeni iki temel sınıfı içermektedir. Bunlardan birincisi askerlerden, padişahın yetki tanıdığı kişilerden, saray erkânından ve ulemadan oluşmaktaydı. İkinci kesim ise vergi ödeyen ama yönetime katılmayan Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan reaya sınıfıydı. Askeriyeye tanınan ayrıcalıkların reayaaya tanınmaması devlet yönetim anlayışında temel bir prensip olarak karşımıza çıkmaktaydı.'

²¹⁷ Evliya Çelebi, *Narrative of Travels in Europe, Asia and Africa*, Çeviren: Hammer, Londra, 1834, s. 47

²¹⁸ Halil İnalçık, *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton University Press, Princeton, 2015, s. 42

²¹⁹ Mardin, *a.g.e.*, 2017, s. 38-39

²²⁰ İnalçık, *a.g.e.*, 2015, s. 44

Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısı göz önüne alındığına demokratikleşme hareketlerinin ortaya çıkmasındaki en önemli nedenlerinden biri özellikle gayrimüslim tebaanın entegrasyonu ya da entegre edilememesi olarak değerlendirilmektedir. Ancak durum sadece gayrimüslim tebaa için geçerli değildir. Müslüman hatta Türk - Müslüman tebaa içinde devletin merkezi yönetimi ile bir entegrasyon problemi mevcuttur. Özellikle Tanzimat döneminde maliye ve yönetim alanında bu konu üzerinde durulmuş ve Sened-i İttifak bu noktada önemli bir rol oynamıştır.²²¹ Tarihçi Sir Willam Ramsay, bu konuya ilişkin olarak Abdülhamid'in Pan-İslamizm siyasetinin Müslüman tebaanın merkezileştirilmesi sürecinde katkı yapmak amacıyla ortaya çıkarıldığını ve bir nevi ön-ulusalcılık bilinci oluşturmak üzere kurgulandığını savunmaktadır.²²²

Sultan Abdülhamid, taşralı gençlerin eğitim alarak devletin yönetiminde görev almalarını istemekteydi. Bu şekilde yeni bir yönetici bürokrat sınıf yaratmış olacaktı. Bu sınıfı taşradan seçmiş olması daha önce yönetimde söz almamış olan bir sınıfı yönetim erkinin içerisine dâhil ederek mevcut bürokratik yapının dışında kendisine daha yakın ve eski yapı ile işbirliği yapması mümkün olmayan bir sınıf ortaya çıkarma çabasıdır. Ancak geleceğin Jön Türkleri olarak karşımıza çıkacak olan bu yeni, eğitilmiş, taşralı bürokrat sınıf kendilerinin hala farklı muamele gördükleri noktada fikre sahiptiler. Bu durum Osmanlı Devleti'nin yöneticileri nezdinde ya da toplum yapısı içerisinde aristokratların sevilmediği şeklinde bir kanıya neden olmuştur. Ancak ihtilal yönetimi ile de olsa iktidarı ele geçiren Jön Türklerin kısa süre içerisinde Osmanlı Devlet yönetim sistemine ayak uydurdukları gözükmektedir. 'Devletin bekası' düşüncesi ile merkezi yönetim anlayışı ile hareket etmişler ve temel Osmanlı Devlet yönetme ideolojisini benimsemişlerdir. Bu durum yeni taşralı bürokrat sınıfında kısa bir zaman içerisinde halktan kopuk bir hale gelmesine neden olmuştur.²²³ Jön Türklerin ekonomiye bakış açıları ise dayanışmacılık olmuştur. Sosyal devlet olgusu ile ilgilenmeye başlamışlardır ve tam olarak devletçi bir ekonomik model öngörmemiş olsalar dahi devletin denetiminde bir ekonomik model kurgulamışlardır. Her ne kadar konumuz çerçevesinde ekonomik yönden yapılan ya da yapılmak istenen reformlar konusuna kısıtlı olarak değiniyor olsak da özellikle Jön Türklerin bu konudaki düşünceleri toplumsal yapıyı da etkilemiştir. Cumhuriyet dönemine de miras kalan bu 'devlet denetiminde sosyal ekonomi'²²⁴ özellikle liberal sınıf ile merkezi bürokrasi

²²¹ Halil İnalçık, Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu, *Bellekten, Cilt: XXVIII Sayı:112*, Türk Tarih Kurumu, 1964, ss. 603-622

²²² William Mitchell Ramsay, *The Intermixture of Races in Asia Minor: Some of its Causes and Effects*, British Academy, London, 1916, s. 409

²²³ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 225

²²⁴ Mardin, *a.g.e.*, 2017, s. 117

arasında sürekli bir çatışma konusu olarak gündemde kalmıştır. Bu çatışma konusu, ideolojinin dışında günümüzde de geçerli olmak üzere iktidar ile muhalefet partilerini karşı karşıya getirmiş. Özellikle 'yandaş' kavramı üzerinden politik tartışmaların zeminini oluşturmuştur.

19. yy'da Osmanlı Devleti'nin toplumsal sorun olarak karşısına çıkan ve uğraşması gereken yeni bir sorun daha mevcuttu ve bu sorun merkezi bürokrasi rolünü oynayan yeni nesil eğitilmiş bürokratlar artık padişahın kulu olmayı kabul etmiyorlardı ve çağdaş toplumsal değerler üzerinden toplumun yönetilmesini ve sınıflandırılmasını talep ediyorlardı. Bir nevi yeni Türkiye'nin temelleri bu bürokrat kesimin öne sürdükleri üzerinden yol alıyordu.²²⁵ Bu yüzyıl içerisinde özellikle devlet toprağı olan büyük arazilerin mülkiyeti bakımından bir el değiştirme söz konusu oldu. Toprakların el değiştirmesi mülkiyetin önceden de kişiler üzerinde olduğu yerlerde de bu kişilerin nüfuzları arttı. Bu durum özel toprak sahibi yeni bir sınıfın toplum sahnesinde belirmesine neden oldu. Balkanlarda farklı şekilde kendisini hissettiren bu topluluk, Orta ve Doğu Anadolu kesimlerinde ise 'Ağa' sistemi olarak karşımıza çıkmaktadır.²²⁶

Tanzimat'ın gerçekleştirilmesinin ardından devleti yöneten yeni bir bürokrat sınıf ortaya çıkmıştır. Bu durum yeni bir üst tabaka ortaya çıkarmış ve yine azınlığın çoğunluğu yönettiği gibi bir sistem ortaya çıkarmıştır. Jön Türkler hürriyet olgusunu toplumsal olarak harekete geçirmeye çalışmış, baskıcı bürokrat yönetimden kurtulmak amaçlanmıştır. Özellikle 1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasi'nin yürürlükten kaldırılması ve Namık Kemal'in sürgüne gönderilmesi genç kitleler arasında bir hareketlenmeye neden olsa dahi çok etkili olamamıştır. Bunun en temel nedeni bu hürriyet arzusunun maddi gerçekler ile özdeşleştirilememesi olarak gösterilmektedir.²²⁷ Benzer tartışmalar güncel olarak da karşımıza çıkmaktadır. Jön Türkler geleneğinden gelen Kemalist Bürokrasi savunucuları ile taşralı olarak siyasi hayatın içerisinde bulunan daha çok tüccar sınıf geleneğinden gelen temsilcilerin modern kavgalara baktığımız zamanda bir kesimin halkın sorunlarından kopuk şekilde siyaset yaptığını savunduklarının, soyut kavramlar üzerinde kaldığını ve halk nezdinde bir karşılık bulmadığı şeklinde yorumlanmaktadır. Jön Türkler dağınık bir toplum yapısı içerisinde göreve geldiler. Bu süre içerisinde gayrimüslim ve Müslüman toplum unsurlarının tepkisini çekecek tek tipleşme ve laikleşme çabalarını ortaya koyup bu sürece uygun uluslaşma adımları atmaya kalktılar. Bu durumun temel

²²⁵ Mardin, *a.g.e.*, 2017, s. 109

²²⁶ Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, London, 1966, s. 444

²²⁷ Mardin, *a.g.e.*, 2017, s. 176-177

nedenlerinden birisi Osmanlı Devleti'nin yürütmüş olduğu 'millet sistemidir'. Burada bahsettiğimiz 'millet' kavramı modern anlamda aklımıza gelecek olan millet değil Osmanlı toplumunun din temelli milliyetçilik anlayışıdır. Bu durum uzun yıllar kendi özlerini koruyarak yaşayan ve ortaklaşmayan Müslüman ve gayrimüslim toplulukların biranda birleştirilmesi sürecinde bir kafa karışıklığı yaratmış, ortak paydada buluşma ülküsü her iki taraf içinde tepkiyle karşılanmıştır. Bahsedilen kafa karışıklığı ve uluslaşma sürecine ilişkin olarak yaşanan kargaşa ilerleyen dönemlerde de karşımıza çıkmaktadır.²²⁸ Bu durum halkın tepkisine neden oldu ve bunun etkilerini Kurtuluş Savaşı sonrasında Anadolu'yu kurtarma çabasına giren Mustafa Kemal Atatürk' te yaşamak durumunda kalmıştır.²²⁹ Bahsedilen okumuş ve Batılı tarzda eğitim görmüş bürokratlar oldukça aceleci biçimde davranmışlardır. Bu durum nedeniyle Padişah ile anlaşmazlık yaşanmıştır. Padişah reformların daha sakin bir biçimde yapılmasını tercih ederken ulusçu bürokratlar özellikle milliyetçilik akımlarının hız kazanması nedeniyle ulus-devlet kurma ve devlet eliyle yeni ulus oluşturma konusunda daha hızlı davranılmasını savunuyorlardı. Bu düşünce konusunda çokta haksız olmadıkları alanlar mevcuttu. Jön Türklerin daha güçlü bir hale gelip Padişahı iktidardan uzaklaştırmalarının ardından yeni Mecliste eşraftan gelenlerin merkezin etkilerini azaltmaya yönelik olarak yapmak istedikleri hukuki düzenlemeler ve girişimler neticesinde merkezdeki Jön Türklerin çevre de bulunan eşraf ile arasındaki güven ilişkisinde mesafeler oldukça açılmış ve bu talepler ayrılıkçıların desteklenmesi şeklinde algılanmıştır.²³⁰ Bu durum artık merkezi bürokrasi ile eşrafın arasını açma noktasına ve birbirlerine karşı olumsuz bir bakış açısı ile yaklaşmalarına neden olmuştur. Bu çatışma ya da başka bir ifade ile ayrışma Kurtuluş Savaşı sırasında ve yeni Cumhuriyetin temellerinin atıldığı dönemde de karşımıza çıkmıştır. Bu eşraf ve merkez kavgası ya da çatışmasının bu dönemki adı ya da biçimi I. Grup – bürokrasiden gelen ulusalcı reformistler- ve II. Grup –eşraf kökenli nispeten liberalleri ve burjuvazi-'dir.²³¹ Bu süreç içerisinde Meclis'te oldukça çetin bir çatışma ve rekabet ortamı ortaya çıkmıştır. II. Grup olarak adlandırılan toplumsal kesimler, genellikle askerler ve üst düzey bürokratlardan oluşan I. Grup'u köşeye sıkıştırmaya çalışmıştır. Dini eğitim yapacak kurumları desteklemiş, jandarmanın halkı soyduğunu iddia etmiş ve İçişleri Bakanlığı'na bağlanması gerektiğini söylemiş, bir seçim bölgesinden aday olabilmek için en az beş yıl boyunca ikamet etme şartı getirilmesi istemiştir. Tüm bu isteklerin bir kısmı gerçekten siyasi hedef yani ideolojinin bir parçası olarak algılanabilecekken bir kısmı ise tamamen merkezin kuvvetini kırmaya yönelik

²²⁸ Bora, *a.g.e.*, s. 26

²²⁹ Mardin, *a.g.e.*, 2017, s. 51-52

²³⁰ Celal Bayar, *Ben de Yazdım II Cilt*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 449

²³¹ Mardin, *a.g.e.*, 2017, s. 59

adımlardır. I. Grup ise çalışmalarını ve karşı manevralarını tıpkı II. Grup'un da iddia ettiği gibi 'halk' için yaptığından bahsetmiştir. I. Grup daha ziyadesi ile plebisitçi bir yöntem ile aradaki grupların sistem içerisinde ortadan kaldırılmasını öngörmekteydi. I. Grup'un II. Grup'u en temel eleştirdiği nokta din konusundaki yaklaşımları olmak ile birlikte bazı noktalarda daha önce olduğu gibi ulusçu değerler üzerinden eleştirmiştir. Bunun bir somut örneği Bursa'da Yunanlılara destek verildiği yönünde iddiadır. Ancak bu çekişmenin dönüm noktası olarak 1925 yılı gösterilebilir. Genç Cumhuriyet içerisinde ortaya çıkan Kürt - İslam kökenli ayaklanmalar neticesinde artık Kemalist bürokrasi olarak adlandırılan ki 1926 – 1945 arası dönemde altın çağını yaşadığı iddia edilen kesimin tam anlamıyla devlet gücünü ve hâkimiyeti ele geçirmesidir.²³² Bu kapsamda çıkarılan Takrir-i Sükun yasası muhalefetin hareket alanını toptan kısıtlamış ve cılız bir muhalefet olmasına rağmen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatılmıştır. Bu sürece benzer bir farklı muhalefet atağı 1930 yılında ortaya çıkmış ve Serbest Cumhuriyet Fırkası kısa bir süre sonra kapanmış ve muhalefetin siyasi alanda kendi ifade etmesinin önü 1946 yılına kadar kapanmıştır. 1946 yılında 16 yıllık muhalefetsiz bir siyasi iklim sonrasın üçüncü kez muhalefetin siyaset sahnesine çıkmasının önü açılmıştır. Ancak bu sefer Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) baştan uyarıyı yapmış ve "destek bulmak için taşraya yönelik milli birliğimize zarar vermeyin" uyarısında bulunmuştur.²³³ Bu duruma ilişkin bir analiz yapmak istenirse bu davranış biçiminin temel nedenlerinden birisi zayıf düştüğü düşünülen devletin güçlendirilmesi ve bu şekilde devletin varlığını koruyabileceğine inanılmasıdır. Özellikle uzun süren savaş dönemleri ve Kemalist bürokrasi olarak adlandırılan asker ağırlıklı kesim Balkan Savaşları sürecinden itibaren İmparatorluk'tan alınan dağılma mirası psikolojisi ve sürekli olarak çevreden gelen ayrılma talepleri ve isyanlar nedeniyle bir koruyucu çember yaratma hassasiyeti oluşturmuş ve bunun neticesinde her ne kadar Batılı tarzda bir devlet yapılanması öngörmüş reformist bir kimlik ortaya koymuş ya da en azından koyma çabası içerisinde olmuş olsalar dahi bir nevi istibdat dönemi ortaya çıkarmışlardır. Bu noktada özellikle demokrasi ve liberalleşme üzerinden kurucu iktidara yönelik yapılan eleştirilere Atatürk'ün 1921 yılında söylediği sözler karşılık niteliğindedir ve kıyaslama yapılmasının beyhude bir çaba olarak değerlendirilmesi gerektiği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bu sözler:²³⁴

'bizim hükümetimiz kitaplarda bulunan hükümetlerin hiçbirine benzemez çünkü biz bize benziyoruz efendiler' şeklindedir.

²³² Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye Tarihi*, 33 Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 18

²³³ Fuad Köprülü, *Demokrasi Yolunda*, Mouton Yayınları, Londra, 1964, s. 304

²³⁴ Bora, *a.g.e.*, s. 127

Cumhuriyetin kurucu İçişleri Bakanı olarak karşımıza çıkan Şükrü Kaya 1937’de CHP’nin ana prensibinin modern devlet kurmak olduğunu ve demokrasinin bu amacın bir aracı olduğundan bahsetmektedir.²³⁵ Bu durum özellikle ‘Milli Şef’ döneminde söylem olarak daha güçlenmiş ve devrimlerin tamamlanabilmesi için demokrasinin rahatlıkla askıya alınabileceğinden bahsedilmiştir.

Cumhuriyetin kuruluş aşamasında karşımıza çıkan muhalefet grubu Meclis’te II. Grup olarak adlandırılan kesimdir. Zaman içerisinde bu grup susturulmuş ve resmi tarih yazımının da etkisi ile bu grup “reformlara karşı, dinci, gerici, Saltanat ve hilafet yanlısı” olarak lanse edilmiş ve özellikle bir iç düşman olarak ortaya konmuştur. Bu duruma birçok kaynakta rastlanmakla birlikte resmi tarih yazımı da bu durumu doğrulamıştır. II. Grup’un varlığı ve konumlandırılması Atatürk ve devrim karşıtlığı üzerinden ortaya konulmuş ve bu durum tasfiye edilmesi ya da eleştirilmesi noktasında oldukça büyük bir kolaylık getirmiştir. Bu noktada tam tersi açıdan tarih yazımı ya da eleştirisi yapıldığı takdirde I. Grup içinde İttihatçı ifadesi sıkça kullanılmış ve İttihatçıların tarihsel hata ya da sorumlulukları I. Gruba yüklenmiş ve bu vesile ile CHP’nin İttihat ve Terakki Partisi’nin devamı olduğu konusunda eleştiri ya da görüşler ortaya konulmuştur. Bu noktada araştırma yaptığımız takdirde her iki grup içinde söylenmiş olan ve artık klişe haline gelmiş olan sözlerin gerçekte çok uyuşmadığını tespit edebilmekteyiz. Özellikle II. Grup devrim ya da Misak-ı Milli düşmanı bir yapıda karşımıza çıkmamaktadır. Milli Mücadele döneminde Meclis içerisinde ikili bir görüntü ortaya koymamak adına bir gruplaşma ya da cepheleşme hamlesine gitmemiş ve artık bir grup haline gelmelerinin ardından da ayrılık imajı sergilememek için İkinci Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu (A-RMHG) adını almışlar ve farklı bir isim kullanmaktan kaçınmışlardır.²³⁶ Daha önce bahsettiğimiz şekilde II. Grup daha liberal görüşler savunup tam bir hâkimiyet-i milliye anlayışı ile yola devam etme çabası içerisindeyken özellikle I. Grubun yapmış olduğu bazı uygulamalara karşı çıkmaktaydılar. Bunlar özellikle Atatürk’ün şahsında toplanmış olan yetkiler konusunda itirazlardır. Ancak her ne kadar Atatürk’ün şahsına yönelik verilmiş olan yetkileri eleştirmiş olsalar dahi Atatürk’ün 1923 yılında II. Grup hakkında yapmış olduğu değerlendirmeler genel kanıların uzağında bir izlenim çizmektedir. İki grup arasında prensip olarak bir ayrılığın bulunmadığından sadece kişisel kanaatler ve duygusal sebepler ile bir ayrılık oluştuğundan bahsetmektedir.²³⁷ Ancak ilerleyen yıllarda araştırmacılar ya da resmi tarih yazıcılarının temel aldığı noktalar nedeniyle

²³⁵ Bora, *a.g.e.*, s.133

²³⁶ Ahmet Demirel, *Birinci Mecliste Muhalefet İkinci Grup*, 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 12

²³⁷ Arı İnan, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 10

iki grup arasındaki ilişki çok farklı boyutlara taşınmış ve bu durum rejim karşıtlığı noktasına kadar ilerlemiştir. Bunun en temel nedeni II. Grup üyesi olmayan ancak Meclis bağımsız olarak bulunan ve genellikle I. Grup'a muhalif olarak hareket eden bir topluluğun I. Grup karşıtlığı nedeniyle II. Grup olarak değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır. Aynı yıl Atatürk bağımsızlar için II. Grup için yaptığı değerlendirmeden oldukça farklı bir şekilde oldukça sert bir eleştiri getirmiştir ve şu ifadeleri kullanmıştır:²³⁸

'İki grup arasında kalmış birtakım mürtecileri, birtakım menfaatperestler vardı. Bunlar kendi menfaati hangi tarafta olursa o tarafı tercih ederdi. Bunlar dürüst hareket etmek isteyen I. Gruptan hep uzak durmuşlardır'

Ancak bu durum Meclis içerisindeki özellikle hilafet tartışmalarının olmadığı ya da II. Grup içerisinde bu tartışmalara destek verenler olmadığı anlamına gelmemektedir. Meclis içerisindeki her düşünce grubu için önemli olan nokta hâkimiyet-i milliye iken ayrılık noktası bu kavramın dayanağında ortaya çıkmaktadır. Atatürk ve I. Grup üyeler kavramın dayanağı olarak 'yeni bir iktidar' ve bunun Meclis nezdinde oluşturulan hukuki temelini alırken bu görüşün karşısında yer alan grup ise kavramı Hilafet ve Saltanata dayandırmaktadır.²³⁹ Bu durum fiili olarak gruplaşmalara yol açmak ile birlikte asla I. ve II. Grup'un ayrışma sebebi ya da ilkesel bir tutum değişikliği olarak karşımıza çıkmamaktadır. Hatta bu duruma ilişkin olarak ortaya konulan en temel argüman saltanatın kaldırılması konusunda II. Grup'un I. Grup ile birlikte hareket etmesi ve sadece Lazistan Mebusu Ziya Hurşit Bey'in konuya ilişkin kendisine söz verilmemesine kızması nedeniyle yaptığı itiraz dışında oy birliği ile kabul edilmiştir.²⁴⁰

II. Grup temel olarak Meclis'in kuvvetlendirilmesi noktasında I. Grup ile birlikte hareket etmiş ancak özellikle bu Meclis'in kuvvetlendirilmesi noktasında Meclis'e geçen yetkilerin şahıs üzerinde toplanmasına karşı çıkmıştır.²⁴¹ Birinci Meclis'in ve Kurtuluş Savaşı'nın önemli isimlerinden Rauf Orbay 'İlerici Birinciler-Gerici İkinciler' tartışmasına bu kanaati önemsemeyen ve desteklemeden yaklaşmış ve muhaliflerin önemli isimleri olarak karşımıza çıkan Hüseyin Avni, Çolak Salahattin ve onların yanında yer alan Karakol Cemiyeti'nin başındaki İttihatçı Kara Vasıf Bey'in kendisinin ve Atatürk'ün arkadaşı olduğunu, bu isimleri yakinen tanıdıklarını ve görüş ayrılıklarının gücün Meclis'ten şahsa doğru geçmesi izlenimi nedeniyle ortaya

²³⁸ İnan, *a.g.e.*, s. 59

²³⁹ Ömür Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, İmge Kitabevi, Ankara, 2005, s. 10

²⁴⁰ Demirel, *a.g.e.*, s. 42

²⁴¹ Salahattin Köseoğlu, Birinci Büyük Millet Meclisi'nde İkinci Grup, *Mesuliyet*, Sayı:1, 17 Temmuz 1946 ve Sayı: 2, 24 Temmuz 1946

çıkıldığından bahsetmektedir.²⁴² Bu değerlendirmeden de anlayacağımız üzere bu gruba yönelik bir tehdit algısı beslememek ile birlikte düşmanca herhangi bir duygusu bulunmamaktadır.

İlerici Birinci Grup-Gerici İkinci Grup tezleri temel dayanaklardan yoksun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada bu sonuca ulaşmak için yapılması gereken en önemli hareketlerden birisi grupların yapılarını incelemek olmalıdır. Bu noktada temel bazı kriterlere baktığımızda:²⁴³

- Eğitim düzeyi
 - Yüksek Öğretim Mezunu (askeri-sivil):
I. Grup %36,6 – II. Grup: %34,9 – Bağımsızlar: %28,8
 - Din Temelli Kurum Mezunu:
I. Grup %17,3 – II. Grup: %14,3 – Bağımsızlar: %34,4
- Meslek
 - Memur
I. Grup: %48,5 – II. Grup: %49,2 – Bağımsızlar: %44,4
 - Din Adamları
I. Grup: %9,9 – II. Grup: %3,2 – Bağımsızlar: %21,4
 - Eşraf (Çiftçi - Tüccar):
I. Grup: %22,3 – II. Grup: %22,2 – Bağımsızlar: %16,7
 - Çiftçi
I. Grup: %12,4 – II. Grup: %6,3
 - Tüccar
I. Grup: %8,4 – II. Grup: %14,3

Yukarıdaki veriler ışığında kabaca bir değerlendirme yaptığımızda II. Grup için yapılan gerici-hilafetçi yakıştırmasının toplumsal profil ve temsil oranları noktasında çokta doğrulanmasının mümkün olmayan bir tez olduğunu ortaya koyabilmekteyiz. Bu noktada öne sürmüştüğümüz kapıkulu - reaya kavgası ile Osmanlı Döneminden devralınan merkez - çevre kavgası ve rekabetinin I. Grup ve II. Grup arasında temsil edildiği ve günümüze taşındığı gerçeğini güçlendirmektedir. Yukarıda verilen özellikle memur oranlarının birbirine yakın gözükmeleri bizi yanıltıyor gibi olsa da I. Grup'un memurları üst düzey memurlar, çiftçileri de büyük toprak sahibi ağalardır. Yine bürokratik elit ile birlikte toplumsal elite bir arada hareket etmekte ve merkez olarak gücü birlikte tutmaktadır. Bu noktada günümüzün temel siyasi değerlendirmelerinin

²⁴² Demirel, **a.g.e.**, s. 47

²⁴³ Demirel, **a.g.e.**, s. 148-154

de konusu olan ve özellikle ilerleyen bölümlerde üzerinde duracağımız orta sınıf küçük Anadolu burjuvazisinin yoğunluk ile bugünün devamında olduğu gibi II. Grup içerisinde karşımıza çıkmakta ve zaman içerisinde merkez tarafında uzaklaştırılmakta ve karar alma mekanizmalarından tasfiye edilmektedir.

Bu iki grup arasındaki temel ayrışma noktalarını somutlaştırmak istersek:

- Heyet-i Vekile'nin görev ve sorumlulukları
- Meclise ait yetkilerin kullanılış biçimi
- Başkumandanlık Kanunu
- Vekil seçimlerinde aday gösterme yönteminin uygulanışı
- Meclis Başkanlık Divanı'nın tarafsızlığı
- İstiklal Mahkemeleri
- Temel hak ve özgürlükler

olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu durum II. Grup açısından demokratik olarak oldukça sıkıntı bir gidiş olarak algılanmaktaydı. Memleketin en sıkıntılı dönemlerinde Meclisin açık kaldığını ve tüm farklılıkları ile birlikte memleket çıkarları doğrultusunda karar alabildiği ve çalışabildiğini seslendirilmekteydi. II. Grup'un lideri noktasındaki Hüseyin Avni Ulaş, meclisin yetkilerinin azaltılmasına yönelik olarak karşı çıkarken Türk milleti rüşünü Milli Mücadele'de ispatladı ifadelerini kullanmış ve demokrasiden taviz verilmemesi noktasında vurgu yapmıştır.²⁴⁴

Resmi tarih yazımının bir anti-tezi noktasında karşımıza çıkan ve II. Grup geleneğinden gelen akımların ve kişilerin I. Grup ve devamı olarak kabul edilen CHP için yapmış olduğu ve klişe haline gelen bir eleştiri de bu topluluğun ve devamının İttihatçı olmasıdır. Bu noktada da karşımıza çıkan tıpkı II. Grup eleştirinde gördüğümüz şekilde toptancı ve basmakalıp objektif olmayan bir eleştiridir. Bu eleştiri yapılırken tıpkı özellikle bağımsızların II. Grup içerisinde değerlendirilip toptancı bir yaklaşım sergilenmesi gibi İttihatçılar ile I. Grup'un yani temel 'Kuvay-i Milliye' oluşumunu meydana getiren ekibin aynı köklerden besleniyor olmasıdır. A-RMHC olarak adlandırılan dernekler topluluğu bazı tarih kitaplarında yazıldığı şekilde çok kolay bir biçimde bir araya gelmemiş ve birlikte halini almamıştır. Temel bir motivasyon noktası olan vatani kurtarma sevdası birlikte hareket etme güdüsünü güçlendiriyor olsa dahi siyasi güç ve gücün paylaşımını noktasında ayrılıklara neden olmaktadır.. Bu noktada karşımıza çıkan çarpıcı bir durum Milli Mücadele açısında

²⁴⁴ Bora, **a.g.e.**, s. 523

kilit rol oynayan Erzurum ve Sivas kongreleri döneminde yaşanmıştır. Atatürk'ün Erzurum Kongresi ile direnişin yönetimindeki gücü eline geçirmeye başlamasının etkileri bir sonraki kongre olan Sivas Kongresi'nde kendisini belli etmeye başlamış ve Heyet-i Temsiliye ile birlikte 38 kişini yer aldığı heyetin 14 tanesi reformist sistemin yetiştirdiği asker-sivil üst düzey bürokratlardan oluşmuştur.²⁴⁵ Bu durum halkın diğer kesimleri gözünde ittihatçıların sınıfsal zümresinin yani zihniyetinin yine iktidarda olduğu ve bu sebeple yeni düzeninde İttihatçıların devamı olduğu şeklinde toptancı bir yaklaşımı ortaya çıkarmaktadır. Ancak bu yaklaşımı ortadan kaldıran tarihsel süreçlere kolayca ulaşılabilir. Atatürk'ün Milli Mücadele'ye yön verdiği Erzurum ve Sivas Kongreleri sırasında hatta tam olarak iki kongre arasında 16-25 Ağustos 1919 tarihlerin İttihatçı Karakol Cemiyeti Alaşehir'de geniş katılımlı bir kongre toplamış ve Heyet-i Temsiliye benzeri direniş hareketinin yönetim kadrosu noktasında Encümen-i Müdiran kurulmuş ve yine direnişin komutanı olarak Karakol Cemiyeti'nin lideri olan Kara Vasıf Bey umum kumandanı olarak belirlenmiştir.²⁴⁶ Özellikle bu hamle Atatürk tarafından olumlu karşılanmamıştır. Bu durum net bir ayırım olduğunun ve farklı grupların mücadelesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde de sıkça yapılan bir değerlendirme yöntem yanlışı olarak farklı grupların amaç birliğin nedeniyle aynı doğrultuda hareket etmeleri ya da strateji ve görüşleri doğrultusunda yollarının aynı hedefe çıkıyor olması bu grupların bir ya da birlikte oldukları anlamına gelmemektedir. Ancak iktidarlar ya da muhalefette bulunanlar zaman zaman ideolojik olarak kendilerine çıkar sağlaması nedeniyle bu tarz toptancı yaklaşımlar ortaya koymaktadır. Nitekim İttihatçılar ile Heyet-i Temsiliye taraftarları aynı toplumsal yapıdan beslenmekte ve aynı amaç doğrultusunda hareket etmektedir ancak Karakol Cemiyeti'nin faaliyetleri özellikle direnişin liderliğine soyunma ve bağımsız hareket etme eğiliminde olması Anadolu'da Atatürk'ün ve Heyet-i Temsiliye'nin varlığını tehdit eder duruma ulaşmıştı ve bu durum çatışmayı beraberinde getirmekteydi.²⁴⁷

19. yy içerisinde devletin yaşamış olduğu reform hareketleri ile birlikte bu sürecin doğal bir sonucu olarak bürokraside değişim geçirmekteydi. Şerif Mardin bu süreci Weber'den etkilenerek açıklamakta ve bürokrasinin artık 'mirasa dayanan' ve 'Padişah kökenli' olmaktan çıkmaya başladığını ve 'akılcı' bir hal aldığını belirtmektedir. Yapılan işe karşılık ödül ve ceza sisteminin getirilmesi istenmektedir.²⁴⁸ Bu durum neticesinde artık 16. yy.'dan itibaren özellikle 1579 yılında Sokullu Mehmet

²⁴⁵ Suna Kili, *Türk Devrim Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 37-39

²⁴⁶ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, 184-208

²⁴⁷ Eric Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Çeviren: Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 213

²⁴⁸ Mardin, *a.g.e.*, 2017, s. 56-57

Paşa'nın ölümünden sonra bozulmaya başlayan bürokratik yapının yeniden eğitilmiş liyakat sahibi ve hür iradesi ile karar verebilen kurallar ve kanunlara tabii bir bürokrat sınıfı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Ancak bu bürokrat sınıfı oldukça Batıcı ve yine Merkezi anlamda gücü elinde tutma yanlısı olarak hareket etmekteydi. Bu durum salt bürokrasi değerlendirilmesi bakımından bir reform bir geçiş olarak değerlendirilebilme ihtimaline sahip olmak ile birlikte halktan kopuk olma noktasında çokta farklı bir konuma geçmemektedir.

Halktan kopuk olma olarak algılanan ya da elit bir bakış açısı nedeniyle eleştirilen Kemalist bürokrasinin ve kurucusu olduğu Cumhuriyetin ilk yıllarında ortaya konulan bu görüntünün temeli devletin güçlü olabilmesidir. Güçlü bir ulus-devlet oluşturma çabası nedeniyle özellikle taşra olarak adlandırılan Anadolu'nun çok renkli, kültürlü yapısı merkez tarafından olumlu görülmemiş ve yok sayılmıştır. Bu yok sayma bir nevi çok parçalı bir yapıdan tek bir görüntüye geçebilmek için ortaya konulan çabanın adıdır. Özellikle dinsel ve etnik ayrımlar Türkiye tarihinin 'karanlık' dönemlerinden geldiği düşüncesi hâkim olmuştur.²⁴⁹ Bu noktada kurucuları eleştirirken salt bir demokrasi eleştirisi yapmadan önce içinden geçilen süreçleri iyi tahlil etmemiz gerekmektedir. Tek parti döneminin kurulması farklı seslerin kısılmasının temel nedenleri imparatorluktan devralınan 'ihamet' ve 'içten yıkım psikolojini' tetikleyecek iç gelişmelerin yaşanmış olmasıdır. Özellikle 1925 Şeyh Sait isyanı ve devamında 1926 yılındaki Atatürk'ü hedef alan İzmir Suikastı gibi gelişmeler koruyucu bir politika izlenmesi sürecini tetiklemiştir.²⁵⁰

Çevre olarak adlandırılan eşraf kesimin tamamı merkezin muhalifi değildir. Tıpkı bugün bazı durumlarda kullanıldığı şekilde 'yandaş eşraf' ya da devlet açısından 'makul eşraf' bulmak o dönemde de mümkündür. Çünkü özellikle 1912-1913'lü yıllardan itibaren eşraftan birileri iktidar ile iyi ilişkiler kurmanın ya da 'makul' olmanın nimetlerini fark etmiş ve bu duruma uygun hareket ederek bu avantajlardan yararlanmaya çalışmıştır. Bu durum ağırlıklı olarak bürokrat olan ve ticaret ile uğraşmayan egemen sınıf açısından modernleşmenin olmazsa olmaz ayağı olan burjuvazinin ortaya çıkması için fırsat sunmuş hem de bu sınıfın kendi kontrolleri altında olmasına zemin hazırlamıştır. Bu durumda olan eşraf üyelerinin sayısı bir süre sonra muhalif olan ve toplumsal ideoloji konularını koruyan ve bu nedenle 'iktidar nimetlerinden' yararlanmayan sınıfın sayısının oldukça üstüne çıkmıştır. Karşılaşmış olduğumuz bu tarihsel durum ilerleyen dönemlerde de karşımıza çıkmış ve özellikle

²⁴⁹ Mardin, *a.g.e.*, 2017, s. 65

²⁵⁰ Bora, *a.g.e.*, s. 139

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde ki aşiretler ve bu aşiretlerin yöneticileri üzerinden tartışılmaya devam etmiştir.

Cumhuriyet Döneminde ortaya konulmak istenen reformların büyük çoğunluğu toplumsal olarak bir dönüşüm sağlamayı amaçlamış ve yeni bir sosyal yapı oluşturmak üzerine ortaya çıkmıştır. Bu sosyal yapıyı genel hatları ile laik ulus-devlet olarak kısaca tarif edebiliriz. Ancak reformların genel dinamiğini dört temel başlık altında toplamamız mümkündür. Bunlar:²⁵¹

- Kişilerin otoritesinden ziyade toplumsal bir kurallar ve yasalar üzerine kurulu bir ahlak anlayışı oluşturmak
- Toplumsal süreçleri anlamada ve anlamlandırma da din temelli anlayıştan pozitif bilim anlayışı üzerine geçiş süreci oluşturmak
- Avam-elit kavramları ile ayrı ayrılmış bir yapı şeklinde karşımıza çıkan -ki bunu kapıkulu ile reaya olarak da adlandırabiliriz – toplumsal kesimleri 'halk' kavramı altında bir araya toplamak
- Ümmet üzerine kurulmuş olan toplumsal yapının genel olarak adlandırmak istersek Osmanlı Devleti'nin din temeli üzerine kurduğu 'millet' sistemi yerine modern anlamda bir ulus inşası ile modern ulus-devlete geçmektir.

Yukarıda saymış olduğumuz süreçler ulus-devlet kurulması ve devrimlerin tam anlamıyla uygulanması aşamasında oldukça merkezi bir yapı oluşmasını ortaya çıkarmıştır. Bu yapı çerçevesinde Türkiye siyaset sahnesindeki partiler de bu kuruluş kodlarından çokta bağımsız olmayacak şekilde örgütlenmiş ve her ne kadar eleştiri getirmiş olsa da bazı noktalarda oldukça benzer bir hal almışlardır.²⁵² Bu merkezîyetçi parti anlayışının ilk temsilcisi olarak İttihat ve Terakki Partisi karşımıza çıkmaktadır. Ancak partilerin merkezîyetçi olması ve reformların hayata geçirilmesi için merkezîyetçi bir yapı öngörüyor olması halkın tamamının merkezîyetçi yapıyı benimsiyor olduğunu göstermemektedir. 1980'li yılların ardından dünya da ortaya çıkan neo-liberal akım ve 'yeni sağın' etkisi Türkiye'de de görülmeye başladı. Ancak Türkiye'de ortaya çıkan bir fark, liberal akımların İslami hareket ile birlikte hareket etme eğilimine gitmesi ya da bir nevi güç birliği oluşturma noktasında ortak amaç olan bireysellik vurgusu etrafında toplanmasıdır. Anavatan Partisi (ANAP) ile başlayan bu süreç özellikle Ak Parti ile birlikte daha belirgin bir hal almaya başlamıştır.

²⁵¹ Mardin, *a.g.e.*, 2017, s. 205

²⁵² Cem Eroğul, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*, 4. Baskı, İmge Kitabevi , İstanbul, 2003, s. 92

1.3.3. Türkiye'nin Demokratikleşme Süreçleri

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun mirası olarak dünya tarih sahnesinde karşımıza çıkmaktadır. Bu gerçeğin yanında Türkiye Cumhuriyeti Anadolu topraklarında yaşayan 'doğulu bir toplum' olarak da karşımıza çıkmaktadır.²⁵³ Doğulu ve Batılı toplumların modernleşme ve demokratikleşme serüvenlerine ilişkin olarak ortaya konulan temel ayırım noktası Batılı toplumlarda modernleşme ve demokratikleşme hareketleri ve talepleri iç dinamikler olarak adlandırılan halk tarafından gelirken, Batılı olmayan toplumlarda ise ya Batının müdahalesi ya da tepeden inme şekilde toplum modernleştirilmeye çalışılır. Türkiye demokratikleşme ve modern devlet halini alması da bu sürece yakın bir dönem geçirmiştir. Cumhuriyetin kurulması sürecinde demokratikleşme ve özellikle Batılı anlamda modernleşme faaliyetleri yürütülmüştür. Bu süreç Batılı devletlerin zorlamasından çok bürokratik elitler eliyle tepeden inme bir yöntem kullanılarak yapılmaya çalışılmıştır. Bu noktada aslında bahsedilen bürokratik elit sınıfında bir nevi Batılı güçlerin etkisi ile hareket ettiği söylenmektedir. Bunun temel dayanağı bu sınıfın karar alma mekanizmasında bulunan kısmının büyük bölümü Batıda eğitim görmüş, Batı kültürü ile ilişkili olmuş 'Batı hayranı' bir ekip olarak nitelendirilmektedir. Ancak bu yorum oldukça zorlama olarak gözükmektedir. Çünkü bu sınıf, özellikle ulus-devlet üzerinden bir modernleşme kurgusu oluşturmuş hatta günümüzde bu uluslaşma sürecinde oldukça zorlayıcı ve abartılı unsurlar ortaya koydukları konusu dillendirilmektedir. Ancak kabul edilmesi gereken bir gerçek mevcuttur ki CHP'nin en önemli muhalefeti olan Demokrat Partili (DP) eski vekillerin bile dillendirdikleri bir nokta Atatürk ve arkadaşlarının gerçekten bir demokrasi aşığı olduğu gerçeğidir. Bu noktada yapılan eleştiri oldukça zor günler içerisinde yürütülen Milli Mücadele döneminde bile çok sesliliğe önem verilirken inkılapların eleştirilmesi ve tartışılması noktasında aynı esnek tutumun kabul edilmemesidir.²⁵⁴ 1930'lü yılların başında CHP'nin önemli isimlerinden Recep Peker, Atatürk'ün 1921 yılında bahsettiği Türk tipi yönetim anlayışını destekler nitelikte ulusçuluk kilidi ile ülkenin kapılarının sımsıkı kapandığını ve liberalizm dâhil hiçbir beynelmilel görüşe izin verilmeyeceğinden bahsetmektedir.²⁵⁵

DP, 1946 yılında kuruldu ve DP'nin kuruluşu Türkiye'nin filli olarak çok partili hayata geçişi olarak kabul edilmektedir. DP'nin kurucuları, eski Başbakan Celal Bayar, eski Serbest Fırka İl Başkanı ve CHP Milletvekili Adnan Menderes, CHP Kars

²⁵³ Levent Köker, *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*, 9. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 51

²⁵⁴ Samet Ağaoğlu, *Siyasi Günlük Demokrat Parti'nin Kuruluşu*, Yayına Hazırlayan: Cemil KOÇAK, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.34

²⁵⁵ Bora, *a.g.e.*, s. 162

Milletvekili Prof. Fuad Köprülü ve 1920'den itibaren CHP saflarında bulunan TBMM üyesi Refik Koraltan'dı. Çok partili hayata geçiş olarak yapılan ilk örgütlenme Nuri Demirağ tarafından kurulan Milli Kalkınma Partisi (MKP) olmasına rağmen toplumsal etkisi, dönüşüm sağlaması ve toplumsal karşılık bulması nedeniyle bu geçiş DP ile sağlanabilmiştir. DP yukarıda bahsedilen kurucu kadrosu ve devamında partiye sağlanan katılımlar neticesinde CHP içerisinden ortaya çıkan bir görüntüye sahiptir. Bu durum kolayca örgütlenebilmesini sağlamakla birlikte yönetim erkine çokta uzak olmayan bir yapının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu durum ne kadar farklı bir yapı ile ortaya çıkma girişimi olsa dahi CHP ile bazı konularda benzer kodlara sahip olmalarına sebep olmuş, bunun neticesinde muhalefetin CHP karşıtlarının toplanma alanı olmak ile birlikte hitap edemediği kesimlerde ortaya çıkmıştır. Bu durum neticesinde muhafazakâr sağ eğilimli Millet Partisi (MP)'nin kurulmasına neden olmuştur.²⁵⁶ Her ne kadar parti yönetimi ve toplumdaki imajı olarak DP sağ eğilimli bir parti olarak gözüküyor olsa dahi I. Grup, II. Grup kavgasında olduğu gibi iktidar karşısında olan birçok farklı ideolojik görüşe sahip kesimleri bir araya toplayabilmiştir. Bu duruma örnek vermek gerekirse, Sabiha ve Zekeriya Sertel çifti gibi sol görüşlü kimseler DP'yi oldukça sahiplenmekte ve kendi hatıralarında da 'Demokrat Partiyi Nasıl Kurduk' ifadelerine yer verecek kadar içselleştirmektedir. Bir diğer husus günümüzde sol hatta marjinal sol fraksiyon ile özdeşleşmiş olan 'İnsan Hakları Derneği'nin' kurucusu DP İstanbul İl Başkanı Kenan Öner'dir.²⁵⁷ Bu durumun yanında özellikle 1946 seçimlerine ilişkin olarak yapılan usul ve adil sistem tartışmalarına karşı parti içerisinde oldukça sesleri çıkan sol görüşlü vekiller ve temsilciler tıpkı bugün solun sık sık gündeme aldığı boykot ve sine-i millet görüşlerini dile getirmiş ve parti içerisinde bu görüşler güçlü bir biçimde tartışılmıştır. Bu durumun bir yansıması olarak 29 Ocak 1947 tarihinde İçişleri Bakanlığı DP'yi komünistlik ile suçlamıştır.²⁵⁸ Bu durum bize göstermektedir ki hâkim görüş ne olursa olsun DP genel bir muhalefet boşluğunu doldurmuş ve bu nedenle I. Meclis'te yaşananlar şeklinde toplumsal olarak muhalif kitleleri ideoloji ayrımı olmadan etrafında toplayabilmiştir.

Serbest Fırka'nın 1930 yılında kapatılmasının ardından geçen 16 yıllık tek parti döneminin sonunda kurulan DP liberal kanat açısından da önemli bir hareket olarak Türkiye siyasi tarihi açısından değerlendirilmektedir. DP'nin iktidarda bulunduğu dönem dünya siyaset sahnesinde Soğuk Savaş'ın hâkim olduğu bir dönemdir. Her ne kadar bu durumun etkisi olduğu söyleniyor olsa dahi 1954 yılı seçimlerinden sonra DP giderek liberal çizgiden uzaklaşmış ve bu durumun neticesinde DP içerisindeki

²⁵⁶ Ortaylı, *a.g.e.*, 31 - 32

²⁵⁷ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 42

²⁵⁸ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 51

liberaller partiden ayrılarak liberal çizgideki Hürriyet Partisi'ni kurma gereği duymuşlardır.²⁵⁹ Bu durumun temel nedeni içinde bulunulan dünya konjonktürü ve Soğuk Savaş dönemi olarak gösterilmiş olsa dahi DP'nin kurucularından olan ve Cumhurbaşkanı olarak görev yapan Celal Bayar 'Benim partim' ifadesini kullanırken bunu aslında DP olarak değil İttihat ve Terakki Partisi olarak kullanmaktadır. Bu durum Yassıada günlerinde bile değişmediğini göz ardı etmemek gerekmektedir..²⁶⁰ Celal Bayar, kişiliği özelinde Menderes'ten ayrı düşmekte ve her ne kadar CHP'nin iktidarını elinden alan hareketin bir öncüsü olsa da CHP'nin genetik izlerini taşımaktadır. Özellikle Atatürk ve devrimler noktasında sıkıca bağlı bir yapıya sahiptir ve Atatürk'ü sevmenin milli bir ibadet olduğu söylemi ile bu durumu açığa vurmuştur.²⁶¹ Ancak Bayar, her ne kadar CHP kodlarına sahip ve CHP geleneği içerisinden gelen bir siyasetçi olsa da özellikle CHP içerisindeki devletçi - liberal kamplaşmasında liberal tarafın üyesi olarak karşımıza çıkmaktaydı. Bu kamplaşmanın kazananı olarak tarihsel süreçte görüldüğü üzere devletçi kesim parti içerisinde galip geldi ve kısmi de olsa liberal görüş kendisine yeni yollar aramak zorunda kaldı. Çünkü liberalizm 'yabancı bir ideoloji' ve gayri milli ve fazlasıyla naif görülüyordu.²⁶² Liberalizmin naif ve esnek yapısı devrimlerin yürütülmesi ve kabul ettirilmesi noktasında zafiyete neden olabilir ve otorite boşluğuna neden olabilirdi. Bayar'ın DP'sini eleştiren Necip Fazıl Kısakürek bu benzerliğe vurgu yapmış ve DP'nin 'iyi bir CHP' olmaktan öteye geçemediğinden dem vurmuştur.²⁶³ Menderes ise daha cesur bir liberal ekonomi uygulayıcısı olarak karşımıza çıkmaktadır. 'Her mahalle de bir milyoner' ülküsü gibi özel teşebbüsü destekleyici politikaların işaret edilmesinin yanında Menderes 1954 yılında Trabzon'da yaptığı konuşmada CHP'yi eleştirirken şu ifadeleri kullanmıştır:²⁶⁴

'onlar hala ninelerimizin işten artmaz dıştan artar sözü ile yola devam etmektedir ancak aslolan işten artmasıdır'

Menderes, özellikle yabancı sermayeye yönelik olarak yapılan eleştirilere bu şekilde karşılık verme yolunu tercih etmiş ve ekonomik anlamda liberal yaklaşımı desteklediğini ortaya koymuştur.

1946 yılında yaşanmış olan seçim çok partili hayata geçişin ilk seçimi olarak kabul edilmektedir. Günümüzde hala oldukça tartışmaya sahne olan seçim ve yaşanan süreç Türkiye siyasi hayatında güncel önemini korumaktadır. Bu seçimlerin

²⁵⁹ Berzeg, **a.g.e.**, s. 46

²⁶⁰ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 20

²⁶¹ Bora, **a.g.e.**, s. 136

²⁶² Bora, **a.g.e.**, s. 520-521

²⁶³ Bora, **a.g.e.**, s. 536

²⁶⁴ Bora, **a.g.e.**, s. 538-539

ardından, sistemin tek parti üzerine kurgulanması nedeniyle çok partiyle karşılaşınca yaşanan yeni durum neticesi ile birlikte parti - devlet refleksi görülmeye başlandı. Bu duruma önemli bir örnek, 1946 yılındaki seçimlere kadar uygulanmamış olan meclis üyeliği yani vekilliğin meclis genel kurulu tarafında onaylanması hadisesidir. Bu durum bir keyfilik olarak karşımıza çıkmakta ve DP milletvekili Zeki Sporel bu şekilde halk tarafından seçilmiş olmasına rağmen vekil olarak mecliste yer alamamıştır. Yine parti - devlet refleksi ile seçimi CHP kazanmış olmasına rağmen bazı bölgelerde mülki amirler halkı DP'ye ve MP'ye oy verdikleri gerekçesi ile cezalandırma yoluna gitmiş ve bu durumun en uç örneklerinden biri olarak Ankara'nın kazalarından birinde görevli olan bir kaymakam vatandaşa eşek semeri vurdurtmuştur.²⁶⁵

1945 yılında Batılı demokrasilere uygun bir hareket şekli olan çok partili siyasal hayatın tek amacı bir heves ya da ideal değildir. Aynı zamanda sadece iç politikaya yönelik halktan gelen demokratikleşme taleplerinin karşılanması da değildir. Bu geçiş ve özellikle CHP'nin bu noktada 'yapmış olduğu fedakârlık' bir vatanseverlik emaresi olarak da yorumlanmaktadır. Çünkü Türkiye bu yaklaşım ile birlikte yüzünü net anlamda Batı'ya dönmüş Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü'ne (NATO) üyelik, Avrupa Ortak Pazarı'na üyelik gibi adımlar atmıştır. Bu durum neticesinde ileri Batılı demokrasilere uyum sağlayabilmek adına çok partili hayata geçiş sağlanmıştır. Bu sayede Türkiye Batı Blokunun yanından olduğunu net bir rota ile ortaya koymuş ve kendisine kaderine terk edilen üçüncü dünya ülkelerinden ayırabilmiştir.²⁶⁶

16 Şubat 1950 tarihinde 5545 sayılı seçim yasası, 1946 yılındaki seçimler ile birlikte mecliste temsil edilen 3 parti olan CHP, DP ve MP'nin mutabakatı ile 341 kabul ve 10 ret oyu ile kabul edilmiştir.²⁶⁷ 1950 yılında ortaya çıkarılan bu kanun, Türkiye demokrasi tarihi için oldukça önemli bir adımdır. Çünkü 1946 yılında çok partili hayata geçilmiş ancak seçimlerde uygulanan özellikle açık oy, gizli tasnif yöntemi ile demokratik temsil, etki altında kalmadan oyunu kullanma ve sandık güvenliği açısından oldukça sakıncalı bir yöntem olarak ortaya çıkmaktadır. Bu kanun ile birlikte artık halk doğrudan vekilleri seçecek, gizli oy - açık tasnif yöntemi belirlenmiş ki bu Batı Avrupa'da kolay ele geçirilen bir kazanım olmayan uygulama yürürlüğe konulmuştur. Bu gelişmelerin yanında eleştiri yapılabilecek olan tek nokta bir seçim bölgesinde fazla oyu alan partinin tüm vekillikleri almasıdır.²⁶⁸ Bu durum nispi temsil olmadığı için halk iradesinin tam olarak sandığa yansımaları noktasında sıkıntı doğurmaktadır. Bu durum otoriter bir çoğunluk sistemi olarak eleştirilmek ile birlikte

²⁶⁵ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 145

²⁶⁶ Berzeg, *a.g.e.*, s. 81

²⁶⁷ Mümtaz Arıkan, *Tarihte Bugün*, İnkilap Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 56

²⁶⁸ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 117-118

yukarıda bahsedildiği üzere mecliste bulunan 3 partinin mutabakatı ile kabul edilmiştir. Bu durum bize göstermektedir ki tüm partiler seçmen temsilinden önce sistemin kendilerine yönelik olarak avantaj sağlayacağı düşüncesi ile bu çoğunluğun temsili durumunu kabul etmişlerdir.

14 Mayıs 1950 tarihinde gerçekleştirilen seçimler ile birlikte yeni sistemin nimetlerinden faydalanan DP büyük bir çoğunluk ile seçimi kazanmış ve uzun süreli CHP'nin tek parti iktidarını ortadan kaldırmıştır. Bu durum 'Demokrasinin zaferi, demokratik hayata geçiş' olarak adlandırılmıştır.²⁶⁹

DP'nin 1950 yılındaki seçimlerde, seçimi kazanmasının ve 'halkın sesi' olmasının en önemli nedeni kasaba ile köy arasındaki birleşimi sağlayabilmesidir.²⁷⁰ Bu durumun temel nedeni, DP'nin vaatlerinde köylünün isteklerine, ihtiyaçlarına dokunması, bürokratlara bağımlı olmanın ortaya çıkardığı ayrıcalıklarını kaldıracağını söylemesi ve bugünde siyasi hayatımızı yakından ilgilendiren ve gündemdeki yerini koruyan dini liberalizmi sağlayacağını belirtmesidir. Bu durum neticesinde iktidardaki DP mensuplarının özellikle dini törenlere ve dini aktivitelere olağanüstü önem vermeleri ve bu durumu halkın dikkatine sunmaları neticesinde CHP'de özellikle laiklik üzerinden bir hassasiyet oluşturmuştur. Ki bu tartışma da güncel bir biçimde günümüz siyaset sahnesindeki yerini de korumaktadır. Bu durum neticesinde yaşanan toplumsal gerilimler Türkiye'yi 1960 askeri darbesine doğru sürüklemiştir. 27 Mayıs darbesinin ardından bürokrat - elit merkez ile liberal - muhafazakâr çevre arasındaki bağ oldukça zedelenmiş ve hatta bazı yorumlara göre kopmuştur.²⁷¹ Aslında bu tutum ile çevreyi kontrol altında tutmak isteyen merkezin bir siyaset tarzı olarak karşımıza çıkmak ile birlikte istenilen etkiyi yapmaktan çok çevreyi birlikte hareket etme ve merkezi zorlama noktasına getirmiştir.

DP ve Türkiye demokrasisi için en önemli sınanma anlarından birisi ve maalesef Türkiye demokrasi tarihi açısından oldukça kara bir dönem olarak hafızalarda kalan 6-7 Eylül olaylarıdır. Dönemin Dâhiliye Vekili (İçişleri Bakanı) Dr. Namık Gedik yaşanan olaylar neticesinde 'mozaik çatladı' ifadesini kullanmıştır.²⁷² 6-7 Eylül olayları Varlık Vergisi Kanunu ile birlikte İmparatorluktan miras kalan Türkiye'nin kozmopolit toplumsal yapısına oldukça zarar vermiştir. Bu durumun devlet içerisinde yönlendirildiğine dair komplo teorisi söylemleri, provokasyon olduğuna dair çeşitli görüşler ve yorumlar o gün olduğu gibi bugün de tartışmaların gündeminde

²⁶⁹ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 121

²⁷⁰ Cemal Aygen, Memleketimizdeki Seçimler ve Neticeleri, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Dergisi*, Sayı: 17, Ankara, 1962, ss. 203-287, s. 221-287

²⁷¹ Mardin, *a.g.e.*, 2017, s. 74

²⁷² Ortaylı, *a.g.e.*, s. 128

bulunmaktadır. Ancak her ne şekilde ortaya çıkmış olursa olsun sonuçları itibari ile kontrolden çıkmış ve toplumsal yapının bütünlüğünü doğrudan etkilemiştir.

1960 yılına doğru ilerleyen süreç içerisinde DP, eylem ve söylemlerinde oldukça otoriterleşme eğilimleri göstermekte ve bunun yanında anayasal sistemi oldukça zorlar bir hale gelmektedir. Her ne kadar CHP ve onun uygulamalarını eleştirir bir yöntem ile iktidara gelmiş olsalar dahi CHP döneminden kalma tüm antidemokratik uygulamaların nimetlerinden faydalanma noktasında hareket etmişlerdir. Bu durum hükümet üyelerini eleştirmenin ispata gerek bile olmadan cezaevi yolunu açması gibi uygulamalar vasıtası ile tepe noktasına ulaşmıştır.²⁷³

1960 darbesi Türkiye siyasi hayatı içerisinde yer alan önemli kırılma noktalarından biridir. 27 Mayıs kimi çevrelerce 'ihtilal' kimi çevrelerce 'katil bir darbe' olarak adlandırılmaktadır. Cumhuriyetin kurucu kadroları, 1924 Anayasası ile birlikte askerlerin siyasi arenadan çekilmeleri ve siyasetin seçilmişler eliyle yürütülmesi konusunda bir irade beyanı ortaya koymuşlardı. Çünkü özellikle askeri gücü elinde bulunduranların siyasete müdahale edebilme riskini ve sonuçlarını iyi değerlendirmiş, öngörmüş ve bunun önüne geçebilmek için gerekli önlemi almak adına bir girişim olarak bu adımı atmışlardır. Ancak 1960 askeri darbesine giden süreç içerisinde hem iktidarın hem muhalefetin abartılı tutum ve uygulamaları, çok partili siyasi hayatı benimseyememiş olmaları neticesinde ortaya çıkmış. Özellik Yassıada sürecinde Türkiye'nin siyasi hafızası açısından oldukça kötü hatıralar bırakan bir süreci ortaya koymuştur.²⁷⁴

Toplum DP nezdinde belirli bir toplumsal reform ve rehabilitasyon taleplerini dile getirmiştir. Bu nedenle DP seçimlerde yoğun bir halk kitlesine ulaşabilmiş ve destek alabilmiştir. Özellikle CHP'nin Atatürk sonrasındaki 'Milli Şef' dönemi uygulamaları ve din konusundaki yaklaşımı halkta rahatsızlık meydana getirmiştir. Bir süre sonra CHP yöneticileri bu durumu fark etmiş ve toplumun rahatsızlıklarını gidermeye çalışmış olsa dahi bu konuda başarılı olamamıştır. Bu konuda atılan ilk adım 1941 yılında ortaya çıkmıştır. Devletin özellikle II. Dünya Savaşı'na girme ihtimalinin ortaya çıkması gerçeğini de göz önünde bulundurarak silahlı kuvvetlerin içerisine askeri vaizlerin girmesine izin verilmiştir.²⁷⁵ Yapılan tutum değişikliği bu uygulama ile kalmamış ve II. Dünya Savaşı'nın son bulmasının ardından da devam etmiştir. 27 Ocak 1947 tarihinde okul dışında din eğitimine izin verilmiştir. 1948 yılında Hac

²⁷³ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 136

²⁷⁴ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 152

²⁷⁵ Doğan Duman, *Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık*, 1. Baskı, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1997, s. 26

vazifesini yerine getirecek olanlara devlet tarafından mali destek verilmesine karar verilmiştir. 1949 yılında din derslerinin seçmeli olarak okul müfredatlarına girmesi kabul edilmiş, yine aynı yıl Ankara'da İlahiyat Fakültesi'nin kurulmasına karar verilmiştir. 1950 yılında ise bu adımlar devam etmiş ve günümüzün de önemli bir tartışma konusu olan ve özellikle 28 Şubat sürecinin temel aktörü konumunda kabul edebileceğimiz İmam - Hatip Okullarının açılmasına karar verilmiştir.²⁷⁶ Tüm bu gelişmelerin yanında CHP'nin dini konulardaki diğer tutumlarında da değişiklik olmuş bu doğrultuda radyoda dini sohbet yayınlarının yapılması, Türkçe Kuran-ı Kerim noktasındaki fikir değişikliği gibi gelişmeler yaşanmıştır. Bu durum CHP'nin toplumda bir 'dinselleştirme politikası' yönettiğine ve hatta bu politikanın belirli çizgilerde Atatürk Devrimi ile çeliştiğine işaret edilmektedir.²⁷⁷ CHP ve onun döneminde yetişmiş olan bürokratik elitin bu dönemden sonraki yıllarda da dine karşı bakış açılarındaki bu yumuşama devam etmiştir. 27 Mayıs yönetiminin uygulamalarına baktığımızda bu süreci rahatlıkla görebilmekteyiz. 27 Mayıs yönetimi İslam'a karşı ılımlı bir bakış açısı ile yaklaşmış ancak DP döneminde yapıldığı şekilde dinin siyasi malzeme yapılması ve bunun üzerinden siyasi rant sağlanması noktasında net bir tavır almıştır.²⁷⁸ 1960'lı yıllarda İmam - Hatip okullarının sayısında artış yaşanmış ve bu durum İslami kesimin güçlenmesi noktasında önemli kazanım haline gelmiştir.²⁷⁹ İslami Hareketin içerisinde özellikle toplumsal dayanışma olgusunun yoğun olarak uygulanması sağlayan ve geniş halk kitlelerine ulaşmasını sağlayan en önemli olgu sivil toplum örgütleri ve özelde ifade edersek dernekler ve vakıflar olmuştur. Geçmiş dönemden beri İslami kesim bu süreçleri ve kurumları oldukça başarılı bir biçimde yönetmiş ve özellikle ilgili kitlenin maddi anlamda ayakta durabilmesi ve faaliyet gerçekleştirebilmesi noktasında önemli bir kaynak sağlamıştır. 1960'lı yıllar bu süreçlerinde hızlandığı ve İslami kesimin dernekleşme ve vakıflaşma süreçlerinin oldukça yoğunlaştığı bir dönemdir. İslami hareketin toplumsal örgütlenme kolaylığı bulması ve bu durumun egemen güçler tarafından engellenmemesi, İslami kesimin hızlı bir biçimde daha geniş kitlelere ulaşmasına ve daha geniş kitleler aracılığı ile örgütlenmesine vesile olmuştur. Netice itibari ile 'Milli Görüş' çizgisinin lideri ve Türkiye siyasi hayatının önemli bir figürü olan Necmettin Erbakan liderliğinde partileşme süreci ortaya çıktı ve 1970 yılında Milli Nizam Partisi (MNP) siyaset arenasında sahne almaya başladı. Bu partileşme ve

²⁷⁶ Hürriyet Konyar, Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde, CHP'nin Laiklik Politikasındaki Değişim, *Tarih ve Toplum Dergisi*, Sayı: 125, 1995, s. 295

²⁷⁷ Tekin Şeker, Demokrat Parti Dönemi Din Politikaları (1950-1954), Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Kütahya, 2006, s. 80, (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**)

²⁷⁸ Duman, *a.g.e.*, s. 54

²⁷⁹ Jacob M. Landau, *Türkiye'de Sağ ve Sol Akımlar*, Turhan Kitabevi, Çeviren: Erdinç BAYKAL, 2. Baskı, Ankara, 1979, s. 250-251

siyasi katılım süreci içerisinde bulunma hareketi günümüzde Ak Parti iktidarına giden sürecin yakın dönem Türkiye siyasi hayatı içerisinde başlangıcı olarak kabul edilir.

DP'nin 1960 yılında yaşanan darbenin ardından bir nevi mirasçısı konumunda karşımıza çıkan Adalet Partisi (AP), liberalizm kanadında ortaya çıkmış bir siyasi hareket olarak kabul edilmektedir.²⁸⁰ AP, DP'nin 1946 – 1950 yılları arasında yakalamış olduğu toplumsal mutabakat aktörü olma şansını tekrar yakalamıştır.

Türkiye, geçmiş seçim dönemlerinde de yaşanmış olan temsil problemi ve toplumsal baskıyı kırmak adına geniş yelpazede demokratik temsil şansını bir kez uyguladığı seçim sistemi olan 'milli bakiye' sistemi ile aşmış ve bu sayede 1965 seçimlerinde Türkiye İşçi Partisi ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi gibi az oy oranına sahip partiler TBMM'de temsil şansı bulabilmişlerdir.²⁸¹ Bu sistem temsilde adaleti sağlama konusunda ve milli iradenin daha geniş yelpazede meclise yansımaları noktasında önemli bir adım olarak gözükmek ile birlikte hükümet kurulması ve siyasi istikrarsızlık noktasında eleştirilmektedir.

1961 Anayasası siyasi hayatımıza Anayasa Mahkemesi'ni sokmuştur. Anayasa mahkemesi siyasilerin hareketlerinin anayasaya uygunluk bakımından denetleyen bir siyaset üstü kurum olarak karşımıza çıkarılmıştır. Ancak 1980 yıllara yaklaşıldığında Münci Kapani'nin şu değerlendirmesi Anayasa Mahkemesinin kuruluş amacının dışına çıktığını ve siyaset üzerinde bir vesayet oluşturmaya başladığının sinyallerini vermektedir.²⁸²

'Hâkimler, şayet sadece anayasanın ve kanunların lafzına ve ruhuna açıkça aykırı olan kanun ve idari işlemleri iptal etmekle yetinmeyip, yasama organının ve icranın siyasi takdir yetkisine de etki etmeye kalkar, kanun karşısında müsavat ve içtihat istikrarı prensiplerini ihlal ederse toplumda tepkiler doğar ve sonunda mutlaka yargı denetimi müessesesi zarar görür.'

Berzeg, ilgili değerlendirme üzerine o dönem için Türk demokrasisinin bu durumu uzun süre kaldıramayacağını belirtmiştir.

1971 askeri darbesi siyasi partileri kapatmamıştır. Ancak toplumda yüksek bir terör dalgasının olduğu dönemde meşruiyet zeminini bu temel üzerine oturtmaya çalışmıştır. Özellikle Başbakan Yardımcısı'nın yeni ceza kanununun geriye dönük uygulanacağına dair açıklamaları toplumsal çatışma noktasında tabiri caiz ise ateşe benzin dökmek gibi algılanmıştır. Dönem muhalefeti, CHP içerisinde İsmet İnönü

²⁸⁰ Berzeg, *a.g.e.*, s. 46-47

²⁸¹ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 146

²⁸² Berzeg, *a.g.e.*, s. 175

iktidarına başkaldıran ve darbeye destek veren siyasilere karşı hareket eden Bülent Ecevit etrafında toplanma eğilimi göstermiştir. Ancak bu durumda siyasi istikrarsızlığın önüne geçememiş ve Türkiye bu süreç içerisinde 1980 askeri darbesine doğru ilerlemiştir.²⁸³

Türkiye’de sağ ya da sol kesimde birçok düşünür, DP’nin iktidara gelmesini halkın bürokrasiye karşı bir duruşu olarak adlandırmaktadır. Bu durumun halkın özellikle bürokrasinin halka yukardan bakan anlayışı ve halkı ezen uygulamaları, tepeden inme bir kültür ve millet dayatması neticesinde bir tepkisi olarak ortaya çıktığı savunulmuştur. Özellikle bürokrasinin kendisini devletin gerçek sahibi kabul etmesi ve taşrada yaşayan halkı devletin sahipliğine ortak etmemeleri ve isteklerini göz ardı etmeleri sonucunda bu süreç daha da keskin bir hal almıştır. Bu duruma örnek olarak sağ kesimin önemli kalemlerinden Ahmet Kabaklı’yı ve Marksist, sosyalist sol kanat temsilcisi Yaşar Kemal’i verebiliriz.²⁸⁴ Kendisini ‘ortanın solunda’ olarak konumlandıran Turan Güneş, DP dönemine ilişkin olarak şu tahlili yapmaktadır ve bu tahlil belki DP’nin analizi noktasında gerçeğe en yakın tahlil olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir kesim DP’nin Türkiye’ye demokrasi getirdiğini savunurken bir kesim ise DP’nin baskıcı bir yönetim tarzının olduğunu savunmaktadır. Bu duruma ilişkin olarak Güneş şu ifadelerle tahlil yapmaktadır:

‘Demokrat Parti’nin özgürlükçü dünya görüşü halk için geçerliydi. Halka özgürlük getirirken aydınlara ve seçkinlere karşı ise aynı oranda özgürlükçü davranmamıştır. Bu dönemde aydınlar baskı altına girerken büyük seçmen kitlelerini kapsayan grup ise özgürlüğe kavuşmaktadır.’

ANAP, 1980 askeri darbesinin ardından siyasi yasakların yaşandığı bir dönemde ekonomik olarak liberalleşmenin temel aktörü olan ve 24 Ocak kararlarının mimarı olan Turgut Özal önderliğinde siyaset sahnesine çıkmıştır. Siyasi yasak dönemine denk gelmesi ANAP’ın 4 eğilim söylemini ortaya koymuş ve birçok siyasal görüşün Turgut Özal’ın kişilik yapısı nedeniyle ve alternatifin bulunmaması noktasında ANAP’ın etrafında toplanmasına katkı sağlamıştır. ANAP, DP ve AP’nin devamı olarak da değerlendirilebilmektedir. Ancak tam olarak ideolojik yönünü açıklamak oldukça güçtür. Çünkü bahsettiğimiz gibi lideri Özal’ın liberal eğilimli icraatları bulunmakla birlikte geçiş dönemi iktidarı yaşaması nedeniyle totaliter-sağ eğilimli bir grubu da bünyesinde barındırmaktadır. 1986 yılında Milliyet Gazetesi’nde

²⁸³ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 153-154

²⁸⁴ Berzeg, **a.g.e.**, s. 213-216

ANAP'ın üst düzey yönetiminde yer alan ve partinin fikri hayatını etkileme kapasitesine sahip bir yöneticinin kaleme aldığı yazıda şu ifadeler kullanılmaktadır:

'Milli devlet, fertlerin temel kimliğinin vatandaşlık olarak belli ettiği dini, mezhebi, etnik folklorun üstünde milli şuurun birleştiği toplumların, yani sosyolojik manada milletin devletidir.'

Bu ifadeler Berzeg tarafından demokratik olmayan bir korporasyonculuk, toplum üzerinde baskı ve tehdit unsuru olarak değerlendirilmektedir.²⁸⁵

Bu noktada özellikle siyasi yasakların ortadan kalkmasının ardından sağ kesimde bulunan partilerin bir kısmı merkez olduklarını iddia etmiş olsalar dahi faşist eğilimler besleyebilmek ile birlikte dönem içerisinde 'Milli Görüş' çizgisinin temsilcisi RP liberalizme yakın bir noktada durmaktadır.²⁸⁶

RP'nin liberal çizgiye yaklaşması ve devamında ortaya çıkan partilerin ve günümüzde 'Milli Görüş' çizgisinde doğmuş olan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin liberalizm ile yan yana değerlendirilmesi liberalizm - İslamiyet bir arada yürür mü? tartışmasını ortaya çıkarmıştır. Özellikle bu konuda liberalizm ile İslamiyet'in insan hakları anlayışı bakımında bakış açısının birbiri ile çeliştiğini düşünenler oldukça yanılmaktadır. Liberalizmin insanın maddi ve manevi varlığına yönelik olarak ortaya koyduğu yüceltici tutum İslamiyet'te tam manasıyla karşılık bulmaktadır. Bu noktada Kazım Berzeg bu görüşü savunmak ile birlikte muhafazakâr dünya görüşüne sahip Mehmet Akif Ersoy'un insan üzerine dile getirdiklerini örnek vermektedir:²⁸⁷

' Haberdar olmamışsın kendi zatından da hala sen

Muhakkar (hakir görülen) bir vücudum! dersin ey insan, fakat bilsen

Senin mahiyetinin hatta meleklerden de ulvidir

Avalim (alemler) sende pinhadır (gizlidir), cihanlar sende matvidir (toplanmıştır)

Mehmet Akif'in insanın manevi şahsiyetinin İslam tarafından yüceltilmesi ne yönelik ortaya koyduğu mısraların yanında insanın maddi durumuna ilişkin olarak da İslam ile liberalizmin uygulamaları arasında benzerlikler mevcuttur. İslam inancına göre insan hür iradenin taşıyıcısı ve 'irade-i cüzziye' sahibidir. İslam dininde insanlar yalnızca Allah'a karşı sorumludur ve İslam dini zorlamayı kesinlikle kabul etmez. İslam dininin bu yönü Berzeg tarafından liberalizmin hürriyetçilik anlayışı ile doğru orantılı

²⁸⁵ Berzeg, **a.g.e.**, s. 143-144

²⁸⁶ Berzeg, **a.g.e.**, s. 47

²⁸⁷ Berzeg, **a.g.e.**, s. 62-63

olarak değerlendirilmiştir. İslam inancında var olan 'kul hakkı' anlayışı da yine liberalizm ilkeleri ile bağdaştırılmaktadır. Kul hakkı, kula zulüm etmemeyi gerekli kılar ve bu noktada zulüm edilmeyecek olan kişilerin Müslüman olma şartı yoktur ve herhangi bir toplumsal sınıf ayrımı gözetmeden tüm insanlar için uygulanması istenmektedir. Yine Berzeg, liberalizmde bulunan mülk edinme serbestisi ve piyasa ekonomisi kavramlarının İslam dini içerisinde bulunduğundan bahsetmektedir. İslam dini mülk edinmeyi yasaklamaz ve mirası yani mülkün devrini helal kılar. İslam Müslümanı çalışmaya, kazanmaya ve varlık sahibi olmaya teşvik eder. İslam inancı doğrultusunda 'çalışmakta bir ibadet' olarak görünmenin yanında 'rızkın onda dokuzu ticarettedir' anlayışı hâkimdir.²⁸⁸ İslam inancında ruhban sınıfı bulunmamakta ve kural - kanun önünde herkes eşit kabul edilmektedir. Bu durum liberalizmin eşitlik ilkesi oldukça uyumlu bir biçimde yorumlanmaktadır. Kur'an'da yönetim 'şura-meclis' esasına göre verilmektedir. Hazreti Muhammed ve Dört Halife devrinin doğrudan demokrasi şeklinde yönetime örnek olarak gösterilebileceği söylenmektedir. İslam inancının istibdata karşı olduğunu Berzeg yine Mehmet Akif'in mısraları ile ortaya koymaktadır:²⁸⁹

'Yıkıldın gittin amma ey mülevves (kirli) devr-i istibdat

Bıraktın milletin kalbinde çıkmaz bir mülevves yad (hatıra)'

Liberalizmin İslam inancı ile bağdaştığı bir diğer nokta ise liberalizm insanların Allah'a kul olmasına karışmaz aksine İslam dininin emrettiği şekilde kula kul olmanın karşısında yer almaktadır.

Emre Kongar, Türkiye'de eski zamanlardan beri 'devletçi seçkinler' ile 'gelenekçi liberaller' çatışması ve iktidar kavgasının var olduğunu söyler.²⁹⁰ Berzeg ise bu değerlendirmenin yanlış olduğundan bahsetmektedir. Berzeg, bu kavganın yaklaşık 600 yıllık bir geleneği olan ve Osmanlı Devleti'nden miras kalan bir kapıkulu ve reayanın iktidar kavgası olduğundan bahsetmektedir. Kapıkulu kesimi, günümüzde aydın - bürokrat kesim olarak karşımıza çıkmakta ve iktidarını kaybetmemek için direnmektedir ve kendisini devletin asıl sahibi ve karar alma mekanizmasının asıl aktörleri olarak görmektedir. Ancak zaman içerisinde reaya yani üretici halk ve çoğunluğu oluşturan toplum kesimi iktidara ortak olmaya başlamıştır. Bu durumun ilk kırılma noktası Adnan Menderes'in Başbakan olduğu DP iktidarındır. Çünkü Menderes reaya sınıfından gelmektedir. Zengin ya da fakir olmasının bir önemi olmayan

²⁸⁸ Berzeg, *a.g.e.*, s. 63

²⁸⁹ Berzeg, *a.g.e.*, s. 63

²⁹⁰ Emre Kongar, *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1978, s. 72

'aristokrasi' sınıfının dışından gelen siyasi bir figürdür. Eski Başbakanlardan Recep Peker Türk devletçiliğinin Marksizm karşıtı olduğu gibi liberalizm karşıtı da olduğunu söyler ve devletin ekonomik olarak özel sektöre yön verme amacı olduğunu ve yapılacak işlerin belirlenmesi noktasında asıl söz sahibi olma geleneğini her zaman koruduğunu belirtmektedir.²⁹¹ Bu durum toplum içerisinde bu devletçilik anlayışına yandaş bir kesim üretti. Ki iktidar yandaş olma hadisesi günümüzde de güncelliğini koruyan ve hem iktidar hem muhalefet kanadı tarafından karşılıklı bir suçlama aracı olarak kullanılmaktadır. Bu yandaş kesim olarak adlandırılan kesimler, devlet eliyle zengin olan sınıflardır ve bu sınıflar devlet nimetlerinden yararlanmak adına bürokrasi ile oldukça yakın ilişkiler geliştirmekten kaçınmamışlardır. Türk özel sektörü ve kapitalisti de bu şekilde Türk tipi devletçiliğin bir sonucu olarak güdümlü kapitalistler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ahmet Hamdi Başar anılarında bahsettiği bir konuşmada özellikle bu reaya - kapıkulu çekişmesinin açıkça var olduğunu ve toplumsal sınıf olarak nasıl sahiplenildiğini ortaya koymaktadır. 1950 yılında Başar kapıkulu zihniyetini kaldırmak gerektiğinden bahsederken CHP'nin tek parti döneminin son Başbakanı Şemsettin Günaltay, bu durumda rahatsızlık duymuş ve kapıkulunun tarihimiz içerisinde şerefli bir sınıf olduğu ve eski devlet adamlarının bu sınıf içerisinde bulunmaktan gurur duyduklarında bahsetmiştir.²⁹²

Devletçilik olgusu her zaman kötü sonuçlar doğurmamış aslında doğru yönlendirebilse liberalizme geçiş noktasında önemli bir fırsat olarak karşımıza çıkma ihtimali mümkün gözükmemektedir. Bu duruma örnek olarak, 1960'lı yıllarda Batı Almanlar, Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu (MKE) üretimi olan silah ve teçhizatlardan 700 milyon Marklık sipariş vermiş ancak sipariş yerine getirilememiş ve belki büyük bir sanayileşme hamlesi başlamadan bitmesi gösterilebilir.²⁹³ Devlet eliyle yapılmak istenen bu sanayileşme hamlesi devamı doğru biçimde getirilebilse zamanla güçlenen özel sektörün ve sermayenin katkısı ile önemli bir siyasi ve ekonomik aktör haline gelebilecek potansiyele sahip olduğunu göstermektedir.

Bürokrat kesim olarak adlandırılan grup, Cumhuriyet tarihi boyunca birçok kez iktidarı ele geçirme girişimlerinde bulunmuş daha doğrusu elinde olan gücü paylaşmama konusunda direnç göstermiştir. DP iktidarı zamanında özellikle 1954 yılından sonra tekrar etkili olmaya başlayan bürokratlar, AP iktidarı döneminde de 1965 yılında seçimle kaybettiği iktidarını 1970 yılında Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) eli ile yeniden ele almaya başlamışlardır.

²⁹¹ Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974, s. 152-153

²⁹² Bora, *a.g.e.*, 138

²⁹³ Berzeg, *a.g.e.*, s. 241

1980 sonrasında Türkiye, özellikle dünyada bir akım haline gelen neo - liberalizm akımının etkisine girmiştir. Bu noktada 'yeni sağın'²⁹⁴ etkisi altına girmeye başlayan siyasal sistemler ve toplumların yansıması Türkiye'de de oluşmaya başlamıştır.²⁹⁵

ANAP ve lideri Özal yeni dönemin en önemli aktörlerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. DP ile Ak Parti arasında tabir yerindeyse tam bir köprü görevi görmüş, ideolojik ve toplumsal olarak DP'yi Ak Parti'ye taşımıştır. Bu dönem de liberal akımların etkisi ile âdem-i merkeziyetçilik ve İslami siyaset etkin rol oynamaya başlamıştır. Bu durum bazı kesimler tarafından eleştiri konusu haline getirilmiş ve hatta bir adım ötesine geçilerek 1980 darbesinin İslam'ın siyaset arasında güçlendirilmesi için yapıldığını öne sürmüştür.²⁹⁶

Türkiye modernleşme süreci devlet eliyle ortaya konulmuş özellikle asker - sivil bürokrasinin bu dönüşüm sürecinde oldukça etkili bir rolü olmuştur. Devlet, kendi ilkeleri doğrultusunda bir bürokrasi sınıfı oluşturmuş ve yetiştirmiş ve bunun destekçisi konumundaki siyasi partiler ve sivil toplum örgütleri vasıtası ile modernleşme süreci tepeden halka doğru uygulamıştır. Bu bürokrat sınıf için şu şekilde bir çerçeve çizilmektedir:²⁹⁷ Sünni ağırlıklı, pozitivist bir yaklaşım ile kendisini adlandıran ve dine mesafeli bir sınıf. Bir diğer önemli nokta ise Türkiye Modernleşmesi daha önce bahsettiğimiz şekilde nizam-ı âlemci yani âdem-i merkeziyetçilikten uzak bir yapıdır. Bu durum liberal düşünce ve İslami düşünce başta olmak üzere birey temelli olarak konulara yaklaşan ve devletin resmi ideolojisi dışında düşünce sistemlerine sahip olan kitleleri tasfiye etme ve sistemin dışına itme doğrultusunda hareket etmiştir.

²⁹⁴ Yeni Sağ: Muhafazarlık ideolojisinin güncellenmiş bir versiyonu olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyal ve siyasal açıdan muhafazakarlığı savunurken, iktisadi anlamda serbest piyasayı ve özelleştirmeyi savunan güncellenmiş merkez sağ düşünce yapısıdır.

²⁹⁵ Teazis, **a.g.e.**, s. 18

²⁹⁶ Cüneyt Arcayürek, 12 Eylülle gelen İslamcı Patlama: Askeri Darbede sonra İmam Hatip okulları ve dinci yayınlar çoğaldı, **Cumhuriyet Gazetesi**, 23.03.1990, s. 6

²⁹⁷ Burhanettin Duran, Cumhuriyet Dönemi İslamcılığı: İdeolojik Konumları, Dönüşümleri ve Evreleri, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, 1. Baskı, İletişim Yayınları, Cilt: 6, İstanbul, 2004, s. 130

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE SİYASETİNDE ADALET VE KALKINMA PARTİSİ

Ak Parti, Türkiye siyaseti içerisinde oldukça önemli aktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Yaklaşık 100 yıllık Cumhuriyet tarihi içerisinde genellikle rejim düşmanı olarak nitelendirilen kesimlerin, iktidara gelip ve Cumhuriyet'in ömrünün yaklaşık 1/5'ini tek başına iktidar olarak geçirmesi sürecinin baş aktörü konumundadır. Siyasi iktidarının yanında mücadele etmek zorunda kaldığı kültürel iktidar alanı ile birlikte oldukça yoğun bir süreç içerisinde karşımıza çıkmaktadır. Milli Görüş'ten evrilme süreci iktidar gücünü kullanması, kendi içinde dönüşümü, partiden kopuşlar ve özellikle dönem dönem otoriterleşme eğilimleri eleştirisi önemli başlıklar ve değerlendirme alanları olarak karşımıza çıkmaktadır. Ak Parti, kuruluş aşamasında lideri müesses nizam tarafından sakıncalı görülmüş ve yasaklı hale getirilmiş bir hareket olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumun ardından 367 krizi olarak adlandırılan bir hukuki zorlamayı, müesses nizamın 28 Şubat'a benzer darbe girişimini, bir kapatma davası, en büyük sivil protesto eylemlerinden birisi olan Gezi Parkı eylemlerini ve en önemli toplumsal - siyasal müttefiklerinden birisi olan İslami kesimin içerisinde gelmiş Gülençi yapılanma eliyle kendisine yönelik hukuk operasyonlarını ve ardından gelen kanlı darbe girişimini yaşamıştır. Tüm bu süreçlerin yanında özellikle AB'nin Ak Parti'ye yönelik olarak yapılan hukuk müdahaleleri konusunda Parti'yi yalnız bırakması ve ABD'nin başından itibaren iktidara yönelik ikircikli tutumu ve özellikle bölgedeki Kürdistan İşçi Partisi (PKK) terör örgütü ve uzantılarına yönelik olarak verdiği destek Ak Parti'yi içe kapanma konusuna itmiştir. Tüm bu yaşananlar Türkiye siyasi hayatının önemli aktörlerinden birisi olan ve etkileri nedeniyle uzunca bir süre canlılığını koruyacak olan Ak Parti'nin incelenmesi konusunu önemli hale getirmektedir.

Bu bölümde Ak Parti'nin; siyasi iktidarına giden sürecin arka planı, siyasi geçmişi, felsefi ve siyasi kimliği ve dönemlerine genel bir bakış adlarıyla tanıtılması ve incelenmesi sağlanmaya çalışılmıştır. 2.1 numaralı bölümde 28 Şubat süreci, Ak Parti'nin iktidara gelmesini sağlayan etkenler incelenmiş, 2.2 numaralı bölümde Ak Partini öncülü konumundaki MNP, Milli Selamet Partisi (MSP), RP gibi partilerin etkisiyle Ak Parti'ye giden süreç anlatılmış, 2.3 numaralı bölümde İslamcılık, İslam/demokrasi ilişkisi, İslamcılığın muhalefet boyutu gibi kavramlar üzerinden durulmuş ve son bölüm olan 2.4 numaralı bölümde ise Ak Parti'nin müesses nizam ile karşı karşıya geldiği ve kriz olarak nitelendirilen dönemselliği Ak Parti'nin politikalarında neden olduğu değişiklikler çerçevesinde ele alınmıştır.

2.1. Adalet ve Kalkınma Partisi İktidarına Giden Sürecin Arka Planı

Ak Parti ve öncülü olan Milli Görüş çizgisini iktidara taşıyan süreç şüphesiz olarak Cumhurbaşkanı ve Ak Parti Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın da vurgu yaptığı 'sessiz yığınların sesi' olma hedefi ve vurgusudur. Sürekli olarak yasaklı hale getirilen, merkezden uzak tutulmak istenen, maddi ve manevi olarak ülkenin nimetlerinden faydalandırılmayan ve sayısal olarak çoğunluğu oluşturan bu "muhafazakâr Anadolu insanının mağdur edilene sahip çıkma mücadelesi" olarak karşımıza çıkmaktadır. Benzer bir söylem Erbakan tarafından uzun yıllar dile getirilmiş ve Erbakan'ı iktidara taşıyan söylemde 'Adil Düzen' vurgusu olmuştur. Ak Parti'nin iktidara gelmesi ve uzun süre tek başına iktidarını devam ettirmesi bir devrim olarak nitelendirilmektedir ve Ak Parti'nin çok büyük bir değişim gerçekleştirdiğinin altı çizilmektedir. Ancak aslına bakılması gerekirse bu sessiz devrimin nedeni değil sonucu olarak Ak Parti karşımıza çıkmaktadır.²⁹⁸

İslami Hareket Milli Görüş kimliği altında birkaç kez koalisyon ortağı olarak da olsa iktidara ulaşma ve toplumsal süreçlerde söz alma mücadelesi içerisine girmiş ve bu fırsatı yakalamıştır. Ancak tarihsel süreç içerisinde bu fırsatlar bir şekilde engellenmiş ve iktidar mücadelesi başarıya ulaşamamıştır. Bu süreçler toplumsal temsil manasında ve halkın tepkisel duruşu noktasında bir birikim meydana getirmiş ve toplumsal dalga süreci yaratarak Ak Parti'nin iktidar sürecine uzanması ile doruk noktasına ulaşmıştır.

Ak Parti, 14 Ağustos 2001 tarihinde kurulmuş ve lideri Recep Tayyip Erdoğan'ın da belirttiği gibi 'muhafazakâr demokrat' bir parti olarak kurulduğu tarihte Türkiye Siyasal hayatının 39. Partisi olarak siyasal yaşamdaki yerini almıştır. Girmiş olduğu ilk genel seçimde oyların %34'ünü almış tek başına iktidar olmuş ancak bunun yanında en önemli nokta 550 milletvekili meclisin %66'sına hâkim olarak 363 milletvekili ile anayasayı tek başına değiştirecek bir yasama gücüne ulaşmıştır.²⁹⁹

Ak Parti'nin iktidara gelme sürecinin başarı ile sonuçlandığı dönemi kuruluş tarihi olan 14 Ağustos 2001 ile iktidara geldiği 3 Kasım 2002 seçimleri arasındaki döneme ve ilgili dönemdeki propaganda sürecine sıkıştırmak ya da değerlendirmek oldukça yüzeysel bir bakış açısı olacak ve doğru analiz imkânı vermeyecektir. Ak

²⁹⁸ M. Hakan Yavuz, Giriş: Türkiye'de İslami Hareketin Dönüşümünde Yeni Burjuvazinin Rolü, Editör: Hakan Yavuz, *Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, Kitap Yayınevi, 1. Basım, İstanbul, 2010, s. 7

²⁹⁹ Yalçın Akdoğan, Muhafazakar – Demokrat Siyasal Kimliğin Önemi ve Siyasal İslamcılıktan Farkı, Editör: Hakan Yavuz, *Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, Kitap Yayınevi, 1. Basım, İstanbul, 2010, s. 59

Parti'ye iktidarı getiren süreç Milli Görüş ve lideri Erbakan'ın uzun yıllar süren mücadelesinin yanında İslami düşüncenin süreç içerisinde biriktirmiş olduğu insan, bilgi ve siyaset yapma becerileridir. Ancak her ne kadar bu bir süreç ya da dönemsel gelişmeler ile ifade ediliyor olsa da Ak Parti hareketinin lideri Recep Tayyip Erdoğan'ın kişiliği ve siyasi liderliği bu noktada önemli bir rol oynamaktadır. Cumhuriyet'in kuruluşundan 80 yıl sonra çoğunluğu 50'li yaşlarda Cumhuriyet çocuğu, Cumhuriyet okullarında okumuş ve o kültür ile yetişmiş gençler olarak nitelendirilecek İslamcı bir oluşum mutlak bir sandık ve meclis üstünlüğü ile iktidarı ele almıştır.³⁰⁰

İslami kesim siyasi iktidar mücadelesi vermenin yanında ciddi bir toplumsal ve kültürel iktidar mücadelesi içerisine de girmiştir. Bu noktada RP ve Ak Parti ile siyasi iktidara ulaşırken bu nasıl bir günde ortaya çıkmamış ise kültürel ve toplumsal olarak iktidar olma süreci de uzun mücadeleler sonucunda ortaya konabilmiştir. Bu noktada özellikle Batılı tarzın Türkiye'nin hâkim kültürel kodları haline gelmesi İslamcı muhafazakâr kesimi oldukça rahatsız etmekte ve toplum nezdinde kendi yaşam tarzlarının canlı kalmasını ve diğer kesimler için güçlü bir alternatif olmasını sağlamaya çalışmaktadır. Ak Parti ve kadroları iktidarı ellerinde tutmanın kültürel ve toplumsal olarak iktidarda kalmaktan geçtiğinin farkındaydılar. Bu noktada özellikle toplumu yönlendirme adına edebiyat, ideolojiler ve görüşler arasında bir rekabet ve hâkimiyet alanı olarak ortaya çıkmıştır.³⁰¹ 1980'lerden başlayan İslami romancılık serüveni, İslami siyaset ile benzer bir kulvarda ilerleme kat etmiştir. Hidayet romanları olarak adlandırılan daha katı ve sert bir tarzda yazılmış olan 1980'li yıllara ait İslami romanlarda bile 'modern toplum' tümüyle reddedilmemiş aksine İslami hassasiyeti bulunan karakterlerin modern toplum içerisinde var olma arzusu ortaya konulmuştur. Modern kabul edilen olguların İslam ile çelişmeyenlerinin İslami yorumu yapılarak bu kavramlar ile yola devam edilmesi ön görülmüştür.³⁰² İslamcı edebiyatın sert olmasının bir nedeni de özellikle Cumhuriyet döneminin ilk zamanlarında ortaya konulan çizgidir. Devrimin gerçekleşmesinin ardından siyasi iktidarın toplumsal ve kültürel iktidar ile pekiştirilmesi düşüncesi kapsamında diğer olarak görülen akımlar edebiyat üzerinde de yıpratılmış ve rekabet edilmiştir. Osmanlı Sarayı'na ait divan edebiyatının terkedilmesi, dini kişiliklerin düşman ile işbirliği yapan, düzenbaz karakterler olarak resmedilmesi ve alaycı bir üslup ile ele alınması bu durumun somut göstergeleri olarak ortaya çıkmaktadır.³⁰³ Ancak bu rekabetten rahatsızlık duyan İslami kesim yazarları da mevcuttur. Özellikle romanın karakter, olgu ve kader

³⁰⁰ Beşir Musa Nafi, *İslamcılık*, Çeviren: Burhanuddin Aldiyai, Yarın Yayınları, İstanbul, 2012, s. 287

³⁰¹ Kenan Çayır, *Türkiye'de İslamcılık ve İslami Edebiyat Toplu Hidayet Söyleminden Yeni Bireysel Müslümanlıklara*, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 24

³⁰² Çayır, *a.g.e.*, s. 9-10

³⁰³ Çayır, *a.g.e.*, s. 27

'yaratma' durumundan dolayı bir nevi şirk olduğu noktasında eleştiri getiren kişiler bulunmaktadır. Cemil Meriç bu noktada romanın özellikle özel hayatı ifşa etmesi nedeniyle inanan toplumların İslami inançları ile ters düştüğünden bahsetmektedir.³⁰⁴ İslami kesimin yazarlarından olan ve İslami siyaset içerisinde aktif rol almış olup Ak Parti milletvekilliği de yapmış olan Mehmet Metiner otobiyografisinde İslami çevrelerin 1980'li yılların çatışmacı ortamında edebiyat ve özellikle roman karşısındaki tutumunun oldukça katı olduğundan ve 'yaratma' eylemi nedeniyle günah ve yalanlarla dolu olduğu inancından bahsetmektedir.³⁰⁵ Romanlar ve edebiyat üzerinden yürütülen bu kültürel iktidar mücadelesinde her iki tarafta ki romancılar da benzer etkileme yöntemlerini kullanmaktadırlar. Kendi görüşlerine taraftar toplamak adına bir kesim köyün dini karakterini kötü ve olumsuz karakter olarak yansıtırken diğer taraf ise özellikle dindar öğretmen vurgusu ile İslami medenileşme süreçlerini somutlaştırmaya çalışmaktadır. Bu akımın yazarlarından Şerife Katırcı Turhal 'Müslüman Kadının Adı Var' adlı romanın İslami kesimin modernlikle birlikte var olduğundan ve ilim ile çatışmadığından bahsetmektedir. Hatta bu durumu bir adım daha ileriye taşır ve özellikle kadın üzerinden örtünmenin farz olduğu ve ilim yapmanın da farz olduğu ve bu ikisinin bir arada yürütülmesinin ise cihat olduğundan bahsetmektedir.³⁰⁶ İslami romanlar ve özellikle hidayet romanları olarak adlandırılan romanlar Batıcı modernleşmenin ortaya çıkarttığı mutsuz insanı İslami karakterler ile mutluluğa yani hidayete kavuşturmaktadırlar. İslami kesimin sorunları ve mücadeleleri olan başörtüsü, katı laiklik anlayışı ve kimlik mücadelesi gibi başlıklar romanlarda ele alınmaktadır. 1980'li yılların hidayet romanları, İslami kimlikli şahsiyetleri kusursuz olarak tasvir etmektedirler. İslami kimliğin karşısındaki karakterler oldukça pasif ve kendi görüşlerini açıklama noktasında tutuk karakterler olarak sunulmaktadır. Ancak bu durum 1990'lı yıllarda değişmeye başlamış ve değişen toplumsal yapı ile birlikte İslamcı kimliğe ilişkin özeleştiriler yapılmıştır.³⁰⁷ 90'lı yıllar neo-liberalizmde etkisiyle daha bireyselci bir yapıya kavuşmuştur. Bu durum İslami kesimi de etkilemiştir. Özellikle RP'nin iktidara ulaşması ile birlikte artık toplu hareket etme düzeninden bireysel çıkarlar peşinde koşma ve bireysel dünyevi istekler ortaya koyma düzenine geçiş başlamıştır. Bu durum İslami kesimin liberal yorumlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Özellikle çok eşlilik, miras hakkı ve kadın özgürlüğü gibi haklar konusunda geleneksel düşüncenin liberal, seküler bir eşitlik çerçevesi ile yeniden

³⁰⁴ Çayır, *a.g.e.*, s. 29

³⁰⁵ Mehmet Metiner, *Yemyeşil Şeriat Bembeyaz Demokrasi*, Doğan Kitap, İstanbul, 2004, s. 140

³⁰⁶ Şerife Katırcı, *Müslüman Kadının Adı Var*, Adese Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 78

³⁰⁷ Çayır, *a.g.e.*, s. 163-166

yorumlanması konusunda özellikle İslami kadın kitlesi tarafından ciddi bir dönüşüm talebi ortaya konmuştur.³⁰⁸

RP'nin 1994 yılında yapılan yerel seçimlerde büyük bir sıçrama yaparak İstanbul ve Ankara gibi şehirlerin Büyükşehir Belediye Başkanlıklarını kazanması iktidarı kazanma noktasında önemli bir ışık olarak karşımıza çıkmaktadır. RP'nin özellikle İstanbul'da bu sıçramayı yapabilmesinin nedeni 1985 yılında RP'nin İstanbul İl Başkanı olan Erdoğan'ın, 9 yıl boyunca yapmış olduğu aktif politikadır. Özellikle sadece İslamcı ve Müslüman hassasiyetleri yüksek kesimleri hedef almak yerine hitap edeceği kitleyi daha geniş tutmuş, kadınları siyaset sahasının içerisine dâhil etmiş ve oldukça aktif bir şekilde kadın kollarından yararlanmıştı. Bu durum toplumsal dönüşüm ve RP'nin iktidarının önünü açan en önemli etmenlerden birisi olmuştur.³⁰⁹ RP 1984 yerel seçimlerinde ancak %4,4, 1987 yerel seçimlerinde %7,7 ve 1989 yerel seçimlerinde ise %9,8 oy alabilme başarısı göstermiştir. 1992 yılında yapılan yerel ara seçimlerde RP önemli bir çıkış yakalamış ve özellikle ÖZAL ile DEMİREL arasındaki çekişmeden rahatsız olanlar için alternatif olma gücünü göstermiştir.³¹⁰ Hatta bu seçimin önemli hale gelmesini sağlayan en dikkat çekici konu İstanbul'un yeni ilçesi olan ve Başbakan Demirel'in evinin olduğu Tuzla ilçesindeki seçim sonuçlarıdır. Bu ilçeyi RP'nin adayı kazanmış ve bu durum Demirel açısından hassasiyet oluşturmuş ve RP'ye yüksek oranda oy veren iki mahalle Pendik ilçesine kaydırılmıştır.³¹¹ Hatta bu mahallelerden birisi RP Tuzla Belediye Başkanı İdris Güllüce'nin oturduğu mahalledir. Ancak bu siyaset mühendisliği tutmamış ve 1994 yılındaki seçimlerde RP, Tuzla'yı tekrar kazanmak ile birlikte Pendik ilçesini de kazanmayı başarmıştır.³¹² Erdoğan, benzer bir açılım ve sıçrama sürecine 2001 yılında Ak Parti'nin kuruluşu ile yapmış ve İslami düşüncenin güçlü bir şekilde uzun yıllar iktidarda kalmasını sağlamıştır. 1995 yılında gerçekleştirilen genel seçimler ile birlikte yerelde elde edilen iktidar genelde de etkisini göstermiş ve RP genel seçimlerde %21,38 oy olarak birinci parti konumuna gelmiştir.³¹³ Bu durum Türkiye siyasi hayatı bakımından bir kırılma anı ve dönüm noktası oluşturmuştur. RP bu sonuçların ardından seçimden önce liderinin kendisi ile kesinlikle koalisyon

³⁰⁸ Çayır, *a.g.e.*, s. 171-172

³⁰⁹ Bora, *a.g.e.*, s. 475

³¹⁰ Sina Akşin, Bülent Tanör, Korkut Boratav, *Türkiye Tarihi 5 Bugünkü Türkiye 1980-1995*, 4. Basım, Cem Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 90

³¹¹ Anadolu İktidarın İstanbul Muhalefetin, *Milliyet Gazetesi*, 02.11.1992, Erişim Linki: <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/1992/11/02>, Erişim Tarihi: 18.08.2019

³¹² Ayşen Gür, Demirel'i Yenen Adam, *Hürriyet Gazetesi*, 10.04.2000, Erişim Linki: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/ayzen-gur-demirel-i-yenen-adam-38184486>, Erişim Tarihi: 18.08.2019

³¹³ Teazis, *a.g.e.*, s. 69-70

kurmayacağını katıldığı bir televizyon programında açıklayan Doğru Yol Partisi (DYP) ile koalisyon kurmuştur.

Hükümetin kurulma aşamasında ve RP'nin seçimlerden birinci parti olarak çıkıyor olmasının etkisinin yanında, hükümetin kurulmasının ardından da bu süreç devam etmiş olup RP – DYP (REFAHYOL) hükümeti oldukça zorlu ve çalkantılı bir süreç ile kısa bir süre yoluna devam edebilmiştir.³¹⁴ RP'nin 1994 yerel seçimlerinde yakaladığı %19'luk oy oranı ve devamında 1995 genel seçimlerinde almış olduğu %21,4'lük oy oranı artık ana akım bir parti olarak algılanmasına neden olmuştur. Bu durum özellikle laik - Kemalist bürokrasi tarafından 'irticanın iktidarı olarak algılanmış ve rejimi koruma güdüsüne girilmiştir.³¹⁵ Bu süreç 28 Şubat 1997 tarihinde gerçekleştirilen Milli Güvenlik Kurulu (MGK) ile son bulmuştur. 28 Şubat'ı getiren süreç incelendiğinde belirli olayların sürecin hızlanmasına neden olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar: Taksim'e Camii projesi, medya ile gergin ilişkiler, adli yıl açılış töreninde yaşanan olaylar, Erbakan'ın Libya gezisi, İran Cumhurbaşkanı'nın Türkiye ziyareti, Başbakanlıkta dini kanaat önderlerine verilen iftar yemeği ve basına yansıyan görüntüler ve Kudüs gecesi etkinlikleridir.³¹⁶ Yaşanılan bu gelişmeler toplum içerisinde, özellikle 'laiklik' hassasiyeti yaşayan toplum kesimleri üzerinde rahatsızlık yaratmıştır. Hükümetin uygulamalarına yönelik toplumsal bir tepki olarak 'karanlık için bir dakika aydınlık' eylemleri başlatılmıştır. Bu durumun neticesinde Haziran 1997 tarihinde Erbakan'ın istifası ile RP - DYP hükümeti son bulmuştur. Bu durum RP'nin laikliğe karşı eylemlerin odağı olarak kapatılmasını getirmiş ve Milli Görüş için yeni bir süreç başlatmıştır. 28 Şubat'ın ardından alınan kararlar özellikle 8 yıllık kesintisiz eğitim kararı ile laik eğitim sistemi olarak adlandırılan sistemin güçlendirilmesi ve İmam - Hatip Ortaokullarının kapatılması ile birlikte Erbakan muktedir olma özelliğini kaybetmiş, hukuken Başbakan olsa bile pratikte Başbakan olarak kalmasının mümkün olmadığı ortaya çıkmıştır. Bu nedenle 18 Haziran 1997 tarihinde dönüşümlü Başbakanlık şeklinde hükümet kurma konusunda anlaşmaları hükümet ortağı DYP lideri Tansu Çiller'e hükümetin kurulması görevinin verileceği ümidi ile Erbakan görevinden istifa etmiştir. Ancak Cumhurbaşkanı Demirel, 28 Şubat kararlarının verilmesinin tarafı olanları destekler bir tutum sergileyerek hükümeti kurma yetkisini Çiller yerine ANAP lideri Mesut Yılmaz'a vermiştir. Bu durum Erbakan'ın REFAHYOL hükümetinin devam etmesi ümidini ortadan kaldırmış ve RP tamamen iktidardan uzaklaştırılmıştır. Müesses nizam ki bu sefer bunun içerisine sivil Cumhurbaşkanı

³¹⁴ Teazis, *a.g.e.*, s. 70

³¹⁵ Bora, *a.g.e.*, s. 476

³¹⁶ Nilüfer Öztürk, 28 Şubat'a Giden Yolda Türk Basını, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Bölümü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 52-85

Demirel'de dahil olmuş ve İslamcı RP'nin iktidar ortağı olmasını bile kabullenmemiştir. Demirel'in bu tutumu neticesinde kendi kurduğu ve Başbakanlık yaptığı ve Parti Genel Başkanı iken Cumhurbaşkanı olup Çiller'e devrettiği DYP ve Genel Başkanı ile ters düşmüştür. Bunun üzerine Demirel'in 28 Şubat'ı destekler görüntüsü veren bu kararı DYP içerisinde tepki çekmiştir. Demirel Meclis'te var olan gücünü devam ettirmek adına eski yol arkadaşı Hüsamettin Cindoruk liderliğinde Demokrat Türkiye Partisi'ni (DTP) kurdu muştur.³¹⁷ DTP, DYP içerisindeki Demirel ve Cindoruk'a yakın isimleri Parti'den ayırarak DYP'nin gücünü kırmış ve Yılmaz'ın ANAP'ının hükümet kurmasını sağlamıştır.³¹⁸ Yılmaz'ın liderliğinde kurulan ANASOL-D hükümeti merkez medya tarafından da desteklenmiştir. Bağımsız vekillerin desteği ve CHP lideri Baykal'ın erken seçim kararı alınması şartına karşılık hükümeti dışarıdan destekleyeceği açıklaması yapması ile hükümet kurulmuştur.³¹⁹ Temmuz ayında kurulan hükümet Kasım ayına kadar ancak görevde kalabilmiş ve 25 Nisan 1999 tarihinde yapılacak seçimlere kadar bile yoluna devam edememiştir. Bunun üzerine Ecevit, 11 Ocak 1999 tarihinde bağımsızların desteği ile birlikte hükümeti kurmuş ve ülkeyi seçime götürecek görevi almıştır. Türkiye siyasi hayatında değişimin yaşandığı dönemlerden birisi bu hükümet sürecinde ortaya çıkmış ve 15 Şubat 1999 tarihinde PKK terör örgütü lideri Abdullah Öcalan Kenya'nın başkenti Nairobi'de yakalanarak Türkiye'ye getirilmiştir. Bu gelişme Türkiye'de yükselen bir milliyetçilik dalgası oluşturmuş ve 18 Nisan 1999 tarihinde yapılan seçim sonuçlarını doğrudan etkilemiştir. Demokratik Sol Parti (DSP) %22'lik oy oranı ile terör örgütü liderinin yakalanmasının mükâfatını almış ve birinci parti olarak seçimi tamamlamıştır. Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ise %18 oy alarak ikinci parti konumuna yükselmiştir. RP'nin oyu %16'ya gerilemiş ve iktidarı yürütememenin ve yükselen milliyetçilik etkisinden nasibini almıştır. Kürt yanlısı Halkın Demokrasi Partisi (HADEP) ise genel seçimlerde barajı geçememek ile birlikte yerel seçimlerde Diyarbakır, Bingöl, Hakkâri, Siirt ve Şırnak gibi kentlerin Belediye Başkanlıklarını alarak kısmen başarılı olmuştur. Bu durum MHP ile HADEP arasında gerginliğin artabileceğinin sinyalleri olarak algılanmıştır.³²⁰ 1999 yılındaki seçim sonucunda DSP – MHP - ANAP üçlü koalisyonu kurulmuştur. Siyaset mühendisliği çabaları neticesinde kurulan DTP ise sadece %0,57 oy alabilmiştir. Benzer bir süreç

³¹⁷ Cüneyt Ülsever, DTP Bir Devlet Partisi, *Hürriyet Gazetesi*, 13 Mayıs 1999, Erişim Linki: <http://www.hurriyet.com.tr/cuneyt-ulsever-dtp-bir-devlet-partisi-hik-yesi-39079209>, Erişim Tarihi: 17.08.2019

³¹⁸ Bülent Erandaç, 28 Şubat Sürecinde DYP'nin Parçalanış Öyküsü, *Takvim Gazetesi*, 26 Şubat 2012, Erişim Linki: <https://www.takvim.com.tr/yazarlar/erandac/2012/02/26/28-subat-surecinde-dypnin-parcalanis-oykusu>, Erişim Tarihi: 18.08.2019

³¹⁹ Anasol-D Fark Yapacak, *Hürriyet Gazetesi*, 12.07.1997, Erişim Linki: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/anasol-d-fark-yapacak-39254679>, Erişim Tarihi: 17.08.2019

³²⁰ Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Çeviren: Sedat Cem KARADELİ, İstanbul, 2008, s. 210 - 211

2002 seçimleri öncesinde DSP'den ayrılarak hükümetin düşmesini sağlayan erken seçim kararı alınmasında önemli bir etki yaratan İsmail Cem'in Yeni Türkiye Partisi (YTP)'dir. YTP'de merkez medyadan destek görmüş ve iktidar alternatifi olarak lanse edilmiş ancak 3 Kasım 2002 seçimlerinde ancak %1,15 oy alabilmiştir.

RP'nin yerine kurulan Fazilet Partisi (FP) özellikle Merve Kavakçı'nın türbanlı kıyafeti ile Meclis'e girmesi üzerine açılan kapatma davası ile birlikte kapatılmıştır. Milli Görüş, dışarıda bu gelişmeler ile uğraşırken içeriden ciddi manada bir değişim isteği ile karşı karşıya kalmış ve parti içerisinde yenilikçi – gelenekçi tartışması ortaya çıkmıştır. FP'nin I. Kongresinde gelenekçi kanadın temsilcisi olarak Recai Kutan, yenilikçi kanadın adayı Abdullah GÜL karşısında 112 oy farkla Genel Başkanlığa seçilmiştir.³²¹ Bu durum Milli Görüş içerisinde değişimin önemli sinyali olarak karşımıza çıkmaktadır. FP'nin kapatılmasını ardından yerine kurulan Saadet Partisi (SP) yenilikçi kanadı kendi bünyesinde tutamamış ve Ak Parti'nin siyasi arenada sahne almasına neden olmuştur.

28 Şubat süreci Türkiye siyasi hayatının bir dizayn simgesi olarak ortaya çıkmış olan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır ve özellikle süreci yönetenler ve destekleyenler bu sürecin 1000 yıl süreceğinden bahsetmişlerdir. Süreç, Türkiye siyasi hayatında bir değişiklik meydana getirmiş ancak bu değişim geriletilmek istenen siyasi akımların güçlenerek iktidara gelmelerinin önünü açmıştır. Türkiye siyasi hayatında amaçları ve sonuçlar bakımından önemli değişikliklere neden olan 28 Şubat 1997 tarihinde alınan MGK kararları kısaca şunlardır:³²²

- Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli olan Atatürk İlke ve İnkılapları doğrultusunda çağdaş bir demokratik sistem içerisinde çağdaş uygarlık yolunda ilerlemektir.

- Cumhuriyetin demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti ilkelerinin sağlıklı bir biçimde uygulandığı bir yönetim sistemi içerisinde kalmalıdır.

- Rejim düşmanlarının laik/anti-laik tartışması devleti zaafa uğratmaktadır.

- Laiklik toplumsal barışın teminatıdır.

- AB üyeliği öncelik hedef olmalıdır. Özellikle laiklik ve demokrasi üzerine yapılan tartışmalar bu süreci zedelemekte ve Türkiye'nin yurtdışındaki imajını olumsuz etkilemektedir.

³²¹ Tezsis, **a.g.e.**, s. 71

³²² Tezsis, **a.g.e.**, s. 72-73

Alınan bir bu kararların takibinin yapılması ve kalıcı hale getirilmesi adına Batı Çalışma Grubu (BÇG) kurulmuştur. Varlık nedeni ve görev alanına ilişkin olarak tartışmaların günümüzde de devam ettiği bu oluşumun temel amaçlarından birisi laiklik ilkesinin korunması olarak belirtilmektedir.

28 Şubat bazı kesimler tarafından devrimlerin kurtarılması olarak görülmekle birlikte, bazı kesimler tarafından ise tam tersi bir tutum sergilenmektedir:³²³

‘ İçki içmede Avrupalı olalım. Dine müdahalede Kemalist kalalım. Benim hayat tarzım senin hayat tarzındır, ben senin hayat tarzına uymayanların düşmanıyım, hatta onları yok etmek için savaşıyorum’

‘ Ben Türkiye’de senin hayat tarzının mücadelesini veriyorum öyleyse rejimime dokunma! Dokunursan benim hayat tarzım sorgulanır. Alternatif hayat tarzı galip gelebilir. Çünkü az bedelle, toplumsal dayanışma yaşanabilir bir tarzdır’

Özellikle ikinci söylem yapılan müdahaleye ilişkin olarak verilen AB ve Batı mesajına yönelik olarak bir eleştiri olarak karşımıza çıkmaktadır. İslami kesimin yazarlarından Ali Bulaç, sürece ilişkin olarak yapmış olduğu tespitte daha önce bahsetmiş olduğumuz merkez – çevre kavgasına bir atıfta bulunarak ‘idari – bürokratik merkezin çevre olarak adlandırılan kesimlere karşı son direnişi olarak karşımıza çıkmaktadır.’ İfadelerini kullanmaktadır.³²⁴

Özipek’e göre, 28 Şubat sürecinde tasfiye edilen RP iktidarı olmakla birlikte aslında çevrenin merkeze yaklaşmasının bir kez daha önüne geçilmeye çalışılmıştır. Devlet, sert ve baskıcı yüzünü ortaya bir kez daha çıkarmış ve ciddi bir kırılma yaratmıştır. Birçok insan işinden olmuş, üniversite okuma hakkı elinden alınmış, kılık kıyafet konusunda toplumda ciddi bir baskı ortamı ortaya çıkmış ve özellikle meslek lisesi meselesi üzerinden katsayı tartışması ile belirli engeller ortaya konulmuştur. Bu durum beklendiği etkiyi yaratmaktan ziyade toplum nezdinde farklı bir olgu yaratmış ve ilk kez açıkça kendi adına muhafazakâr sıfatını ekleyen bir parti olan Ak Parti büyük bir toplumsal teveccüh ile tek başına iktidara gelmiştir.³²⁵

28 Şubat, İslami hareket açısından bir dönüm noktası olma niteliğini taşımaktadır. Uzunca bir süre iktidara ulaşana kadar oldukça istikrarlı bir biçimde toplumsal destek noktasında yükseliş yaşayan bu siyasi hareket için tek başına iktidar yolunun açılması ve neticesinde toplumsal desteğin diğer kesimleri de

³²³ D. Mehmet Doğan, *Mağlubiyetin İdeolojisinin Sonu*, 1.Baskı, Ebabil Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 34

³²⁴ Teazis, *a.g.e.*, s.

³²⁵ Bekir Berat Özipek, *Muhafazakarlık Nedir?*, Liberte Yayınları, Ankara, 2017, s. 122-123

kapsayabilmesi için bir sıçrama tahtası gerekmekteydi ve bu değişimi tetikleyen unsurun 28 Şubat süreci ve sonrası olduğu düşünülmektedir.³²⁶

İslami hareketin içerisinde uzun yıllar bulunmuş ve Ak Parti'nin kurucu isimlerinden olan Bülent Arınç 28 Şubat neticesinde İslami kesimde ortaya çıkan değişimi şu şekilde ifade etmektedir:³²⁷

'28 Şubat'a dek Avrupa Birliği'ne (AB) düşmandım. AB üyeliğinden söz etmek vatan ihanet ile eşdeğer olarak algılanmaktaydı. 28 Şubat sürecinde yaşadıklarım beni AB hedefine yöneltti. Bizim devlet anlayışımız kutsal devlet anlayışı idi. Ancak yaşadıklarımın anladığım bireyi koruyan ona hizmet eden bir anlayış olması gerekir. Özgür dünyada yer almak böyle özetlenebilir.'

Arınç'ın bu düşüncesi, Ak Parti'nin siyaset tarzını ve anlayışını özetleme amacıyla kullanılabilir. Ak Parti söylemlerini bu doğrultuda belirlemiş ve bu anlayışı kendisine hedef olarak almıştır. Bu durum Ak Parti'nin muhafazakâr - demokrat olarak tanımladığı kimliğinin bir yansımasıdır. Bu süreçler halkın gözünde Ak Parti'nin güçlenmesine neden olmuştur. Özellikle Susurluk olayları ile ortaya çıkmış olan devletin içerisindeki derin yapıların karanlık ilişkiler ağı kutsal devlet imajını zedelemekte ve bireyi ön plana çıkaran anlayışı güçlendirmektedir.³²⁸

Ak Parti İslamcı reflekslerini ve genlerini inkâr etmemiş ve özellikle Ak Parti temsilcileri bireysel hayatlarında bu vurguları oldukça güçlü bir biçimde yansıtmıştır. Ancak Ak Parti, klasik İslamcılık modelinden post – İslamcılık anlayışına geçiş yapmıştır. Bu durum aslında ideolojik bağlantılar ve temsil edilen kimlik siyaseti noktasında da bir değişiklik yaşanmasına neden olmuştur. İdeolojik siyaset ve kimlik siyaseti anlayışından hizmet siyasetine doğru bir geçiş yaşanmıştır. Yaşanılan değişim özgürlükler temelinde daha uzlaşmacı neo-liberal siyasetin ön plana çıkmasını sağlamıştır. Bu neo-liberal ve özgürlükçü eğilim özellikle ekonomik alanda da karşımıza çıkmakta ve bu talep temelde İslami değerlere bağlı orta ölçekli Anadolu burjuvazisinde gelmektedir. Bu durum aslında oryantalist tezlere bir cevap niteliği taşıyacak sonuçlarda ortaya koyabilmekte, demokrasi/İslam ve kapitalizm/İslam birlikteliklerinin mümkün olabildiğini ortaya koymaktadır.³²⁹ İslami kesimin bu ekonomik liberalleşme hamlesini desteklemesinin ve bu taleplerini yoğunlaştırmasının bir nedeni de kültürel iktidar mücadelesinde elini güçlendirmektir. Ekonomik fırsatların çoğalması yerleşik ekonomik oligarşi ile mücadele şansını

³²⁶ Teazis, **a.g.e.**, s. 75-76

³²⁷ Aslı Aydıntaşbaş, 28 Şubat Hesaplaşması, **Sabah Gazetesi**, 01.03.2017

³²⁸ Teazis, **a.g.e.**, s. 77

³²⁹ Yavuz, **a.g.e.**, s. 9 - 10

yükselteceği gibi bunun yanında kültürel iktidar sahası içerisinde yeni televizyonlar, yeni radyolar, yeni gazeteler, yeni dergiler gibi toplumu yönlendirebilecek kitle iletişim araçlarına fırsat doğurmaktadır.

Devlet ve özellikle bürokrasi, katı laiklik anlayışı ve bürokratik – devletçi bir tutum sergilemiştir. Laiklik, demokrasinin olmazsa olmaz bir ilkesi olarak benimsenmiş, hatta bunun bir adım ötesinde demokrasiden vazgeçilebileceği ancak laiklikten vazgeçilmeyeceği ve bunun dayanağı olarak da altı okun içerisinde demokrasinin değil laikliğin olması gösterilmiştir.³³⁰ Bu durum mağdur ya da en hafif ifadesi ile kendisini mağdur ve dışlanmış hisseden bir kitle ortaya çıkarmıştır. Ortaya çıkan bu sonuç, Ak Parti'nin oluşumunu meydana getiren toplumsal taleplerin ve Parti yapısının şekillenmesinde oldukça etkili olmuştur. Ak Parti, katı ideolojik saiklerle hareket eden bir partiden çok toplumsal ittifakların yeniden düzenlenmesi noktasında çalışan yeni toplumsal değerler ya da başka bir ifadeyle 'elitist' ve 'modern' olarak adlandırılan anlayışın yerine daha muhafazakâr değerler ile toplumu yönetme arzusu içerisinde olmuştur. Ak Parti, devletin toplum üzerinde ki rolünü, özellikle toplumu dizayn etmeye yönelik rolünü değiştirmeye eğiliminde hareket etmiş ve toplumsal rollerin yazılı olduğu kartları yeniden dağıtma görevini üzerine almıştır. Bu durum katı ideolojik devlet anlayışından daha pragmatik ve kapsayıcı bir yönetim anlayışına geçilmesine neden olmuştur. Erdoğan, bu noktada özgürlük kavramını da geçmişin olumsuzlukları üzerinden vurgulayarak ortaya koymuştur.³³¹ Özellikle bu vurgu ve yaşanan süreçler Ak Parti'nin bu anlayışının ve yönetim felsefesinin tabandan geldiğinin göstergesi ve delili olarak ortaya konulmaktadır. Bu nedenle yeni oluşturulmak istenen devlet – toplum ilişkileri özellikle dini hassasiyeti yüksek vakıf/dernek, cemaat gibi sivil toplum oluşumları üzerinden ortaya konulmuştur. Ak Parti kendisini muhafazakar demokrat bir parti olarak ortaya koymuş ve bu doğrultuda sunmuş olduğu kimlik ile sert bir ideolojik tavır ortaya koymak yerine statüko ile sorunu olan birçok kesimi peşinden sürüklemeyi arzulamış ve büyük ölçüde bu stratejisinde başarılı olmuştur. Ak Parti destekleyicileri ve büyük ölçüde seçmen kitlesi Parti'nin bilindik bir merkez partisi olmasını istememektedir. Aksine merkezi mevcut devlet/toplum düzeni ile özdeştiğinden dolayı bu düzenin yeniden kurucusu olmasını beklemektedir. Özellikle sivil – asker – bürokrasi gibi güç dengesi kabul edilen eski merkezi yapılanmanın değişmesi noktasında ciddi bir talep ortaya koymaktadır. Egemenliğin sadece sivil halk elinde olmasını ve çiftli ya da çoklu egemenlik yapılarının ortadan kaldırılmasını arzu etmektedir. Bu durum daha fazla

³³⁰ Ali Bulaç, *Modern Ulus Devlet*, Işık Akademi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 58 -59

³³¹ Yavuz, *a.g.e.*, s. 14 – 15

demokrasi ve daha fazla özgürlüğün yanında daha sınırlı bir devlet anlamına gelmektedir. Ancak bunu yapmak ve yerleşik güçler ile sadece iç politikada ki destek ile mücadele edebilmek neredeyse imkânsızdı ve bu durum Arınç tarafından dile getirilen, özellikle 28 Şubat süreci sonrasında AB'ci olma durumunun İslami kesiminin büyük çoğunluğunda ortaya çıkmasına neden olmuştur.³³²

Siyasi olarak Batılı tarzda, modern demokrasi olarak kabul edilen bireysel özgürlük temelli liberalizme doğru İslami kesimde ortaya konan eğilim yeni bir olgu olarak özellikle 28 Şubat sürecinden itibaren ortaya çıkmış olmasına rağmen, ekonomik anlamda liberal eğilimler merkezin nimetlerinden yararlanamayan Anadolu Burjuvazini de kapsayan İslami kesim içerisinde her zaman destek bulmuştur. Ancak ekonomik olarak liberalleşme taraftarı olan İslamcı toplumsal kesimleri tek bir parça toplumsal yapı olarak değerlendirmek mümkün değildir. Bu grup Massimo INTROVIGNE tarafından yelpazesinin 5 ayrı tarafında sınıflandırılmaktadır. Bunlar:³³³

- Aşırı Mutaasıplar
- Mutaasıplar
- İlimli Muhafazakarlar
- Liberaller
- Aşırı Liberaller

olarak karşımıza çıkmaktadır.

Toplumsal olarak rol alan kitleler bu bölmeler arasında değişkenlik gösteren bir hareket yapısına sahiptir. Bu durum genellikle aşırı mutaassıp olarak yola çıkanların zaman içerisinde ılımlı muhafazakâr olarak yoluna devam etmesine neden olmaktadır. Buna benzer bir süreç Ak Parti'yi iktidara taşıyan toplumsal kitlede de görülmektedir. Yukarıda ele aldığımız edebiyat alanındaki değişim ve bireyselleşme eğilimi ekonomik alanda da kendisini ortaya koymaktadır.

Ak Parti kendisini muhafazakâr demokrat olarak tanımlayarak yola çıkmış ve bu doğrultuda yeni ve henüz katı bir biçimde içi doldurulmamış bir siyasi anlayış ortaya koymuştur. Her ne kadar özellikle yurtdışındaki değerlendiriciler tarafından Hristiyan demokrat anlayışın Türkiye yorumlaması olarak Müslüman demokrat kavramı ile değerlendiriliyor olsa dahi kendisi bu kavramı kabul etmemiş ve muhafazakâr

³³² Yavuz, **a.g.e.**, s. 24 - 25

³³³ Massimo Introvigne, Türkiye'de Dini Piyasalar, Editör: Hakan Yavuz, **Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri**, Kitap Yayınevi, 1. Basım, İstanbul, 2010, s. 34

demokrat olarak kendisini tanımlamıştır. Bu anlayış, içini kesin çizgilerle doldurmamış ve pragmatist eğilimler ile hareket etmiştir. Bu durum çoğu zaman liberal yaklaşımlar sergilenmesini kolaylaştırmış ancak adını net bir biçimde liberalizm olarak koymamıştır. Bu yaklaşım kapsamında devletin asli fonksiyonlarına çekildiği küçük ancak dinamik bir devlet yapılanması kurgulanmaya çalışılmış en önemlisi devletin vatandaşlarına tercih dayatmaktan ziyade onların tercihlerini dikkate alan bir yapı olması sağlanmaya çalışılmıştır. Ak Parti'nin Türkiye siyasi arenasına giriş yaptığı dönem oldukça fazla olumsuz gelişmelerin ardı ardına sıralandığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle koalisyon iktidarlarının 'iş yapabilme kabiliyetlerinin' düşük olması, ekonomik krizin etkileri, ekonomik kriz nedeniyle ortaya çıkan sosyal kriz ve özellikle bu krizin çözümü noktasında mevcut iktidarın ya da partilerin halka umut verememesi ve en önemlisi yukarıda bahsedilen 28 Şubat süreci ile birlikte toplumda ortaya çıkan mevcut siyaset yapma anlayışları ve siyasetçilere karşı olumsuz bakış açısı ve güven kaybıdır. Temiz siyaset arayışı ve iş üreten siyasi kadro beklentisi, mevcut düzene ve düzenin aktörlerine karşı oluşan tepki Ak Parti'nin siyaset arenasında önünün açılmasını kolaylaştırmıştır. 12 Eylül askeri darbesinin ardından halkın normalleşme talebi ve düzene tepkisi neticesinde ANAP'ın tek başına iktidara geliş sürecine benzer bir biçimde 28 Şubat post modern darbesinin ardında da aynı talepler ile halk Ak Parti'yi tek başına iktidara taşımıştır. 3 Kasım 2002 seçimleri sonucunda Ak Parti'nin tek başına iktidara gelmesi sadece İslamcı hareketin başarısı olarak yorumlanamaz, çünkü özellikle geçmiş dönemdeki yapılan uygulamalara yönelik olarak oluşan rahatsızlık durumu toplumun çok farklı kesimlerini bir arada hareket eğilimine yönlendirmiş ve bu durum kitlenin Ak Parti'de bir araya gelmesini sağlamıştır.³³⁴ 1990'lı yılların başlarından itibaren 2002 yılında Ak Parti'nin iktidara geldiği sürece kadar ülkeyi yöneten partilerin neredeyse tamamı lider düzeyinde olmasa dahi yolsuzluk ağının içerisinde bulunmuş olması ve bu durum toplum nezdinde yüksek bir rahatsızlık uyandırması topyekûn bir temizlik talebini ortaya çıkarmıştır. Bu durum Ak Parti'nin ekonominin yanında, Anayasal ve yasal olarak da uğraşması gereken sorunları ortaya çıkarmıştır.³³⁵ Ak Parti'nin ortaya çıktığı siyasi ortamda toplumsal muhalefeti karşılayabilmesi oldukça kolay olmuştur. Çünkü rakipleri, halkın karşısında alternatif niteliğinde daha önce denenmiş ve iş yapma kabiliyeti müesses nizam ile kavgası nedeniyle sınırlı kalmış lideri cezalı Milli Görüş ve diğer tarafta ise laik otoriter CHP'dir. Mecliste bulunan partilerden ise DSP'nin bölünmüş yapısı, MHP'nin ideolojik kısıtları, ANAP'ın ekonomik kriz yükü ve lider

³³⁴ Akdoğan, *a.g.e.*, 2010, s. 62 - 65

³³⁵ William Hale, Hıristiyan Demokrasi ve AKP, Benzerlikler ve Zıtlıklar, Editör: Hakan Yavuz, *Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, Kitap Yayınevi, 1. Basım, İstanbul, 2010, s. 107

kadrosuna ilişkin güvensizlik algısı ve yine REFAHYOL iktidarı döneminde halkın güvenini kaybetmiş olan DYP'nin Susurluk olayı ile tamamen yerle bir olan toplumsal imajı Ak Parti'nin önünü sonuna kadar açmıştır. Gerek merkez sağ gerekse merkez solda bulunan partilerin sürdürülebilir ve adil büyüme, halk açısından maliyetleri oldukça yüksek olan finansal krizin giderilmesi konusunda halka veremediği güven, kurumların büyük kısmında ortaya çıkan yolsuzluk sorunu gibi nedenler halkın önemli bir kesimi tarafından kuşku ile bakılan ve net bir biçimde rejim karşıtı kabul edilen RP ve FP gibi partilerin içerisinden çıkmış ve organik bağı oldukça kuvvetli bir kadro ile kurulan Ak Parti'nin Türkiye siyasetinin merkezi olması ve RP'nin en güçlü olduğu döneme göre bile oldukça yüksek bir oy ve toplumsal destek seviyesine ulaşmasına neden olmuştur.³³⁶

28 Şubat'ın ardından gidilen ilk seçim olan 1999 yılındaki seçimlerin sonucunda kurulan DSP – MHP - ANAP hükümeti göreve geldiğinde de ülkenin ekonomik sorunları mevcuttu ve bunun farkında olduklarına dair açıklamalarda bulunmuşlardır. Ecevit, 30 Mayıs 1999 tarihinde yaptığı açıklamada şu ifadeleri kullanmıştır:³³⁷

'Ekonomimizin ciddi sorunları olduğunun farkındayız, siyasal istikrarsızlık, dünya krizi ve 30 milyar dolar düzeyindeki dış borç ödemesi Türkiye'yi darboğaza sokuyor. Ekonomiye en kısa sürede canlandırmak istiyoruz.'

Ecevit'in yapmış olduğu teşhisler doğrudu ve koalisyon hükümeti ilk başlarda istikrarlı bir biçimde çalışma arzusunu sergiliyor ve bunu başarabileceğine dair güven oluşturmaya çalışıyordu. Ancak özellikle 17 Ağustos ve 12 Kasım 1999 tarihlerinde meydana gelen oldukça yıkıcı, büyük depremler ekonomik ve sosyal olarak bir travma oluşturmasının yanında toplumun devlete olan bakış açısını da ciddi biçimde değiştirdi. Devletin, yardımlarda oldukça yetersiz kalması özellikle Kızılay gibi kurumlarda ortaya çıkan düzensizlik ve yolsuzluk iddiaları gibi nedenler devletin halk üzerindeki gücünü azaltırken sivil toplumu harekete geçirmiştir.³³⁸

Her ne kadar tüm bu olumsuzluklara rağmen üçlü koalisyon herhangi bir ayrışma yaşamadan yoluna devam etme kararlılığını sürdürüyor ve uyumlu çalıştıklarına dair izlenim veriyordu. Ancak bu süreç Cumhurbaşkanı Demirel'in görev süresinin dolması üzerine görev süresini uzatmak için yapılmak istenen Anayasa değişikliği görüşmelerinde bozuldu. Anayasayı değiştirecek anlaşmaya varamayan partiler dönemin Anayasa Mahkemesi Başkanı Ahmet Necdet Sezer'in

³³⁶ Ziya Öniş, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Ekonomi – Politigi, Editör: Hakan Yavuz, **Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri**, Kitap Yayınevi, 1. Basım, İstanbul, 2010, s. 259

³³⁷ Ahmad, **a.g.e.**, s. 212

³³⁸ Ahmad, **a.g.e.**, s. 213

Cumhurbaşkanlığı üzerinde anlaştı ve Sezer koalisyon oyları ile Cumhurbaşkanı seçildi. Ancak Sezer'in seçilmesinde yakalanan uyum Sezer ile birlikte çalışma konusunda yakalanamadı ve 19 Şubat 2001 tarihinde gerçekleşen MGK toplantısında Ecevit'in, FP'nin kapatılmaması konusunu ikinci kez gündeme getirmesi nedeniyle Sezer, Ecevit'e Anayasa Kitapçığını fırlatmış ve ekonomik kriz patlak vermişti.³³⁹ Krizin, Türkiye ekonomisine etkileri oldukça yıkıcı bir boyuta ulaşmış ve kriz sonucunda; borsa endeksi %29 düşüş yaşamış, Türk Lirası yıl içerisinde %130 değer kaybetmiş, enflasyon %90'a çıkmış, 20 banka kapanmış ve 2 milyona yakın kişi işsiz kalmıştır.³⁴⁰ Ekonomik krizin neticesinde 3 Mart 2001 tarihinde Kemal Derviş'in Dünya Bankası'ndan ekonomiyi düzeltmesi için tam yetkili Bakan olarak getirilmesi ekonomiye kayyum atanma izlenimi vermiştir. 4 Mayıs 2002 tarihinde Başbakan Ecevit rahatsızlanarak hastaneye kaldırıldı. Ortaya çıkan belirsizlik durumu nedeniyle Ecevit'in Başbakanlık görevini bırakması konusunda söylemler ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu söylemler arasında en şaşırtıcı olan Kemal Derviş'in 9 Mayıs'ta yaptığı siyasal belirsizliğin iyi olmadığı ve erken seçimin ekonomiyi etkilemeyeceği çıkışıydı. Bu çıkış siyasetin gidişatını doğrudan etkiledi ve 8 Temmuz tarihinde Hüsamettin Özkan, İsmail Cem ve Kemal Derviş başta olmak üzere 63 DSP milletvekili partisinden istifa etti. Ayrılan vekillerin büyük çoğunluğu yeni bir umut olarak lanse edilen ve merkez medya tarafından da oldukça desteklenen İsmail Cem'in liderliğindeki YTP'ye geçti. Tam bu süreç öncesinde 7 Temmuz'da MHP lideri Bahçeli erken seçim çıkışında bulundu. DSP haricindeki partilerin erken seçimde Ak Parti'nin birinci parti olacağı anketlerde gözükmesine rağmen ısrarcı davranması neticesinde Türkiye 3 Kasım 2002 tarihinde seçime gitme kararı aldı. Derviş, kendisini Bakan yapan Ecevit ile yollarını ayırdığı gibi istifa edip YTP'ye geçeceği söylentilerinin yalnızca 1 ay sonrasında CHP'ye geçerek siyaset arenasında büyük bir şaşkınlık yarattı.³⁴¹ Bu durum parçalı görüntü veren Ak Parti dışındaki siyasi oluşumlara yönelik olarak güvenin azalması konusunda önemli bir etki daha sağlamıştır. Ortaya çıkan tablo, kendi içlerinde uzlaşma olmayan ve birlikte iş yapma kabiliyetlerini kaybeden kişi ve oluşumların birlikte çalışabilmesi konusunda halk nezdinde güveni azaltmış ve özellikle büyük ekonomik sorunlar ile boğuşan ülkenin sorunlarını çözme noktasında umut olarak kendisini ortaya koyma şansını neredeyse sıfıra indirmiştir. Bu durum

³³⁹ Emin Özgönül, 16 Yıl Sonra Ortaya Çıkan Sır! Ecevit'in Teklifini Kabul Etmemiş, **Sözcü Gazetesi**, 5 Kasım 2017, Erişim Linki: <https://www.sozcu.com.tr/2017/gundem/ecevit-fp-kapatilmasin-dedi-sezer-teklifi-kabul-etmedi-2077489/>, Erişim Tarihi: 17.08.2019

³⁴⁰ Sina Akşin, **Kısa Türkiye Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 10. Baskı, İstanbul, 2007, s. 310

³⁴¹ Akşin, **a.g.e.**, 2007, s. 312

daha genç, dinamik ve kucaklayıcı tarz da hareket eden Ak Parti'nin mevcut siyasi ortamda yükselmesini sağlamıştır.

Ak Parti için toplumsal beklentinin yüksek olduğu bir konuda aslında yine ekonomi içerisinde sorunlarla birlikte değerlendirilecek olan emek piyasası sorunudur. Ekonomi de atılacağı beklentisi yüksek olan liberalleşme adımları emek piyasasının esnekleştirilmesi ve sendikalaşma karşıtı bir tutum oluşacağı beklentisi içerisinde olunmasına neden olmaktadır. Ancak diğer taraftan bakıldığında Ak Parti'yi kurtuluş olarak gören, içinde bulunulan ekonomik düzen içerisinde enflasyon yükünün altında ezilen yoksul kesimler Parti'ye büyük oranda toplumsal destek sağlamışlardır. Bu durumun iktidara geldikten sonra Ak Parti açısından bir açmaza neden olacağı düşünülmektedir.³⁴² Ancak Ak Parti iktidarı boyunca dönemsel olarak sermaye karşıtı dönemsel olarak emek karşıtı olarak algılanacak uygulamalar ya da düzenlemeler yapmış dahi olsa bu toplumsal sınıflardan aldığı destekte süreklilik sağlayabilmiştir. Bu durumun en önemli göstergelerinden birisi sermayenin desteklediği özelleştirme hamlelerine karşılık olarak özellikle işçi yoğunluğunu bulunduğu bölgelerde buna bir sınıfsal tepki oluşabileceği öngörüsüydü. Ancak sonuçlar bu şekilde olmadı ve büyük özelleştirmelerin yapıldığı ve çok işçinin çalıştığı alanlarda bile seçmenin Ak Parti'ye olan desteğinde azalma olmadı. Bu noktada emek sahibi kesimler Ak Parti'ye olan bağlarını sadece ekonomik gerekçelere bağlamamış farklı motivasyon kaynakları ile ortaya koymuşlardır.

Muhafazakârlık kavramı ile ilgili yaklaşımlar ve söylemler Türkiye toplumunun tercihlerinde her zaman kendisine yer bulmuştur. Bu durumun bir tezahürü olarak siyasal partilerin içlerinde 'muhafazakâr kanat' olarak adlandırılan oluşumlar ya da eğilimler her zaman kendisine yer bulmuştur. Ancak ilk kez bir parti geleneği, dini, toplumsal değerleri ve maneviyatçılığı önemseyen ve vurgulayan muhafazakâr kimliği net bir şekilde biçimlendirerek sırtına almıştır. Geçmiş partilerde muhafazakârlar ya da muhafazakâr isimler bir akım olarak kalmıştır. Bu durumun temel nedeni muhafazakârlık özellikle sosyalist ve liberaller tarafından değişime direnen, tutucu ve statükocu olarak tanımlanmış ve toplumda olumsuz bir imaj oluşmasına neden olmuştur.³⁴³ Ak Parti'nin teorisyenlerinden Akdoğan, her ne kadar toplumda çok olumlu bir imajı olmayan bir kavram olmuş olsa da uygulamalardaki benzerlik nedeniyle rahatlıkla demokrasinin temel değerleri bakımından liberal demokrasi ile muhafazakâr demokrasi arasında neredeyse hiçbir fark olmadığından bahsetmiştir.³⁴⁴

³⁴² Engin Yıldırım, *Emek Karşısında Adalet ve Kalkınma Partisi*, Editör: Hakan Yavuz, **Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri**, Kitap Yayınevi, 1. Basım, İstanbul, 2010, s. 287

³⁴³ Akdoğan, **a.g.e.**, 2010, s. 66

³⁴⁴ Akdoğan, **a.g.e.**, 2010, s. 69

Ak Parti, her ne kadar özellikle 2001 yılında meydana gelen ekonomik krizde işlerini kaybeden yaklaşık 2 milyon kişinin temsilcisi haline gelip bu kesimden büyük oranda destek almış olsa dahi, çevrede yer alan RP'nin iktidara ulaşması sürecinde önemli bir etkiye sahip küçük ve orta ölçekli işletmelerin yoğunlukta olduğu İslami burjuvaziye de kendisini oldukça yakın görmektedir. Bu orta sınıf Ahmet İnel tarafından kültürel olarak muhafazakâr, siyasi olarak ılımlı otoriter ve milliyetçi ve iktisadi açıdan ise liberal olarak tanımlanmaktadır.³⁴⁵

Ak Parti, toplumsal muhalefetin farklı gruplarının ortak bir beklenti neticesinde bir araya gelmesi sonucunda tabandan gelen bir parti durumundadır. Tabandan gelmenin en önemli avantajlarından birisi toplumsal muhalefeti bir arada tutmak açısından ekstra bir çaba sarf etmesine gerek kalmamaktadır. Ancak taban diye bahsedilen halk kitlesi homojen bir yapı olmadığı gibi ortak yönleri büyük oranda değişim ve dönüşüm beklentisi içerisindedir. Bu değişim beklentisi yine kitlenin tek bir yelpazede olmaması gibi oldukça farklı sınırlara sahiptir. Ak Parti'nin belki de asıl zorlu süreci iktidara geldikten sonra ortaya çıkmaktadır. Çünkü Ak Parti Türkiye'de iktidar olmanın sandıktan çıkan sonuç ile doğrudan mümkün olmadığını farkındadır. İçerisinden geldiği ve kısa süreli ve sancılı da olsa RP ile iktidar süreçlerini yaşamış ve en önemlisi lideri seçim kazanmış olmasına rağmen hala yasaklı ve Meclis'e girememiş durumdadır. Bu nedenle Ak Parti iktidarını sağlamlaştırmak ve iktidar koltuğunda oturabilmek adına hem temsil ettiği kitlelerin değişim taleplerini karşılayabilme hem de müesses nizam ile çok çatışmalı hale gelmeden meşruiyetini kabul ettirme süreçlerini yönetmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle Ak Parti ve lideri Erdoğan, Milli Görüş gömleğini çıkarmaktan bahsetmiş ve muhafazakâr demokrasi kavramını ortaya koyarak sistem ile açıkça çatışan ve bu çatışma neticesinde halk desteğine rağmen yenilgiye uğrayan İslamcı öncülünden farklı olduğunu ortaya koymuştur.³⁴⁶ 28 Şubat süreci İslamcı siyasetin sadece siyasal iktidardan değil, laik Kemalist bürokrasi tarafından toplumsal sosyal alanlardan da el çektilerini göstermiştir. Erdoğan'ın şahsına yönelik olarak ortaya konulan tutumun sonucu başta olmak üzere ülkenin en büyük ilinin Belediye Başkanının görevden alınması, başörtüsü yasağı gibi birçok alanda bu durum kendisini göstermiştir. Bu durum, İslamcı siyasetin kendi kendisini iktidardan indirebilme kabiliyetinin olduğu bir hareket olarak tanımlanmasına neden olmuştur. Ak Parti ise İslam'ın sosyal hayattaki yerini

³⁴⁵ Ahmet İnel, The AKP and Normalizing Democracy in Turkey, *The South Atlantic Quarterly*, Cilt: 102, Sayı: 2, Duke University Press, 2003, 293 – 308, s. 297

³⁴⁶ Akdoğan, *a.g.e.*, 2010, s. 75

koruyabilmek adına muhafazakârlık kavramı ile İslam'ı siyaset arenasından çekmiştir.³⁴⁷

Akdoğan, Ak Parti iktidarının bu ihtiyatlı tavrını farklı bir boyutta daha ortaya koyma gereği hissetmiştir. Bu Ak Parti'nin iktidar mücadelesini merkez – çevre ilişkilerine ya da rekabetine dayandırarak değerlendirenlere yöneliktir. Siyasal merkez ile sosyal merkezin birbirinden farklı olduğunu kabul etmek ile birlikte Ak Parti'nin tek başına merkez ya da çevreyi temsil etmediğini aksine çevre ile merkezi uzlaştıran bir köprü olduğunu savunmuştur.³⁴⁸ Bu duruma ilişkin olarak yaklaşımlar Ak Parti'nin kendisinde önce tanımlanmış olan toplumsal olgular ya da devletin bakış açısı ile hareket etmemesi bunun yerine merkezi yeniden oluşturması ve bunu yaparken Brüksel'in İnsan Hakları, Mekke'nin maneviyatı ve Türkistan'ın milli şuuru ile hareket etmesi gibi bir sentez ortaya çıkarılmak istenmiştir. Bahsedilen aslında içeriği tam olarak doldurulmadan kullanılan ve pragmatist bir yapıya sahip muhafazakâr demokratlık kavramının içini doldurma ve kapsamını geniş tutma çabalarıdır. Çünkü bahsedildiği şekilde bir ideolojik yapı İslamcılığı, Türkçülüğü, devletçiliği, Batıcılığı ve modernizmi kapsayan bir çatı rolündedir. Böyle bir ideolojinin olması mümkün olmamak ile birlikte aslında yapılmak istenen herkesi memnun edebilecek kapsayabilecek ve konjoktüre göre değişen politikaların tutarlı gözükmesini sağlamaktır. Akdoğan, muhafazakârlığın sosyalizm ve liberalizme alternatif üretme çabası ile devletçi sosyal demokrasi ile neo-liberal bir serbest piyasanın karmasını oluşturduğundan bahsetmektedir.

2002 yılında gerçekleştiren genel seçimler Türkiye siyasal hayatında büyük değişim, dönüşüm ve tasfiye niteliği taşımıştır. Ancak bu tasfiye bu sefer siyaset dışı aktörler eliyle olmamış ve doğrudan halkın oyları ile bu değişim gerçekleştirmiştir. Seçime katılan 19 partiden sadece ikisi %10'luk seçim barajını geçebilme başarısı göstermiş ve Mecliste temsil edilme şansını bulmuştur. Özellikle Türkiye siyasi hayatının köklü ya da en azından kemikleşmiş seçmen kitlesi olduğu düşünülen DSP, DYP ve ANAP gibi partiler tasfiye edilmiştir. Bu durum siyasal elitin değişeceği sinyalini topluma vermiştir. Bu durum Ak Parti'nin toplumun değişim taleplerine -ki özellikle bu talepler liberalleşme eğilimidir- yönelik olarak cevap verme yükünü omuzlarında hissetmeye başlamıştır. Değişim talebinin yanında Ak Parti'nin omuzlarına yüklenen bir yük daha bulunmaktadır. Özellikle 11 Eylül saldırısından sonra çatıştığı ya da daha hafif ifade ile uzlaşmadığı düşünülen İslam ve

³⁴⁷ İhsan D. Dağı, Adalet ve Kalkınma Partisi: Güvenlik ve Meşruiyet Arayışında Kimlik, Siyaset ve İnsan Hakları Söylemi, Editör: Hakan Yavuz, *Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, Kitap Yayınevi, 1. Basım, İstanbul, 2010, s. 123

³⁴⁸ Akdoğan, *a.g.e.*, 2010, s. 79

demokrasinin bir arada yürütülüp İslam dünyasına örnek teşkil etmesi sorumluluğudur.³⁴⁹ 2002 seçimlerinden önce ortaya çıkan ekonomik ve siyasi krizler seçim sonuçlarını şekillendirdiği gibi Ak Parti'nin elini güçlendirmiştir. Bazı yorumcular, Ak Parti'nin başarısını Erdoğan'ın siyasi kariyeri ve kişisel başarısı ile özdeşleştirerek değerlendirmektedir. Bu değerlendirmenin doğru kabul edilebileceği alanlar mevcut olmakla birlikte, Partinin iktidara geliş ve devamında iktidarda güçlenerek kalmasının tek sebebi olarak değerlendirmek eksik bir açıklama olarak kalmaktadır. Erdoğan'ın karizmatik liderliği, Belediye Başkanı seçilerek kazandığı popülarite, Belediye Başkanlığı'nda hizmet odaklı başarılı bir süreç geçirmesi ve belki de en önemli kırılma noktası olan Erdoğan'ın okuduğu bir şiir nedeniyle görevinden alınması ve yasaklı hale getirilmesidir. Erdoğan'ın hapis cezası alması ve Pınarhisar Cezaevi'ne giriş ve çıkış anları halkın nezdinde yarım kalan bir hikâye oluşmasına neden olmuştur. Tüm bu olgular Ak Parti'nin başarısının Erdoğan'ın kişisel başarısı olarak değerlendirilmesi konusunda haklı gerekçeler olarak gözükmektedir. Ancak bunun yanında devletin laik hegemonyasına yönelik değişen toplumsal dinamikler, ekonomik krizin etkileri, %10'luk seçim barajının sağlamış olduğu avantajlar, seçmenlerin barajın altında kalan partilere yönelik olarak kırılmalı bir tutum izlemeleri ve ideolojik bağlılıklarını devam ettirmemeleri gibi faktörler bulunmaktadır. Bu durumun yanında Ak Parti'yi iktidara getiren diğer bir unsur ise sınıf mücadelesidir. İslamcı hassasiyeti olan, dini sembollerini kullanan ve sürekli dışlanan kesim ile merkezi kontrol altında tutan, İslami kesimi siyasal ve sosyal iktidardan uzak tutmaya çalışan ve belirli bir süre bu çabasında başarılı olan laik bürokrat elitin mücadelesi de Ak Parti'nin iktidara ulaşmaya çalıştığı sürecin farklı bir değerlendirme alanıdır.³⁵⁰

Ak Parti iktidara gelirken sadece Parti dışı koalisyon ile iktidara gelmemiştir. Ekonomik kriz, toplumsal liberalleşme talepleri ve siyasetçilere yönelik güvenin kaybolması gibi dış etkilerin yanında Milli Görüş'ün yaşamış olduğu tıkanıklık nedeniyle de Ak Parti'nin önü açılmıştır. Geleneksel Milli Görüş, İslami kesim dâhil olmak üzere toplumdan gelen liberalleşme taleplerini karşılayacak kadar ideolojik esnekliğe sahip değildir. Ancak Ak Parti'nin başarılı olmasının en önemli alt yapısı kesinlikli Milli Görüş hareketi ile ortaya çıkmış ve Milli Görüş kendi sürecini tamamlamış içerisinde Ak Parti'nin çıkmasını sağlamıştır. Milli Görüş geleneksel İslamcı anlayış ile partisini iktidara taşımış ancak iktidara geldikten sonra müesses nizam ile olan ilişkileri yönetme konusunda, toplumsal talepleri karşılama noktasında

³⁴⁹ Sultan Tepe, İslami Eğilimli Bir Parti Olarak Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Değişim Vaatleri, Çelişkileri ve Sınırları, Editör: Hakan Yavuz, *Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, Kitap Yayınevi, 1. Basım, İstanbul, 2010, s. 142 - 143

³⁵⁰ Tepe, *a.g.e.*, s. 145 - 146

ve iktidar gücünün taşınması noktasında zafiyet göstermiştir. Ancak kısa süreli, sorunlu bir süreç olmuş olsa da RP iktidarı, Ak Parti'nin kurucu kadrolarının devlet yönetme tecrübesi edinmesini sağlamıştır.³⁵¹ Ancak Ak Parti'yi iktidara taşıyan kitle kesinlikle sadece Milli Görüş kitlesi ya da kadroları değildir. Çeşitli sebepleri ile toplumsal muhalefet oluşturan gruplar sessiz muhalefet olarak tepkisini sandıkta yeni bir oluşum olan ve sistem mağduru olarak kabul edilen Ak Parti'nin yanında durarak ortaya koymuştur. Bu grubun içerisinde dini inançları gereği okuma hakları elinden alınan kadınlar, üniversiteye girişte katsayı mağduru olanlar, siyasi fikirleri nedeniyle işinden olan devlet memurları, yaşam tarzları nedeniyle eşit şartlarda piyasa da faaliyet gösteremeyen müteşebbisler, enflasyon altında ezilen gelir seviyesi düşük halk, yolsuzluk ve derin devlet faili meçhullerden rahatsız olan kitleler, AB yanlısı tutum sergileyenler ve liberalleşme yanlıları bulunmaktadır. Tüm bu kesimlerin bir araya gelmesi söylem içerisinde pek mümkün gözükmemek ile birlikte bu birlikteliğin bir partinin ya da liderin çağrısı ile oluşması da mümkün değildir. Her ne kadar Erdoğan'ın yukarıda sayılan mağduriyetlerin bir kısmını yaşamış olması kişilerin kendilerini özdeşleştirmesi ve destek vermesi noktasında etkili olsa dahi tek başına tüm bu kitleyi bir arada toplamaya ya da devamında bir arada tutmaya yeterli olacak birleştiricilikte değildir. Bu birlikteliği ortaya koyan sessiz muhalefet ideolojik olarak hareket etmek yerine bir sistem mağdurları ya da daha hafif bir yaklaşım ile sistemin yapısının değişmesi noktasında talepleri olan değişim yanlıları olarak karşımıza çıkmaktadır. 2005 yılında Ak Parti'ye oy verenlerin davranışlarına yönelik yapılan araştırma bu düşünceleri doğrulamaktadır ve 2002 seçimlerinde Ak Parti'ye oy verenlerin sadece % 2,84'ü ideolojik öncelik nedeniyle bu tercihte bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.³⁵² Özellikle Anayasa Mahkemesi'nin almış olduğu başörtüsünün okullarda ve üniversitelerde yasaklanması kararı toplumsal vicdanın zedelenmesi noktasında önemli bir etken olmuştur. Kendisi başörtülü olmayan ya da dini hassasiyeti bulunmayan hatta dini inancı bulunmayanlar kitleler bile bu karar karşısında bir nevi ortak toplumsal vicdan sergilemiştir. Bu noktada ortaya çıkan en önemli etkenlerden bir tanesi bu değişimi sağlayacak başka bir yeni oluşumun halk nezdinde oluşmamasıdır. Kısmen bu alternatif rolüne soyunan Cem Uzan'ın Genç Partisi (GP) kısa sürede %7,5 oy alarak siyaset sahnesinde yer almış ancak sonraki seçimlerde bu konumunu ilerletmek bir yana mevcut halde korumayı dahi başaramamıştır.

³⁵¹ Tepe, *a.g.e.*, s. 149

³⁵² Tepe, *a.g.e.*, s. 157

Ak Parti bu süreçlerin sonunda elde ettiği iktidarı ile birlikte toplumdaki gelen değişim taleplerine cevap vermeye çalışmış ve devletin katı kurumsal çehresini değiştirme yönünde adımlar atmıştır. Kurumsal yapıları sadece hukuki anlamda değişikliğe uğratmakla kalmamış bu kurumlar eliyle verilen hizmetlerin de daha âdemi merkezî bir anlayışa kavuşmasını sağlamıştır.³⁵³

Türkiye’de toplumsal kesimler ve devlet elitleri arasındaki temel çatışma noktalarından birisi laiklik anlayışına yönelik olmuştur. Devletin kurucu ilkeleri arasında bulunan laiklik ilkesi, toplumsal olarak tümüyle reddedilmemektedir. Ancak laikliğin anlaşılması uygulama biçiminde temel farklılık ortaya çıkmaktadır. Kemalist ideolojiye sahip asker ve sivil bürokratlar katı ve aktif laiklik uygulamasını benimsemiş ve dinin sadece devlet işlerinden ayrılması değil aksine kamusal alan vurgusu içinde –ki kamusal alan tanımlaması da oldukça geniş perspektifte yapılmaktadır– bireylerin kendi iç dünyaları ile sınırlandırılmak istenmiştir. Bu noktada kısmen liberal görüş sahibi olanlar dâhil olmak üzere laikliğin pasif halinin uygulanması gerektiği konusundaki düşünceleri savunmuşlardır. DP, AP, ANAP ve DYP gibi merkez sağ partiler bu düşüncenin bayraktarlığını yapmış ve aynı zamanda AP milletvekilliği de yapmış olan eski İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nin Dekanı Prof. Dr. Ali Fuat Başgil, Türkiye’deki Müslümanların devletten tek beklentisinin gölge etme başka ihsan istemem boyutunda olduğundan bahsetmiştir.³⁵⁴ Erdoğan, laiklik konusunda koyu eleştiriler getirmemiştir. RP İstanbul İl Başkanı olduğu dönemde parti teşkilatına yönelik yapmış olduğu bir konuşmada bir insanın hem laik hem Müslüman olamayacağından bahsetmiştir. Bu söylem bazı kesimler tarafından laiklik karşıtı bir tutum olarak kamuoyuna yansıtılmak istenmiştir. Ancak bu söylem laikliğin bir din gibi kabul edilmesi ve İslami hassasiyete sahip olan muhafazakâr bireylere bir din gibi, bir inanç alternatifi gibi sunulmasına yönelik ortaya konulan bir tepki mahiyetinde söylenmiştir. Benzer söylem Erdoğan tarafından ilerleyen dönemlerde kullanılmış ve devletin laik olması gerektiği ve laikliğin inançsızlık anlamına gelmediği şeklinde savunma yapılmıştır. Benzer bir tutum Erbakan’ın söylemlerinde de gözükmektedir. Erbakan, Milli Görüş hareketinin başında olduğu dönemde Partisi’ni ana akım bir parti büyüklüğüne taşımış ve iktidarı almış olmasına rağmen laikliği doğrudan hedef alacak söylemlerde bulunmamıştır. Ancak tıpkı kapatılmamak ile birlikte Anayasa Mahkemesi’nin kararı ile Ak Parti’nin laikliğe karşı eylemlerin odağı olmak ile para

³⁵³ Tepe, *a.g.e.*, s. 174

³⁵⁴ Ahmet T. Kuru, *Laikliğin Yeniden Yorumlanması: Adalet ve Kalkınma Partisi Örneği*, Editör: Hakan Yavuz, *Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, Kitap Yayınevi, 1. Basım, İstanbul, 2010, s. 186

cezasına çarptırılması gibi MNP, MSP, RP ve FP laiklik karşıtı olmak nedeniyle kapatılmıştır.

28 Şubat darbesi, İslami kesim için laiklik konusunda adım atılması gerektiği gerçekliğini bir kez daha ortaya koydu. Ancak İslami kesim bu sefer daha sakin hareket etme ve ihtiyatlı davranma hususunu ön planda tutmaktaydı. Doğrudan laiklik karşıtı olarak hareket etmek yerine dini inanç ya da inançsızlıkları koruma altına alma görevinin verildiği pasif bir laiklik anlayışı ile yola devam edilmesi noktasında hareket etme eğilimi gösterilmiştir. Özellikle 1990'lı yılların sonuna kadar Said-i Nursi öğretilerinin İslami kesim üzerinde etkili olması nedeniyle siyaseten laiklik kavgasından uzak duran bir tutum sergilenmiştir. Bu noktada Gülençi yapılanma belirli oluşumlar yapma gayreti içerisine girmiş ve yumuşak güç kullanımı ile mücadelenin organizasyonunu yapmaya gayret etmiştir. Bu dönemde etkin olan Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı'nın Abant toplantıları özellikle Milli Görüş'ün yenilikçi kanadı olan Erdoğan, Gül ve Arınç'ı etkilemiştir. Bürokratik elitin engellerinin demokrasi ve laikliğin karşıtlığı yerine yeniden yorumu ile aşılacağı konusunda bir bakış açısı kazandırdı.³⁵⁵ Laiklik konusu, Ak Parti'nin iktidara taşınması sürecinde önemli bir konu başlığı haline gelmiştir. Bu durumun ortaya çıkması daha önce bahsettiğimiz şekilde laiklik ilkesinin kendisi ya da ilkenin kaldırılması değil tanımlanması ve uygulanması sırasında ortaya çıkan fiili ve zorlama durumdur. Laiklik ilkesinin uygulanması noktasında toplumda hoşnutsuzluk yaratan en önemli kısmı başörtüsü meselesidir. 1980 yılında Yükseköğretim Kurulu (YÖK)'nun almış olduğu bir karar ile başörtülü kadın öğrenciler üniversitelere alınmamaya başladı. Bu karara ilişkin olarak Danıştay'a yapılan itirazda ise Danıştay bu kararın doğruluğunu onaylamaya çalışırken oldukça müdahaleci ve toplum mühendisliğine dayalı ifadeler ile niyet okuyuculuk kapsamında ifadeler kullanmış ve temelde başörtüsü takmanın Cumhuriyet karşıtı ve Cumhuriyeti yıkmaya yönelik yapılan bir eylem olarak kabul etmiş ve bu kadınların başlarını açması gerektiği şeklinde imada bulunmuştur.³⁵⁶ Danıştay'ın ve bürokrasinin laiklik gerekçesi ile başörtüsüne yönelik olarak almış olduğu bu yasaklayıcı karara ilişkin olarak ilk adımlar 1980'lerin sonunda ANAP tarafından atılmaya başlanmıştır. 1988 yılında ANAP, üniversitede başörtüsü serbestisini sağlayacak bir kanun teklifi hazırlayıp Meclis'ten geçirmiştir. Ancak bu kanun, Atatürk İlke ve İnkılaplarına, laiklik ve eşitlik ilkelerine aykırı olduğu gerekçesi dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren tarafından veto edildi. Ancak Meclis kanunu farklılaştırarak tekrar geçirdi ve bu sefer Evren kanunu iptal istemiyle Anayasa

³⁵⁵ Kuru, *a.g.e.*, s. 188

³⁵⁶ Danıştay 8. Daire'nin 13 Aralık 1984 tarih ve 1984/1574 sayılı kararı

Mahkemesi'ne taşıdı ve buradan istediği iptal kararını alabildi.³⁵⁷ Ancak hukuki ve siyasi mücadele devam etti ve ANAP başka bir kanun tasarısı hazırlayıp bu sefer bunu Evren'e kabul ettirdi. Ancak bu sefer kanun Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) tarafından Anayasa Mahkemesine taşındı ve kanunda yer alan 'yürürlükteki kanunlara aykırı olmamak kaydı ile yükseköğretim kurumlarında kılık kıyafet serbesttir' ifadesinin başörtüsüne izin verileceği anlamına gelmeyeceği yönünde özgürlükleri daraltıcı yönde bir karar alındı.³⁵⁸ Bu noktada özellikle özgürlükleri daraltıcı yönde bu adımın, dönemin Türkiye'nin en büyük sol partisi tarafından atılması ise diğer dikkat çekici bir husus olarak ideolojik kampaşmanın örneği şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Laiklik konusunda İslamcı kesimi ve müesses nizam sahiplerini karşı karşıya getiren diğer hususlar İmam - Hatip okulları ve Kuran Kursları'dır. 1950'li yıllarda din adamı yetiştirme amacı ile kurulan İmam - Hatip okulları 1980 ve 1990 yıllara geldiğinde ideolojik olarak belirli bir konum almış ve artık bir meslek sahibi din adamı yetiştirmekten ziyade İmam - Hatip alt yapıları diğer meslek grupları yetiştirmeye başlamıştır. Özellikle RP'nin yükselişi ve hem yerelde hem genelde iktidarı alması ile birlikte İmam Hatip mezunları farklı meslek sahipleri olarak yönetici koltuklarına oturmaya başlamış ve rol model olmuştur. 28 Şubat sürecini yönetenler, İmam - Hatip okullarının toplumsal imajını yıkmak ve ilgili okulları marjinal hale getirmek için adımlar atmıştır. 8 yıllık kesintisiz eğitim değişikliği ile İmam - Hatiplerin ortaokul bölümleri kapatılmış, toplumda katsayı engeli olarak bilinen değişiklik ile birlikte İmam - Hatip okulu mezunlarının İlahiyat Fakülteleri dışında neredeyse başka hiçbir bölüme girememeleri sağlanmıştır. 28 Şubat darbesinin yapıldığı dönem denk gelen 1996-97 eğitim döneminde İmam - Hatip okullarının öğrenci sayısı 511.502 iken bu sayı 2002-03 döneminde 64.534' kadar düşmüştür.³⁵⁹ İmam - Hatip okullarının durumu başörtüsü meselesinden biraz farklıdır. Toplumsal algı olarak İmam - Hatip okulları üzerine özellikle Erdoğan'ın bizim arka bahçemiz söylemi ve karşı tarafın yaptığına benzer biçim bu okullardan mezun olmanın tek başına bir referans haline gelmesi dönem dönem İslami kesim tarafından da eleştirilmiştir. Bu konuya sadece bir mesleki eğitim olarak bakan kişiler olduğu gibi katsayı sorununun sadece İmam - Hatip okulları üzerinden tartışılmasının bu okulların ideolojik olarak değerlendirilmesi noktasında eleştirilere neden olmuştur. Ak Parti ve lideri Erdoğan içinde önemli bir konu olan İmam - Hatip konusu, Ak Parti iktidarının ilerleyen dönemlerinde de gündemde kalmış ve eğitim sistemi değiştirilerek İmam - Hatip okulu sayısı artırılmış, yeniden ortaokul

³⁵⁷ Anayasa Mahkemesi Kararı, Esas Sayısı: 1989/1, Karar Sayısı: 1989/12, Karar Tarihi: 07.03.1989

³⁵⁸ Anayasa Mahkemesi Kararı, Esas Sayısı: 1990/36, Karar Sayısı: 1991/8, Karar Tarihi: 09.04.1991

³⁵⁹ Kuru, **a.g.e.**, s. 199

kısımları açılmış ve İmam - Hatip nesli vurgusu ile bir sınıfsal aidiyet oluşturulmuştur. Erdoğan konuşmalarında sıkça bende, çocuklarımda İmam - Hatip mezunu ve İmam - Hatip mezunu olmak farklılıktır, bir dava meselesidir vurgusunda bulunmuştur. 28 Şubat sürecine hedef alınan diğer dini eğitim veren kurumlar ise Kuran Kursları'dır. Kuran Kursları da İslamcı nesil yetiştiren yerler olarak benimsenmiş ve İslamcı tabanın insan kaynağı yetiştirmesinin önüne geçme gerekçesi ile önce 15 yaşın altındaki çocukların Kuran Kurslarına alınması yasaklanmış ardından bu karar yaz dönemi için 12 – 15 yaş arası çocuklar lehine esnetilmiştir. Ancak hem yaş kısıtı hem de oluşan baskı ortamı nedeniyle 28 Şubat'ın hemen öncesinde 1.685.000 olan Kuran kursu öğrencisi sayısı 2004 yılında 155.285'e geriledi.³⁶⁰ Ak Parti'nin 3 Kasım 2002 seçimlerinde elde etmiş olduğu başarı ve tek başına oldukça güçlü bir biçimde uzaklaştırıldığı iktidara geri dönmesi Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana laikliğe karşı en büyük meydan okuma olarak da yorumlanmıştır.³⁶¹

28 Şubat süreci, halkın üzerinde çeşitli yasaklar ve baskılar oluşturmak ile birlikte özellikle 1998 yılında Anayasa'nın 76. Maddesi uyarınca İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) Başkanı Erdoğan'ın mahkûmiyet alması ve kamu hizmetlerinden yasaklı olması, halkın Ak Parti ve Erdoğan'a yönelik olarak desteğinin mağduriyet ve haksızlık çerçevesinde bir kat daha artması sonucunu ortaya koymuştur. İlgili dönemde gazete başlıkları 'muhtar bile olamaz' ve 'siyasi hayatı bitti' gibi söylemler ile seçilmiş bir Belediye Başkanı'na ve halkın oylarına yönelik ortaya konulan antidemokratik tutum halkın hassasiyetini ve desteğini daha da artırmıştır. Erdoğan'ın Genel Başkanlığı'nda kurulan Ak Parti, 3 Kasım 2002 genel seçimlerinde iktidara gelmiş ancak seçimden önce yasağı nedeniyle Genel Başkanlıktan ayrılan ve milletvekili adayı olamayan Erdoğan ancak yapılan Anayasa değişikliğinin ardından 9 Mart 2003 tarihinde milletvekili olabilmıştır.³⁶²

Türkiye siyasetinin 90'lı yıllarını araştıranlar net bir biçimde şu gerçekliği görecektir ki ilgili dönem temel güç odakları laik sivil ve asker bürokrasi ile muhalif İslami kesimin iktidar mücadelesi şeklinde geçmiştir. Ancak bu saflar arasında özellikle kararsız seçmen olarak adlandırılan grupların ya da başka bir popüler tabir olan yüzer – gezer oyların temel hareket referansı ekonomik durum ve göstergeler olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁶³ Bu kesim ideolojik saikler ile hareket etmek yerine

³⁶⁰ Kuru, *a.g.e.*, s. 200

³⁶¹ Gareth Jenkins, *Semboller ve Gölge Oyunu Ordu – AKP İlişkileri, 2002 – 2004*, Editör: Hakan Yavuz, *Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, Kitap Yayınevi, 1. Basım, İstanbul, 2010, s. 235

³⁶² Jenkins, *a.g.e.*, s. 245

³⁶³ Ali Çarkoğlu, *Türkiye'de Yeni Nesil İslamcılar: Değişen Seçmen İçinde Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Temelleri*, Editör: Hakan Yavuz, *Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, Kitap Yayınevi, 1. Basım, İstanbul, 2010, s. 228

kişilerin daha özgür olduğu, adil bir ekonomik sistemin oluşturulduğu, gelir adaletsizliğinin ortadan kalktığı, insan hakları noktasında bulunan sorunların çözüldüğü ve bu noktada bunları çözebilecek olan söylemleri geliştiren kişilerin yanında yer almayı tercih etmişlerdir. Bu nedenle ideolojik olarak hareket eden kesimler olmak ile birlikte farklı eğilimler kendilerini tanımlamadıkları ideolojiler ile hareket eden Parti ve liderlerin peşinden gitme eğilimi gösterebilmişlerdir. Bu durum ANAP'ın 4 eğiliminde ortaya çıktığı gibi Ak Parti nezdinde de ortaya çıkmıştır. Burada kitlelerin birlikte hareket etmesini sağlayan temel dinamik ideolojiden ziyade mevcut bulunan düzene yönelik olarak bir tepki ortaya konmasıdır.

Yukarıda belirtilen süreçler Ak Parti iktidarına giden süreçlerin kısa bir özeti durumundadır. Ak Parti'nin iktidara ulaşmasını sağlayan süreç sadece Milli Görüş'ün geçirdiği bir süreç olmamak ile birlikte özellikle toplumsal birikmişlik neticesinde siyasi bir tasfiye niteliği taşımaktadır. Ak Parti kendi içerisinde farklı eğilimleri barındıran bir koalisyon olarak değerlendirilmektedir. Bu kısmen doğru bir tespittir. Ancak özellikle Ak Parti'yi iktidara taşıyan süreçlerin arka planı incelendiğinde bu koalisyon Parti'de oluşup halka inmemiş, tam tersine halkın talepleri nedeniyle tabandan gelen bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Halkın Ak Parti'yi iktidara taşımasının ve uzun süre iktidarda tutmasının en önemli nedenli güçlü değişim isteğidir. Bu değişim, siyaseten olduğu kadar, sosyolojik, ekonomik ve kurumsal bazda da kendisini göstermektedir.

2.2. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Siyasi Geçmişi

23 Nisan 1920 tarihi ile kurulmuş olan Birinci Büyük Millet Meclisi açılışı önemli rejim tartışmalarına sahne olmuştur.³⁶⁴ Aslında daha Cumhuriyet kurulmadan önce başlamış olan bu tartışma günümüze kadar uzanmaktadır. Rejim sorunu ve tartışmaları, 1920'li yıllardan itibaren başlamış olup, bu tartışmalar neticesinde bir kesim rejimin bekçiliğini yapan diğer kesim ise sürekli olarak rejimi tehdit eden ve kontrol altında tutulması gereken kitleler olarak görülmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu iki grubun ayrışma nedenleri ve ideolojileri incelendiğinde günümüzde de karşımıza çıkan tartışmaların tarihsel kökleri de net bir biçimde anlaşılabilir. Bu ayrımın temeli Birinci Grup olarak adlandırılan grup ki daha sonra CHP'yi oluşturan kadro olarak Atatürk'ün fikirlerini savunduğunu belirtenler ve ikinci grup olarak ise bu fikirlere muhalif olanlar şeklinde ortaya konmaktadır.³⁶⁵

Türkiye'de çok partili hayata geçilen 1946 yılından itibaren İslami partiler kurulmaya başlanmıştır. Toplumsal destek her zaman aranmış ve bu destek düzeyi

³⁶⁴ Ömür Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasi Rejim Sorunu*, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2005, s. 58

³⁶⁵ Tefik Çavdar, Birinci Meclis ve İkinci Grup, *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Sayı: 130, Nisan 1991, s. 5

sürekli olarak artırılmaya çalışılmıştır. 1945 kurulan ve dış politikasının temelini İslam birliği üzerine kuran MKP, 1958 yılında kurucusu Nuri Demirağ'ın ölümü üzerine feshedilmiştir, 1946 yılında kurulan İslam Koruma Partisi ise iki ay içerisinde kapatılmıştır. 1951 yılında antisemitist akımın öncü isimlerinden Cevat Rifat Atilhan'ın İslam Demokrat Partisi 1952 yılında dini siyasete alet etmekten ve 1948 yılında kurulan MP 1954 yılında DP iktidarının da desteklemesi ile dini siyasete alet etmekten kapatılmıştır. Ancak MP diğer partilerin arasında İslami camia içerisinde en ses getireni olmuş ve 1950 seçimlerinde %4,5 oy oranına ulaşabilmiştir.³⁶⁶ Tüm bu İslami referanslı partilerin ortak özellikleri oldukça kısa süreli siyaset arenasında kalmaları ve bir kitle partisi niteliği taşımamalarıdır. Bunun en önemli örneği MP'dir ve kurucusunun ölümünün ardından parti dağıtılmıştır. Bu nedenle İslami kesim için kitlesel bir hareket oluşturacak, kalıcı ve toparlayıcı bir parti hareketinin oluşması için beklenmesi gereken tarih 1970 olarak karşımıza çıkmaktadır.

İslami Hareket, merkez sağ olarak adlandırılan kurucu sistemin yetiştirdiği bürokratların muhalifi olan kesimin içerisinde temsil edilmekte ve aslında çok aktif bir siyasi hareket olarak karşımıza çıkmamaktadır. Ancak son olarak 1960'lı yıllarda AP içerisinde kendisine yer bulan İslami gruplar bir süre sonra farklı bir platformda ve farklı bir kurumsal kimlik altında kendilerini ifade etme gereği duymuşlardır. Bu duruma neden olan iki temel olaydan bahsedilmektedir. Bunlardan ilki okullarda bulunan ve öğrencilerin kullandığı mescitlerin kapatılması³⁶⁷, diğeri ise 1966 yılında Erbakan'ın Türkiye Odalar Birliği Başkanı olmasıdır.³⁶⁸ Erbakan, küçük esnafın temsilcisi ve Anadolu Burjuvazisinin destekçisi olarak görülmekteydi. Bu durum özellikle büyük sermaye sahiplerinde memnuniyetsizlik uyandırdı ve bu nedenle Erbakan görevden hızlıca uzaklaştırıldı. Yaşanılan bu gelişmeler neticesinde İslami Hareket taraftarları ve Erbakan, AP'nin yeteri kadar kendilerine sahip çıkmadıklarını düşündüler ve ayrılıp kendi kurumsal kimlikleri altında yola devam etmenin daha uygun olacağına karar verdiler. Erbakan 'millî' vurgusu ile yola çıkmış ancak belirttiği millîlik güncel millet kavramından ziyade dini millet kavramındaki ümmet vurgusundan gelmektedir. İlk önce bağımsız bir hareket olarak ortaya çıkan bu oluşumun içerisinde bulunan Bahri Zengin, oluşumu 'sistem mağdurlarının toplanma alanı' olarak tanımlıyor ve sistemden en çok mağdur olanların İslami kesim olduğunu ve bu nedenle hareketin temelini bu grubun oluşturduğundan bahsediyordu.³⁶⁹ Tüm bu süreçlerin sonunda İslami Hareketin Cumhuriyet dönemindeki ilk siyasi oluşumu

³⁶⁶ Bora, *a.g.e.*, s. 469

³⁶⁷ Albayrak, *a.g.e.*, s. 51

³⁶⁸ Ali Yaşar Sarıbay, Milli Nizam Partisi'nin Kuruluşu ve Programının İçeriği, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık*, 1. Baskı, İletişim Yayınları, Cilt: 6, İstanbul, 2004, s. 576

³⁶⁹ Yavuz Selim, *Yol Ayrımı*, 1. Baskı, Hiler Yayınları, Ankara, 2002, s. 57-58

ortaya çıkmış oluyor ve 26 OCAK 1970 tarihinde MNP kurulmuş oluyordu. Erbakan partinin kuruluş toplantısında milli ruhu ve öz benliği yeniden diriltileceğinden bahsetmektedir.³⁷⁰ MNP, kuruluşunun ardından yapılan I. Büyük Kongresi'nde Erbakan'ın konuşması, partinin diğer yöneticilerinin söylemleri ve ortaya konulan yol haritasında açıkça çizmiş olduğu rota ile sistemin yapısına yönelik mücadelesine başlayacağına mesajını o dönem itibari ile açıkça vermektedir. Laiklik konusuna ilişkin olarak yapılan söylemlerde laikliğin din karşıtlığından çıkartılacağına değinilmiş³⁷¹ ve sisteme ilişkin olarak da Erbakan, Reisisumhurluk ve Başbakanlık görevlerinin tek şahısta birleşmesi arzusunun ortaya koymuş ve Başkanlık gelecek şeklinde görüşlerini belirtmiştir.³⁷² Erbakan'ın ve kitlesel İslami siyasetin ilk partisi MNP'nin siyasi hayatı çok uzun sürmemiştir. I. Büyük Kongresinden itibaren siyasi 4 ay kadar bir süre bile geçmeden toplamda ise kuruluşundan 16 ay sonra Anayasa Mahkemesinin kararı³⁷³ ile kapatılmıştır. Kapatma davasının ardından 11 Ekim 1972 tarihinde MSP kurulmuş ve İslami Hareketin tabela değiştirme üzerine kurulu siyasi mücadelesi bu şekilde başlamıştır. Bu süreç 2008 yılında Ak Parti'ye açılan kapatma davası neticesinde fiilen son bulmak ile birlikte 2010 yılında yapılan Anayasa Değişikliği Referandumu ile hukuki olarak da oldukça zor bir hale getirilmiştir ve bu şekilde Türkiye Siyasi hayatının gündeminden parti kapatma davaları düşmüştür. Ancak bu süreç 40 yıllık zorlu bir mücadelenin ardından kazanılmıştır. Anayasa Mahkemesi'nin ve yasaların getirdiği bu sistemden sadece İslami Hareket içerisindeki partiler değil Kürt siyaseti ve Sol Siyaset yapan birçok parti de nasibini almıştır. Bu durum Türkiye siyasi düşünce hayatında çok sesliliğe büyük darbe olarak algılanmaktadır. MSP, 1970'li yıllar içerisinde mecliste dalgalanmalı bir seyir ile temsil edilmiştir. 1973 yılında Cumhuriyetin kuruluşunun 50. Yılı vesilesi ile 12 Mart 1971 yılında yapılan askeri darbenin tahribatları bir nebze de olsa giderilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle bir genel af konusu gündeme gelmiş bu noktada komünistlerin affedilip affedilmeyeceği tartışması af kapsamının Anayasa Mahkemesi kararı ile anarşist ve komünistleri de kapsaması nedeniyle MSP'nin komünistleri affettirdiği şeklinde bir propaganda yapılmıştır. Bu propaganda milliyetçi-muhafazakâr düşüncede olanların partiden kopuş yaşamasına sebep olmuş ve 1974 yılından sonra Nurcular da Erbakan'a olan desteklerini çekmişlerdir.³⁷⁴ Ancak Erbakan, siyasi hayatı boyunca net bir sağ sol kavgası içerisinde bulunmamış aksine bunların her ikisinin de bir alternatifi niteliğinde üçüncü yol kavramını benimsemiştir. Ancak bu duruma istisna oluşturacak

³⁷⁰ MNP'nin Kuruluş Toplantısı, *Bugün Gazetesi*, 9 Şubat 1970, s. 1 ve 7

³⁷¹ Albayrak, *a.g.e.*, s. 68

³⁷² Mason ve Kızıllar Devlet işinden atılacak, *Bugün Gazetesi*, 25 Ocak 1971

³⁷³ Esas Sayısı: 1971/1 (Parti Kapatılması), Karar Sayısı: 1971/1, Karar Günü: 20.05.1971

³⁷⁴ Bora, *a.g.e.*, s. 473

bir hareket 1991 genel seçimlerinde ortaya çıkmış ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)'nin devamı Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ile ittifak halinde seçimlere katılmıştır. Bu durum SHP'nin Kürt Hareketinin partisi olan Halkın Emek Partisi (HEP) -devamı süreçte Demokrasi Partisi (DEP) adını almıştır- ile koalisyon halinde seçime girmesi neticesinde Erbakan'ın muhalif Kürtlerden oy alma şansının azalması neticesinde pragmatist bir yaklaşım ile SHP'den kopacak kısmen milliyetçi oyları toplamak amacıyla yaptığı bir hareket olarak yorumlanabilmektedir. Yukarıda belirtilen dalgalanmanın diğer bir yansıması ise 26 Ocak 1974 tarihinde Türkiye Siyasi Hayatı için oldukça şaşırtıcı bir ortaklık neticesinde CHP ile birlikte iktidara gelmesi neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu ortaklığın doğası gereği uzun sürmesi çok mümkün olmamış, yaklaşık 7 ay iktidarda kalabilmiştir. Ardınca MSP bir kez daha iktidarın içerisinde kendisine yer bulmuş ve bu sefer sağ partiler ile birlikte 'Milliyetçi Cephe' (MC) Hükümeti'ni kurmuştur. 1977 yılında yapılan seçimlerin ardından MSP yaklaşık %3'lük bir oy kaybı yaşamasına rağmen II. MC hükümetinde bulunmuş ve bu sefer 'kilit parti' konumuna gelmiştir. Yaşanılan bu sürecin ardından 12 Eylül 1980 askeri darbesi yaşanmış ve ülkeye istikrar getirme adına tüm siyasi partilerin faaliyetlerine son verilmiş ve siyasetçilere de yasak getirilmiştir. 1983 yılında siyasi faaliyet yasaklarının kaldırılmasının ardından MSP'nin devamı niteliğinde tıpkı diğer siyasi partilerde olduğu gibi Erbakan gölge liderliğinde Ahmet Tekdal Başkanlığında RP kurulmuştur. 1987 yılında yapılan Anayasa Değişikliği Referandumu -ki adı siyasi yasakların kaldırılması ile özdeşleşmiştir- ile yasakların kalkmasının ardından 11 Ekim 1987 tarihinde Milli Görüşün lideri Erbakan yeniden hareketin Genel Başkanı olarak siyaset sahnesinde dönmüştür. 1991 Genel seçimlerinde ittifak kurarak barajı aşan RP esas oy sıçramasını ise 1994 yerel seçimlerinde gerçekleştirmiş ve İstanbul ve Ankara gibi illerde 'siyasi sürprize' imza atarak Büyükşehir Belediye Başkanlıklarını kazanmış ve 1 yıl sonra 1995'de gerçekleştirilen Genel Seçimlerde %21 oy olarak I. Parti konumuna ulaşmış ve iktidarın büyük ortağı olmuştur. RP, seçimden önce katıldığı bir televizyon programında RP ile asla koalisyon yapmayacağını söyleyen Tansu Çiller Başkanlığı'ndaki merkez sağ parti konumundaki dönem Cumhurbaşkanı ve AP'nin lideri Süleyman Demirel'in eski partisi ile anlaşarak koalisyon hükümetini kurmuştur. Ancak RP'nin seçimlerde I. Parti olması ve iktidarın büyük ortağı olması sadece seçim sonuçları açısından değil, sonrasında yaşanan süreçler bakımından da Türkiye Siyasi Hayatının bir dönüm noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Oldukça zorlu ve çalkantılı bir süreç geçiren siyaset arenası 28 Şubat 1997 tarihinde alınan MGK kararları ile çok daha sıkıntılı bir süreç içerisinde girmiştir. MGK bürokratik devletin en önemli organlarından birisi olarak RP-DYP ortaklığını sonlandırmış parti 16 Ocak 1998 tarihinde laiklik karşıtı eylemlerin odağı olmak gereğiyle

kapatılmıştır. Bu süreç Türkiye Siyasi Hayatında önemli değişiklikler getirmiş ve RP'nin yerine kurulan FP yeni bir hareket ile karşı karşıya kalmıştır. Bu hareket parti içerisinde yenilikçi ve gelenekçi ayrımını getirmiştir. Kısa bir süre sonra FP'nin, RP'nin devamı olduğu gerekçesi ile kapatılmasının ardından 2001 yılında gelenekçi kanat SP adıyla yeni bir oluşum kurarken, yenilikçi kanat olarak adlandırılan grup ise Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül ve Bülent Arınç önderliğinde Ak Parti'yi siyaset arenasına taşımıştır.

Cumhuriyet döneminde Ak Parti'nin kökenleri araştırıldığında ise bu köklerin DP'ye kadar dayandığı kabul edilmektedir. Bu durumu destekleyen bir öge de özellikle Ak Parti'nin kurucusu ve Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın söylemlerinde de bu duruma vurgu yapmasıdır ve özellikle askeri-bürokratik vesayet ile mücadele noktasında DP'nin mirasçılığı konumunu benimsemesidir. Ancak İslam'ın siyasi arenada temsili noktasından değerlendirildiği zaman Ak Parti'nin siyasi öncülü olarak karşımıza Erbakan'ın MNP'si, MSP'si ve Erdoğan'ın da içinde çıktığı RP gelmektedir. Aslında bu durum sadece aynı parti içerisinden gelmek ile açıklanabilecek bir olgu değildir. Eğer öyle olmuş olsa CHP milletvekilliği de yapmış olan Menderes'i farklı bir yere koyulması gerekecektir. Bu noktada bu değerlendirmenin yapılmasının temel nedeni Erbakan'ın çizgisini çektiği yönetim ilkelerinin tamamı neredeyse Ak Parti tarafından uygulanmaktadır. Erbakan'a göre:³⁷⁵

- Başkanlık sistemine muhakkaka geçilmeli çünkü sistem antidemokratik ve tıkanmış bir yapıdadır
- Referandum uygulamasının kullanılması milletin doğrudan katılımını sağlayacağı gibi millet ve devlet bütünleşmesi sürecini hızlandıracaktır
- Seçim enflasyonunun önlenmesi ve Türkiye'nin sık sık sandığa gitmek yerine gerçek sorunları ile meşgul olması
- Düşünce ve İnanç Haklarına ilişkin olarak sis perdelerinin kaldırılması ve güdümlü demokrasiden uzaklaşılması
- Mevcut partiler kanununun değişmesi ve Anayasa Mahkemesi'nin siyasi partiler üzerindeki baskısının azaltılması

Yukarıda sayılmış olan ilkeler ya da yapılması gerekenler Ak Parti dönemlerinin süregelen tartışmaları olarak karşımıza çıkmaktadır. RP döneminde Başkanlık sistemi olarak lanse edilen hükümet sistemi değişikliği Ak Parti döneminde uzunca bir süre özellikle bu konunun uzmanı İstanbul Milletvekili Anayasa Hukukçusu Burhan Kuzu tarafından dile getirilmiş ve kamuoyu nezdinde tartışılması sağlanmaya

³⁷⁵ Teazis, **a.g.e.**, s. 60 – 63

çalışılmıştır.³⁷⁶ Sonuç itibari ile uzunca süre gündemde tutulan bu konu 2017 yılında gerçekleştirilen Anayasa Referandumunu ile 'Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi' adıyla hayata geçirilmiş ve 24 Haziran 2018 tarihinde Türkiye ilk kez yeni sistem ile seçime gitmiştir. Aslında bu sistemin temeli 2007 yılında gerçekleştirilen referandum sonucunda Cumhurbaşkanı'nın halk tarafından seçilmesi ile atılmıştır. Bu durum göstermektedir ki Erbakan'ın Türkiye'de demokrasinin gelişmesi ve millet ile devletin bütünleşmesi sorununa çözüm önerileri olarak getirilen yöntemlerin neredeyse tamamı Erdoğan tarafından hayata geçirilmiştir. Bu durum aslında Ak Parti'nin köklerini ve köklerinden kopmadığını açıkça göstermektedir. Ayrıca Cumhuriyet döneminde toplam 7 referandum yapılmış olup -ki bunların 2 tanesi darbe sonrası Anayasa kabul içindir- 7 referandumdan 3 tanesi Ak Parti döneminde gerçekleştirilmiştir. 2 referandumun da Özal döneminde gerçekleştirildiğini düşündüğümüz muhafazakâr oyların ve Milli Görüş tabanının bu partilerde ve liderlerin çevresinde toplanmasının nedenlerini daha açık biçimde ortaya koymaktadır. Bir diğer ortak nokta ise laikliğe karşı duruş konusudur. Milli Görüş çizgisindeki partilerin neredeyse tamamı 'laikliğe karşı eylemlerin odağı' olmak nedeniyle kapatılmıştır ve Ak Parti'de benzer ithamla kapatmanın eşliğinden dönmüş ancak yine de bu düşüncede olduğu konusunda mahkeme kararı ile sistem tarafından konumlandırılmıştır.

RP'liler, demokrasi kavramını ayırım gözetmeksizin herkesin düşünce, vicdan, din ya da inanç hürriyeti olarak açıklamaktadırlar.³⁷⁷ Benzer görüşler FP'nin kapatma davasında da ortaya konulmuş ve özellikle laiklik ilkesinin Fransız versiyonu gibi değil ABD versiyonunda olduğu gibi dinin özgürleştirilmesi olarak algılanması gerektiği yorumu yapılmıştır. Siyasi açıdan ise bu durumun sakıncalı bir söylem olmadığına dair bir tutum sergilemiştir. Bu durum aşağıdaki şekildedir:³⁷⁸

'Fazilet Partisi diğer tüm siyasi partiler gibi Cumhuriyetimizin ilk yıllarından beri var olan siyasi bir geleneğin günümüz şartlarına göre yeniden yorumlanmış bir versiyonudur. Bu bakımdan partimiz Serbest Fırka, Terakkiperver Fırka, Demokrat Parti, Adalet Partisi, Milli Nizam Partisi, Milli Selamet Partisi, Anavatan Partisi, Doğru

³⁷⁶ Burhan Kuzu, Neden Başkanlık Hükümeti, Türkiye'de Siyasi Yapılanma ve Temel Siyasi Sorunlar Sempozyumu, **Türk Parlamento Birliği- Toplumsal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı**, Ankara, 11-12 Şubat 2000, s. 47

³⁷⁷ **Anayasa Mahkemesi Kararı**, Esas: 1997/1 (Siyasi Parti Kapatma), Karar Sayısı: 1998/1, Karar Günü: 16.1.1998, Erişim: <http://kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/0acac7b9-4875-4c09-a89d-16336ed73728?excludeGerekce=False&wordsOnly=False>, Erişim Tarihi: 22.06.2019

³⁷⁸ **Anayasa Mahkemesi Kararı**, Esas: 1999/2 (Siyasi Parti Kapatma), Karar Sayısı: 2001/2, Karar Günü: 22.6.2001, Erişim: <http://kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/0a6f1734-1ab5-49f7-aea8-77764a0fb3b7?excludeGerekce=False&wordsOnly=False>, Erişim Tarihi: 22.06.2019

Yol Partisi ve Refah Partisi tarafından oluşturulmuş siyasi mirası, bu partilere hizmet eden kişileri, bu partiler tarafından ortaya konulan genel ideolojik yaklaşımları şu ya da bu ölçüde bünyesinde barındıran muhafazakâr bir merkez sağ partidir.’

Benzer bir savunma yapısı Ak Parti’ye açılan kapatma davasında da kurulmuştur. Ak Parti laiklik ilkesine ilişkin olarak görüşünü, RP ve FP ile benzer düzeyde tutmuş ve 19. yy pozitivizmine dayalı katı laiklik anlayışından ziyade ilkenin din ve vicdan özgürlüğü üzerinden değerlendirilmesi gerektiğini savunulmuştur.³⁷⁹

Yukarıda bahsedilen hususlar özellikle RP, öncülleri ve sonrasında Ak Parti’nin benzer bir anlayışa sahip olduğunun göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum ideolojik bakımdan bir tutarlılık ve devamlılık olduğunu göstermektedir. Bu benzerlik farklı mecralarda da kendisini belli etmektedir. Ak Parti ve hükümetleri içerisinde üst düzey görevler almış ve partinin teorisyenlerinden Bülent Arınç, 26 Mayıs 2005 tarihli George Town Üniversitesindeki konuşmasında ABD’de uygulanan seküler anlayışın Batı Avrupa’daki örneklerinden ziyade Türkiye için daha uygun olacağını bir kez daha vurgulamıştır.³⁸⁰

Her ne kadar Ak Parti yeni bir felsefe ile yola çıkma noktasında hareket etmiş dahi olsa tam anlamıyla Milli Görüş genetiğinden uzaklaşmamış ve bu durum kullanılan semboller bakımından da benzerlikler göstermiştir. Ak Parti’nin simgesi olan ampul 1989 ve 1994 yerel seçimlerinde RP tarafından seçilenlerin denetlenmesi vurgusu ile kullanılmıştır. Bu durum çağrışım ve söylem noktasında Erbakan köklerinden kopmama durumunu yansıtmaktadır.

2000 yılında FP’de ortaya çıkan iktidar mücadelesi yenilikçi – gelenekçi kavgası olarak yansıtılmış ve değerlendirilmiştir. Yenilikçi kanat tarafında olanlar arasında gösterilen ve devamında Ak Parti’nin kurucu kadrosunda yer almış birçok üst düzey görevde bulunmuş olan Cemil Çiçek ve Salih Kapusuz bu tartışma için şu ifadeleri kullanmıştır:³⁸¹

Cemil Çiçek: ‘Beni yenilikçi olarak nitelendiriyorlar ben şimdi geleneklere karşı mı oluyorum?’

³⁷⁹ **Anayasa Mahkemesi Kararı**, Esas: 2008/1 (Siyasi Parti Kapatma), Karar Sayısı: 2008/2, Karar Günü: 30.7.2008, Erişim: <http://kararlar.yeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/5664600f-6ce5-4b3b-885f-6a936d14abe2?excludeGerekce=False&wordsOnly=False>, Erişim Tarihi: 22.06.2019

³⁸⁰ Teazis, **a.g.e.**, s. 146-147

³⁸¹ FP’de Demokrasi Yarışı, **Yeni Şafak Gazetesi**, 10.02.2000

Salih Kapusuz: 'Bir anlamda gelenekçiyiz bir anlamda yenilikçi. Değerimiz ve kültürümüz konusunda gelenekçiyiz ancak bilim ve teknoloji çağını yakalamak adına ise yenilikçiyiz.'

Ak Parti kuruluş aşamasında sadece Milli Görüş kitesini hedeflememiş ve daha büyük kitlelere ulaşan bir merkez partisi olma amacını ortaya koymuştur. Aynı zamanda muhafazakâr kişiliğini kaybetmek istememektedir. Ancak yeni bir söylem, yenilikçi ve değişimci bir kimlik ortaya koyarak yeni kitlelere ulaşmak noktasında bir hedefe sahiptir. Ak Parti'nin kurucu kadrosunda yer alan ve birçok üst düzey görevde bulunan Ali Çoşkun bu değişim karakterine yönelik olarak artık lider partisi değil bir kadro partisi olduklarında bahsetmiş ve 'one-man show' dönemi bitti ifadelerini kullanmıştır. Bu yaklaşım ile toplum üzerinde ortaya konulan algıda daha demokratik bir yapı vurgusu ve istişare kültürünün benimsenmiş olduğunun bir göstergesi olarak yansıtılmaya çalışılmıştır. 28 Şubat süreci ile neredeyse eş zamanlı olarak meydana gelen Susurluk kazası ve neticesinde ortaya çıkan popüler söylemi ile 'derin devlet ilişkileri' toplum içerisinde yükselen bir rahatsızlık dalgası yaratmıştır. Erdoğan ve ekibi özellikle bu durumu irtica söylemi üzerinden kendilerini köşeye sıkıştırma çabası içerisinde olan laik –Kemalist kesimlere karşı toplumun diğer kesimlerini harekete geçirebilmek adına bir fırsata çevirmiş ve daha fazla demokrasi söylemi ile toplumu kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. Bunun neticesinde Ak Parti 3 Kasım 2002 seçimlerinde %34, 2007 yılında %46,5 ve 2011 seçimlerinde %49,9 oy oranına ulaşmıştır. Bu sonucun ortaya çıkması Ak Parti'nin laik ya da kendisini Kemalist olarak adlandıran kesimlerden hiç oy almadığı ya da destek görmediği anlamına gelmemektedir. Çeşitli sebepler ile toplumun birçok kesimi Ak Parti'nin İslamcı bir yapıda olduğunu kabul etmek ile birlikte oy vermiştir. Bunun yanında aynı kökten gelen Halkın Sesi Partisi (HAS Parti) gibi oluşumlar Ak Parti bünyesine katılırken SP ve seçmeni -ki özellikle son dönemlerinde Erbakan- Ak Parti ve lider kadrosunu oldukça sert bir biçimde eleştirmiştir. Bu eleştiriler, çok yoğun olmamak ile birlikte sınırlı da olsa İslami kesim üzerinde etkilediği bir kitle mevcut bulunmaktadır. Bu durumun en temel göstergesi hem İslami hem de laik kesimin homojen bir yapıda karşımıza çıkmamasıdır. Bu durum net olarak kesin çizgiler ile ayrılan homojen yapıdaki grupların çatışmasının ortaya konmadığının göstergesi ve sonuçlarıdır.³⁸²

İslami hareket içerisindeki değişim isteği ve değişim hareketleri MSP'nin 15 Ekim 1978 yılındaki 4. Büyük Kongresi'nde ilk olarak ortaya çıkmıştır. Bu kongrede Korkut Özal önderliğinde parti içi muhalefet Erbakan'ın listesini delerek bu talebi

³⁸² Çayır, *a.g.e.*, s. 2

seslendirmenin ötesine taşımış ve eyleme dökmüştür.³⁸³ Değişim rüzgârını ortaya çıkaran kadronun içerisinde yıllar sonra yenilikçi kanat içerisinde bulanacak ve Milli Görüşü dönüştürerek merkez partisi haline getirecek Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül ve Bülent Arınç'da bulanmaktaydı. Bu noktada ortaya konan en önemli talep Genel Başkanı değiştirmek değil ancak çevresindekiler üzerinden Genel Başkanı değişime yönelmektir.³⁸⁴ Ak Parti'nin Milli Görüş'e benzerliği günümüzde de çeşitli şekilde kendisini ortaya koymaktadır. Ancak bunun yanında seçmenin ya da parti içi muhalefetin tavrı da benzerlik göstermektedir. Genel ifade ile 'küskünler' olarak adlandırılan Ak Parti seçmeni ya da parti içi muhalefet olarak adlandırılan bu kitle, liderlerinden vazgeçmemek ile birlikte özellikle 24 Haziran 2018 tarihinde gerçekleştirilen seçim sonuçlarına ilişkin olarak yapılan yorumlarda, özellikle liderleri olan Erdoğan'ın çevresine yönelik olarak bir eleştiri ortaya koymuş ve bu görüşlerini Erdoğan'ın oylarını parti oy oranının üstünde tutarak siyasi mesaj haline dönüştürmüştür.

Gazeteci Ruşen Çakır bu yenilikçi – gelenekçi kavgasına ilişkin yorumunda 'gelenekçilerin ideolojik bir parti sistemi üzerinden kadro partisi oluşumu kurgusundan hareket ederken yenilikçilerin ise ideolojik olarak çok uzaklaşmadan kitlesel bir parti amacı üzerinden hareket etmektedir' ifadelerini kullanmaktadır.³⁸⁵

Mehmet Bekaroğlu ise 28 Şubat'ın bir kırılma oluşturduğunu ve iktidara gelen Milli Görüş'ün bazı sorunların çözümünde yeterli olmadığını ve bu nedenle gelenekçi – yenilikçi tartışmasının ortaya çıktığından bahsetmektedir.³⁸⁶

İslami hareket temeli itibari ile ideoloji kavramını kullanmak yerine 'dava' kavramını kullanmaktadır ve bu durum bugünde karşımıza çıkmaktadır. Ak Parti Genel Başkanı Erdoğan, birçok konuşmasında dava kavramını kullanmakta ve bu durumun vurgusunu yapmaktadır. Bu vurgu, parti içi muhalefetin çok keskinleşmemesini ve görüş ayrılıkları yaşansa dahi kopuşların olmamasının nedenlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle İslami harekette partilileri bir arada tutan tüzük ya da kurallar değil 'kutsal dava adamı' olmaktır. Bu durumun sonucu olarak herkes dava için sonuna kadar çalışmalı ve kişisel emeller ile hareket etmemeli anlayışı hâkim görüş olarak ortaya çıkmaktadır.³⁸⁷ Bu yaklaşım, liberal bakış açısı ile oldukça çelişkili bir şekilde ortaya çıkan bir gerçekliktir. Çünkü liberal bakış

³⁸³ Teazis, *a.g.e.*, s. 79

³⁸⁴ Teazis, *a.g.e.*, s. 82

³⁸⁵ Ruşen Çakır, *Milli Görüş Hareketi*, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık, 1. Baskı, Cilt:6, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 549

³⁸⁶ Teazis, *a.g.e.*, s. 83

³⁸⁷ Abdullah Manaz, *2 Siyasal İslamcılık*, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 478

açısı siyasi aktörler ve siyasi liderlerin diğer insanlardan farksız olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle yapılan siyaseti ve siyasetçileri asla kutsallaştırmaz ve fazla önem atfetmez.³⁸⁸

Değişim hareketlerine ilişkin olarak RP'nin 4. Büyük kongresinde de bir talep ortaya çıkmış ancak ortaya konulan bu talep bu sefer Erbakan tarafından atlanmamıştır. Erbakan, muhalefetten iktidara geçmenin en temel değişim olacağından bahsetmiş ve bunun devamında ekonomi, yerel yönetimlerin güçlendirilmesi, sağlık ve eğitim gibi birçok alanda devletin tekelciliğinin kırılması noktasında görüş bildirerek bu değişimi net bir biçimde ortaya koymuştur.³⁸⁹

FP içerisinde ortaya çıkan yenilikçi hareket Turgut Özal'ın neo-liberal bakış açısına yakın bir sistem uygulamış ve yeni sağ akımın özelliklerinden yararlanarak Milli Görüş kitesinin dışına çıkıp daha geniş kitlelere ulaşabilmiştir. Bu durum yenilikçilerin uluslararası konjonktürü takip ettiğinin ve uyum sağladığının bir göstergesi olarak ortaya konmaktadır.

Ak Parti, 14 Ağustos 2001'de kuruldu ve 3 Kasım 2002 tarihinde tek başına iktidara gelmeyi başardı. Ak Parti sosyal ve ekonomik anlamda toplumsal anlamda 'çevre' olarak adlandırılan ve 28 Şubat'ta tasfiye edilmek istenen bir tabandan gelmekteydi. Ekonomik anlamda ise alt ve orta sınıflardan desteğini almıştır. Bu kesim, Cumhuriyet döneminde ayrıcalıklı kabul edilen asker ve sivil bürokrasi, devletçi sermaye ve toplumsal kesimin dışından gelmektedir.³⁹⁰ Ak Parti, kendisine Anglo-Amerikan dünyadaki klasik muhafazakârlığa yakın bir çizgi oluşturarak parti ideolojisini belirlemiş ve bu konuda halk nezdinde başarı yakalamıştır. Ak Parti tabanı klasik İttihatçı ve CHP'nin bürokratik devletçi çizgisinin dışına çıkılması noktasında beklenti içerisindeydi ve ülkenin özgürleştirilmesi gerektiği vurgulanmaktaydı. Alt ve orta sınıf daha önce kendisine kapalı olduğunu düşündüğü devlet kadrolarının çocuklarına açılması beklentisini bulundurmaktaydı. Bu istek kademeli olarak yerine getirilmiştir.³⁹¹ Kademeli olarak yerine getirilme konusu bazen eleştirilere neden olmak ile birlikte bunun geçmişte yaşananların tekrarlanmaması adına laik - Kemalist yapı ile bir pazarlık olarak algılanmış ve bu pazarlığın Ak Parti'yi bu kadar uzun süre iktidarda tuttuğu düşünülmüştür. Bu pazarlığın temel noktalarından birisi olarak karşımıza özellikle Cumhuriyetin ilk dönemlerinden beri devam eden uluslararası

³⁸⁸ Atilla Yayla, *Fikir Hareketleri ve Liberal Düşünce Topluluğu*, 2. Baskı, Liberte Yayınları, Ankara, 2013, s. 18

³⁸⁹ Arif Calban, Refah Partisi 4. Büyük Kongreyle Yeni Bir Sayfa Açıyor, *Milli Gazete*, 12.10.1993

³⁹⁰ Bekir Berat Özipek, Adalet ve Kalkınma Partisi Dönemi İç ve Dış Politika (2002-), *Türkiye'nin Politik Tarihi*, Savaş Yayınevi, Ankara, 2009, ss. 659-679

³⁹¹ Özipek, *a.g.e.*, 2017, s. 125-127

politikanın devam ettirilmesi çıkmaktadır.³⁹² Bu noktada geçmişe uyumlu bir şekilde devam ettiği belirtilen dış politika, özellikle Batı'ya dönük ve angaje olarak yürütülen, NATO ve ABD ile olan işbirliği içerisinde ve AB üyeliğine yönelik atılan adımlar olarak algılanmaktadır. Her ne kadar kendi kitlesinden ve destekçilerinden ürkek olması ve zamana yayılması nedeniyle eleştiri konusu haline getirilmiş olsa dahi bir süre sonra bu kadrolaşma konusu, Ak Parti açısından bir eleştiri hanesinde yerini almaya başlamıştır. Çünkü Ak Parti kadrolarının yaşamış olduğu dışlanma hissiyatı zaman içerisinde farklı gruplar açısından ortaya çıkmaya başladı ve bu gruplar kendilerini geçmişin çevresi durumunda hissetmeye başladı.

Toplumsal değişimler bağlamında muhafazakârlık ve liberalizm kavramları üzerinden yürütülen ve ABD'de ortaya çıkan tartışmalarının bazı durumlarda benzerleri Türkiye'de yaşanmaktadır. ABD'de eski radikal solculardan başlamak üzere farklı sınıflardan gelen birçok kişi muhafazakâr kampa geçmeye başlamıştı. Bu durum başlarda olumlu bir olgu gibi görünmek ile birlikte farklı ideolojilere sahip kitlelerden gelen bireyler ya da gruplar bakımından değerlendirildiğinde geçmiş kodlarının bir kısmını mevcut yapıya taşıdıkları gözlemi mevcuttur. Bu yaklaşım kısmen doğru olmak ile birlikte bu yeni kaynaşmış yapının bir sonucu olarak muhafazakâr kanat bazı durumlarda radikalleşme eğilimi göstermekte ve kendi yapısından farklı tepkiler verebilmektedir. Ortaya çıkan bu karma durum yeni-muhafazakârlık olarak adlandırılmaktadır. Benzer bir süreç Ak Parti içinde geçerlidir. Muhafazakar bir parti olarak Ak Parti geniş bir toplumsal katılım ile kabul görmüş ve bu nedenle farklı toplumsal sınıflardan kişiler partiye dâhil olmuştur. Bu durum toplumsal çeşitlilik nedeniyle önem arz etmek ile birlikte bu gelen kişilerin geçmiş kodları Ak Parti'yi dönüştürmektedir. Bu duruma verilen temel örnek Ak Parti'nin Türkiye'nin genel sorunu haline gelen iç ve dış düşman oluşturma hastalığına yakalanmış olması, istişare kültürünün kaybedilmesi ve özellikle tamamen lider kontrolünde bir parti haline gelmesidir. Bu sonuç Ak Parti'ye yönelik olarak ciddi bir eleştiri konusu haline gelmiştir.³⁹³ Bu eleştiriler Ak Parti'nin varlık sebebini sorgular niteliktedir ve Parti'nin temel çerçevesinin oldukça dışına çıkıldığını bir göstergesidir.

Introvigne'nin orijinal dili Fransızcadan aktardığı Zarccone'nin görüşüne göre SP'ye kadar ve buna SP'de dâhil olmak üzere, Türkiye'de İslami siyasetin partileri daha çok tarikat modeli görünümünde partiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Ak Parti görüntüsü itibari ile İslami siyasetin bir temsilcisi olmak ile birlikte 'Batılı Hristiyan demokrat parti modelini' benimseyen tarzda bir parti olarak

³⁹² Nafi, *a.g.e.*, s. 15

³⁹³ Özipek, *a.g.e.*, 2017, s. 131-133

değerlendirilmektedir.³⁹⁴ Bu durum aslında genetik kodlar bakımında Ak Parti'nin öncüllerine benzemesi ile birlikte mevcut şartlara uyum sağlama bakımından daha başarılı olduğunun bir göstergesi olarak ortaya konulmaktadır.

1970 yılında kurulan MNP, 1972 yılında kurulan MSP ve 1983 yılında kurulan RP, Erbakan önderliğinde ve aynı siyasi çizgi içerisinde kurulmuş partiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu siyasal yapı, zaman içerisinde istikrarlı olarak kabul edilebilecek bir şekilde toplumsal desteğini artırabilmiştir. Bu durumun temel nedeni genel hatlarıyla sağ ve sol olarak tabir edilen siyasi çizgilere alternatif oluşturacak üçüncü bir yol olarak değerlendirilmesi ve artan toplumsal muhalefeti dini söylemler, adil düzen vurgusu ve dürüst yönetim kavramı ile kendi etrafında toplayabilmesidir. Partilerin teşkilatları uzun süre iktidar nimetlerinden uzak kalmış olsalar dahi ciddi bir kopma yaşamadan partilerinin mücadelesi içerisinde yola devam etmişlerdir. Bu durumun temel nedeni yukarıda bahsedildiği şekilde teşkilatların dava adamı olarak yetiştirilmesi ve manevi duygular ile siyaset yapmasıdır. RP ve öncülü partiler toplumsal muhalefeti etrafına toplayabilmiştir. Bu durumun temel nedeni sistemi eleştirmesi ve eleştirel yaklaşımı ile bir alternatif oluşturmasıdır. Ancak bu değişim isteği ya da söylemi radikal bir tarzda değildir. Aksine kültürü ve geçmişi kucaklayan muhafazakâr bir yapıda toplumun değerlerine önem veren bir tarzda karşımıza çıkmaktadır. Kuruluş döneminde, özellikle kitlesinin ekonomik anlamda merkezin nimetlerinden ve imkânlarından yararlanamaması nedeniyle mevcut devlet kontrolündeki ekonomik düzene liberal bir eleştiri getirmiştir. Bu durum tabandaki köktencililiğin de önüne geçmiş ve İslami kesimlerin dışındaki kesimlerden de destek almasını sağlamıştır.³⁹⁵ Ak Parti'nin bu noktada farklılaşması bir lider partisi olması nedeniyle her ne kadar kadrosunda farklı siyasi oluşumlardan çokça isim bulundurmasına rağmen Erdoğan'ın farklılaşması ile ortaya çıkmaktadır. Bu durum bazen söylemler ya da eylemler üzerinden Ak Parti'nin içerisinden geldiği MNP – MSP – RP – FP'den farklı olarak İslami değerleri geri plana ittiği şeklinde yorumlanmaktadır. Ancak Akdoğan bu durumu kabul etmez ve Ak Parti'nin dini değerlerden uzaklaşmadığını onu yeni tarzda toplumsal süreçlerin içerisine dâhil ettiğinden bahsederek ilkelerin değil yöntemin değiştiğine dikkat çeker.³⁹⁶ Ak Parti'nin değişim ve dönüşüm sürecini ortaya koyabilmesinde ki en önemli temel taşlardan birisi Genel Başkanı Erdoğan'ın geçirmiş olduğu değişimdir. Bu değişimin temel noktası Erdoğan'ın Belediye Başkanlığı'dır. Belediye Başkanlığı yapan kişinin -ki bu görev yapılan alan İstanbul gibi oldukça büyük ve kozmopolit bir il ise- oldukça

³⁹⁴ Introvigne, **a.g.e.**, s. 51

³⁹⁵ Akdoğan, **a.g.e.**, 2010, s. 86 - 87

³⁹⁶ Akdoğan, **a.g.e.**, 2010, s. 88

pragmatik ve icraata dayalı hareket etmesi gerekir. Bulunduğu makam ve toplumsal beklenti ideolojik olma ya da büyük söylemleri kaldırma konumuna sahip değildir. Temel hareket noktası hizmet üzerine kurulmaktadır. Yerel siyasetçilerin genel tavrı işbirliğine yatkın olmalı ve kendi ideolojisi ile bir toplum kurmak yerine yönetimi için seçildiği toplumun gündelik sorunlarını çözmeye yönelik hareket etmelidir. Erdoğan'ın hizmet odaklı siyasi dönüşümü bu doğrultuda ortaya çıkmıştır.³⁹⁷ Bu durum ileride kuracağı Ak Parti'nin hizmet siyaseti odaklı bir yapıya kavuşmasının temel noktalarından birisi olarak algılanmaktadır. Bu kozmopolit yapı içerisinde Erdoğan'ın kurmuş olduğu ilişki ağı ve kendi kitlesi dışındaki insanlar ile etkileşim içerisinde bulunması bu kitleleri anlama ve pragmatik davranma noktasında Erdoğan için önemli bir pratik alanı ortaya çıkarmıştır. Erdoğan bu fırsatı oldukça iyi değerlendirmiş ve bu etkileşim sayesinde hem kişisel imajını ve becerilerini olumlu yönde ilerletmiş hem de siyasi hareket olarak kitesini iktidara taşıma başarısı gösterebilmiştir.

Ak Parti öncesindeki İslami hareketler zaman içerisinde kendilerini yelpazenin sağ tarafının ortasına yani genel kullanımı ile merkez sağa doğru atma eğilimdedirler. Bu durum İslamcı hareketin uzun süre iktidarda duramayacağı ve toplumsal desteğini koruyabilmek için merkeze doğru yaklaşması gerektiği algısına dayanmaktadır. 3 Kasım 2002 tarihli seçim sonuçlarına bakıldığı takdirde bu durum bir nebze olsun doğrulanmaktadır. Ak Parti'yi iktidara taşıyan tek başına İslamcılarının desteği değil özellikle DYP ve ANAP gibi DP ve AP devamı merkez sağ partilerin seçmenleridir. Bu noktada en büyük motivasyon kaynağı ideolojiden ziyade refah ve adalet talepleridir. Tarhan Erdem'in 3 Kasım 2002 seçimlerine yönelik yapmış olduğu araştırma da 1999 yılında yapılan genel seçimlerde FP'ye oy verenlerin %69'unun, MHP'ye oy verenlerin %38'inin, ANAP'a oy verenlerin %28'nini, DYP'ye oy verenlerin %21'nini ve hatta DSP'ye oy verenlerin %14'ünün Ak Parti'ye oy verdiği sonucuna ulaşmıştır.³⁹⁸ Her ne kadar MHP seçmeni oransal olarak Ak Parti'ye ANAP ve DYP seçmeninden daha fazla oy vermiş olsa dahi ideolojik olarak Ak Parti seçmeni ANAP ve DYP'ye daha yakın bir görüntü sergilemektedir.³⁹⁹ Çarkoğlu'nun yapmış araştırma neticesinde sonuçlar 2002 seçimi öncesinde seçmenin oldukça kararsız olduğunu mevcut düzendeki partilere öfke duyduğunu, genel olarak ekonomik kriz, 1999 yılında olan depremlerden sonra yaşanan durum nedeniyle oluşan rahatsızlık partilere karşı bir cezalandırma tutumu içerisinde olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.⁴⁰⁰ Ak Parti Anayasa Mahkemesi kararı ile kapatılan FP'nin içerisinde çıkmış olan 2 partiden

³⁹⁷ Dağı, **a.g.e.**, s. 124 - 125

³⁹⁸ Dağı, **a.g.e.**, s. 127

³⁹⁹ Çarkoğlu, **a.g.e.**, s. 213

⁴⁰⁰ Çarkoğlu, **a.g.e.**, s. 216- 217

birisi olarak siyasi hayatını sürdürmektedir. Ancak Ak Parti'nin kurucu kadroları ki bunların içerisinde kurucu üçlü gibi algılanan Erdoğan, Gül ve Arınç'ta dâhil olmak üzere büyük kısmı RP içerisinde gelmiş, FP'den ayrılıp SP ile yola devam kadrolar ile birlikte 'yol arkadaşlığı' yapmışlardır. Ancak FP'den sonra ortaya çıkan ayrım sadece Gül'ün yenilikçi kanadın öncülerinden olarak parti Genel Başkanlığı'nı alamaması değil aynı zamanda temelde yenilikçi – gelenekçi olarak adlandırılan siyasi kavranın düşünce tarzı mücadelesidir. Erdoğan ve Ak Parti kadroları, RP içerisinde çeşitli görevlere gelmiş iktidar içerisinde yer almışlardır. O dönem yaptıkları konuşmalarda Kemalizm, laiklik ve AB gibi kavramlara ilişkin olarak doğrudan bir karşıtlık ortaya koymaktaydılar. Ancak Ak Parti'nin kuruluş sürecinden itibaren iktidarda olduğu müddet boyunca bu kavramlara ilişkin olarak eleştirel bir tutum sergilemiş olmak ile birlikte karşıtlık yerine revizyonist bir tutum sergileyerek bir iyileştirme yapma ve yeniden yorumlama isteği sergilemişlerdir. Bu durum temel siyaset yapma prensibi ve bakış açısı tarzında klasik Milli Görüş ve partilerinden Ak Parti'yi ayırmakta ve RP'nin iktidar olmasına rağmen tam bir merkez partisi olamama açmazını ortadan kaldırmaktadır. 1990'larda özellikle laiklik hassasiyeti oldukça yüksek olan Kemalizm anlayışına ilişkin olarak Türkiye'nin geleceğinde yeri olmadığına dair keskin bir görüş bildirimi yapan Erdoğan, İBB Başkanı seçilmiş olduğu 1994 yılından sonra bile açıkça şeriat hukukunu desteklediğinden net bir biçimde bahsetmiştir. Ancak 2001 yılında AK Parti'nin Kurucular Heyeti imzası ile ortaya konan Kalkınma ve Demokratikleşme Programında şu ifadeler yer almaktadır:⁴⁰¹

'Partimiz dini insanlığın en önemli kurumlarından biri, laikliği demokrasinin vazgeçilmez şartı, din ve vicdan hürriyetinin teminatı olarak görür.'

Bu değişim farklı söylemler ile de açıkça ortaya konmuş ve Batı'daki Hristiyan Demokrat sıfatının karşılığı olarak yapılan Müslüman Demokrat tanımlaması Parti ve yetkilileri tarafından kabul edilmemiş ve onun yerine Muhafazakâr Demokrat kavramı kullanılmıştır. Ancak Ak Parti yöneticileri kendilerine gelen dinden uzaklaştıklarına dair yorumları hiçbir zaman kabul etmemiş aksine kendi yaşam tarzlarından dindarlık vurgusunu hem eylem hem de söylem bazında ortaya koymuştur. Her ne kadar laikliğe ilişkin olarak değişen bakış açısı olsa da ilgili Programın giriş bölümünün son cümlesi 'Allah'ın yardımıyla her şey bizimle daha iyi olacaktır' şeklindedir.⁴⁰²

⁴⁰¹ Kalkınma ve Demokratikleşme Programı, **Adalet ve Kalkınma Partisi**, s. 14 https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/865/200703352_2006.pdf?sequence=1&isAllowed=y, Erişim Tarihi: 17.08.2019

⁴⁰² Kalkınma ve Demokratikleşme Programı, **a.g.e.**, s. 9

RP'nin 90'lı yıllarda ortaya koyduğu keskin siyasi görüşü ve belirli kavramlara ilişkin olarak net karşı duruşu nedeniyle özellikle askeri bürokrasi bu durumu toplumsal kaygılar adı altında fırsata çevirerek siyaseti dizayn etme ortamına sahip oluyordu. Özellikle kurulan hükümetlerde parçalı koalisyon yapısı olması nedeniyle Türkiye siyasetinde yekpare kalan tek güç haline gelen askeri bürokrasi ile muhakkak muhalefet ya da koalisyon içerisinde işbirliğine giden ve güç devşirme çabası içerisinde olanlar mevcut olmaktaydı. Bu durum askeri bürokrasinin gerek MGK gerekse basın aracılığı ile hükümete ve halka doğrudan siyasi mesaj vermesinin önünü açmıştır. Bunun yanında bir nevi sivil hükümet ile askeri hükümet arasında ulak vazifesi gören bilgi akışını sağlayan bir grup ve kişiler her zaman mevcut bulunuyordu. Ancak Ak Parti'nin tek başına iktidara gelmesi parçalı koalisyon şeklinde oluşan hükümetler döneminin sona ermesi ile birlikte Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK)'nin gizli mesaj kanalları kapandı ve ideolojik olarak askeri bürokrasiye yakın ve oradan güç devşirme peşinde olan bir oluşumun iktidarı etkileme şansı kalmamış oldu. 1990'lı yıllarda özellikle TSK içerisinde oldukça yüksek olan laiklik hassasiyet nedeniyle 'namaz kılması' ya da 'dindar olması' gerekçe gösterilerek herhangi bir ayrıma tabi tutulmadan askeri personel irticai faaliyet suçlaması ile tasfiye edildi. Bu tasfiyelerin görüşüldüğü Yüksek Askeri Şura (YAŞ) kararları kesin nitelikte olup öncesinde savunma ya da sonrasında itiraz hakkı tanımıyordu.⁴⁰³

Ak Parti'nin seçim başarısının temelinde algılanan en önemli şey değişim olarak ön plan çıkmaktadır. Özellikle AB sürecine sıkıca sarılmış olması ve demokratikleşme de hakların kazanılması sorununun çözülebileceği algısı Parti'nin, RP ve FP'den hatta SP'den farklılaşmasının önünü açmıştır. Ak Parti merkezi siyaset yolunda hareket etme eğilimi göstermiş özellikle halkın desteğini alıp seçimlerde birinci parti olmasına rağmen iktidarını kaybeden RP'nin hatalarına düşmeme konusunda temkinli davranmıştır. Bu noktada geniş bir toplumsal sınıf ittifakı arayışı içerisine girme eğilimde hareket etmiştir. Sadece kırsal ya da kenti hedeflememiş, yoksul kesimlere yönelik bir politika geliştirmemiş aynı zamanda Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD) gibi belirli bir zenginliğe ulaşmış olmasına rağmen devlet desteğini yeterince alamadığını düşünen kesimleri de yanına alma çabası göstermiştir. Bu durum siyaseten merkezileşme eğilimi ile birlikte ideolojik olarak da merkezileşme sonucunu getirmiştir. İslamcıların, özellikle RP'nin hem yerel de hem genel de iktidar olmasından sonra daha yumuşak bir ideoloji sergilemesi en azında bu dönüşümü yapmaya çalışmasının temel nedeni artık eski yoksul ve yoksun kesimlere göre

⁴⁰³ Jenkins, *a.g.e.*, s. 245 - 246

kaybedecek şeylerinin olmasıdır.⁴⁰⁴ Ak Parti'yi iktidara taşıyan ve uzunca bir süre genel siyaset hamlelerinde eleştirilmelerine rağmen Partiyi iktidarda tutan yerel siyasette olan başarısıdır. 90'lı yılların oldukça yüksek biçimde yolsuzluk sarmalına boğulmuş siyasi zemini üzerinde RP'li belediyeler oldukça az yozlaşmış ve hizmet siyaseti anlayışından dışarı çıkmamıştır. RP yereldeki bu başarısını genele taşıyamamış ve genel siyasette daha radikal bir eğilim göstermiştir. Bu radikalleşme özellikle müesses nizam ile RP'nin oldukça kavgalı bir hale gelmesine ve iş yapma kabiliyetini kaybetmesinin yanında yerleşik güçler tarafından iktidardan indirilmesine neden olmuştur. Özellikle laiklik ilkesi ile kavgalı hale gelmenin partiyi Anayasal sistemin dışına ittiğine ilişkin gerçeği kabul etmek ve toplumun büyük çoğunluğunda hassasiyet yarattığını yaşayarak tecrübe etmek Ak Parti açısından oldukça faydalı bir tecrübe olmuştur. Bu durum İslamcı siyaset kadrolarının köktenci olmak yerine revizyonist bir şekilde hareket ederek yumuşamasını sağlamak ile birlikte, RP'nin yaptığı yereldeki iyi yönetimi genele taşıyamama hatasının yinelenmesini engellemiştir. Genele taşınan bu hizmet siyaseti anlayışı Parti'nin çekirdeği Milli Görüş kadrolarından olmasına rağmen destek aldıkları halk kitlesinin Milli Görüş destekçilerinden çok daha fazla olmasının kapılarını açmıştır. Bu durum Ak Parti'nin seçmen kitlesini RP'nin kitlesinden alıp, DP ve ANAP'ın kitlesine taşımıştır.⁴⁰⁵

28 Şubat süreci politikacıların, düşünürlerin ve iş insanlarının siyasete bakış açılarında önemli değişikliklere neden olmuştur. Katı bir İslamcı siyaset tarzının, Kemalist laik yapılanmanın otoriter eğilimlerini artırdığı sonucuna varılmıştır. Bu otoriter eğilim gitgide şiddetini artırmakta ve karşılıklı bir kışkırtma halini almaya başlamıştır. Bu durumun neticesinde ortaya çıkan gerilimli durum siyaset yapmanın dışında dini yükümlülükleri yerine getirilmesi noktasında da hak ve özgürlük alanlarının daraldığı bir iç politika ortamı yaratıldığının İslamcı kesim tarafından fark edilmesini sağlamıştır.⁴⁰⁶ Bu durum Ak Parti'nin toplumsal güçler ile mücadele stratejisini RP'den ayırmış ve daha yumuşak, kavgadan uzak ve demokratikleşme süreçlerini hızlandırarak mücadele etme yolunu seçmesini sağlamıştır. Bu düşünceyle, iç politikadaki mücadele de halkın desteği büyük ölçüde sağlanmış ancak özellikle askeri bürokrasiye yönelik güç dengesi ise AB üyeliği ve uyum yasaları çerçevesinde sağlanmaya çalışılmıştır. Bu durum ve fark edilen bu çıkış yolu hem

⁴⁰⁴ Öniş, *a.g.e.*, s. 263 - 264

⁴⁰⁵ Öniş, *a.g.e.*, s. 266

⁴⁰⁶ Burhanettin Duran, AKP ve Dönüşümün Aracı Olarak Politika, Editör: Hakan Yavuz, *Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, Kitap Yayınevi, 1. Basım, İstanbul, 2010, s. 335

uluslararası desteği artırmış hem de İslamcı grupların AB üyeliğine olan yaklaşımlarını değiştirmiştir.⁴⁰⁷

Ak Parti kendisini RP'den farklı olarak muhafazakâr demokrat olarak tanımlamakta ve Milli Görüş gömleğini çıkarttığını söyleyerek halkın ve yerleşik güçlerin karşısına çıkmaktadır. Ancak Ak Parti sadece muhafazakâr eğilimler ile hareket etmemiş aynı zamanda liberal eğilimleri de dikkate almış ve politikalarında uygulamıştır. Bu nedenle kendisini Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, DP, AP ve Özal'ın ANAP'ı çizgisine koymaktadır.⁴⁰⁸ Bu durumun en önemli göstergesi Ak Parti'ye sivil toplum kuruluşları tarafından –ki Parti'den onay alınarak yapıldığı düşünülmektedir- yapılan ve Parti tarafından da benimsenen Milletın Adamları afişinde Menderes ve Özal ile birlikte Erdoğan'ın bulunmasıdır. Seçim konuşmalarında ve bu konuşmalarda yapılan vurgularda Milli Görüş çizgisi ve Erbakan çok fazla kullanılmamakta ancak yoğun bir biçimde Menderes vurgusu yapılmaktadır. Ancak bu durum Ak Parti'nin siyasi söylemlerinde Milli Görüş'ü ve kitesini tamamen dışladığı anlamına gelmemektedir. Özellikle net olarak aynı kelimelerle ifade edilmese dahi Erbakan'ın 'adil düzen' söyleminin izlerine Ak Parti söylemlerinde rastlanmaktadır. Bu durum İslami hassasiyetleri olan ve hâlihazırda kendisini Milli Görüşçü olarak görenler ile bağların kuvvetli tutulmasını sağlamaktadır.⁴⁰⁹

İç politika haricinde de yeni bir dış politika anlayışı ve bakış açısı da Ak Parti tarafından geliştirilmeye çalışılmıştır. AB üyeliğine ilişkin olarak bakış açısının değişmesi ve uyum yasaları çerçevesinde yapılan revizyonlar bu durumun en önemli kanıtları olarak sunulmaktadır. RP, uluslararası politika alanındaki yaklaşımını İslam ile Batı'nın çatışmacı ve özünde ayrılığı üzerine temellendirmiştir. Erbakan, Başbakan olduktan sonra ilk yurtdışı ziyaretlerini Libya, İran ve diğer Müslüman ülkelere yapmışken, Erdoğan ise ilk yurtdışı ziyaretini Yunanistan'a yapmış ve ardından Avrupa başkentlerine ziyarete çıkmıştır. Bu ziyaret tercihi bile dış politikanın yönünün belirlenmesi konusundaki hassasiyetleri ön plana koymaktadır.⁴¹⁰ Ak Parti yeni dış politikasında AB'ye katılma arzusunu açıkça belirtmiş, ABD ile olan ilişkilerini geliştirme noktasında adımlar atmış ve bölgesel işbirliklerine yönelik olarak girişimlerde bulunmuştur. Müesses nizam ile çatışmama politikası uygulayarak yoluna devam etmeyi kendisine amaç edinmiş olan Ak Parti, çok yönlü dış politika arayışlarına da Mustafa Kemal Atatürk'ün 'yurtta sulh, cihanda sulh' sözüne

⁴⁰⁷ Duran, **a.g.e.**, s. 336

⁴⁰⁸ Duran, **a.g.e.**, s. 337

⁴⁰⁹ İbrahim Erol Kozak, *İnsan Toplum İktisat*, Değişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 243

⁴¹⁰ Duran, **a.g.e.**, s. 339

dayandırarak meşrulaştırma yoluna gitmiştir.⁴¹¹ Aynı şekilde 2003 yılında gerçekleştirilen ABD'nin Irak'a müdahalesi sürecinde bölgesel işbirlikleri ile savaşın önlenmesine yönelik hamleler yapılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda İran, Mısır, Ürdün, Suudi Arabistan ve Suriye Dışişleri Bakanları bir araya getirilmiştir. Yine Kıbrıs politikasında da çözümsüzlük yönünde uygulanan statükocu politikanın yerine revizyonist bir yaklaşım ile Kıbrıs'ın birleştirilmesi noktasında adım atılmış ve bu noktada da iç güçleri AB ve BM desteği ile dengeleme yoluna gidilmiştir. Yine Ekmeleddin İhsanoğlu'nun İslam Konferansı Örgütü (İKO) Genel Sekreteri seçilmesi de İslam ülkelerine yönelik olarak uygulanan aktif bir dış politikanın sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada Ak Parti'nin kuruluş döneminde Davutoğlu'nun Türkiye'nin geleneksel dış politika anlayışının tek yönlü oluşuna dair eleştirini ilerleyen dönemlere ilişkin olarak Ak Parti'nin dış politikasına yönelik sinyaller içermektedir.⁴¹² Bu noktada yapılan geleneksel dış politika eleştirisi RP iktidar dönemini de kapsamaktadır. Çünkü RP geleneksel Türkiye dış politika anlayışının dışına çıkmış ancak bu sefer sadece Müslüman dünyaya yönelik olarak tek taraflı bir dış politika yönetmiştir. Geleneksel dış politika algısı doğuyu ve Müslüman dünyayı tehlikeli ve güvenilmez görürken RP ise Batı'yı ve Hristiyan dünyayı güvenilmez görmekte ve kapılarını kapatmaktadır.

Ak Parti, kadrolarının yetiştiği siyasi hareket olması ve oy temelini çekirdeğini oluşturması nedeniyle RP'nin yani aslında Milli Görüş geleneğinin bir devamı olarak kabul edilmektedir. Bu durum doğal olarak kabul edilebilir bir yaklaşımdır. Ancak derinlemesine inceleme yapıldığı takdirde benzeşen yönler olmak ile birlikte farklılaşan birçok alan bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Akdoğan, MNP, MSP ve RP'nin devletin ideolojik şemsiyesi altına girmediğinin ve diğer partilerden farklı olarak siyaset yaptığının altını çizmektedir.⁴¹³ Akdoğan'ın yapmış olduğu bu tanımlama Milli Görüş çizgisini Ak Parti ile yakınlaştırmaktadır. Ancak sayılan Partiler arasında FP bulunmamaktadır. Bunun nedeni Ak Parti'de birçok görev almış olan Milletvekili Nurettin Nebati tarafından ortaya konulmaktadır. Nebati, yaptığı analizde FP'nin üzerinde ki kapatılma baskı nedeniyle –ki bu duruma Cumhuriyet Başsavcısı Vural Şavaş'ın sert söylemleri de neden olmuştur- tam anlamıyla revizyonist davranmaması ve iktidara gelse bile muktedir olamayacağı düşüncesinin hakim

⁴¹¹ Duran, *a.g.e.*, s. 343

⁴¹² Kardeş, *a.g.e.*, s. 376

⁴¹³ Yalçın Akdoğan, İslamcılık Bağlamında Türkiye'de Siyasal İslam'ın Gelişimi ve Refah Partisi 1980 – 1998, Yayınlanmamış Doktora Tezi, *T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı*, İstanbul, 1999, s. 184

olduğundan bahsetmektedir.⁴¹⁴ Partilerin siyaset tarzlarını anlamaya yönelik olarak yapılabilecek en önemli değerlendirme kriteri partilerin eylem ve söylemlerini incelemekten geçmektedir. Bu noktada parti programları önemli bir referans oluşturmaktadır. Bu doğrultuda RP'nin Parti Programlarını incelediğimizde Batı karşıtlığı vurgusu, Siyonizm ile mücadele, AB'nin Hristiyan birliği olduğu eleştirisi ve özellikle mevcut sistem içerisinde bulunan partilerin tamamının 'milli' olmadığı vurgusu hâkimdir. FP, kısa bir süre siyaset sahnesinde kalmış olmasına rağmen Milli Görüş'ün söylemlerinin dışında daha merkezci söylemleri tercih etmiştir. Ak Parti ise özellikle bu noktada RP'den ayrılarak söylemlerini liberal hatta demokratikleşme vurgusu üzerine, AB yanlısı, insan haklarını önceleyen, ekonomik istikrarı sağlama amacına sahip ve merkezileşme karşıtı olarak insan öncelikli bir söyleme oturmuştur.⁴¹⁵ RP'nin geliştirdiği programa yönelik olarak aslında daha genel bir bakış açısı ile Milli Görüş çizgisine yönelik olarak Ali BULAÇ'ın getirdiği bir eleştiri, 'gelenekçilerin merkezi toplumsal kodların etkisiyle siyaset geliştirmiş olmaları nedeniyle söylemleri kısıtlı bir kitleyi çekecek ideolojik darlıkta olmuş ve asıl büyük kitleyi kucaklamayı başaramamıştır.' şeklindedir.⁴¹⁶ Bu noktada RP'nin sert söylemleri ve güvensiz tavrının geniş kitleleri kucaklamada engel teşkil ettiği ve Ak Parti'nin daha liberal söylem ile daha geniş kitlelere ulaşabildiği vurgusu yapılmaktadır. Bu duruma ilişkin olarak RP'nin bazen savunmacı bazı durumlarda da agresif tutum aldığı eleştirileri ortaya çıkmak ile birlikte bunun temel sebebinin sistemin ve sistemin merkezi aktörlerinin RP'ye yönelik düşmanca tutum sergilemiş olması gösterilmektedir.⁴¹⁷ Bu nedenle Ak Parti toplumsal destek kitlesini büyütebilmek adına toplumsal olarak önyargıların oluştuğu ve kendi ideolojik engelleri nedeniyle kitlesini büyütemeyen Milli Görüş gömleğini hedeflerine dar gelmesi nedeniyle çıkartmak zorunda kalmıştır. Ak Parti toplumsal taleplerin farkında ve oluşan siyasi boşluğu doldurabileceğinden emin bir şekilde toplumsal değişim talebini karşılayabileceği düşüncesinde bulunmaktadır. Ortaya çıkan bu toplumsal değişim talebi sadece başı açık/başlı kapalı meselesi değil 'idari merkez' ile 'toplumsal merkez' arasında bulunmaktadır.⁴¹⁸ Bu toplumsal merkez sadece Milli Görüşçüleri ya da İslami hassasiyeti olanları değil, aslında II. Grup'tan itibaren gelen homojen olmayan toplumsal muhalefeti oluşturuyordu. II. Grup muhalefetinin iktidarda vücut bulmuş hali

⁴¹⁴ Nurettin Nebati, Ak Parti Teşkilatlarının Demokratik Değerlere Bakışı Üzerine Karşılaştırmalı Bir Siyasal Analiz: Milli Görüş'ten Muhafazakar Demokrasiye Yayımlanmamış Doktora Tezi, **TC Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bilim Dalı**, Kocaeli, 2014, s. 168

⁴¹⁵ Nebati, **a.g.e.**, s. 172 - 175

⁴¹⁶ Ali Bulaç, **Göçün ve Kentin İktidarı: Milli Görüş'ten Muhafazakar Demokrasiye Ak Parti**, Çıra Yayınları, İstanbul, 2010, s. 53

⁴¹⁷ Nebati, **a.g.e.**, s. 159

⁴¹⁸ Bulaç, **a.g.e.**, 2010, s. 55

olarak kabul edilen DP, doğrudan tek parti dönemini ezici bir çoğunluk ile deviren bir siyasi aktör olarak bir nevi kült haline gelmiştir. Özellikle 1960 darbesi ile Menderes'in idamı halkın gözünde liderlerini koruyamama düşüncesini hâkim kılmaktaydı. Bu nedenle Ak Parti tarafından Milletin Adamları korunamayan ve demokrasi şehidi kabul edilen Menderes, zehirlenerek öldürüldüğü kabul edilen Özal ve bu siyaset yapma tarzının devamı olarak günümüzde vücut bulmuş hali olan Erdoğan vurgusu ile Milli Görüş'ten ayrılma ve daha kapsamlı bir toplumsal rol alma eğilimde hareket etmektedir.

Ak Parti'nin Milli Görüş hareketinden tam olarak kopmadığı ve genetik kodlarının bir kısmını taşıdığı gerçeğini kabul edilmek ile birlikte hem söylem hem eylem bazında farklı bir siyaset tarzı geliştirmiştir. Bunun toplum nezdinde geniş kapsamda kabul edildiğinin en önemli göstergesi Ak Parti'nin ulaştığı olduğu oy oranı ve farklı toplum kesimlerinin Partiyeye ve lideri Erdoğan'a vermiş olduğu destektir.

2.3. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Felsefi ve Siyasi Kimliği

Osmanlı Devleti'nden günümüze kadar uzanan süreç içerisinde İslam'ın siyasi işlevi hiçbir zaman yok sayılmaması gereken toplumsal bir süreçtir. Ancak Osmanlı'nın son döneminde ortaya çıkan Üç Tarz-ı Siyaset⁴¹⁹ (Osmanlıcılık, Türkçülük, İslamcılık) ile artık tam anlamıyla toplumsal bir ideoloji olarak karşımıza çıkmaktadır. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması artık Osmanlı Devleti için hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağını habercisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu üç akım içerisinde en çabuk tarih sahnesinden çekilen ve başarısız olarak ortaya çıkan Osmanlıcılık olmuştur.⁴²⁰ Türkçülük ve İslamcılık akımları günümüzde de hala geçerliliğini korur bir halde siyaset arenasının içerisinde kendilerine yer bulmaktadır. İslamcılık ideolojisi 'Avrupalıların üstesinden gelmemizin tek yolu İslam'dır' düşüncesinin üzerine kurgulanmıştır. İslamcılık akımının bir ideolojiye dönüşmesi ve toplum içerisinde kendisine yer bulabilmesinin en önemli etkenlerinden birisi 1839 yılında Tanzimat Fermanı ile ortaya çıkan reform hareketleri neticesinde 'seküler' anlayışın devlet yönetimine hâkim olur duruma gelmesi ve dinin devlet yönetimi ve toplumsal yönetimden uzaklaştırılma düşüncesi olmuştur. İslami Hareket olarak adlandıracağımız düşünce hareketi, İslam dininin kanun ve kurallarının toplumun tüm alanında etkin hale gelmesini ve hukuki, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel tüm alanlarda uygulanmasını savunmaktadır.⁴²¹ Bu noktada direkt olarak dillendirilmiyor olsa dahi Edmund Burke'nin sözlerinin benzeri bir düşünce

⁴¹⁹ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Hazırlayan: Hasan İLHAN, Alter Yayıncılık, Ankara, 2017, s. 19

⁴²⁰ Teazis, *a.g.e.*, s. 31

⁴²¹ Teazis, *a.g.e.*, s. 32

yapısı içerisinde bu durum düşünölmektedir.⁴²² 'Toplum, geçmişte yaşayanlar, bugün yaşayanlar ve gelecekte yaşayanları bir araya getiren ahlaki bağlarla birbirine bağlayan bir yapıdır'.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasında ve sonrasında gelişen süreçlerde hatta günümüze kadar gelen ideolojik tartışmalarda görüş ayrılıklarının temeli daha ilk Meclis'e kadar dayandırılmaktadır. İlk Meclis'te ortaya çıkan Birinci ve İkinci Grupların ideolojik kodlarının günümüzde benzer şekilde kendisine yer bulduğu ve mücadelesine devam ettiği savunılmaktadır. Birinci Meclis'in içerisinde bulunan İkinci grup aslında tam olarak bir fikir etrafında birleşmiş bir grubu tanımlamamaktadır. Birinci Grup kadar düzenli ve yekpare bir yapıda karşımıza çıkmamaktadır. Ancak Grup'un birçok konuda muhalif olması ve Meclis'in Birinci Grup'un kontrolünde olması nedeniyle ortak hareket etmektedirler. Birinci Grup ile İkinci Grup arasındaki bu rekabet ve gücü eline geçirme kavgası günümüze kadar uzanmıştır. Ak Parti'nin düşünce tarzının bir nevi İkinci Grup'un devamı olduğu iddia edilmektedir.⁴²³ Bu kaniya varılması aslında bir kanaatin ötesinde somut örneklere de dayanmaktaydı. Birinci Grup ile İkinci Grup arasında yaşanan tartışmaların bazıları incelendiğinde ve bu tartışmalar sırasında ortaya konulan tutumlar günümüz tartışmaları ile benzer nitelikler taşımakta ve ilgili savı doğrular niteliktedir. İkinci Grup'un ekonomik bakış açısı liberaldir. Bu doğrultuda özelleştirme taraftarı olarak hareket etmişlerdir ve bu özelleştirme hamleleri ve talepleri Birinci Grup tarafından tepki ile karşılanmıştır. Bu durum örnek olarak Celalettin Arif Bey'in Ereğli Bölgesi'ndeki maden yataklarının özelleştirilmesi ve işletme hakkının yabancılara verilmesi noktasındaki talebidir. 'Chester Ayrıcalığı' olarak adlandırılan bu olay iki grubun ekonomik bakış açıları arasındaki farkı net bir biçimde ortaya koymaktadır.⁴²⁴ Benzer bir süreç günümüzde Ak Parti ile CHP arasında da yaşanmaktadır. Özellikle Ak Parti'nin liberal ekonomik politikalara yatkın bir ekonomik modeli uyguladığı dönemlerde özelleştirme konusu siyasi tartışmaların neredeyse temelini oluşturmaktaydı. Yine Birinci ve İkinci Grup arasındaki düşünce farkını ortaya koyabileceğimiz bir diğer nokta bireysel hak ve özgürlükler konusudur. 'Masuniye-i Şahsiye' kanunu ile birlikte insan hakları ve özgürlükleri her yönüyle koruma altına alınmış ve bu hakların ihlali noktasında savcıların şikâyete gerek kalmadan harekete geçebileceklerine dair yetki verilmiştir. Bu gelişme özellikle İkinci Grup üyeleri tarafından oldukça olumlu bir biçime karşılanmış ve mecliste 'Yaşasın Hürriyet' sloganları atılmıştır.⁴²⁵ Ak Parti'nin felsefi

⁴²² Nafi, *a.g.e.*, s. 25

⁴²³ Teazis, *a.g.e.*, s. 36

⁴²⁴ Yahya Sezai Tezel, Birinci Büyük Millet Meclisinde Yabancı Sermaye Sorunu: Bir Örnek Olayı, *SBF Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 1, Ankara, 1970, s. 242

⁴²⁵ Çavdar, *a.g.e.*, s. 5

ve ideolojik köklerine gitmek istediğimiz takdirde tarihsel olarak karşımıza 'Milli Görüş' çizgisi ve bu nokta da DP, MNP, MSP ve RP ve kısmen AP çıkmaktadır. Bu halkanın içerisine her ne kadar 2002 seçimlerinde özellikle rakip olsalar dahi Özal dönemi ANAP'ta girebilmektedir. Ancak asıl tarihsel köklere inildiği takdirde I. Meclisin İkinci Grubuna ulaşılabilir. ⁴²⁶ ANAP içinde benzer bir yaklaşım ortaya konulabilmektedir. 4 eğilim olarak adlandırılan ANAP'ın ideolojik ve toplumsal yapısı İkinci Grup'a benzer bir niteliktedir. Farklı ideolojik yaklaşımlar içerisinde bulunan kesimler ortak mücadele alanı ve amaç birliği neticesinde bir arada hareket etmekte ve bu şekilde egemen olan güce karşı bir direnç noktası yaratmaktadır. Ancak İkinci Grup ile Ak Parti'nin daha özdeş bir biçimde değerlendirilmesinin temel nedeni uzun süre sonra yüksek bir temsil kapasitesi ile iktidar gücünü ele geçirebilmesi ve ANAP'a göre daha geniş toplumsal bir kesime ulaşabilmesi ve desteğini alabilmesidir.

İslamcılık ideolojisi söz konusu olduğu takdirde muhafazakârlık sözcüğünü ya da muhafazakârlık olgusunu göz ardı etmek çok mümkün gözükmemektedir. Ak Parti de bu noktada kendisini İslamcı olarak konumlandırmaktan ziyade kendisini muhafazakâr demokrat olarak tanımlamaktadır. Muhafazakârlık kavramı oldukça geniş bir kavram olup sadece genel hatlarıyla tanımak istediğimizde olumlu ya da olumsuz görüşler muhafazakârlık için literatürde karşımıza çıkmaktadır. Bazı kaynaklar ılımlı, mutedil gibi olumlu sözcükler ile tanımlanırken değişim karşıtı gibi sözcüklerle olumsuz bir anlam yükleme de yapılmaktadır. ⁴²⁷

Edmund Burke, siyaset bilimi içerisinde muhafazakârlık kavramının ilk düşünürü olarak kabul edilmektedir. Fransız Devrimi sırasında ortaya çıkardığı eseri Fransız Devrimi Üzerine Düşünceler adlı eserinde Fransız Devriminin ortaya çıkardığı yıkıcı ve kökten değişim süreçlerine yönelik eleştirel bir tutum sergilemiştir. Burke, muhafazakârlık düşüncenin temellerini atan düşünürlerinden birisi olmasına rağmen muhafazakârlık kavramını doğrudan kullanmamıştır. Burke, toplumun bir aile gibi olduğundan bahseder ve geçmişini bilmeyenin geleceğini inşa edemeyeceğini belirtir. Toplumun gerçek anlamda bir sözleşme olduğunu ve bu sözleşmenin sadece yaşayanlar arasında değil ölenler ve doğacaklar dâhil olmak üzere yaşayanlar üzerinden değerlerin aktarımı olarak kabul eder. ⁴²⁸ Burke, bu noktada liberal düşünceye yakın bir biçimde toplum sözleşmesi olduğunu kabul eder. Ancak liberal düşünce ile muhafazakâr bakış açısının toplum sözleşmesi kavramına yüklediği anlam bakımından farklılığı Burke'nin toplum sözleşmesine yüklemiş olduğu geçmiş

⁴²⁶ Teazis, *a.g.e.*, s. 40

⁴²⁷ Özipek, *a.g.e.*, 2017, s. 15

⁴²⁸ Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France*, Penguin Book, Londra, 1986, s. 194-195

ile gelecek arasında köprü olma görevi ile ortaya çıkmaktadır. Haklar konusunda da Burke'nin atamızdan miras olarak değerlendiren bakış açısı liberal yaklaşım ile muhafazakârlık arasında birey hakları yönünden bakış açısı farkını ortaya koymaktadır.

Atilla Yayla, muhafazakârlığı modern zamanda ortaya çıkan, bireyin kendini gerçekleştirmesinin araçları olduğuna inandığı aile ve din gibi sosyal kurumların korunması duyarlılığı ile hareket eden ve bu doğrultuda sınırlı bir rol biçen felsefi ve edebi bir akım olarak tanımlar.⁴²⁹ Yayla, devrim yapan ülkeler yerine kademeli olarak değişim yapan ülkelerin daha başarılı olduğunu ve özellikle medeniyet yolunda daha emin adımlarla ilerlediğinden bahsetmektedir. Ancak muhafazakârlığın liberalizm ile uyumlu olamayacağından bahsetmektedir. Devrimcilerin nasıl liberalleri renksiz ve ilkesiz bulması gibi klasik muhafazakârlar ise liberalizmi aşırı değişimci ve çerçevesiz bir şekilde mevcut durumun korunmasını zorlaştırıcı unsur olarak görmektedir.⁴³⁰ Bu durumun önemli nedenlerinden birisi muhafazakâr düşüncenin kontrol edilmemiş olan sosyal güçlere karşı şüpheli bir bakış açısının bulunmasıdır. Bu nedenle otoriter yapıya yakınlık ve bazı durumlarda baskıcılık noktalarına ulaşabilmektedir.⁴³¹ Yayla, muhafazakârlığın yeniye yönelik olan mesafeli duruşunun yeni bilgiyi ve yeni buluşu da reddetme eğilimi gösterme yönünde ortaya çıktığından bahseder ve bu durumun cehaleti getirdiği yönünde eleştirir.⁴³² Benzer bir düşünce Karl Popper'de de kendisini göstermektedir. Popper, liberallerin toplu iyileştirmeler, toplu değişimler yerine kısmı ve parçalı dönüşümler yolunu tercih ettiklerinden bahsetmektedir.⁴³³ Bekir Berat Özipek, muhafazakârlığı bir fikir geleneği ve ideoloji olarak tanımlayan ve 3 başlıkla özetleyen bir yaklaşımda bulunmuştur. Bu başlıklar:⁴³⁴

- Keskin değişime karşı derece derece değişimi savunur
- Aile, gelenek ve din gibi kurum ve değerlere saygı duyar
- Siyasete sınırlı bir yük yükleyendir.

Woodrow WILSON muhafazakârlığı şu şekilde tanımlamıştır:⁴³⁵

' Bir muhafazakâr, karar veremez ise büyükannesine sorar'

ÖZİPEK, baskıcı devletin bireyleri istediği şekilde yönlendirmesi ve sindirmesi için geleneksel kurumları yok etme eğilimine gittiğini ve bu şekilde toplumdaki direnç seviyesini düşürdüğünden bahsetmektedir. Bu nedenle toplumun yapısını korumak

⁴²⁹ Atilla Yayla, *Siyasi Düşünceler Sözlüğü*, 3. Baskı, Adres Yayınları, Ankara, 2005, s. 134

⁴³⁰ Yayla, *a.g.e.*, 2013, s. 14-16

⁴³¹ Yayla, *a.g.e.*, 2012, s. 127

⁴³² Yayla, *a.g.e.*, 2012, s. 133

⁴³³ Yayla, *a.g.e.*, 2013, s. 144

⁴³⁴ Özipek, *a.g.e.*, 2017, s. 16

⁴³⁵ https://www.brainyquote.com/quotes/woodrow_wilson_135822, Erişim Tarihi: 28.06.2019

isteyen muhafazakârlar birey ile devlet arasında bulunan özellikle sivil toplum kuruluşlarına oldukça fazla önem verir. Bundan ötürü toplumdaki bu tarz yapıların korunması noktasında oldukça hassas davranmaktadır ve devletin karşısında bu yapıları koruma eğilimi göstermektedir. Bu duruma Cumhuriyetin kurulmasından sonraki dönemde Türkiye'yi örnek olarak göstermiştir.⁴³⁶ Bu noktada Özipek, bu düşünceye ek olarak siyasette geleneklerin öneminden bahsetmiş ve bu olguya '367 krizi' olarak adlandırılan 2007 yılında mecliste gerçekleştirilemeyen Cumhurbaşkanlığı seçimi üzerinden eleştiri getirmiştir. Bürokratik elitlerin kanun maddelerini zorlama yorumlarla bir dayatma haline getirmesi nedeniyle bürokratlar eliyle toplum mühendisliği yapılmak istenmiştir. Ancak geleneklerin kuvvetli olduğu ülkelerde -ki 367 krizinde kanun olmasına rağmen zorlama yorum yapılabilmıştır- yazılı bir kanun olmasa bile içtihat anlamında tutarlı ve toplumsal rahatsızlık yaratmayan uygulamalar yapılmaktadır.⁴³⁷ Muhafazakârlık ideoloji ve yaklaşım olarak toplumsal sembollere, tarihi olgulara önem verdiğini vurgulamaktadır. Bu durumun en önemli örneği İngiltere yani Birleşik Krallıktır. İngilizler oldukça demokrat bir yapıda ülkelerini yönetmektedir ancak sembolik olarak da olsa Krallık'tan vazgeçmemektedir. Bunun temel nedeni ise sembolik önem ve vurgudur. Geleneklerin devam ettirilmesi ve ülkelerin sürdürülebilir gelenekleri olması bakımından İngiltere'nin Kraliyet müessesesini koruma durumunun benzeri niteliğinde Cumhuriyet'in kuruluş aşamasında hilafetin kaldırılması noktasında eleştiri yapılmaktadır.⁴³⁸ Benzer bir süreç toplumsal kurumların önemini vurgulaması adına İspanya örneği ile karşımıza çıkmaktadır. 1981 yılında İspanya'da ordu hükümete darbe yaptığında sivil toplum gücünü ve motivasyonunu kaybetmişken ve sesini çıkarma ortamı bulamazken Kral Juan Carlos üzerinde askeri üniforması ile ortaya çıkmış ve ordunun kışlasına dönmesi gerektiğini savunmuştur.⁴³⁹ Benzer eleştiriler 16 Nisan referandumu ve sonrasındaki süreçte bu sefer Ak Parti karşısında yapılmış ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin getirmiş olduğu partili Cumhurbaşkanı uygulamasını devlet mekanizması ve toplum gözünde oluşmuş olan devletin temsil makamı niteliğinde olan ve genellikle siyaset dışı kabul edilen bir üst makam konumundaki Cumhurbaşkanlığı'nın konumuna zarar vereceği şeklinde dillendirilmiştir.

Muhafazakâr düşünce sistemi mantıksız ya da tutarsız bir yapıda karşımıza çıkmaz. Her ne kadar dönemsel olarak muhafaza ettiği yapılar bakımından farklılık

⁴³⁶ Özipek, *a.g.e.*, 2017, s. 56-58

⁴³⁷ Özipek, *a.g.e.*, 2017, s. 61-62

⁴³⁸ Özipek, *a.g.e.*, 2017, s. 67

⁴³⁹ Michael G. Roskin, *Çağdaş Devlet Sistemleri, Siyaset, Coğrafya, Kültür*, 3. Baskı, Liberte Yayınları, Ankara, 2011, s. 39

göstermiş olsa dahi kendi içerisinde bir mantık örgüsüne sahiptir. Muhafazakâr ideolojinin mantık örgüsü şu şekildedir:⁴⁴⁰

- İnsan sınırlı bir varlıktır ve mükemmel değildir. İçerisinde bulunduğu dünyayı sadece kendisinin bilgi ve tecrübesi ile yönetmesi mümkün değildir.
- Sınırlı insan ideal dünyayı kurma noktasında gerekli bilgi ve tecrübeye sahip değildir.
- İnsan ancak bir toplum içerisinde mana kazanır. Birey ancak aile, din gibi kurum ve değerler ile ilişkiler çerçevesinde anlamlı hale gelir.

Türkiye muhafazakârlığı ‘ Batı karşıtlığı’ üzerine kurgulanmamıştır. Aksine ekonomik ve teknolojik anlamda Batı referanslı hareket etmektedir. Ancak bu durum Batı’ya karşı bir eleştiri geliştirilmediği anlamına gelmemektedir. Bu duruma en önemli örnek Japonya olarak dillendirilmektedir. Batı bazı noktalarda referans alınmış ancak özellikle kültürel gelenekler sıkı sıkıya korunmuştur. Başarının sırrının bu noktada olduğu savunulmuş ve örnek alınması gerektiğinden bahsedilmiştir.⁴⁴¹ Muhafazakâr düşünüş milli devlete ya da milli olgulara da karşı olarak hareket etmemiş ancak bu noktada tepeden inme konusuna karşı çıkmıştır. Bu noktada özellikle organizma kavramının üzerinden durmuş ve milli cevherin oluşturulamayacağına ancak kendiliğinden oluşacağından bahsetmiştir. Özellikle tek parti döneminden sonra muhafazakârlar Kemalist devrimin modernite ile getirdiğini iddia ettiği tahribatın tadilatı noktasında çalışmalar yapmışlardır.⁴⁴² Bu bakış açısı sadece geçmiş dönemler için değil mevcut yapı içerisindeki muhafazakârlar tarafından da sıkça dile getirilmektedir. Ak Parti dönemselsel olarak geçmişe referansla günümüzdeki gelişmeleri yorumlamakta ve özellikle CHP’nin yapmış olduğu muhalefeti bu ve benzeri referanslar ile karşılamakta ve hatta bunun bir adım ötesine giderek halka şikâyet etmektedir.

Türkiye’nin muhafazakâr kesiminde oldukça sıklıkla referans olarak gösterilen ve özellikle Ak Parti döneminde de sıklıkla referans olarak alınan Necip Fazıl KISAKÜREK 1939 yılında Ben Buyum adıyla ortaya koyduğu eserinde muhafazakâr bir devrimci olarak bir program ortaya koymuştur. Bunlar:⁴⁴³

- Asyacı (kopyacı Avrupalılığa zıd)
- Aşırı milliyetçi – Anadoluçu
- Ruhçu (maddeye zıd)

⁴⁴⁰ Özipek, *a.g.e.*, 2017, s. 92-93

⁴⁴¹ Hamit Emrah Beriş, Nostaljik, Muhafazakârlık ve Türkiye, *Muhafazakar Düşünce*, Yıl:7, Sayı: 25-26, Temmuz-Aralık 2010, ss. 47-74, s. 59

⁴⁴² Bora, *a.g.e.*, s. 344-346

⁴⁴³ Bora, *a.g.e.*, s. 377-378

- Maveracı (dinsizliğe zıd)
- Şahsiyetçi – keyfiyetçi (başıboş ferdi haklara zıd)
- Mülkiyette tahdidci (büyük ferdi sermayeciliğe zıd)
- Sanat, fikir ve ilimde tecridde-safiyetçi (köksüz sistemlere zıd)
- Kafa ve ruh mümtaziyeti bakımından sınıfçı
- Tek görüş etrafında müdahaleci

Bu kavramlara ek olarak kendisini antikomünist, antifaşist, anti-liberal olarak tanımlamış ve işte benim hatlarım bunlar ifadelerini kullanmıştır. Necip Fazıl bakış açısı etkili bir tarz olarak karşımıza çıkmaktadır. Necip Fazıl tarzında bir muhalefet anlayışı hala muhafazakâr kesimde hâkim bir tarz olarak gözükmektedir. İslami ve muhafazakâr kesim içerisinde ‘üstad’ olarak adlandırılan Kısakürek, özellikle toplumsal sistem içerisinde komünizmin kült ismi olarak anılan Nazım Hikmet Ran’ın karşı cenahta bulunan bir panzehiri olarak algılanmaktadır. Özellikle Kısakürek’in muhafazakâr hayat tarzına sonradan yönelmiş olması onun muhafazakâr kesimde karşı taraftan gelen bir transfer olarak algılanmasına ve söylemlerinin daha etkili olduğunun düşünülmesine sebep olmuş ve daha çok sahiplenilmiştir. Özellikle tövbekâr kişiliği üzerinden ve pişmanlıklarından dolayı referans olma özelliği daha kuvvetlenmiş olmaktadır. 1977 yılında ortaya koyduğu bir şiirinde sağ-sol ayrımına ilişkin olarak kendi bedeni üzerinden bir maddeleştirme yapmış ve şu ifadeleri kullanmıştır:⁴⁴⁴

‘kalbime ve aklımı hep sağ elime verdim

Görevi olmasaydı sol elimi keserdim’

Necip Fazıl’ın sola karşı bu oldukça katı, dışlayıcı ve aşağılayıcı tutumu günümüzde de devamlılığını sürdürmektedir. Özellikle Ankara Büyükşehir Belediye Başkanı olduğu dönemde Melih Gökçek bu yaklaşımı oldukça fazlasıyla benimsemiş 2015 yılındaki yerel seçim öncesinde Ankara’nın birçok yerine siyah yazılarla ‘Gökçek Gidecek, Sol Gelecek’ şeklinde bir karşıtlık yaratmıştır. Hatta milliyetçi muhafazakâr kesimde günlük hayatta birazda nüktedan bir tavırla yol tarifinde bile sola dön demek yerine sağın karşına dön diye bu karşıtlık ifade edilmiştir. Necip Fazıl hâkimiyetin millete ait değil Hakk’a ait olduğunu savunur ve Meclis duvarında bulunan yazının bu şekilde değiştirilmesini arzu eder. Daha önce bahsettiğimiz şekilde DP’yi CHP’nin iyisi olarak eleştirmesinin sebeplerinden birisi DP’nin demokrasiye gereğinden fazla bağlılık göstermesidir.⁴⁴⁵ Necip Fazıl’ın görüşleri İslami kesim için oldukça güçlü bir

⁴⁴⁴ Bora, **a.g.e.**, s. 442

⁴⁴⁵ Bora, **a.g.e.**, s. 443-444

referans kaynaktır. Cumhurbaşkanı Erdoğan, 1994 yılında RP'nin Ümraniye ilçe binası açılışında yapmış olduğu bir konuşmada 'egemenlik kayıtsız şartsız milletindir' sözünün bir yalan olduğunu ve egemenliğin kayıtsız şartsız Allah'a ait olduğunu belirtmiştir.⁴⁴⁶

Yine kendisini muhafazakâr devrimci olarak adlandıran başka bir Anadolu düşünürü Nurettin Topçu bazen yorumlarında Kemalistleri memnun edecek söylemlerde bulunmuş ve özellikle İslami kesimi eleştirmiştir. Bu noktada özellikle din adına yapılan uygulamalar ile neredeyse düşünmenin yasaklanması, sefaletin ya da fakirliğin dinin bir gereği olarak gösterilmesi gibi temeller üzerinden özellikle kendi tabiriyle 'petrolcü Suud rejimini' sert bir dille eleştirmiştir. Topçu'nun eleştiri alanı içerisinde Necip Fazıl'da bulunmaktadır ve 'kumarcı üstadlar' gibi ağır ifadeler kullanmıştır. Topçu, özellikle ABD'nin 6. Filo'suna karşı tepki gösteren solcuların ortadan kaldırılmasına yönelik yapılan çağrılarının ve sonucunda 2 sol görüşlü gencin öldürülmesi ile sonuçlanan olayları sert bir dille eleştirmiştir. Özellikle İslami kesimden karşı tarafa yönelik yapılan bunlar Müslüman değil eleştirilerinin cahiliye dönemi uygulamaları olduğundan bahsetmiş ve bunu nereden bildiklerini sormuştur. Topçu bazı noktalardan sosyalizmi gerekli görmüş ve desteklemiştir. Sosyalizmi zalim milyonlara karşı gerekli olan ve toplumsal kooperatifçiliği ve dayanışmayı geliştiren bir görüş olarak savunmuştur. Topçu, toplumsal durumu tembellikte fitne kazıyoruz ve yarımız çalışıyor yarımız dileniyor gibi sert sözler ile eleştirmiştir.⁴⁴⁷ Muhafazakâr kesim içerisinde oldukça yoğun olarak ortaya konulan bir görüşte anti-semitizmdir. Cevat Rifat Atilla anti-semitist bir düşünür olarak Necip Fazıl yaklaşımının bir adım ötesine geçmiş ve Marksizm, liberalizm ve kapitalizmin Yahudi icadı olduğundan bahsetmiş ve şeytani olarak görmüştür.⁴⁴⁸ Anti-semitizm ve Türkiye siyasetinin düşman yaratma olgusu ve özellikle üst akıl ve dış mihraklar anlayışı güncel olarak geçerliliğini korumaktadır. Özellikle Ak Parti'nin son dönemlerinde ve 15 Temmuz darbe girişiminin ardından bu güvenlik temelli refleks İslami kesim üzerinde daha yaygın bir şekilde kendisini ortaya koymaktadır. Ak Parti'nin kurucularında olan ve İslami kesim üzerinde oldukça büyük bir etkiye sahip olan parti teorisyenlerinden Nevzat Yalçıntaş tatlı dil, yumuşak tavırlı olmanın ve orta sınıfın genişletilmesinin öneminden bahsetmektedir. Bu durum özellikle Ak Parti'ye içerisinden gelen eleştirel yaklaşımın temelini oluşturmakta ve özellikle muhafazakâr kesimde ortaya konulan fabrika ayarlarına döneme çağrısı bu temelde ortaya çıkmaktadır.

⁴⁴⁶ Kasetin Dili Çözüldü, *Hürriyet Gazetesi*, 21.08.2001, Erişim Tarihi, 21.07.2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/kasetin-dili-cozuldu-11318>

⁴⁴⁷ Bora, *a.g.e.*, s. 378-382

⁴⁴⁸ Bora, *a.g.e.*, s. 385-386

Türkiye’de milliyetçi - muhafazakâr kavramı sıkça kullanılan ve kişilerin kendilerini sıkça tanımladığı politik bir kimlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Temeline bakıldığında bu durum çok uyumlu olarak gözükmemektedir. Modern ve seküler milliyetçilik kavramı ile ırk, dil ayrımını ortadan kaldıran ve milliyetçiliği bir düşman olarak gören dini temelli yaklaşımın bir araya gelmesi mümkün gözükmemek ile birlikte Türkiye’de oldukça iç içe geçmiştir. Bu durumun temel nedeni ‘milli’ kavramının Türkiye’deki bu cenah üzerinde ümmet vurgusu doğrultusunda güçlü bir anlam oluşturmasıdır. ‘Rehber Kuran Hedef Turan’ söylemi halk arasında oldukça güçlü bir etki ile kendisini göstermektedir. Benzer şekilde Cumhurbaşkanlığı Hükümet sistemine geçiş sürecinde ve sonrasında ortaya konulan Ak Parti – MHP işbirliği olan Cumhuriyet İttifakı benzer bir ittifak olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durumun temeli 1960 ve 1970’li yıllarda Milli Türk Talebe Birliği (MTTB)’ne dayanmaktadır. Ahmet Kabaklı’nın söylemi ile partilerin kuluçka merkezi olan bu oluşum MHP ve dönemin İslamcı oluşumu olan MNP/MSP’nin kadrolarını yetiştiren kurum olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu süreçte ayrım Burhanettin Kayhan’ın Başkan olması ile birlikte ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu durumun devamında İslami kesim açısından milliyetçi kesim ile yollar ayrılmaya başlamış hatta milliyetçi kesimler İslam’ın düşmanı olarak dışlanmaya başlamıştır. Özellikle 1970’li yıllarda bu oluşum içerisinde gelen gençlerden olan Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül ve Bülent Arınç Milli Görüş’ün ve Ak Parti’nin önemli isimleri haline gelmiştir. Bu milliyetçi muhafazakâr oluşum ve işbirliği sadece Ak Parti’de kendisini göstermemiş benzer bir vakıf olan İlim Yayma Cemiyeti ve Vakfı, ANAP’ın kadrolarının oluşumunda etkili olmuştur. Türkiye siyasi hayatının önemli figürlerinden Özal, bu cemiyet içerisinde yetişmiş bir siyasi kişiliktir. Bu kesimin önemli isimlerinde Sebahattin Zaim ‘Özal bizdendir, onları idare etmeye çalışır, Demirel onlardandır, bizi idare etmeye çalışır.’ ifadelerini kullanmıştır.⁴⁴⁹ ANAP ve Özal liberal muhafazakâr bir kimlik ortaya koymuş ve özellikle ekonomide liberalleşmenin temelini oluşturmuştur. Ancak Türkiye’de toplumsal olarak liberalizm yerine muhafazakârlığın daha fazla itibar sahibi olması ANAP’ın kendisini özellikle muhafazakâr olarak adlandırmasına neden olmuştur. Benzer bir yaklaşım Ak Parti içinde mevcuttur. Ak Parti birçok görev almış kurucularından Nihat Ergün, aslında liberal – muhafazakâr olarak kendilerini adlandırma noktasında olduklarını çünkü muhafazakârlığın tek başına değişim karşıtı gibi algılandığından bahsetmiştir ancak bu noktada ‘liberal’ sıfatının toplumda çok kabul görmemesi nedeniyle muhafazakâr - demokrat sıfatının benimsendiğinden bahsetmiştir. Ak Parti, 2004 yılında düzenlediği Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu’nun açılış konuşmasında

⁴⁴⁹ Bora, *a.g.e.*, s. 404

dönemin Başbakanı Erdoğan muhafazakâr demokratiği 'geleneği dışlamayan bir modernlik, yerelliği kabul eden bir evrensellik, manayı reddetmeyen bir rasyonellik ve köktenci olmayan bir değişim olarak nitelmiştir. Bu noktada en önemli vurgu değişime direnilmediği sadece kökten bir değişim ve aslında devrim kavramı üzerinden değişim algısına karşı olduğu yolunda ortaya konmuştur. Toplumsal süreçlerin dinamik olduğu kabulü üzerinden muhafazakârlığa bakıldığında değişimin kökten reddedilmesi mümkün gözükmemektedir. Muhafazakâr düşünce sistemi bu duruma ilişkin olarak keskin ve istenmeyen geçişleri yavaşlatmakta ile olumlu bir etki yapabilmektedir. Ancak sorunlara ilişkin olarak yeni çözümler üretmediği durumlarda ortaya çıkan değişim talebini engelleyemez ve ister istemez etki gruplarının baskılarına boyun eğmek durumunda kalabilir.⁴⁵⁰

İslamcılık yaklaşımı sadece Osmanlı Devleti ya da Türkiye Cumhuriyeti'nde gelişmiş ya da ortaya çıkmış bir akım ya da düşünce değildir. İslamcılık için ideoloji tanımı çok fazla kullanılmamaktadır. Çünkü özellikle Türkiye'de İslamcı kesim tarafından ideoloji kavramı olumsuz anlam yüklü bir kavram olarak algılanmaktadır. Bu yaklaşımın temel nedeni ideolojilere ilişkin olarak genel bir eleştiri konusu olan dogma, kısır ve gelişen olayları açıklamada yetersiz kalmasıdır. Ayrıca İslam kelimesinin ideoloji kelimesi ile yanyana kullanılmasının İslam inancını kıyaslama yapılabilen dünyevi bir kavram haline getirdiğine ilişkin olarak bir algı söz konusudur. Bu nedenle daha çok felsefe ya da anlayış olarak ifade edilmektedir. Ayrıca genellikle İslamcı yazar ya da düşünür olarak nitelendirilen kişiler kendilerini İslamcı olarak kategorize etmemektedirler. İslamcılığın, İslamcılar dışındaki bazı değerlendiriciler tarafından bir ideoloji olarak anılmamasının nedenlerinden biri de dünya üzerinde bulunan İslamcılık anlayışına ilişkin olarak genel bir kavram netliği olmamasıdır.

İslamcılık anlayışına ve İslamcılığın çözüm önerilerine ilişkin olarak gelişen olaylara ve ülkelerdeki durumlara ilişkin olarak zaman içerisinde fikir değişiklikleri ortaya çıkmıştır. İslamcılık anlayışına ilişkin olarak gelişmeler Türkiye'den bağımsız olarak değerlendirilmemelidir. 1924 yılında Türkiye'de hilafetin ilgasının kararı alınması Hindistan'da etkisini göstermiş ve Hindistan'da bulunan Hilafet Hareketi sona ermiştir. Bu durum İslami düşünür Mevdudi, üzerinde özellikle İslami bağlardan uzaklaştığı ve milliyetçilik üzerine kurulu devletin İslami süreçlere zarar verdiği düşüncesinin oluşması noktasında etki yapmıştır. Bu durum neticesinde Mevdudi milliyetçilik konusundaki fikirlerini Müslümanları bölen ve ümmeti zayıflatan bir düşünce olarak olumsuz bir noktaya oturtmuştur.⁴⁵¹ Ancak Mevdudi'nin bu görüşü

⁴⁵⁰ Yayla, **a.g.e.**, 2012, s. 123

⁴⁵¹ Nafi, **a.g.e.**, s. 85-86

bütünüyle Batı karşıtlığı ya da modern yapıların karşıtlığı olarak ortaya çıkmamaktadır. Mevdudi devlet tasvirinde başkan, parlamento, bağımsız yargı, anayasa vb. kavramları kullanmış Batılı anlamda devlet yapılanmasından bütünüyle uzaklaşmamıştır.⁴⁵² İslamcılık anlayışının önemli savunucularından olan ve birden fazla ülkede aktif olarak politika yürüten Müslüman Kardeşler (İhvan-ı Müslimin) ve Hasan El Benna cemiyetlerini dini bir oluşumdan siyasi bir harekete dönüştürürken şu ifadeleri kullanmıştır:

‘İslam hem din, hem devlet, hem Mushaf, hem kılıçtır.’

İslami hareket içerisinde yer alan Seyyid Kutub da benzer bir düşünceyi paylaşmış ve İslam’ın din ve devleti ayırmadığını ve İslam’ın asla sadece bir inanç sistemi olmadığını ve insanı özgürlüğe çağıran sosyal bir nizam olduğunu savunmuştur.⁴⁵³

İslamcılık düşüncesinin devrim kelimesi ile yanyana anılmasını sağlayan ve ilk döneminde bir model olarak ortaya çıkan İran İslam Devrimi’nin lideri Humeyni de İslam’ı sadece bir dini inanç olarak sosyal hayattan ya da devlet yönetiminden uzaklaştırmanın doğru olmadığından bahsetmektedir. Humeyni, İslam siyasetin kendisidir ve onsuz hiçbir şey olmaz ifadelerini kullanmaktadır.⁴⁵⁴ İran İslam Devrimi zaman içerisinde beklentileri karşılayamamış ve devrimden önce ortaya koymuş olduğu olgulardan uzaklaşmış ve hem içerde hem dışarıda farklı kesimlerden aldığı destek ve yaratmış olduğu umut ve alternatif dalgası zaman içerisinde azalmış ve yerini kısmen olumsuz ya da mesafeli bir duruşa bırakmıştır. İran’da yaşanan sürecin bir benzeri olarak değerlendirilebilecek süreçler Sudan ve Afganistan’da ortaya çıkmıştır. Ancak Sudan’da ortaya çıkan durum net biçimde silahlı askeri bir darbedir. Sudan’da ortaya çıkan durumun İran ve Afganistan ile ortak yönlerinden biri İslamcıların yönetimi ele geçirmesidir. Başka bir ortak özellik ise zaman içerisinde gelişen süreçlerin beklentileri karşılamadığı gerçeğidir. Ortaya çıkan bu sonuç İslamcılar için asıl problem teşkil eden durumun yönetimi ele geçirmekten ziyade yönetimde oldukları dönemlerde ortaya çıkan modern sorunlara ilişkin olarak çözüm yollarının olup olmadığı tartışmasıdır.⁴⁵⁵ Özellikle Afganistan’daki Taliban yönetimi ve devamında Afganistan kaynaklı olarak ortaya çıkan El Kaide terör örgütü dünyanın İslam’a ve İslamcılara ilişkin olarak bakış açılarını değiştirmiştir. Özellikle 11 Eylül saldırıları İslamofobi gibi kavramın ortaya çıkmasına ve özellikle ABD’nin İslam

⁴⁵² Nafi, **a.g.e.**, s. 93

⁴⁵³ Nafi, **a.g.e.**, s. 102

⁴⁵⁴ Nafi, **a.g.e.**, s. 134

⁴⁵⁵ Nafi, **a.g.e.**, s. 224

coğrafyasına ilişkin olarak bakış açısını doğrudan etkilenmesine neden olmuştur. Bu durum Afganistan'da kendisini İslamcı olarak adlandıran grupların yürütmüş olduğu faaliyetlerin hem İslam dünyasında hem de dünyanın geri kalanında bu tarz hareketlere yönelik olarak mesafeli bir duruşun ortaya çıkmasına neden olmuş ve bir önyargı oluşması sonucunu ortaya çıkarmıştır.

İslam dünyasında demokrasi kavramına ilişkin olarak tartışmalar modern dönemde de ortaya çıkmıştır. Ancak İslam dünyası açısından hala demokrasi ile olan yolculuğun sorunlu bir biçimde devam ettiği yadsınamaz bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak İslam dünyası için İslam ve siyaset ilişkisi yeni bir olgu olarak ortaya çıkmamıştır. Hz. Muhammed zamanında kurulan İslam Devleti ile birlikte İslam Peygamberi bir dini yaşayışın yanında dünyevi bir liderlikte de bulunmuş ve bir devlet yönetimi örneği ortaya koymuştur. Bu dönemde Hz. Muhammed'e duyulan saygı ve sevgi neticesinde yönetim erki çok tartışma konusu haline gelmemiş ancak özellikle Peygamberin ölümünden sonra yerine kimin ve nasıl seçileceği sorusu ciddi bir ayrışma noktası olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁵⁶ Bu ayrışma ilk başta siyasal bir ayrışma olarak ortaya çıkmak ile birlikte zaman içerisinde toplumsal derinlik kazanmış ve siyasi iktidar kavgası İslam toplumunun içinde geri dönüşü mümkün olmayan mezhepsel bir ayrım oluşmasına neden olmuştur. Bu durumun içerisindeki en temel ayrım noktası olarak gösterilen Ehlisünnet ve Şia ayrımıdır. Dini ve dünyevi yönetim açısından Ehlisünnet hilafet makamını ortaya koyarken, Şia ise İmamet kavramını ön plana çıkarmıştır.⁴⁵⁷ Bu ayrım farklı anlayış biçimleri derin mezhepsel ve toplumsal ayrımların ortaya çıkmasına neden olmak ile birlikte İslam dünyası içerisinde kutuplaşmayı ve ortak hareket edememe olgusunu ortaya çıkarmıştır. Bu durumun neticesi olarak İslamcılık anlayışında da farklı anlayışlar olgular ve hatta taban tabana zıt uygulamalar ortaya çıkmaktadır.

İslamcı düşünce geleneği açısından farklılık arz eden başka bir gündem maddesi ise demokrasi kavramının kendisidir. Modern dünyanın en önemli olgularından birisi haline ve gelen belki de yine en tartışmalı konu başlıklarından birisi olan demokrasi kavramı İslamcılar açısından da tartışılan bir konu ve kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. İslamcıların demokrasiye bakış açılarında oldukça dalgalı bir perspektif mevcut bulunmaktadır. Bazı İslamcılar demokrasiye oldukça mesafeli bir tutum sergilemektedir. Bu durumun temel nedenlerinden birisi Batılı demokrasi anlayışlarına karşı bulunan olumsuz tutumdur. Bu olumsuz tutumun en temel nedenlerinden birisi

⁴⁵⁶ Mehmet Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş: Başlangıcından IX. Asra Kadar*, Çizgi Yayınları, Konya, 2012, s. 1

⁴⁵⁷ Ebulfazi İzzeti, *İslam'da Siyaset Teorisi*, Çeviren: Yasin Demirkıran, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014, s. 110-111

özellikle Batı'nın kendi ülkelerinde yaşadıkları demokrasiyi değil daha yıkıcı ve olumsuz izler bırakan bir 'demokrasiyi' İslam ülkelerine ihraç etmeleridir. Bu özellikle Batı ve Hristiyan dünya ile ilişkiler noktasında olumlu bir bakış açısına sahip olmayan daha radikal bir görüşe sahip İslami kesimlerin görece haklı çıkması ve başka bir açıdan elinin güçlenmesi ve daha fazla destek bulması sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bu görüşün öncülü olarak İslami siyasi hareketin önemli aktörlerinde olan Müslüman Kardeşler hareketinin etkili isimlerinden Seyyid Kutub'tur. Kutub'a göre modern sistemler cahiliye düzenleridir.⁴⁵⁸ Kutub, İslam'ı bir bütün olarak görmektedir. Din ve devletin birbirinden ayrılamayacağını ve birlikte kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir.⁴⁵⁹ Bu noktada en önemli tartışma noktası demokrasinin egemenliğin kayıtsız şartsız milletindir anlayışını savunurken İslamcı kimlik egemenliğin kayıtsız şartsız Allah'a ait olduğunu savunmaktadır. Kutub, bu duruma tepki olarak 'Allah'a ait olan gasp edilmiştir' ifadelerini kullanmıştır.⁴⁶⁰ Selefi hareket içerisinde de demokrasiye karşı olumsuz bir bakış açısı bulunmaktadır. Selefi hareketinin içinden gelen El-Makdisi 'Demokrasi Bir Dindir' adlı bir kitap yayınlamış ve demokrasiyi tağüt yani haddini aşan bir yönetim olarak belirtmiştir. Demokrasiye yönelik olarak ortaya konulan bu tepkisel durum, Suriye, Mısır ve Cezayir'de İslamcılar silahlı şiddete yönelmiştir. Ortaya çıkan bu şiddet durumunu meşru kılmak adına hâkimiyet kavramını kullanılmış, modern cahiliye devrinden bahsedilmiş ve en önemlisi Batı'nın yöneticisi olduğu egemen sisteme yönelik olarak küfrün ve savaşın gerekli olduğu selefi anlayış temel alınmıştır. Bu durumun İslam toplumlarında nefret söylemlerini ortaya çıkarmakla birlikte özellikle siyasi ufukların daralmasına ve toplumlar arasında bulunan ayrışmanın derinleşmesine neden olduğu savunulmaktadır.⁴⁶¹ İslamcı kesimin bu tepkileri vermesi ya da radikalleşebilmelerinin nedeni tarihsel süreç içerisinde yaşadıkları hayal kırıklıkları, mevcut devlet düzenlerine karşı güvensizliklerinin olması -ki bu noktada özellikle Türkiye'de devletin İslamcı kesimlere karşı tutumu örnek verilebilir- kültür ve tarihe yabancılaşma ve kendisini kurban olarak görme gibi birçok sosyal ve yapısal adaletsizliğe karşı bir başkaldırı niteliğindedir.⁴⁶²

İslamcılık anlayışı içerisinde sadece demokrasi karşıtları bulunmamaktadır, aksi yönde demokrasiye karşı olumlu tutum alanlar da bulunmaktaydı. Dünya (Batı) İslam inancını ve coğrafyasını şiddet ile ilişkilendirilmesine rağmen, İslamcı siyaset

⁴⁵⁸ Seyyid Kutub, *İstikbal İslam'ındır*, Çeviren: Hasan Fehmi ULUS, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 12

⁴⁵⁹ Nafi, *a.g.e.*, s. 107

⁴⁶⁰ Koyuncu, *a.g.e.*, s. 130-131

⁴⁶¹ Nafi, *a.g.e.*, s. 188

⁴⁶² Özipek, *a.g.e.*, 2018, s. 22

akımlarının geneli reformcu bir bakış açısına sahip olarak hareket etmekte ve yeni muhafazakâr partilerin büyük çoğunluğu şiddet yerine siyasi mücadele anlayışını savunmaktadır. Modern devlet yapılanmasına karşı çıkmadan kısmen seküler, demokratik, siyasi çoğulculuk anlayışı ile bir sivil yönetim sistemini savunmaktadırlar.⁴⁶³ İslami anlayışta hoşgörü temellerini atarlardan birisi olan mutasavvıf Yunus Emre İslam'ın barış ve hoşgörü dini olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir:⁴⁶⁴

'Ben gelmedim dava için

Benim işim sevgi için

Dost'un (Allah'ın) evi gönüllerdir

Gönüller yapmaya geldim'

Yunus Emre, kalp kıranın Allah'ın evini yıkacağından bahsediyor ve 'yetmiş iki milletin' tamamına aynı gözle bakılması gerektiğini vurguluyor. Bu durum aslında İslam coğrafyasında demokratik hatta modern anlamda liberal demokratik uygulamaların bulunmasını mümkün kılan anlayışı ortaya çıkartmaktadır.

Demokrasiye olumlu yaklaşan İslami düşünürler, bu düşüncenin temelini insani tecrübelerden yararlanmanın olumlu bir yaklaşım olacağı bağlamında ortaya koymaktadırlar. Aliya İzzetbegoviç, demokrasiye olumlu bakan bir lider olarak Hristiyanlık ve sosyalizme bile toptancı bir anlayış ile yanlış olarak bakmanın doğru olmayacağını belirtmiş ve bu durumun İslam ile kesişen yönlerinden ötürü İslam anlayışını da kötülemek anlamına geleceğinden bahsetmiştir.⁴⁶⁵ İslam'ın demokrasi ile bağdaştığını savunan bir başka İslam dünyası lideri Tunus'un Nahda Hareketi'nin lideri Raşid El Gannuşi'dir. Gannuşi, İslam'ın Peygamber zamanında olduğu gibi millete bağlı ve milletin hizmetkârı sade bir devlet modeli sunar şekilde demokratik ve milli iradeye dayalı bir devlet anlayışını savunmaktadır.⁴⁶⁶ Nahda Lideri, şeriatın en yüksek amacının insan özgürlüğü ve onuru olduğunu savunmakta ve bunun ancak siyasi demokratik çoğulculuk ile oluşturulabileceğini belirtmektedir.⁴⁶⁷ Gannuşi, İslami bir demokrasiyi savunmakta ve liberal ya da laik değerler olmak zorunda olmadığını belirtmektedir. Laiklik, İslam anlayışına terstir çünkü İslam bir bütündür ve din ile devlet işlerini birbirinden ayırmaz. Bu görüşü ile Kutub'u destekler. Liberal

⁴⁶³ Nafi, *a.g.e.*, s. 249

⁴⁶⁴ Özipek, *a.g.e.*, 2018, s. 33

⁴⁶⁵ Aliya İzzetbegoviç, *Doğu ve Batı Arasında İslam*, Çeviren: Salih Şaban, Nehir Yayınları, İstanbul, 1994, s. 21-22

⁴⁶⁶ Raşid El Gannuşi, *Laiklik ve Sivil Toplum*, Çeviren: G. Topçu, Mana Yayınları, İstanbul, 2010, s. 49

⁴⁶⁷ Nafi, *a.g.e.*, s. 257-258

olamamasının nedeni ise İslam bir adalet dini iken liberalizm maksimum kar amacı ile kar için her yol mubah anlayışına sahip olmasıdır. Bu durum İslam'ın temel felsefesine aykırı bir durumdur. Abdülkerim Sürüş'a göre liberalizm demokrasinin bir ürünüdür ve asıl problem demokrasinin araç olmasından değil liberalizmin İslam'ın kabul edemeyeceği kadar geniş sınırlara sahip olmasından kaynaklanmaktadır.⁴⁶⁸ Müslüman Kardeşler hareketinin Suriye kolunun liderlerinden olan Dr. Mustafa Sibai yoğun bir destek ile parlamenter sistemi desteklemektedir. Bu durumun Sibai'nin şeriata bakış açısı ile doğru orantılı olarak gelişmektedir. İslam şariatının insanların dünyevi yönetimden ellerini çekmelerini söylemediğinden bahsetmektedir. Sibai'ye göre İslam, yasamanın sivil olduğunu savunmakta ve insan onurunu korumaya yönelik yasalar yapılması gerektiğinden bahsetmektedir. Buradaki insan onuru vurgusu İslam inancında bulunan dil, din, ırk ayrımı olmaması temeli üzerinden insan onuru genellemesine varılmasına neden olmuştur. Sibai, bu bakış açısını bir ileri adıma taşımış ve devletin dini İslam'dır madde metnine karşılık İslam devlet başkanının dinidir ve İslam şeriatı yasamanın ana kaynağıdır anlayışını savunmuştur.⁴⁶⁹ İslamcılık felsefi düşüncesi içerisinde demokrasiye sorunlu gözle bakmayanların dahi demokrasiyi sadece bir araç olarak gördükleri ve özellikle demokrasinin liberal demokrasi anlayışı ile oldukça uzak ve sorunlu bir ilişki yürüttükleri gözlemlenebilmektedir. Türkiye coğrafyasındaki demokrasi bakışı incelendiğinde ise özellikle Al-i İmran Suresi 159. Ayet ve Şura Suresi 38. Ayetler referans alınarak şura-yı ümmet anlayışı vurgulanmıştır. İskilipli Mehmet Atıf Efendi ve Said-i Nursi meşveretin öneminden bahsetmiş ve istibdatın olumsuz yönlerini ön plana çıkartmıştır. Bu düşünürler tarafından milletin hâkimiyetine vurgu yapılmış, istibdatın keyfi bir yönetime yol açacağından bahsedilmiştir ve Kanun-i Esasi'nin önemine atıf yapılmıştır. Hatta Atıf Efendi, II. Abdülhamid'in istibdat uygulamasını eleştirmiş ve başarısızlıklarından bahsetmiştir.⁴⁷⁰ Said Halim Paşa'da istibdat rejimine karşı çıkmış ve özgürlüğü savunmanın ve ulaşmanın bir Müslümanın en kutsal vazifesi olduğu belirtmiştir.⁴⁷¹ Ancak bu tutum Said Halim Paşa'nın elitist yaklaşımını yok etmemiştir. Demokrasinin halkı kapsayacak kadar geniş bir tabana yayılmasını doğru bulmamıştır. İslamcılık ideolojisindeki düşünürler özellikle Al-i İmran Suresi 159. Ayet ve Şura Suresi 38. Ayet'e vurgu yaparak meşveret ve meşrutî yönetimi savunmakta hatta bu duruma ek olarak bu yönetim tarzının Batı icadı değil bizatihi

⁴⁶⁸ Abdülkerim Sürüş, *Maksimum Din Minimum Din*, Çeviren: Yasin Demirkıran, Fecr Yayınları, Ankara, s. 172

⁴⁶⁹ Nafi, *a.g.e.*, 169-170

⁴⁷⁰ Koyuncu, *a.g.e.*, s. 162-163

⁴⁷¹ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, 6. Baskı, Hazırlayan: M.E. Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 217

İslam'ın içerisinde temelini aldığı iddia etmişlerdir. Said Halim Paşa, elitist bir otoriterlik yanlısıdır ve gerilemenin temel nedeninin seçkin bir üst sınıfın olmaması olarak belirtir. Kuvvetler birliğine yatkın ve şeriat yolunda bir liderin olması gerektiğinden bahseder. Halkın siyasi eşitlik isteyeceğini ancak sosyal eşitlik istemeyeceğini savunur. Görevlerin yapılmasını zayıflatacak kadar ortaya konan sosyal eşitlik anlayışının felaket doğuracağından bahseder.⁴⁷²

İslamcılık anlayışı dünyada çeşitli coğrafyalarda çeşitli dönüşümler geçirmekle birlikte bu gelişmeler ve gelişimlerin etkisi bakımından Türkiye'nin bu süreçlerden uzak kalması düşünülemez. İslamcılık kavramı ve anlayışı 3 evrede değerlendirilmektedir. Bunlar:⁴⁷³

- İlk evre Osmanlı Devleti'nin yıkılışı döneminde özellikle II. Abdülhamid döneminde devletin dağılmasını engellemek ve devleti ayakta tutabilmek adına uygulama alanına dönük bir siyaset tarzıdır.
- İkinci evre olarak kabul edilen II. Meşrutiyet dönemi ile Cumhuriyetin kurulması arasında toparlanma süreci yaşayan siyasi bir akımdır.
- Son evre olarak değerlendirilen bir kısım ise Cumhuriyet dönemi İslamcılığıdır. Bu İslamcılık anlayışının en önemli özelliği zamanının büyük kısmını muhalif bir kimlik üzerinden yürütmesidir.

İslamcılık anlayışını tanımlayanlar İslam'ı sadece manevi bir dünya üzerinde bir inanç sistemi olarak algılamamaktadır. İslamcı anlayış siyaset sahnesinden uzak durma konusunda bir eğilim sergilememektedir. Çünkü İslamcılığı siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik hayatın tüm alanlarında var olması gereken toplu bir disiplin olarak algılamaktadırlar. Bu nedenle İslamcılık bir yönetim biçimi, modern dünyanın ideolojilerine rakip bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁷⁴ İslamcılık ideolojisinin kökenleri ve temeli noktasında tartışma başlıkları bulunuyor olmasına rağmen çıkış noktası bakımından değerlendirildiğinde bir çöküş dönemi içerisinde devleti ayakta tutma çabası olarak ortaya çıktığı belirtilmektedir.⁴⁷⁵ Bu nedenle İslamcılık ideolojisi geleneği gereği toparlayıcı ve kapsayıcı bir özelliğe sahiptir ve farklı kesim ve görüşler ile kolayca etkileşim kurabilme yeteneğine bulunmaktadır. Her ne kadar İslam ve Müslümanlık temelinde devleti bir arada tutma gibi bir amaç ediniyor olsa dahi Müslümanlık şemsiyesi altında çok farklı ulus ya da etnik-kültürel grupları bir arada tutma çabasına sahiptir. Bu durum özellikle kültürel kodların olduğu gibi kabulü ve çok

⁴⁷² T Bora, **a.g.e.**, s. 437-438

⁴⁷³ Koyuncu, **a.g.e.**, s. 58

⁴⁷⁴ Koyuncu, **a.g.e.**, s. 59

⁴⁷⁵ Koyuncu, **a.g.e.**, s. 62

renklilik ve seslilik konusunda İslamcılık için avantaj sağlamaktadır. Ancak bu duruma rağmen bazı İslamcılara yönelik olarak tek tip insan modeli oluşturma noktasında eleştiri getirilmektedir. Bu İslamcıların İslam'ın her şey için yeterli olduğuna inandıkları ve bu kabulün devlet eliyle herkese yayılması gerektiği düşüncesi ile hareket ettikleri belirtilmektedir.⁴⁷⁶ Bu durum 'toplum mühendisliği' yapmak ile İslamcılar tarafından yoğun eleştirilere tutulan Kemalist-laik kesimin suçlandığı yöntemin İslamcılar tarafından kullanılmaya çalışılması eleştirisidir.

İslamcılık anlayışının ve İslam ülkelerinin geri kalmasının nedeni olarak oryantalist bakış açısı İslam inancını göstermektedir. Ancak bu durum İslam inancının doğasına aykırı bir tutumdur. Bu durum İslam inancından değil İslam inancını tam olarak idrak edememiş ve hakkı ile yaşayamayan Müslümanlar olduğu ileri sürülmektedir.⁴⁷⁷ Bu konuda Said Halim Paşa 'ilerleyen milletlere din mani olamaz' geri kalmanın en önemli nedeni din hükümlerini yanlış anlayan ve yorumlayanlardan dolayı ortaya çıktığını vurgulamaktadır.⁴⁷⁸

Önceki bölümlerde bahsedildiği üzere özellikle II. Meşrutiyet sonrasında ciddi bir basın özgürlüğü ve gazete yayınları ortaya çıkmıştır. Artan bu sayı bir şekilde fikirlerin yaygınlaşmasına ve gelişmesine neden olmuştur. İslamcılık fikrinin ikinci evresi olarak da belirlenen II. Meşrutiyet sonrası dönem, İslamcılık için bir toparlanma evresi olarak algılanmakta ve bu dönemin İslamcılık için bir fırsat olarak değerlendirilmesinin en önemli nedenlerinden birisi özellikle gazete yayınlarının artmasına bağlanmaktadır. Yayın imkânlarının artması İslamcılık anlayışının da tabana yayılması, tanınması ve benimsenmesi noktasında bir fırsat olarak ortaya çıkmıştır. Gazete yayınlarının yaygınlaşması İslami kesimin doğal üyesi olması beklenen ulema kesiminin içerisinde bir rahatsızlık yaratmıştır. Çünkü bu artan yayın imkânları neticesinde halkın doğrudan okuma ve bilgilenme imkânına sahip olması, geleneksel sınıfsal yapıyı çözebilecek bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Bu durum özellikle Avrupa'da yetişmiş olan yeni nesil aydınların İslami yorumlar yapabilmesi ve bu yorumların geleneksel bakış açısının ötesine geçmesi bir tehlike olarak görülmüştür. Bu durum ulemanın halk üzerindeki iktidarını paylaşması anlamına gelmektedir.⁴⁷⁹ Bu güç paylaşımı olgusu ya da bu olgunun ortaya çıkmak ihtimalinin olması ulema içerisinde bazı kesimlerin rahatsızlık duymasına ve bu kavram ya da gelişmelere karşı çıkmasına neden olmuştur.

⁴⁷⁶ Yayla, *a.g.e.*, 2013, s. 63

⁴⁷⁷ Koyuncu, *a.g.e.*, s. 67

⁴⁷⁸ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 161 ve 163

⁴⁷⁹ İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri 1: Hilafet ve Meşrutiyet*, 3. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2014, s. 80

Osmanlı Devleti'nin son döneminde ortaya çıkmış olan toparlayıcı İslamcılık anlayışı devletin yıkılma sürecinin engellenememesinin ardından geçerliliğini yitirir duruma gelmiştir.⁴⁸⁰ 1924 Mart'ında çıkarılan kanunlar ile hilafetin kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması ile birlikte İslamcılık hareketinin gücünün azalmasına neden olmuş ve güçlenmesinin önüne geçilmiştir.⁴⁸¹

Hamza Türkmen, Cumhuriyetin ulus-devlet projesinin açıkça olmasa bile en çok çekişme yaşadığı toplumsal kimliğin İslami kimlik olduğunu vurgulamıştır.⁴⁸² İslamcı kimlik ve ümmetçi anlayış ulus-devlet oluşturma amacını varlığına bir tehlike olarak kabul etmiş ve bu sistem karşısında direnç göstermiştir. Diğer açıdan baktığımız takdirde ulus-devlet kurma amacıyla yola çıkan ideoloji, ümmetçilik felsefesi ve İslami bakış açısını tek bir bütün olma yolunda ilerlemeye çalışan milletin bölünmesine yol açan bir etken olarak değerlendirmektedir. Bu durum diğer muhalif akımlar ya da tehlikeli kabul edilen hareketler gibi sert bir biçimde sindirilmiştir. Bu nedenle İslami hareket ya da İslami öğretiyi yeraltına inmek durumunda kalmıştır. Said Nursi ve Süleyman Hilmi Tunahan gibi isimler Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da aşiretler üzerinden dini eğitim vermeye başlamış ve bir nevi yeraltı yapılanması gibi İslamcı faaliyetleri yönetmişlerdir.⁴⁸³ Doğu bölgelerinde İslamcılık Kürt aşiretler üzerinden faaliyet alanı yaratma çabası içerisine girerken, Batı Bölgelerinde ise milliyetçilik ile eklemlenerek kendisine faaliyet alanı yakalamaya çalışmıştır.⁴⁸⁴ İslami kesimin üçüncü bir tepkisi ve var olma çabası ile özellikle katı pozitivistlere karşı eleştiri geliştiren Necip Fazıl Kısakürek ve hocaları Mustafa Şekip Tunç ve İsmail Hakkı Baltıoğlu tarafından ortaya konulmuştur.⁴⁸⁵ Necip Fazıl'ın İslamcı yaklaşımı İslamcılık anlayışının ilk ortaya çıkış felsefesi olan devleti kurtarma refleksinden uzaklaşarak Cumhuriyetin kuruluş felsefesindeki seküler anlayışın eleştirisi üzerinden yürümüş ve Türk-İslam geleneğinin uyumunun yeniden kurulması noktasında hareket etmiştir. İslamcı hareket Cumhuriyet tarihi içerisinde günümüze kadar sürekli baskı altında tutulmamış ve rahatlama dönemleri de yaşamıştır. Özellikle DP iktidarı

⁴⁸⁰ Mehmet Karakaş, II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Hareketleri, *Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet*, Editör: Asım Öz, Pınar Yayınları, İstanbul, 2008, s. 79

⁴⁸¹ Koyuncu, *a.g.e.*, s. 94

⁴⁸² Hamza Türkmen, *Türkiye'de İslam ve Özeleştiriyi*, Ekin Yayınları, İstanbul, 2008, s. 23

⁴⁸³ Koyuncu, *a.g.e.*, s. 94

⁴⁸⁴ Hulusi Şentürk, *Türkiye'de İslami Oluşumlar ve Siyaset: İslamcılık*, 2. Baskı, Çıra Yayınları, İstanbul, 2011, s. 116

⁴⁸⁵ Burhanettin Duran, Cumhuriyet Dönemi İslamcılığı: İdeolojik Konumları, Dönüşümü ve Evreleri, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 6: İslamcılık*, 5. Baskı, (129-156), İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 132

döneminde İslamcılık rahat hareket edecek bir ortam yakalamış ve ideolojisini sağcılık, milliyetçilik, devletçilik ve muhafazakârlık üzerinde kurgulamıştır.⁴⁸⁶

Türkiye’de bulunan İslamcılık hareketinden bahsedildiği takdirde akla gelecek ilk isimlerden birisi Said-i Nursi’dir. Nursi, 2010’lu yıllarda bile tartışma gündeminin önemli maddelerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hayatı, yaşadıkları, ölümü ve hatta ölümü sonrasında bile siyaset arenasında güncel bir figür olarak yerini almıştır. Bediüzzaman olarak bilinen Nursi taraftarları tarafından neredeyse ‘peygamber’ mertebesinde görülmüş karşıtları tarafından ise neredeyse bölücü bir hain olarak uzak durulmuştur. Nursi’nin bu toplumsal gücü ve etkisinden nemalanmak isteyen Güleni yapılanma, Risale-i Nurlar üzerinden etkisini artırma ve hatta bir adım ileri giderek kendisini son Bediüzzaman olarak niteleyecek boyuta gelmiştir. Nursi’ye dönük olarak ortaya çıkan tepkinin önemli bir gerekçesi de FETÖ’nün Nursi’yi sıkça kullanması ve onun yolunda ilerlediği imajını vermesidir. Bediüzzaman olarak anılan Said-i Nursi, Nur Hareketinin âlimi olarak kabul edilir ancak kendisi ‘devir tarikatı değil imanı kurtarma devridir’ diyerek yeniden yapılanma olması gerektiği yönünde görüş bildirmiş ve reformist bir tutum sergilemiştir. Hatta bir konuşmasında kendisine Bediüzzaman değil Bid’atüzzaman⁴⁸⁷ denmesi gerektiğinden bahsetmiştir.⁴⁸⁸ Nursi, dini canlandırma misyonunu kendisine yüklemiş ve bu doğrultuda dine ilişkin kural ve olguları daha önce anlatıldığı şeklinin tekrarı yerine, yeniden çağın içerisinde bulunduğu durum göz önüne alınarak sanki ilk kez anlatılıyormuş gibi anlatılması gerektiğinden bahsetmiştir. Batı medeniyetini incelemiş ancak yapısı itibari ile gaddar olarak bulmuştur. Batı medeniyeti hakka değil kuvvete dayalı bir sistem olarak Nursi’de karşılığını bulur ancak hayranı olduğu Japon medeniyeti için aynı şeyleri düşünmez. Tam mükemmel adaletin olmadığı yerde ki çoğu zaman bu durum mümkün değildir ve bu durumda ehven-i şer üzerinden değerlendirilme yapılması gerektiğini düşünmektedir ve bu nedenle çok gönüllü olmasa CHP’ye göre ehven-i şer olduğunu düşündüğü DP’ye destek vermiştir.⁴⁸⁹

Hamza Türkmen, İslamcı anlayışın -ki bahsettiği dönem 1950 – 1970 arası döneme tekabül etmektedir- ‘karşıtlarına sığınarak var olmaya çalışmak’ anlayışı üzerinden hareket ettiğini ve bu doğrultuda öncelikle Türk sağ ile ittifak kurduğunu ve bu şekilde kendisine yer bulduğunu savunmuştur. Sezai Karakoç, bu noktada iki tür insan vardır benzetmesi ile durumu özetlemiştir. Bu benzetme kısaca şu şekildedir: İnsan ‘tam Müslüman ve tam inkârcıdır. Tam sağcı yani tam Müslüman ya da tam

⁴⁸⁶ Türkmen, **a.g.e.**, s. 16

⁴⁸⁷ Zamanın yenilikçisi, yenilik çıkaran kişi

⁴⁸⁸ Bora, **a.g.e.**, s. 424-425

⁴⁸⁹ Bora, **a.g.e.**, s. 426-430

solcu yani tam komünisttir.⁴⁹⁰ İslamcı anlayış ikinci bir koalisyon ortağı olarak Türkçülüğü seçmiştir. Milliyetçi-muhafazakâr bir akım ortaya çıkarma noktasında hareket etmiş, milliyetçi-mukaddesatçı bu akım günümüzde de etkin olacak bir süreç olarak İslamcılığın etkili bir yorumu ve ortağı olarak Türkiye siyasi hayatında yer almıştır. İslamcılık akımının en çok bağdaştırıldığı ve bazen aynı olarak algılandığı bir diğer koalisyon ortağı ise muhafazakârlıktır.⁴⁹¹ 1950'li yıllar itibari ile oluşmaya başlayan ve sağ siyaset içerisinde temel bir değer olarak ortaya çıkan muhafazakârlık özellikle dini söylem, sembol kullanımı ile seküler ulus kimliğinin tıkanıklık noktalarını aşmayı hedeflemiştir. Bu nokta tarih yazımı ve tarihin değerlendirilmesi açısından da kendisini ortaya çıkarmaktadır. Özellikle Osmanlıcılık ve Osmanlı tarihinin idealleştirilmesi noktasında bir yöntem belirlenmiştir. Osmanlı mirasına sahip çıkma ve hatta Cumhuriyetin tarih anlayışının bir alternatifi noktasında değerlendirme temel argüman olarak kullanılmıştır.⁴⁹² Ak Parti'nin muhafazakâr bir kimlik taşıdığına göstergesi özellikle bu Osmanlı idealleştirilmesi üzerinden açıkça anlaşılabilir. Ak Parti'nin kurucu Genel Başkanı Erdoğan, Osmanlı vurgusunu sürekli olarak yapmakta ve yapılan eylemleri Osmanlı'nın mirası üzerine konumlandırmaktadır. Ahmet Davutoğlu'nun Başbakan danışmanlığı, Dışişleri Bakanlığı ve Başbakanlık yaptığı dönemlerde sıklıkla vurgulanan yeni-Osmanlıcılık akımı bu durumun temel göstergelerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumsal algının bu yönde oluşturulması ve konunun özellikle Ak Parti seçmeni üzerinde ilgi uyandırması nedeniyle televizyon dizilerinde dahi bu durum işlenmekte olup, özellikle Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (TRT) Osmanlı temalı dizi ve programlarını bu dönemlerde yoğunlaştırma eğilimi göstermiştir.

1960'lı yıllardan itibaren İslamcılık alternatif bir ideoloji olarak ortaya çıkmaya başlamış ve farklı bir yön ve yöntem önerisi olarak toplumsal destek bulmaya çalışmıştır. Bu durum İslamcılık için muhalif bir tavır takınması noktasında ve muhalif olanların etrafında toplanması noktasında avantaj sağlamıştır. Bu dönemde Sezai Karakoç, İslam dünyasının mevcut sınırlandırmasının ümmeti böldüğünü ve ulus-devlet anlayışının ortaya koyduğu bu yapının gerçek bir devlet sayılamayacağını ve bu nedenle İslam'ı gerçekten yaşayabilmek için Büyük İslam Federasyonu kurulması gerektiği önerisinde bulunmuştur.⁴⁹³ 1960'ların sonunda siyasi hareketlerde meydana gelen ideolojik hareketlenmeler İslamcılık içinde farklı açılımlar ortaya konulmasını sağlamıştır. Bir kısım İslamcı sağ partileri desteklemiş, bir kısmı anti-komünist bir

⁴⁹⁰ Sezai Karakoç, *Diriliş Neslinin Amentüsü*, 13. Baskı, Diriliş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 13

⁴⁹¹ Koyuncu, *a.g.e.*, s. 98

⁴⁹² Nuray Mert, Türkiye İslamcılığına Tarihsel Bir Bakış, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 6: İslamcılık*, 5. Baskı, (411-419), İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 414-416

⁴⁹³ Duran, *a.g.e.*, s. 144

tutum içerisinde girmiş ve konumunu bu karşıtlık üzerinden ortaya koymuştur. Çok fazla sayıda olmamak ile birlikte sosyalizm ile İslamcılığı bağdaştırma noktasında hareket edenler de olmuş ve son olarak Türkiye dâhilinde şahsına münhasır bir İslamcılık anlayışının savunulması gerektiği ortaya koyanlar çıkmıştır. 1980 askeri darbesi Türkiye siyasetinde sağ ve sol hareketlere güçlü bir darbe vurmuş ve bu durum neticesinde İslamcılık daha saf kalan bir muhalif hareket olarak ciddi bir toplumsal olgu haline gelmiştir. 1990'lı yıllarda meydana gelen 12 Eylül Darbesi'nin sonuçları, İran İslam Devrimi, Afganistan Cihadı ve liberalizmin oldukça yoğun olarak yayılması gibi olayların neticesinde birçok ideolojik akım gibi İslamcılık da yoğun bir gündem yaşamaya başlamıştır. Bu dönemde liberalizm, küreselleşme, postmodernizm, sivil toplum, insan hakları, devletin küçülmesi, kamusal/özel alan ayrımı gibi birçok konu İslamcı camianın gündem maddeleri haline gelmiştir. Modernizm anlayışının eleştirisi olan postmodernizm akımı ve getirdiği yapısökümcü tutum İslamcı anlayış açısında belirli putların yıkılmasına yönelik bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Hayrettin Karaman, bu dönemde demokrasinin araç olarak görülmesi ve kutsallaştırılmadığı sürece insanlığın yararına olacağı ve daha iyi bir sisteme ulaşmak için demokrasinin kullanılmasında bir sakınca olmadığı görüşünü benimsemiştir.⁴⁹⁴ Bu durum Ak Parti lideri Erdoğan'ın 1995 yılında RP mensubu olduğu dönemde yaptığı bir konuşmada sarf ettiği "demokrasi amaç değil araçtır" ve "hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir sözü yalandır hakimiyet kayıtsız şartsız Allah'ındır" ifadeleri İslamcılık felsefesine ait kodlarını açıkça ortaya koymaktadır. Bu durum İslamcılık felsefesinin Ak Parti'nin felsefi kişiliğine etkisini gözler önüne sermektedir. Her ne kadar Milli Görüş gömleğinden sıyrıldığından bahsetmiş olsa bile Ak Parti geri planda kodlarında bu ilkeleri taşımaktadır. Ancak Ak Parti bu değişim ile birlikte sınırlı devlet anlayışına yönelmiş, serbest piyasanın öneminden bahsetmiş ve yeni nesil muhafazakârlık çizgisine geçmiştir.⁴⁹⁵ Ak Parti'nin yeni muhafazakârlık anlayışının serbest piyasa ekonomisine yönelmesi ve sınırlı devlet anlayışını desteklemesinin nedeni liberal bir ideolojik geçişten ziyade devletin İslami kesim üzerinde uygulamış olduğu baskı nedeniyle özgürlükler desteklenerek daha geniş kitlelere ulaşmak ve bu sayede üzerindeki baskının azaltılmasını sağlamaktır. İslamcı kesim içerisinde öncelikle Ak Parti çevresinde oluşan yeni kimlik sınırlı devlet modeli, serbest piyasa ekonomisi, insan haklarını vurgulayan, laikliğin dinsizlik olmadığı yorumunu getiren ve sivil toplumun önemini vurgulayan bir kimliktir. Ancak bu durum daha koyu olan İslami kesim tarafından biraz kaygı ile karşılanmış ve eleştirilmiştir. Bu eleştirinin temeli başörtüsü ve İmam Hatip Okulları sorunu gibi sorunlarda çekingen, geri plana iten ve

⁴⁹⁴ Hayrettin Karaman, *Laik Düzendeki Dini Yaşamak 2*, 3. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 90-91

⁴⁹⁵ Akdoğan, *a.g.e.*, s. 41

net konuşmaktan kaçınan bir tutum sergilenmesidir. 28 Şubat ve sonrası dönem ile birlikte 90'lı yıllardan itibaren başlayan İslamcı hareketin sivil topluma yönelmesi önemli bir değişim etkeni olmuştur.⁴⁹⁶ İslami kesimde meydana gelen bu değişim ya da en azından değişim başlangıcının en önemli nedeni ya da farklı bir anlamda sonucu referans kaynaklarında meydana değişmemiştir. El-Benna, Kutub, Mevdudi gibi isimlerin yerini Fazlur Rahman, Gannuşi, Turabi, Suruş ve Cabiri gibi isimler almıştır.⁴⁹⁷ Ak Parti döneminde önemli görevler almış olan Ahmet Davutoğlu, Ak Parti kurulmadan önce bu değişim görüşünü dile getirmiştir. Davutoğlu, Müslüman toplumlarda demokrasinin temel karşıtı olarak ortaya konulan İslam inancı ve Müslümanlar açısından mevcut olan tarihi tecrübesinin özgürlükçü ve eşitlikçi bir siyasi katılım anlayışı ve hesap sorulabilirlik çerçevesinde gelişmiş olduğunu, bu nedenle demokrasi ile bir zıtlık içinde olmadığından bahsetmiştir.⁴⁹⁸ İslamcı kesimde meydana gelen bu bakış değişikliğinin dış kaynaklı olarak birçok etkeni de mevcuttur. SSCB'nin yıkılması ve tek kutuplu dünyada ABD'nin liberal demokrasininin temel aktör haline gelmesi, İran İslam Devrimi ve sonuçları, Afganistan Cihadı, 1991 Körfez Savaşı, 11 Eylül saldırısı ve dünyada yükselen İslamafobi üzerinde alınan tavır, ÖZAL ve liberalleşme eğilimi ve en önemli olgu belki de RP'nin iktidara gelmesi gibi birçok gelişme İslamcı kesimin demokrasiye yönelik olarak bakış açısının değişmesine neden olmuştur.⁴⁹⁹

İslamcı hareket için 28 Şubat bir kırılma noktası olmuştur. Bekir Berat Özipek, bu noktada dönüşümün sadece siyasi olarak değil felsefi olarak da ortaya çıktığından bahsetmektedir.⁵⁰⁰ Bu değişim neticesinde Milli Görüş çizgisinden uzaklaşmaya başlanmış ve Ak Parti kendisi için 'muhafazakâr - demokrat' kimliğini seçmiş ve kullanmaya başlamıştır.⁵⁰¹ Ancak Ak Parti'de ortaya çıkan bu değişim, İslamcılık üzerinde ciddi bir eleştiri ortamı oluşturmuştur. Ortaya konulan bu eleştiriler Müslümanların sekülerleşmesi, İslamcılığın sisteme entegre olması hatta birkaç adım öteye geçerek İslamcılığın öldüğü noktasına ulaşmıştır.⁵⁰² Ak Parti iktidarı ve genel olarak İslamcı düşünce zaman içerisinde, çeşitli dönemlerde sonunun geldiği noktasında eleştirilmiştir. Bu eleştirinin temel dayanağı çeşitli toplumsal travmalar nedeniyle bir başkaldırı hareket olarak ortaya çıkan İslamcılık muhalif bir hareket

⁴⁹⁶ Koyuncu, **a.g.e.**, s. 202-203

⁴⁹⁷ İhsan Eliaçık, Çağdaş İslam Siyaset Düşüncesinde Üçüncü Evrilme veya Yeni İslamcılık'ta Devlet Düşüncesi, **Bilgi ve Düşünce**, 2003, ss. 28-41, s. 4

⁴⁹⁸ Ahmet Davutoğlu, Küreselleşme, Zihniyet Bunalımı ve Demokrasi, **İslam ve Demokrasi**, 2000, ss. 87-111, s. 101

⁴⁹⁹ Koyuncu, **a.g.e.**, s. 232

⁵⁰⁰ Bekir Berat Özipek, 28 Şubat ve İslamcılar, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 6: İslamcılık**, 5. Baskı, (640-651), İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 644

⁵⁰¹ Yalçın Akdoğan, **Ak Parti ve Muhafazakar Demokrasi**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2004, s. 7

⁵⁰² Koyuncu, **a.g.e.**, s. 108

olması ve iktidar olduğunda yapacaklarına ilişkin yeteri kadar argümanı bulunmaması üzerinden yürütülmektedir. Bu görüşe benzer eleştirileri Türkiye’de gündeme getiren isim geçmiş dönemlerde kendisini ülkücü olarak tanımlayan ancak sonrasında FETÖ yapılanmasına dahil olan Mümtaz’er Türköne’dir. Türköne, özellikle Gülen yapılanması ile hükümetin arasının bozulmasının ardında 2012 yılı itibari ile bu eleştirileri gündeme getirmeye başlamış ve Ak Parti’nin artık ehlileştiğini ve diğerleri gibi olduğunu vurgulamıştır. Bu görüşe cevap bu sefer eski bir Gülençi yapılanma mensubu Ali Bulaç’tan gelmiş ve İslamcılığın ölmediğini sadece özüne dönme sorunu yaşadığını belirtmiş ve İslamcılığın toplum mühendisliği yapmaması gerektiğini belirtmiştir.⁵⁰³

İslami Hareket, Türkiye demokrasi tarihi boyunca muhalif rol edinmiştir. Özellikle farklı eğilimlerin bir araya gelmesi noktasında İslami referanslar ile hareket edenlerin ‘dışlanan’ kesimleri kucaklama noktasında daha toleranslı davrandıkları bir gerçektir. Özellikle Cumhuriyetin ulus-devlet inşası sırasında uyguladığı politikalar ve bu politikaların sonuçları toplumda birçok sistem muhalifi grupları ortaya çıkarmış ve İslami referanslar gereği muhafazakâr kesimlerin temelden ulus-devlet inşası sürecine karşı çıkması neticesinde doğal bir amaç birliği ortaya konulmasını kolaylaştırmıştır. Bu nedenle ‘demokrat’ ve ‘demokrasi’ kavramları İslami kesim ile çok sıkça anılmaya başlamış ve özellikle 1980’den sonra Kürtler ile birlikte İslamcılık hareketi demokrasi talebinde bulunan iki temel toplumsal unsur olarak karşımıza çıkmıştır. Bu sürecin devamında ‘muhafazakâr - demokrat’ ve daha özelleşmiş bir kavram olarak ‘Müslüman - demokrat’ kavramları sıkça kullanılmaya başlamıştır. Türkiye’deki İslami siyasi hareketin en dikkat çeken noktalarından birisi şiddet yanlısı bir tutum ile hareket etmek eğiliminde olmamasıdır. Bu nedendir ki 2004 yılında dönemin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül ‘sessiz bir devrim’ yaptıklarından bahsetmiştir. Neticesinde ilerleyen yıllarda Ak Parti yapmış olduğu demokratikleşme adımlarını Sessiz Devrim isimli eserde anlatmıştır. İktidar kendi yaptıklarını Sessiz Devrim olarak anlatmak ile birlikte temsil ettiği kitleleri de bu bağlamda ‘sessiz yığınlar’ olarak sıfatlandırmıştır.

Liberal ya da sağ görüşlerle bağdaştırılan İslamcılık ekolünün içerisinde çok güçlü olmamak ile birlikte sosyalist bir İslamcılık anlayışı da mevcuttur. Türkiye’de bu ekolün başını İhsan Eliaçık’ın çektiği ‘antikapitalist Müslümanlar’ grubu oluşturmaktadır. Sınıflı toplumu şirk olarak kabul eden bu anlayış, İslam’ın altın çağını ancak ‘kardeşlik devrimi’ ile yaşayacağından bahsetmiştir. Sosyal İslam kavramı ile

⁵⁰³ Bora, *a.g.e.*, s. 487

orta sınıfın güçlendirildiği bir geçimlik toplum yapısını savunmaktadır. Büyük hegemonyaların yerine küçük toplumsal yapılar ile daha katılımcı bir toplumsal düzen ön görmektedir. Sosyalist Müslümanlara ilişkin olarak İslami kesimde duyulan sempatinin azalmasının temel nedeni Gezi Parkı Eylemlerinde eylemciler lehine aldıkları tutum olmuştur.⁵⁰⁴ İktidar tarafından neredeyse şeytani olarak görülen Gezi Parkı Eylemleri içerisinde Eliaçık bizzat bulunmuş ve eylemlerin yapıldığı parkın içerisinde gençlere Cuma Namazı kıldırılmıştır. Özellikle bu tutum iktidar tarafından İslam karşıtlığı üzerinden marjinalleştirilmek istenen bu eylemlere ilişkin olarak bu iddianın çürütülmesine yardımcı olmuştur. Bu nedenle iktidarı destekleyen İslami kesimlerin gözünde Sosyalist vurgu yapan İslamcılar da marjinal konuma düşürmüştür. Tam tersi bir bakış açısı ile bu kesim tarafından da olaylar sırasındaki tutumu nedeniyle iktidar eleştirilmiştir.

Ak Parti'nin iktidar mücadelesi ve iktidara gelmesi süreci her ne kadar 1994 yılında yapılan Mahalli İdareler Seçiminde Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı (İBB) olarak seçilmesi gösterilse de daha önce bahsettiğimiz şekilde aslında bu süreç 1970 yılında Erbakan liderliğinde Milli Görüşün ilk partisi olan MNP ile başlamıştır. Erbakan Milli Görüşü şu şekilde tanımlamaktadır:⁵⁰⁵

'Milletimizin tarihi, an'anevi ve bütün manevi değerlerine saygılı olan görüş milli görüştür'

Erbakan'ın amacı Müslümanlık ruhunu canlandırmak ve asıl tarihin Türklük üzerinden değil Müslümanlık üzerinden okunmasını sağlamaktır.⁵⁰⁶ Bu noktada Erbakan'ın ideolojisini yansıtan 'Milli Görüş' ifadesi tesadüfen konulmuş bir isim değildir. Buradaki 'milli' ifadesi dini anlamında ortaya konulmuş ve bir nevi Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki millet kavramına atıfta bulunulmuştur. Bu ifadenin bilinçli olarak böyle kullanılmasının bir nedeni de ulus devleti inşası sırasında seküler değerler yüklenen halkın 'millet' kavramına ilişkin olarak bakışını dini temeller üzerine çekmek ve Cumhuriyetin oluşturmak istediği millet ideolojisini ve kavramına dini bir nitelik kazandırma çabasıdır.

Milli Görüş Hareketinin Partileşme sürecinin ardından bu görüşte kurulan MNP, MSP, RP gibi partilerin beyanlarında bir nevi toplumsal sınıf söylemi mevcuttur. Bu sınıf Osmanlı Döneminden beri merkezde rol almak için mücadele veren o dönemin

⁵⁰⁴ Bora, *a.g.e.*, s. 491

⁵⁰⁵ Sadık Albayrak, *Türk Siyasi Hayatında MSP Olayı*, Araştırma Yayınları, İstanbul, 1989, s. 82

⁵⁰⁶ Sadun Tanju, *Tepedeki 4 Adam*, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1978, s. 112

reaya sınıfı olup bugünün bürokrasi desteği olmayan 'küçük Anadolu burjuvazisidir.' Bu kesimler, Cumhuriyet döneminde yeteri kadar devlet desteği alamamış, bürokrasi ile arasında her zaman belirli bir mesafe ve güven problemi olmuş, etki olarak az ama sayı olarak çok kitleleri ifade etmektedir. Milli Görüşün dernekleşme/vakıflaşma süreçleri ve devamında partileşme süreci bu kitlenin etkisiz olan sayısını etkili hale getirmeye başlamıştır. Bu noktada Erbakan, milli egemenlik kavramı üzerinden bu kitleleri hem yönetime çekmek hem de mevcut sisteme karşı konsolite hale getirmek adına çeşitli söylemlerde bulunmuştur. Bu durumun en belirgin söylemi Anayasa'da belirtilen egemenliğin millete ait olduğu ilkesinin gerçekten uygulanması ve yönetimin gerçekten millete bırakılması gerektiğidir. Bu duruma eleştiri olarak da Erbakan mevcut durumun güdümlü demokrasi olduğunu ve sadece taklit yapıldığını belirtmekte ve çünkü millete güvenmiyorlar ifadelerini kullanmaktadır.⁵⁰⁷

İslam'ın, siyasal süreçlerin içerisinde yoğun bir biçimde değerlendirilmesi ve bu durumun halk nezdinde bir karşılık bulması ile birlikte milli görüş çizgisinde Erbakan'dan sonra siyasetini devam ettirenlerin önünü açmıştır. Bu neden Ak Parti'nin ve lideri Recep Tayyip Erdoğan'ın başarısını ve iktidara yürüyüş serüvenini incelerken muhakkak MNP, MSP ve RP'ye yani Erbakan'a bakılması gerekmektedir. Bugün hala kullanılmakta olan 'Bizim Hocamız' ifadesi sadece salt bir saygı emaresinin dışında dünya görüşü ve ideolojisinin oluşması noktasında da anlamlı bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. 2017 yılında gerçekleştirilmiş olan referandum ile birlikte Türkiye 'Türk tipi Başkanlık Sistemi' olarak da anılan Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçmiştir. Bu geçişe ilişkin olarak Erdoğan'ın 'halk tarafından seçilmiş ilk Cumhurbaşkanı' olma hayali ya da sistem tikanıklığını aşmak için kullandığı bir yöntem değişikliği olarak değerlendirenler mevcuttur. Ancak konunun geçmişini incelediğimiz takdirde Başkanlık Sistemi ya da farklı ad ile kurulacak benzer bir hükümet sistemine ilişkin olarak talep Erbakan tarafından dile getirilmiştir. Erbakan, milletin devletine ilişkin olarak bir gönül bağı beslemesi gerektiğini her zaman savunmuş ve halkın gurur duyacağı bir devlet yapısı oluşturulması gerektiğinden bahsetmiştir. MNP'nin kapatılmasının ardında devamı olarak kurulan MSP'nin ilk Genel Başkanı Süleyman Akif Emre 'hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir' ifadesinin söylemden eyleme geçirilmesi gerektiğini savunmuş ve bu durumun ancak Başkanlık sistemine geçiş ile mümkün olacağından bahsetmiştir.⁵⁰⁸ Bu söylemler açıkça göstermektedir ki Ak Parti'nin ortaya koyduğu sistem değişikliği talebi ve neticesinde ortaya çıkan Türk tipi Başkanlık olarak adlandırılan 'Cumhurbaşkanlığı

⁵⁰⁷ Necmettin Erbakan, *Türkiye'nin Temel Meseleleri ve Çözümleri*, Rehber Yayınları, Düzenleyen: Hasan Hüseyin Ceylan, Ankara, 1991, s. 42

⁵⁰⁸ Referandum Hakkı Tanınmalı, *Milli Gazete*, 31 Ocak 1973

Hükümet Sistemi' sadece mevcut iktidarın isteği ya da hedefi olmaktan ziyade tarihsel ve ideolojik olarak da bir anlam ifade etmek ile birlikte siyasi sürekliliği de gözler önüne sermektedir.

Milli Görüş ve içerisinde çıkmış olan yenilikçi hareketin devamı Ak Parti'nin iktidara yürüyüş sürecinin ardında toplumsal bir sınıf olarak Anadolu burjuvazisinin etkisi ve toplumsal desteği oldukça önemli bir rol almaktadır. Anadolu sermayesinin felsefi temeli olarak karşımıza Nakşibendi Tarikatının mensubu Ziyaüddin Gümüşhanevi'nin düşünceleri çıkmaktadır.⁵⁰⁹ Bu düşüncenin temeli İslami temelli bir milli sermaye kurmaktır.⁵¹⁰ Bu noktada yukarıda bahsedilen şekilde 'miili' kavramı günümüzdeki modern anlamından ziyade Osmanlı Devleti millet sisteminde olduğu gibi dini bir referans olarak da karşımıza çıkmaktadır. Sermaye meselesi, Anadolu burjuvazisi ve İslami kesim açısından önemli bir başlık olarak karşımızda durmaktadır ve bu nedenle incelenmesi ve değerlendirilmesi gereken bir olgu olarak ortadadır. Gümüşhanevi, Batı ekonomik düzeninin temel dayanağının bankacılık ve devamında sigortacılık sistemi olduğunu belirtmiştir. Banka konusu Müslüman girişimciler arasında her zaman bir soru işareti oluşturmaktadır. Bu durumun temel nedeni Batı tarzı bankacılık sisteminin faiz olgusu üzerine kurulu olmasıdır. Faiz, İslam inancında haram kılınmış bir olgudur. Anadolu Burjuvazisi İslami hassasiyetleri yüksek bir toplumsal kesimdir ve bu nedenle Gümüşhanevi bu sorunu ortadan kaldırmak ve Müslüman yatırımcıların rekabet gücünü artırmak ve sermaye sorununa çözüm bulmak için bir yardımlaşma fonu olan Karz-ı Hasen ortaya koymuştur. Bu sistem faizsiz uzun dönem borç anlamını taşımaktadır.⁵¹¹ Bu durum bağımsız bir ekonomik model ortaya koymak ile birlikte Müslüman toplumsal sınıflar arasında şirketleşmenin önünü açmak ve özendirmek, serbest ticaretin yaygınlaştırılması ve imalat sanayi modelinin önünü açmak olarak yorumlanmıştır.⁵¹² Bunun yanında özellikle Müslüman ülkeler ile alışverişin geliştirilmesi ve toplum içerisinde üretilmeyen ürünlerin Müslüman ülkelere temin edilmesi ve Müslüman olmayan ülkelere yağ, şeker ve benzeri ürünlerin temininden uzak durulması şeklinde bir telkinde bulunmaktadır.⁵¹³

Gümüşhanevi ekolünün temsilcilerinden Esat Çoşan, kendi kültürüne hâkim olmak ve Batıya bağımlı kalmamak için temel ihtiyaçların toplum tarafından üretilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Bu üretim siyasi olarak bağımsızlığın da önünü açacaktır

⁵⁰⁹ Teazis, *a.g.e.*, s. 103

⁵¹⁰ Soner Yalçın, Not Defteri: Düünden Bugüne, İsim İsim Siyasal İslam'ın Gizli Kasaları, *Hürriyet Gazetesi*, 21.09.2008

⁵¹¹ Ersin Nazif Gürdoğan, *Görünmeyen Üniversite*, 2. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 96

⁵¹² Teazis, *a.g.e.*, s. 105

⁵¹³ Gürdoğan, *a.g.e.*, s. 58-59

vurgusu Çoşan tarafından yapılmıştır.⁵¹⁴ Benzer yönlendirmeler İslami akım içerisinde Mehmet Zahid Kotku ve Sabahattin Zaim tarafından da yapılmıştır. Kotku, memuriyetle uğraşmayın ve ticaret ile uğraşın diye topluma tavsiye vermiştir.⁵¹⁵ Özellikle ekonomik anlamda ortaya çıkan bu yardımlaşma temeline dayalı finansal sistem olgusu, toplumsal olarak kitlenin birbirine güvenini artırmak ile birlikte ortak bağların güçlenmesinin önünü açmaktadır. Cumhuriyet, kuruluş felsefesi bakımından devletçi bir anlayışa sahip olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye’de çok partili hayata geçiş izlenimi genellikle DP üzerinden ortaya konmakta ancak MKP çok partili hayata geçişin ilk partisi durumundadır. Kurucusu II. Grup’un liderlerinden birisi olan Hüseyin Avni Ulaş’tır. Partinin adından anlayacağımız üzere millilik ve kalkınma sorunu olduğu düşünülerek felsefesi oluşturulmuştur.⁵¹⁶ Yine bu noktada yer alan ‘milli’ ifadesi dini referans olarak karşımıza çıkmaktadır. Kalkınma ise kendi kendine yetme ve Müslüman kitlenin ekonomiden yeteri kadar pay alması anlamını taşımaktadır. DP döneminde de benzer ekole yakın uygulamalar yapılmış ve Kotku tarafından ‘Gümüş Motor’ fabrikası kurulmuş ve fabrikanın Genel Müdürü olarak ise Necmettin Erbakan görev almıştır. Bu uygulama özel sektörün ilk ağır sanayi girişimi olmak ile birlikte milli sanayi kurma hedefine yönelik bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵¹⁷ Erbakan’a benzer söylemler neo-liberal politikaların Türkiye’ye taşınmasını sağlayan Turgut Özal tarafından geliştirilmiştir. Özal, Türk ekonomisinin piyasa ekonomisine dönüşmesi yani devletçilikten uzaklaşması noktasında çalışmış ve özellikle Anadolu sermayesinin yatırıma dönüşmesinin kendisini oldukça mutlu edeceğinden bahsetmiştir.⁵¹⁸ Erdoğan, Özal’ın ortaya koyduğu neo-liberal politikaları bir adım ileri taşıyacak düzeyde hareket etmiş ‘paranın dini, imanı olmaz’ söylemini ortaya koymuştur. Özel finans sektörünü tedirgin etmeyecek adımlar atma sözü vermiş, yabancı sermayenin ülkeye girişini kolaylaştırıcı önlemler almıştır. Özelleştirmeyi bir politika haline getirmiş ve özelleştirmeleri devlet-millet kaynaşması vurgusu ile yapmıştır.⁵¹⁹ Bu doğrultuda Ak Parti iktidarı neoliberal İslamcı olarak anılmaya da başlanmıştır.⁵²⁰ Özal, nasıl ki dış politikaya bir işadamı gibi bakmış ve krizlerin ticaret yoluyla aşılabacağı savıyla hareket etmiş ise Erdoğan’da benzer bir yol izlemiş ve ‘ülkemi pazarlamak ile görevliyim’ ifadelerini kullanmıştır.

⁵¹⁴ Gürdoğan, *a.g.e.*, s. 98

⁵¹⁵ Mehmet Zahid Kotku, *Tasavvufi Ahlak*, 2. Kitap, 6. Baskı, Seha Yayınları, İstanbul, 1991, s. 112-113

⁵¹⁶ Erol Tuncer, *1946 Seçimleri*, TESAV Yayınları, Ankara, 2008, s. 14

⁵¹⁷ Gürdoğan, *a.g.e.*, s. 98

⁵¹⁸ Hasan Celal Güzel, Yeşil Sermayenin Serencamı, *Radikal Gazetesi*, 02.11.2006

⁵¹⁹ Bora, *a.g.e.*, s. 480

⁵²⁰ Bora, *a.g.e.*, s. 488

1980'li yıllarda Turgut Özal tarafından özellikle Gümüşhanevi ekolünün ortaya koyduğu finansman sistemi 'faizsiz bankacılık' ya da farklı bir söylem ile 'İslami Bankacılık' yöntemi ile resmi olarak uygulanmaya başlanmıştır. Küçük şirketlerin birleştirilmesi ile birlikte bu yapılar çok ortaklı büyük sermayeler haline gelmiş ve Kombassan ve Yimpaş gibi holdingler ortaya çıkmıştır. 1992 yılında MÜSİAD kurulmuştur. Günümüzde de Türk Sanayici ve İş Adamları Derneği (TÜSİAD) kuruluş ideolojisi yakın bir sermaye örgütü olarak değerlendirilmekte ve zaman zaman Ak Parti iktidarı ile karşı karşıya gelmektedir ancak MÜSİAD ise iktidar ile oldukça uyumlu bir biçimde çalışmalar yürütebilmektedir. Özellikle MÜSİAD Anadolu sermayesinin temsiliyetini sağlaması noktasında önemli bir kuruluş olarak RP ve Ak Parti'nin toplumsal desteği noktasında önem arz eden bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵²¹ 28 Şubat sürecinde özellikle bu durumun farkına varılması ile birlikte İslami Holdinglerin ve sermayenin üzerine yoğun bir baskı oluşturulmuş Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) nezdinde 131 suç duyurunda bulunulmuştur.⁵²² Bu firmaların arasında özellikle Ak Parti döneminde büyük devlet ihalelerine imza atan Kalyon Grup'ta bulunmaktadır. Ancak bu noktada Kemal Derviş'in 2001 yılında yaşanan ekonomik krizin ardında ortaya koyduğu ekonomik paket Anadolu Sermayesinin üzerindeki baskıyı azaltmış ve tekrar güçlenmesi noktasında önemli bir fırsat ortaya çıkarmıştır.⁵²³ Bu konunun önem arz etmesinin temel nedeni dünya ile entegre hale gelmeye başlayan ve ekonomik olarak da güçlenen orta sınıfın önce RP ve sonrasında Ak Parti'yi iktidara taşıyan temel toplumsal sınıf olmalarıdır.

Ak Parti'nin seçmen tabanını incelediğimiz takdirde karşımıza Özal'ın ANAP'ının yakaladığı 4 eğilim olduğunu ve özellikle merkez sağ olarak adlandırılan DYP, ANAP gibi partilerin seçmeninin büyük ölçüde Ak Parti'ye katıldığını görebilmekteyiz. Bu durum sadece seçmen nezdinde değil aynı zamanda parti kadrolarında da karşımıza çıkmaktadır. ANAP'ın yönetici isimlerinden Abdülkadir Aksu, Cemil Çiçek, Ali Çoşkun gibi ANAP'tan ayrılıp RP'ye katılan isimler Ak Parti'ye katılmak sureti ile bir akımın süreklilik kazanmasını sağlamışlardır. Bu durum İslami kesim için oldukça önem arz eden sivil toplum yani vakıf/dernek yapılanmasının bir neticesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu isimler Birlik Vakfı, MTTB gibi oluşumların tedrisatından geçerek siyaset sahnesinde yer almışlardır. Yine farklı partilerde siyaset yaparken Ak Parti kadrolarına katılan Hüseyin Çelik, Köksal Toptan, Mehmet Sağlam gibi isimlerde benzer süreçlerden geçmişlerdir.⁵²⁴ Özal dindar kamuoyunda 'namaz

⁵²¹ Teazis, **a.g.e.**, s. 119-120

⁵²² Teazis, **a.g.e.**, s. 122

⁵²³ Teazis, **a.g.e.**, s. 123

⁵²⁴ Manaz, **a.g.e.**, s. 282

kılan ilk Cumhurbaşkanı' sıfatı ile sevilmiş ve desteklenmiştir. Erdoğan, namaz kılmasının yanında hem eşinin ve kızlarının başörtülü olması hem de İmam-Hatipli olma özelliği ile Özal'ın bir adım ilerisinde bulunmaktadır.

Benzer süreklilik süreçlerini isim seçimi noktasında görebilmekteyiz. Refah, Fazilet, Saadet gibi isimler hep toplumda olduğu iddia edilen haksızlıklar ve eşitsizlikler üzerine bir tepki niteliğinde ortaya konulmaktadır. Adalet ve Kalkınma kelimeleri de tesadüfen seçilmemiş ve hem dini referanslara vurgu yapmış hem de toplumsal olarak yolsuzluk ve eşitsizliklere vurgu yapmak amacıyla seçilmiştir. Partinin isminin kısaltmasının "Ak" olması da bir tesadüf olmamış ve bir arınma vurgusu ile ortaya konmuştur. "Ak" kelimesinin kullanımı İslami kesimde birkaç oluşum tarafından referans kelime olarak kullanılmıştır.⁵²⁵ 1996 yılında Yemen'de bir grup İslamcı genç Adalet ve Kalkınma Partisi adını kullanmış ve bu adla kurdukları siyasi parti ile faaliyetlerine devam etmişlerdir.⁵²⁶ Bu durum "Ak" kavramının ya da kullanılan sembol ve isimlerin İslamcı düşünüş içerisinde uluslararasılaştığını ve akımların birbirini etkilediğini ortaya koymaktadır. Ak Parti, Erbakan'dan aldığı mirası devam ettirmekte ve millet egemenliğine oldukça önem vermektedir. 22 Temmuz 2007 tarihli seçime ilişkin beyannamesinde "Ak Parti milletin partisi, milletin iktidarındır" ve 'yetkinin gerçek sahibi millettir" gibi ifadeler⁵²⁷ ile millet ve millete hizmet noktasında tutumunu vurgulamıştır. Bu söylem Erbakan'ın söylemi ile uyum sağlamak ile birlikte merkez sağ partiler olan DP, ANAP ve DYP gibi partiler ile oldukça benzerlik göstermektedir. Ancak Ak Parti, Özal'ın özellikle Güneydoğu/Kürt sorunu ve laiklik konusundaki adımlarından daha da ileri giderek, merkez olarak adlandırılan unsurları oldukça zorlayacak bir söylem ve eylem tutumu içerisinde hareket etmiştir.

Ak Parti, demokrat-muhafazakâr bir kimlik ortaya koymaktadır. Ancak bu kimlik ilk kez konuşulmamakta ve kökleri daha önce bahsedildiği şekilde Birinci Meclis II. Grup'a kadar dayanmaktadır. Ancak Ak Parti'nin uygulamalarının özellikle ekonomik anlamda da liberal bir yönü de mevcuttur. Bu liberal-muhafazakâr görüşün kökleri ise Ahrar Fırkası'na kadar dayanmaktadır.⁵²⁸ Müslüman kalarak kalkınmak ve ekonomik anlamda da güçlenmek Ak Parti açısından önemli bir motivasyon kaynağı ve toplumsal desteğinde önemli bir ölçütüdür. Birlik Vakfı'nın kurucusu ve Ak Parti döneminde Meclis Başkanlığı görevini de yürütmüş olan İsmail Kahraman -ki söylemleri ile özellikle laiklik hassasiyeti yüksek olan kesim tarafından oldukça tepki

⁵²⁵ Teazis, *a.g.e.*, s. 175

⁵²⁶ Nafi, *a.g.e.*, s. 261

⁵²⁷ *Ak Parti Seçim Beyannamesi*, Haziran, 2007, Erişim: <http://www.akparti.org.tr/media/272213/2007-2007-secim-beyannamesi-ozet.pdf>, Erişim Tarihi: 23.06.2019

⁵²⁸ Manaz, *a.g.e.*, s. 273

çeken bir isimdir- Birlik Vakfı'nın yenilikçi, demokrat ve muhafazakâr olduğundan bahsetmiştir.⁵²⁹

7 Aralık 2005 tarihli Ak Parti Siyaset Akademisindeki konuşmasında dönemin Ak Parti Genel Başkan Yardımcısı Nihat Ergün demokrat-muhafazakârlığı devrim yoluyla olmadan, tedrici yollarla yani bazı değerleri muhafaza ederek değişimin sağlanması ve bu değişimin meşruiyeti ve kaynağının millet olduğu şeklinde açıklamıştır.⁵³⁰

Ak Parti dünya ekonomisine entegre olmuş serbest piyasa ekonomisini destekleyen, özelleştirme ve özel sektör girişimine karşı olmayan ve yabancı sermaye noktasında oldukça istekli hareket eden bir görünüm sunmaktadır. Bu durum RP ve Erbakan çizgisinden uzaklaştığı anlamına gelmemek ile birlikte bu sayede özellikle kendi tabanını oluşturan Anadolu Burjuvazisinin önünü açmaktadır. Bunun yanında özellikle sivil toplum örgütleri vasıtası ile hem ideolojik anlamda hem de hizmet bağlamında halkın tüm kesimlerine rahatlıkla ulaşma ve kesintisiz olarak bu irtibatı kurma yoluna gitmiştir.

İslamcılık akımları Türkiye'de olduğu gibi diğer ülkelerde de iktidara gelmeye başlamış ya da iktidarın en güçlü alternatiflerinden birisi haline gelmiştir. Siyasi olarak söz hakkı bulunmadığı durumlarda dahi güçlü bir toplumsal destek ile birlikte önemli bir halk hareketi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum bir nevi başkaldırı, bir nevi yeni düzen arayışı olarak kendisini ifade etmektedir. İslamcılığın dönem dönem şiddete başvuran aşırı uçlarının ortaya çıkmasının nedenlerinin kökeninde de geçmişin getirmiş olduğu Batı'ya dönük bir isyan ve başkaldırı çabası bulunmaktadır. 19. yy'da Batı'nın büyük başkaldırışı, özellikle Osmanlı Devleti'nin çöküşü neticesinde halifelik makamını gücünü kaybetmesi ve İslam dünyasında Batı kaynaklı olduğu düşünülen hizibin ortaya çıkması, zayıflık, geri kalmışlık, emperyalizm, ekonomik, siyasal ve kültürel ilhak durumu İslamcılık anlayışlarının temelini oluşturmaktadır. Bu durum ülkelerin içerisinde bulunduğu durum ve ülke bazlı hareketlerin lider kadrolarının eğilimleri neticesinde şiddete yönelme eğilimi de gösterebilmektedir. İslamcılık akımı ya da İslami hareketler bu nedenler doğrultusunda bir günde ortaya çıkmış ya da iktidara gelmiş akımlar değildir. Bu dış dinamiklerin yanında iç dinamiklerde bu süreçleri etkilemiştir. Modern ulus-devletlerin kurulması aşamasında kuruluş felsefelerinin temelleri sadece İslami referanstan uzaklaşmakla kalmamış bazı durumlarda İslami referanslara karşı bir duruş sergilemek ile birlikte bu

⁵²⁹ Teazis, **a.g.e.**, s. 179

⁵³⁰ Ak Parti Siyaset Akademisi Nihat ERGÜN'ün Konuşması, 7 Aralık 2005

referanslar ile kurumuş olan kurumlar ile mücadeleye girmiştir. Bu durumun yanında geç gelen modernizm ve bu modernizmin Batı zorlaması ile tepeden inme ve kısmen taklitçi olması nedeniyle devlet ile halkın arasına mesafe girmesine ve bu süreçleri destekleyen ya da yöneten İslami anlayışta olmayan partilerin gerilemesine neden olmuştur.⁵³¹ Benzer süreçler Türkiye’de ortaya çıkmış modernleşme faaliyetleri halktan gelen taleplerde ziyade yukarıdan aşağıya doğru bir düzenleme ile ortaya çıkmıştır.⁵³² Bu durumun bir sonucu olarak uzun yıllar toplumsal muhalefette kalan ve yasaklar ile iktidara ulaşması engellenmeye çalışılan İslami kesim sadece son temsilcisi konumunda olan Ak Parti ile yaklaşık 100 yıllık Cumhuriyetin 20 yılına⁵³³ yakınında oldukça güçlü bir tek parti iktidarı ile ülkeyi yönetmiş ve referandumlar dâhil olmak üzere 14 seçimden birinci olarak çıkmayı başarmıştır. Erdoğan, konuşmalarında sıkça “dik duracağız ama diklenmeyeceğiz” ve “biz ancak rükû ve secdede Rabbimizin huzurunda eğiliriz” ifadelerini kullanmaktadır. Bu ifadeler sadece Erdoğan’ın terminolojisinde değil İslami terminolojide yer alan ifadelerdir. “Kâfire karşı Elif harfi gibi dik durma” telkini Necip Fazıl tarafından verilmektedir. Bu durum münafıklara galiz söz söyleme hakkını da vermektedir.⁵³⁴ Belirtilen benzerlik İslamcılık felsefesinin Ak Parti ve Erdoğan’ın karakteri üzerindeki etkisini gözler önüne sermektedir.

2.4. Adalet ve Kalkınma Partisi Dönemlerine Genel Bir Bakış

Ak Parti iktidarı uzunca bir süredir tek başına iktidarda kalma başarısını göstermiştir. Ak Parti kurulduğu tarihten itibaren bu çalışmanın yapıldığı süreçte 18. yılını doldurmaktadır. 18 yıllık siyasi hayatı boyunca Ak Parti 5 genel seçim -2015 yılında tekrarlanan seçimi saydığımız takdirde 6 genel seçim olarak da değerlendirilebilir-, 4 yerel seçim, 3 Anayasa değişikliği referandumu ve 2 Cumhurbaşkanlığı seçimi olmak üzere toplam 14 seçimi zafer ile tamamlamıştır.⁵³⁵ Bu süreç içerisinde dönemsel olarak oy oranının azaldığı ya da arttığı seçimler olmak ile birlikte genel manada en dikkat çekici nokta açık ara bir oy farkı ile seçimleri I. parti olarak tamamlaması ve tek başına iktidarını korumasıdır. Ak Parti, birçok yorumcu tarafından yukarıda daha önce bahsedilen şekilde ANAP’ın 4 eğilimine benzer bir parti içi koalisyon olarak nitelendirilmektedir. Bu benzetme aslında her ne kadar

⁵³¹ Nafi, *a.g.e.*, s. 306-311

⁵³² Talip Küçükcan, Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslam Dünyası, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 13, İstanbul, 2005, ss. 109 – 128, s. 116 - 120

⁵³³ 2023 yılına kadar erken seçim yapılmaz ise Cumhuriyetin 100. Yılında Ak Parti iktidarının 21. Yılına doldurmuş olacak.

⁵³⁴ Bora, *a.g.e.*, s. 503

⁵³⁵ Ak Parti 16 yılda 13 seçimden zaferle çıktı, TRT Haber, 24 Haziran 2018, Erişim Linki: <https://www.trthaber.com/haber/gundem/ak-parti-16-yilda-13-secimden-zaferle-cikti-371720.html>, Erişim Tarihi: 19.08.2019

temsilciler nezdinde karşımıza çıksa da oy veren halk kitleleri tarafından da ortaya konulmuştur. Bu durum daha önce bahsedildiği şeklide Ak Parti'nin tabandan gelen bir oluşum neticesinde ortaya çıktığı ve tabanın talepleri doğrultusunda siyasetini geliştirdiği savını doğrular niteliktedir. Ak Parti'nin başarılı olarak değerlendirilmesi ve yaptığı siyaset ile Türkiye ve merkez partisi olduğunun en önemli kanıtı ülkenin tüm bölgelerinde başarılı sonuçlar alması ve tüm halk kesimlerinden oy alabilme başarısını göstermesidir. Her ne kadar Ak Parti tüm bölgelerden ve tüm seçmen kitlesinden oy alabiliyor olsa dahi uyguladığı politikaların memnuniyet durumu incelendiğinde ortaya koymuş olduğu politikaların seçmenleri dâhil olmak üzere tüm halkı memnun etmesi mümkün gözükmemektedir. Bu durum çeşitli kırılma alanları yaratmak ile birlikte zaman içerisinde ortaya çıkan bu kırılmalar politika değişikliğine de neden olmaktadır. Bu bölümde kategorize edilmeye çalışılacak olan durum daha önce ortaya konulmamış şekilde Ak Parti'nin dönemlere ayrılmasıdır. Bu dönemsellik bakış açısı tarihsel kronolojik bir bazda olmayıp Ak Parti'nin genel politika yapma biçimini ya da politikalarını değiştiren olaylar ve olgular çerçevesinde ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bu doğrultuda Ak Parti için dönüm noktası olarak sayılabilecek olan olaylar:

- 1 Mart Tezkeresi (1 Mart 2003)
- 367 Krizi ve 27 Nisan e-muhtırası (27 Nisan 2007)
- Kapatma Davası (14 Mart 2008)
- 2010 Anayasa Referandumu (12 Eylül 2010)
- Gezi Parkı olayları (28 Mayıs – 30 Ağustos 2013)
- 17 – 25 Aralık ve Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) Tırları Operasyonları (17-25 Aralık 2013 ve 19 Ocak 2014)
- 2014 Cumhurbaşkanlığı Seçimi (10 Ağustos 2014)
- 15 Temmuz Darbe Girişimi (15 Temmuz 2016)

olarak karşımıza çıkmaktadır. Dönemsellik değerlendirmesi bu noktalardan yapılarak önemli toplumsal ve siyasal olaylar çerçevesinde Ak Parti'de meydana gelen politik değişiklikler ortaya konulmaya çalışılacaktır.

ABD, Ak Parti iktidarına karşı olarak özellikle ilk dönemlerinde oldukça sıcak bir bakış açısına sahipti. Bu durumun temel nedeni 11 Eylül sonrasında İslam coğrafyası ile ortaya çıkan sorunlar ve ABD'nin İslam ülkelerine yönelik olarak dizayn çabalarıdır. Ancak özellikle 2003 yılında başlayan Irak'ın işgali süreci ve devamında ortaya çıkan durum gösterdi ki İslam dünyasının dışarıdan askeri müdahale ile dizayn edilmesi çokta mümkün gözükmemektedir. Bu durum neticesinde Ak Parti, ABD için bir nevi

ılımlı İslam yönlendirmesine uygun bir örnek oluşturabilir imajı uyandırdı. Bu nedenle ABD özellikle Erdoğan'a oldukça sıcak yaklaşımlar sergilemiş ve ordunun siyaset dizaynına yönelik bir hamlesine yönelik olarak atılacak adımlara karşı olduğunu belirtecek söylemlerde bulunmuştur.⁵³⁶ Türkiye'de ortaya çıkan askeri darbelerin ABD tarafından desteklendiği en azından onay verildiği algısı göz önünde bulundurulduğunda bu durum Ak Parti'nin siyasi kabiliyetinin artması noktasında önemli bir durum olarak tespit edilebilmektedir. ABD'nin bu tutumu özellikle iç siyasette Ak Parti'nin Amerikancı bir politika izlediği noktasında eleştirilere neden olmuş ve Erdoğan'ın katıldığı bir radyo programında ABD'nin Ortadoğu'ya şekil vermek amaçlı ortaya koyduğu Büyük Ortadoğu Projesi'nin (BOP) Eş Başkanı olduğunu açıklaması bu durumu pekiştirir nitelikte olmuştur. Özellikle Cumhuriyet mitingleri sırasında toplumsal muhalefet hareketleri ve ana muhalefet partisi CHP ve Meclisteki diğer muhalefet partisi MHP tarafından sıkça eleştiri konusu olarak dile getirilmiştir. ABD'nin, Ak Parti hükümetine destek vermesi noktasında Güleni lobinin faaliyetleri de etkili olmak ile birlikte orduya karşı ABD'nin Ak Parti'nin yanında yer alma tavrı Gülen Cemaatinin gizli hesapları ile birlikte TSK'ya yönelik kadro tasfiyesi hareketleri olan Ergenekon ve Balyoz başta olmak üzere hukuki süreçlerin başlatılmasına olanak sağlamıştır. Özellikle 2002-2007 arasındaki dönemde Ak Parti, AB ile olan ilişkiler noktasında da olumlu adımlar atmış ve liberal kesimler ile birlikte yabancı sermaye ve dış dünyanın da güvenini kazanmayı başarmıştır. Bu durum vesayetlinin azaltılmasına yönelik olarak atılan adımlarda Ak Parti'ye verilen desteğin hem içte hem dışta artırılmasını sağlamıştır.

Ak Parti içerisinde ilk kırılma noktası olarak kabul edilecek ve belki parti içinde oldukça kısıtlı, küçükte olsa bir iç çekişmenin ya da görüş ayrılığının olduğunun ilk sinyallerinin verildiği tarih 1 Mart 2003'tür. Ak Parti'nin lider kadrosunda, yönetimi ve tabanı arasında ortaya çıkan ilk olumsuzluk olarak görülmektedir.⁵³⁷ Bu durumun temel sebebi Parti'nin doğal lideri ve halkın büyük çoğunluğunun oy verme sebebi olan ancak yasaklı olması nedeniyle Başbakanlık koltuğunda oturamayan Erdoğan ve Parti içerisinde ve Milli Görüş içerisinde önemli görevler almış ve özellikle FP'de yapılan kongrede Milli Görüş delegeleri ve tabanı arasında önemli bir konuma sahip ve resmen Başbakanlık koltuğunda oturan Gül'ün siyaset yapış tarzları arasındaki farktan kaynaklanmaktaydı. Erdoğan reel-politik çerçevesinde ABD'nin Irak müdahalesinin içerisinde olunması gerektiği düşüncesine sahip iken, GÜL bu askeri desteğe soğuk yaklaşmıştır. Bu durum Ak Parti'nin özellikle dış politika da dönem

⁵³⁶ Nafi, *a.g.e.*, s. 301

⁵³⁷ Şaban Kardaş, Türkiye ve Irak Krizi: Kimlikle Çıkar Arasında AKP, Editör: Hakan Yavuz, *Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, Kitap Yayınevi, 1. Basım, İstanbul, 2010, s. 371

dönem ikircikli bir politika oluşturmasına neden olmuş ve belki en önemli parti içi muhalefet konularından birisi haline gelmiştir.⁵³⁸ Erdoğan ve Gül'ün politika yapma anlayışındaki farklılıklar çevrelerindeki yakın ekipleri ile de kendisini ortaya koymaktaydı. Erdoğan reel-politik kaygıları olan, ABD desteğini önemseyen ve pragmatist bir ekip olan Cüneyt Zapsu, Egemen Bağış ve Ömer Çelik ile çalışmaktaydı. Gül ise daha akademik bir perspektife sahip medeniyetçi ideolojik hassasiyetler ile hareket eden Ahmet Davutoğlu ile çalışmaktaydı.⁵³⁹

Türkiye kamuoyu, Irak'la savaş konusuna farklı hassasiyetler ile hareket etmesine rağmen genel manada karşı çıkıyordu. Ancak burada Parti için belki de asıl önemli olan tabanın bu konuda ne düşündüğü ve nasıl bir tavır aldığı sorusuydu. Ak Parti Hükümeti konuyu 1 Mart 2003 tarihinde meclise taşıma kararı aldı. 28 Şubat tarihinde yapılan MGK'da askeri kanat temkinli davranıp her ne kadar bölgede ABD'nin askeri politikasını genellikle destekliyor olsa da bu sefer net bir tavır sergilemekten kaçındı. Aslında Ak Parti ordunun net bir tavır belirlemesi konusunda ve alınan kararın ordu etkisi altında imajının uyandırılması isteği ile Meclis'teki görüşmeyi MGK toplantısının ardından planladı.⁵⁴⁰ Bu şekilde bir tutum ile kararın sorumluluğuna ilişkin sonuçların Parti içerisindeki ayrıma çanak tutmasının önüne geçmek ve kamuoyunda ordunun kararı gibi imaj bir uyandırılmak istenmekteydi. Ancak TSK da toplum nezdinde tartışmalı olan bu duruma ilişkin olarak sorumluluğu tamamen hükümete bırakmak ve belki de Parti içerisinde görüş ayrılıklarını derinleştirebilmek adına Meclis kararını ya da kamuoyunu etkileyici bir görüş bildirmekten kaçınmıştır. Bu durum Ocak ayından itibaren süregelen krizin daha da derinleşmesi noktasında bir durum ortaya çıkardı. Pragmatist eksenli bir hareket tarzı benimseyen Erdoğan ve daha doktriner Gül kriz boyunca net bir biçimde farklı bir tavır sergilemiş ve Erdoğan, ABD'nin askeri müdahalesine daha istekli görünürken Gül ise net bir biçimde temkinli bir tavır ortaya koymuştur. Bu noktada Erdoğan'ın danışmanlarının tavırları ve açıklamaları ABD'nin aracı kullanarak Ak Partiyi tehdidi olarak algılandı. Her ne kadar Ak Partililer kendisini "Müslüman-demokrat" değil "muhafazakâr-demokrat" olarak nitelendirse de, bu durum daha bağımsız görüntü sergileyenlerinde İslami hassasiyetler ve Milli Görüş geleneğinden gelen ABD ve İsrail karşıtı bir tutum ile hareket eden kesimin yanına geçmesine neden olmuştur.⁵⁴¹ Erdoğan, bu süreçte Parti'nin vekillerine yönelik yapmış olduğu konuşmada yine pragmatist ve realist bir tutum sergilemiş ve özellikle ülkenin ekonomik durumunu

⁵³⁸ Kardaş, **a.g.e.**, s. 373

⁵³⁹ Kardaş, **a.g.e.**, 374 - 375

⁵⁴⁰ Jenkins, **a.g.e.**, s. 247

⁵⁴¹ Kardaş, **a.g.e.**, s. 374 - 375

vurgulayarak dış desteğin öneminden bahsetmiştir. Gül ise bu konuda asla bu kadar net bir tavır sergilememiş ve barışçıl çözüm ümidi taşıdığını her zaman dile getirmiştir. Bu bağlamda gün geçtikçe tezkereye ilişkin olarak karşıt duruşun desteğini artırmasını engelleyici bir adımda da bulunmamıştır. Ortaya çıkan tablo sadece liderlik bazında bir ayırım gibi algılanmamış aynı zamanda parti içerisinde de farklı gruplaşmaların olduğunu ortaya çıkarmıştır. Parti, Milli Görüş kökenliler ve Anavatan Partisi'nden gelenler olarak iki ayrı ana grup şeklinde değerlendirilmeye başlamıştır.⁵⁴² Bu ayırımın aslında temel noktası kültürel ve inanç öncelikleri ile hareket edenler ile pragmatist öncelikler ile hareket edenlerin ayrımıdır. Ak Parti'ye merkez sağ partilerden geçiş yapan Abdülkadir Aksu, Cemil Çiçek, Vecdi Gönül Ali Çoşkun ve Erkan Mumcu gibi isimlerin yanında Kemal Unakıtan, Hilmi Güler ve Binali Yıldırım gibi Erdoğan'a kişisel bağlılıkları yüksek isimler tezkereyi ve Erdoğan'ı açıkça desteklemişlerdir. Ancak tam olarak ideolojik ve köken açısından homojen bir yapı sergilemeyen diğer grup ise genel olarak savaş karşıtı bir koalisyon şeklinde ortaya çıkmıştır. Her ne kadar Milli Görüş çizgisinden gelip Gül'ün hassasiyetlerine benzer tutum takınan aynı zamanda kabine üyesi olan Abdüllatif Şener, Beşir Atalay, Zeki Ergezen ve Hüseyin Çelik gibi isimler milletvekillerinin çoğunluğunu tavırları ile etki altına almış olsalar da, Ak Parti yabancı kabul edilen Ertuğrul Yalçınbayır gibi Cumhurbaşkanı Sezer'in tezkereye ilişkin hukuki dayanak olmaması tavrını savunan -ki bu düşüncüyü Sezer taban tabana zıt ideolojiye sahip dönemin Meclis Başkanı Bülent Arınç da savunmuştur- ve Kürt nüfusunun yoğun yaşadığı illerden gelen milletvekillerinin tavırları da benzer doğrultuda olmuştur. Bu süreç içerisinde Erdoğan, Meclis üyesi olmamasına rağmen milletvekillerine gayri resmi bir oylama yapmış ve bu oylamada tezkereye destek sonucunu almıştır. Sonuç olarak 1 Mart 2003 tarihinde yapılan ve kimilerine göre hem parti hem de dış siyaset bakımından sonuçları nedeniyle tarihi kabul edilen oylama neticesinde tezkere 264 kabul, 250 red ve 19 çekimser oy ile çoğunluğun desteğini almıştır. Ancak Anayasa gereğince tezkerenin kabul edilmesi için oylamaya katılanların salt çoğunluğunun kabulü gerekmektedir. Salt çoğunluk 3 oy ile kaybedilmiş, tezkere çoğunluğun desteğine rağmen reddedilmiş oldu.⁵⁴³ Çıkan bu sonuç ülke genelinde olumlu olarak karşılanmak ile birlikte Parti içerisinde birleştirici bir liderlik sorunu olduğu yorumunu ortaya çıkardı.⁵⁴⁴ Ak Parti, tekrar bir tezkereyi Meclise getirme riskini göze alamadı. Bu durum çıkacak olumsuz yeni bir sonucun Parti içerisinde derin bir siyasi ayrışmaya neden olabileceği kaygısı taşıyordu. Ortaya çıkan bu sonuç Parti içerisinde Erdoğan ve Gül yanlısı grupların

⁵⁴² Şükrü Küçükşahin, Kabinede Milli Görüş ile ANAP çatıştı, *Hürriyet Gazetesi*, 24 Mart 2003

⁵⁴³ Jenkins, *a.g.e.*, s. 247

⁵⁴⁴ Kardaş, *a.g.e.*, s. 378 - 379

olduğunu ve bunların arasında bir güç savaşı bulunduğunu iddiasını güçlendirdi ve bu iddia sonraki yıllara da taşındı. Bu ayırım 2007 yılında Mumcu ve çevresindeki bazı vekillerin partiden kopuşuna kadar ilerlemek ile 2014 yılında Cumhurbaşkanlığı süresi dolan Gül ile ilgili olarak 2019 yılında daha güçlü bir şekilde dillendirilen bir ayrı oluşum söylemlerini ortaya çıkarmıştır. Her ne kadar bu ayırım Gül üzerinden değerlendirilmiş olsa dahi 2019'un son günlerine Gül ekibine yakın olan eski Başbakan Davutoğlu bu ayırımı yeni bir parti kurarak resmen ortaya koymuştur.

AK Parti, iktidara geldiği 2002 yılından itibaren geniş kapsamlı bir yasama süreci ortaya koymuş ve AB uyum yasalarının uygulanması konusunda büyük gayret göstermiştir. Bu süreç içerisinde 2004 yılında yapılmış olan yerel seçimlerden de başarı ile çıkmıştır. Ak Parti tek başına Meclis'te güçlü bir iktidar olarak yoluna devam ediyor olsa da bürokrasi içerisinde özellikle yargı tarafından ciddi bir muhalefet ile karşılaşmaktaydı. Dönemin Cumhurbaşkanı Sezer ve ana muhalefet partisi CHP birçok yasama faaliyetini iptal istemi ile Anayasa Mahkemesine taşımakta ve istedikleri sonucu alabilmekteydi. Bir güç mücadelesi içerisinde geçen yaklaşık 5 yılın ardından Ak Parti ve Türkiye siyasi hayatı açısından önemli bir kırılma evresi yaklaşmaktaydı. Cumhurbaşkanı Sezer'in 7 yıllık görev süresi Nisan 2007'de dolacaktı ve yerine kimin geçeceği konusu hararetle bir biçimde kamuoyunda tartışmaya başlanmıştı. Ak Parti Meclis'te elinde bulundurduğu çoğunluk vasıtası ile istediği kişiyi Cumhurbaşkanı seçtirebilme gücüne sahip gözüküyordu. Ancak bu durum laik Kemalist bürokrasi ve kendisini devletin gerçek sahibi olarak görenler açısından büyük bir tehlike olarak görünüyordu. Bu durum laik Cumhuriyeti tehlike altına sokacak ve rejim irtica tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktı. Ak Parti içerisinde bir kopuş yaşanacağı ve özellikle merkez sağ siyasetten gelen daha fazla muhafazakâr - liberal eğilimli vekillerin partiden ayrılacağı sürekli gündeme taşınmaktaydı. Bu iddianın gündeme getirilmesindeki temel sebep seçmenin de böyle bir eğilim kazanması ve bunun neticesinde Ak Parti'nin oylarını bölebilecek bir merkez sağ partinin ya da oluşumun siyaset sahnesine çıkmasını sağlamaktı. Bu doğrultuda ortaya konulan beklenti her ne kadar istenildiği düzeyde olmasa da Türkiye siyasetini etkileyecek seviyeye ulaşmıştır. ANAP kökenli merkez sağ bir siyasetçi olan Erkan Mumcu, 2002 seçimleri öncesinde Ak Parti saflarına katılmış ve Milli Eğitim Bakanlığı'nın (MEB) yanında Kültür ve Turizm Bakanlığı görevlerini de yürütmüştür. Ancak parti içerisindeki anlaşmazlık neticesinde 15 Şubat 2005 tarihinde Kültür ve Turizm Bakanlığı görevinden ve Partisinden istifa etmiştir.⁵⁴⁵ Bu istifanın ardından

⁵⁴⁵ Ak Parti'de İstifa Depremi Yaşanıyor, **Haber 7com**, 15.02.2005, Erişim Linki: <http://www.haber7.com/siyaset/haber/76720-ak-partide-istifa-depremi-yasaniyor>, Erişim Tarihi: 20.08.2019

Mumcu, ANAP'ın Genel Başkanı olmuş ve arkasından Ak Parti ve CHP'den istifa edip ANAP'a katılan milletvekilleri ile birlikte Mecliste Ak Parti ve CHP'nin ardından grubu olan 3. Parti halini almıştır.⁵⁴⁶ Bu durum Ak Parti karşıtı kamuoyunda beklenen etkiyi yaratmamış ve halkın gözünde bir alternatif oluşturabilmek için Mumcu'nun ANAP'ı ile 2002 yılında Elazığ Bağımsız Milletvekili olarak meclise giren ve daha sonra DYP Genel Başkanı seçilip partisinin Meclis'te sandalye ile temsil edilmesini sağlayan Mehmet Ağar'ın DYP'sinin birleşmesi üzerinden siyaset yürütülmeye çalışılmıştır. Ancak bu çabaların hiçbirisi 2007 Nisan'ında gerçekleştirilecek olan Cumhurbaşkanlığı seçiminde Ak Parti'nin Cumhurbaşkanı seçmesinin önüne gelebilecek durumda değildir. Müesses nizam seçim sonrasında 2007 yılında yapılacak genel seçimde Ak Parti'nin tek başına iktidarını hatta koalisyon içerisinde bile iktidarını engellemeyi hedeflerken aynı zamanda bu seçim öncesinde Ak Partili bir Cumhurbaşkanı seçilmesinin de önüne geçme çabası içerisindeydi. Bu nedenle arayış güçlü bir biçimde devam etmekteydi. Bu konuda ilk adım 26 Aralık 2006 tarihinde Cumhuriyet Gazetesi'ndeki yazısı ile Eski Yargıtay Başsavcısı Sabih Kanadoğlu'ndan geldi. Kanadoğlu, ilgili yazısında Cumhurbaşkanı seçiminde mecliste bulunan kişi sayısının 367 olması gerektiği ve 367 sayısının 1. Tur için karar sayısı olmak ile birlikte aynı zamanda toplantı yeter sayısı olarak kabul edilmesi gerektiği şeklinde bir görüş belirtmekteydi. Bu görüş, Ak Parti'nin köşeye sıkıştırılması ve Cumhurbaşkanı seçmesinin önündeki tek engel olarak duruyordu. Bu görüşün ortaya konmasının temel nedeni merkezi güçlerin onayladığı bir Cumhurbaşkanı adayının Ak Parti tarafından seçilmesini sağlamaktı. Bu durumda Cumhurbaşkanlığı için ilk aday olarak gözükten Erdoğan kesinlikle kabul edilemez olarak görünüyordu, Gül ya da Arınç da sakıncalı listede yer alıyordu. Kabul edilmesi en makul aday askerler ile arası iyi olan Milli Savunma Bakanı Vecdi Gönül'dü. Gönül'ün eşinin başörtülü olmaması da bu durumu daha çok desteklemekteydi. Ancak bu tartışmanın en çok alevlendiği nokta Nisan 2007'de gerçekleştirilen ve Ak Parti'nin Cumhurbaşkanı adayının açıklandığı grup toplantısı olmuştur. Bu toplantı da Başbakan ve Ak Parti Genel Başkanı Erdoğan, Cumhurbaşkanı adaylarının Gül olduğunu 'Cumhurbaşkanı adayımız Abdullah Gül kardeşimdir' sözleriyle ilan etmiştir.⁵⁴⁷ Bu açıklama Türkiye siyasi hayatı açısından yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. 27 Nisan 2007 tarihinde gerçekleştirilen Cumhurbaşkanlığı seçiminin ilk tur oylamasında 361 milletvekili oy

⁵⁴⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi Basın Açıklamaları, Meclis'te Bir Dönem Böyle Geçti, **Türkiye Büyük Millet Meclisi Meclis Haber**, 06 Haziran 2007, Erişim Linki:

https://meclishaber.tbmm.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=42740, Erişim Tarihi: 20.08.2019

⁵⁴⁷ 367 Krizi nedir? 367 Krizinde Neler Yaşandı?, **Mynet Haber**, 15.03.2017, Erişim Linki:

<https://www.mynet.com/367-krizi-nedir-367-krizinde-neler-yasandi-110102934889>, Erişim Tarihi: 20.08.2019

kullandı. Ak Parti'nin Cumhurbaşkanı adayı Gül lehine 357 oy çıkarken 3 oy iptal edildi ve 1 oyda boş çıktı. Bu durum siyaset kulislerini hareketlendirdi ve CHP oturumun iptali istemiyle oylama tutanaklarını Anayasa Mahkemesi'ne taşıdı.⁵⁴⁸ Bu durum hukuk eliyle siyaseti dizayn etme çabası olarak algılanmak ile birlikte asıl kırılma noktası 27 Nisan gecesi TSK'nin internet sitesinde yayınlanan ve e-muhtıra olarak adlandırılan bildiri olmuştur. E-muhtıra sözde değil özde vurgusu ile Cumhuriyetin temel ilkeleri konusunda uyarı yaparak açık bir biçimde Gül'ün Cumhurbaşkanlığı'na karşı bir tutum sergilemiştir.⁵⁴⁹ Bu noktada özellikle Mumcu'nun tekrar yapılacak oylamada Meclis'e girmeyeceğini açıklaması ile birlikte Meclis'te Cumhurbaşkanı'nın seçilmesinin mümkün olmadığı sonucu ortaya çıkmıştır. Bu sebeple 22 Temmuz 2007'de erken genel seçim kararı alınmak durumunda kalmıştır. Bazı gruplar bürokratik-laik-elit yargı eliyle ve TSK desteği ile 28 Şubat'ın ardından bir kez daha başarıya ulaşıldığı kanaatine kapılmıştı. Bu sefer bu hamleyi destekleyen toplumsal kesimler daha umutluydu. Çünkü Gül'ün Cumhurbaşkanlığı adaylığına karşı toplumsal muhalefet oluşturmak adına 14 Nisan 2007 tarihinde Cumhuriyet Mitingleri'ne başlandı.⁵⁵⁰ Atatürkçü Düşünce Derneği (ADD), Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği (ÇYDD) gibi laiklik hassasiyet yüksek sivil toplum kuruluşlarının (STK) yanında emekli Generallerin destek verdiği ve organize ettiği bu mitingler toplumsal muhalefet oluşturma ve Gül'ün adaylığına sivil bir karşıtlık imajı uyandırma noktasında bir görüntü çizmek amacıyla ortaya çıkmıştır.⁵⁵¹ Cumhuriyet elitleri ve bürokrasi tarafından Gül'ün Cumhurbaşkanlığı'nın engellenmesi 28 Şubat sürecindeki siyaseti dizayn travmasını yeniden halkın karşısına getirmiştir. CHP ve Ak Parti'den ayrılan vekiller yardımıyla kurulan ANAP Grubu'nun 90'lardaki DTP ve YTP hamlelerine benzeri bir siyaset manevrasında bulunması toplum üzerinde demokratikleşme ve milli irade anlamında hayal kırıklığı ve kızgınlık yaratmıştır. Ancak bu sefer değişen nokta Ak Parti'nin tutumudur. 28 Nisan tarihinde Ak Parti Erdoğan tarafından Bakanları ile birlikte kaleme alınan muhtıra cevabında geri adım atmayacağını açıkça ifade etmiş ve kararlı duruşunu bir kez daha vurgulamıştır.⁵⁵² Ak

⁵⁴⁸ Meclis'te 368 kişi var iddiası, *Hürriyet Gazetesi*, 28.04.2007, Erişim Linki: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/mecliste-368-kisi-var-iddiasi-6414928>, Erişim Tarihi: 20.08.2019

⁵⁴⁹ Bugün 27 Nisan e-muhtirasının yıl dönümü, *Sabah Gazetesi*, 27.04.2018, Erişim Linki: <https://www.sabah.com.tr/gundem/2018/04/27/bugun-27-nisan-e-muhtirasinin-yil-donumu>, Erişim Tarihi: 20.08.2019

⁵⁵⁰ 14 Nisan 2007: Darbe Mitingleri Başladı, *Marksist.org*, 14.04.2016, Erişim Linki: <https://marksist.org/icerik/Tarihte-Bugun/4388/14-Nisan-2007-Darbe-mitingleri-basladi>, Erişim Tarihi: 20.08.2019

⁵⁵¹ Meriç Tafolar, Cumhuriyet Mitinglerini Organize Etti, *Hürriyet Gazetesi*, 26.01.2013, Erişim Linki: <http://www.milliyet.com.tr/siyaset/cumhuriyet-mitinglerini-organize-etti-1660467>, Erişim Tarihi: 20.08.2019

⁵⁵² 27 Nisan Muhtirasına Hükümetin Verdiği Cevap, *Ekonobil*, 27 Nisan 2015, Erişim Linki: <http://www.ekonobil.com/vatandas/27-nisan-e-muhtirasina-hukümetin-verdigi-tarihi-cevap>, Erişim Tarihi: 20.08.2019

Parti'nin bu geri adım atmayan ve kararlı tutumu halkın cesaretlenmesi noktasında önemli bir faktör olmuş ve RP'nin 28 Şubat'ta yapmış olduğu ürkeklik hatasına düşmemiştir. Cumhurbaşkanlığı seçimi gündemi ile gidilen 22 Temmuz seçimleri sonucunda Ak Parti Türkiye genelinde oyların %47'sini olarak 341 milletvekili ile yeniden tek başına iktidar onayını milletten almıştır. %21 oy oranı ile CHP –ki içerisinde DSP'de adaylarının bulunduğu bir ittifaktır- 112 milletvekili ile tekrar ana muhalefet rolünde Meclis'e girmiştir. 2002 seçimlerinin ardından Ak Parti ve CHP'den kopmalarla grup kurma sayısına kadar ulaşan ANAP ve Cumhurbaşkanlığı seçiminde oldukça sık medya da yer bulan DP adıyla DYP halktan destek görememiştir. 2007 seçim sonuçlarının 2002'den temel farklı halk eliyle mecliste bir muhalefet partisine daha yer verilmesidir. MHP %14 oy oranı ile mecliste 70 sandalye alma hakkını elde etmiştir.⁵⁵³ Seçmen 2002'de meclis dışında bıraktığı partileri bir kez daha tasfiye etmiş ve olası bütün ümitlerini ortadan kaldırmıştır. Bu durumun tek istisnası MHP olarak kalmış ve bu tarihten itibaren her geçen yıl oy oranı olarak olmasa da siyasette güçlenen bir aktör haline gelmiştir. Ak Parti ve destek veren halk kitlesi neredeyse her iki seçmenden birisinin Partiyeye destek vermesi sonucuna sevinirken karşıt kesimde ise Ak Parti'nin 367 sayısına ulaşamamasının sevinci yaşanmaktaydı. Türkiye bir kez daha Nisan sürecini mi yaşayacak kaygısı yaşanırken bu süreci bitiren MHP'nin açıklaması oldu. MHP, Gül'e destek vermeyeceğini belirtmek ile birlikte oylamalarda Meclis'te bulunacağını belirtmiş ve 367 sorununun ortadan kalkmasını sağlamıştır.⁵⁵⁴ 28 Ağustos 2007 tarihinde yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimi 448 milletvekilinin katıldığı 3. tur oylamasında Gül 339 oyla Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Genel seçim sonuçları ve Gül'ün Cumhurbaşkanı seçilmesi geleneksel toplumsal rekabetin yavaşlamasından ziyade Çankaya gibi önemli bir kalenin ele geçirilmesi ile daha rekabetçi bir hal almıştır. Ak Parti yaşanan sürece ilişkin olarak sadece demokratikleşme adımlarının müktedir olmaya yetmeyeceğini anlayarak sadece AB üyeliği ve daha fazla demokrasi üzerine kurduğu stratejisini değiştirme kararı almış ve müesses nizam ile farklı kulvarlarda da mücadeleye başlamıştır. Özellikle AB'nin 367 krizi sırasında aldığı pasif tutum Ak Parti'de bir hayal kırıklığı yaratmış ve sadece AB'nin desteğinin güvenilmez olduğu kanaatine varmıştır. Ak Parti özellikle seçkinler yani başka bir ifade ile "Beyaz Türkler" ile millet ayrımı üzerinden siyasetini yürütmüştür. Özellikle siyaseti askeri-bürokratik vesayetinin elinden kurtarma çabası ile hareket etmiştir. Bu duruma yönelik olarak verilen mücadelede önemli bir kırılma

⁵⁵³ 2007 Genel Seçim Sonuçları, **Haberler.com**, 22 Temmuz 2007, Erişim Linki: <https://secim.haberler.com/2007/>, Erişim Tarihi: 20.08.2019

⁵⁵⁴ 2007'de yaşanan ve Abdullah GÜL'ün hatırlattığı 367 kararı neydi o gün neler oldu?, **İnternet Haber**, 08.05.2019, Erişim Linki: <https://www.internethaber.com/2007de-yasanan-ve-abdullah-gulun-hatirlattigi-367-karari-neydi-o-gun-neler-oldu-2020099h.htm>, Erişim Tarihi: 21.08.2019

noktası post modern darbe olarak adlandırılan 28 Şubat'ın yeni nesil bir tekrarı şeklinde ortaya çıkan 27 Nisan 2007 tarihinde Genelkurmay Başkanı Orgeneral Yaşar Büyükanıt tarafından TSK'nın sitesine yüklettilen e-muhtıra olmuştur. Bu muhtıra eski alışkanlıklara dayalı bir refleks olarak eşi başörtülü olan Abdullah Gül'ün Cumhurbaşkanlığı adaylığı neticesinde ortaya çıkmıştır. Ancak Ak Parti kapatma davasına kadar gidecek olan bu süreçte geri adım atmamıştır. Toplumsal muhalefetin Cumhuriyet Mitingleri ile harekete geçirildiği bu süreç içerisinde Ak Parti daha fazla demokrasi vurgusu yapmıştır.⁵⁵⁵ Ak Parti bu süreçlerin ardından kapatma davası ile karşı karşıya kalsa dahi 2007 seçimlerinde halkın gözünde mağdur edildiği düşüncesi ile %47 oy oranına ulaşmış ve toplumun neredeyse yarısından destek almıştır. Bu durum temel nedeni harekete geçirilen toplumsal muhalefet laik-Kemalist kesimden ibaret olarak kalmıştır. O dönem itibari ile Ak Parti'den rahatsızlık duyan kesim laik-Kemalist kesim ile sınırlı bulunmaktadır. Bu nedenle halk bir nebze bu kesime bir ders vermek adına Ak Parti'nin yanında yer almış ve vesayet altında tutulmaya çalışılan siyasetin önünü açmayı amaçlamıştır. Özellikle 2007 yılında ortaya çıkan bu tablo Ak Parti ve laik-Kemalist bürokrasinin açık bir savaşının başlamasına neden olmuştur. Ak Parti vesayeti kaldırma amacıyla yola çıkmış ve özellikle Ergenekon ve Balyoz davaları ile askeri vesayete önemli bir darbe vurmuştur. Bu süreçte hükümet Gülen Cemaati ile oldukça sıkı ilişkiler yürütmüş ve sonradan ortaya çıkan süreçte bu davaları yürüten polis şefleri ve yargıçların neredeyse tamamının FETÖ/PDY mensubiyeti bulunduğu ortaya çıkmıştır. Halkın bazı kesimleri ve hükümet tarafından vesayet kaldırılması için desteklenen bu operasyonların içerisinde FETÖ/PDY'nin ortaya koyduğu büyük manipülasyonlar olduğu ortaya çıkmış bu durum neredeyse bir Cemaat/hükümet muhaliflerini susturmaya yönelik bir hal almıştır. Oldukça hukuksuz bir zemin üzerinde yürütülen bu süreçler Ak Parti'nin demokrat kişiliğine zarar verdiği gibi toplumda mevcut olan hukukun üstünlüğü algısını zedelemiştir. Haksızlığa uğrayanların ve mağdurların sesi olarak yola çıkan Ak Parti ve Erdoğan, yeni bir mağdur kitlesi oluşturmuştur. Neticesinde Gülen Cemaatinin 15 Temmuz silahlı darbe teşebbüsü ile yaptığı kalkışmanın ardından 2018 yılında Ergenekon Davasının Güleni yapılanma tarafından sahte belgeler ile manipüle edildiği anlaşılmıştır. Her ne kadar tasfiye edilenlerin bir kısmı isnat edilen suçlamalardan beraat etmiş olsa dahi sonucu itibari ile bu süreç neticesinde hâkim ideoloji olarak adlandırılan Kemalizm artık muhalif bir duruma düşmüştür.⁵⁵⁶

⁵⁵⁵ Bora, **a.g.e.**, s. 479

⁵⁵⁶ Bora, **a.g.e.**, s. 185

2008 yılında Erdoğan yaptığı bir konuşmada “öfke de bir hitabet sanatıdır” ifadelerini kullanmış ve bu durum Erdoğan’ın muhalif kesimlere karşı agresif hareket ettiği eleştirilerine bir yanıt olarak gelmiştir. Bu durum Erdoğan’ın daha da sertleşeceği noktasında bir işaret olarak da algılanabilirdi. Yaşanılan bu travmatik sürecin ardından Ak Parti, laik - Kemalist bürokrasiyi tasfiye etme amacıyla 12 Haziran 2007 tarihinde Ümraniye’de bir gecekonduya yapılan baskında ele geçirilen 27 el bombası ile Türkiye siyaseti ve toplumsal süreçleri açısından tarihi bir dönemeç olan Ergenekon Davası süreçleri resmen başlamış oldu.⁵⁵⁷ Bu süreçte Ak Parti özellikle Gülenci yapılanma ile oldukça sıkı bir iş birliği yürütmekte ve operasyonların yönetimini büyük ölçüde cemaatçi polis ve yargıçların eline bırakmaktaydı. Bu süreçte hükümet yapılan operasyonlara tam destek vermekte ve dönemin Başbakanı Erdoğan, 15 Temmuz 2008 tarihinde ‘ben bu davanın savcısıyım’ ifadelerini kullanmaktaydı. Yine Başbakan Yardımcısı Arınç ‘Türkiye bağırsaklarını temizliyor’ ifadesi ile operasyona ilişkin desteğini ortaya koymuştur. Akdoğan ise 2013 yılında yapmış olduğu bir konuşmada bu davayı ‘Türkiye tarihinin en büyük hukuki hesaplaşması’ olarak tanımlamıştır.⁵⁵⁸ Ergenekon davasının siyasi iktidar ve toplum nezdinde olan konumunun değişmesinin belki de en önemli nedeni ve inanırlılığını kaybetmesinin temel ögesi Eski Genelkurmay Başkanı İlker Başbuğ’un terör örgütü kurmak suçundan tutuklanması olmuştur.⁵⁵⁹ Ergenekon Davası’nın bir kumpas davası olduğu FETÖ/PDY’nin TSK’ya yönelik olarak yürüttüğü bir operasyon olduğu 2018 yılında İstanbul 4. Ağır Ceza Mahkemesinin Kararı ile ortaya konulmuştur.⁵⁶⁰

Ergenekon Davası, süreci ve sonuçları açısından Türkiye siyasi hayatı için önemli bir dönem olarak tarih sahnesindeki yerini alacaktır. Süreç her ne kadar emekli askerler üzerinden yürütülüyor olsa da zamanla sivil kesime de uzanmış ve devletin merkezinde yer alan Kemalist - laik asker/sivil bürokrasinin tasfiyesini gerçekleştirmek için ortaya konulmuştur. Bu süreçte Ak Parti cemaat ile sıkı bir işbirliğine gitmiş ve en önemli olgu Ak Parti açısından AB ekseninden kayıldığı, hukukun üstünlüğü algısının zedelendiği ve Ak Parti’nin otoriter eğilimler gösterdiği şeklinde yorumların yapılmasına neden olmuştur. Bu süreçte ortaya konulan yargı süreçlerindeki oldukça

⁵⁵⁷ Dokuz Soruda Ergenekon Davası, **BBC News Türkçe**, 17 Şubat 2013, Erişim Linki: https://www.bbc.com/turkce/ozeldosyalar/2013/02/130217_rengin_ergenekon, Erişim Tarihi: 21.08.2019

⁵⁵⁸ Ergenekon için kim ne demişti?, **Sözcü Gazetesi**, 21 Nisan 2016, Erişim Linki: <https://www.sozcu.com.tr/2016/gundem/ergenekon-icin-kim-ne-demisti-1195230/>, Erişim Tarihi: 21.08.2019 (Ergenekon için kim ne demişti?, 2016)

⁵⁵⁹ İlker Başbuş tutuklandı, **Sabah Gazetesi**, 06.01.2012, Erişim Linki: <https://www.sabah.com.tr/gundem/2012/01/06/ilker-basbug-tutuklandi>, Erişim Tarihi: 21.08.2019

⁵⁶⁰ Can Özçelik, Ergenekon kumpası resmen çöktü, **Sözcü Gazetesi**, 30 Kasım 2018, Erişim Linki: <https://www.sozcu.com.tr/2018/gundem/son-dakika-ergenekon-kumpasi-resmen-coktu-2769440/>, Erişim Tarihi: 21.08.2019

aleni hukuksuz uygulamalar her ne kadar askeri vesayetin yok edilmesinden duyulan memnuniyet olsa da kamu vicdanında olumsuz izler bırakmıştır. Ak Parti'nin 2. dönemi olarak adlandıracağımız bu dönem içerisinde karşımıza çıkan bu olgu Ak Parti'nin siyaset anlayışında ciddi bir değişiklik meydana getirdiği sonucunu ortaya koymuştur. Ak Parti dönemselsel olarak Ergenekon davasını muhaliflerini susturmak için bir sopa olarak kullanmış ve AB üyeliği sürecine yönelik ilerleme ve istek neredeyse durma noktasına gelmiştir. Ak Parti iktidarı ve İslamcı kesim Ali Bulaç'ın daha önce bahsedilen eleştirisi olan toplum mühendisliğine çoktan girmiş bulunmaktadır. Bu durum neticesinde kültürel ve sosyal hayatta eskiden Batıcı, laik, Kemalist Beyaz Türklerin eline olan birçok alana yönelik olarak müdahale girişimleri başlamıştır. Bu durum özellikle yazılı ve görsel basında kendisini oldukça geniş bir biçimde ifade etmekteydi. Özellikle 2013 yılından sonra –ki bu tarih Gülen Cemaati ile ayrışmanın miladı olarak kabul edilir- kendi içerisinde de iktidara karşı bir muhalefet oluşturmaya başlamaktaydı. Özellikle Davutoğlu'nun Başbakanlık'tan alınması ve Gül'ün parti üzerindeki etkisinin azaltılması onlara yakın kitle üzerinde böyle bir etki uyandırmıştır. Bu durum 2019 yılında Ak Parti içerisinde ortaya çıkacak olan yeni partiler tartışmasına kadar ilerlemiştir. Özellikle bu içten muhalefet oluşturan kesim 15 Temmuz silahlı darbe girişimi sonrasında yapılan uygulamaların bazılarını eleştirmek ile birlikte iktidarın Cemaat ile olan işbirliğine ilişkin olarak yeterli özeleştiri yapımadığı konusunda görüş bildirmektedir. Ortaya çıkan bu fiili durum nedeniyle defalarca dile getirilen bu Ak Parti içerisinde yeni bir Parti çıkma ihtimali eski Başbakan Davutoğlu'nun Gelecek Partisi ile somut hale gelmiş⁵⁶¹ ve yine Ak Parti'nin önemli isimlerinden Ali Babacan'ın parti kurma girişimini resmen ilan etmesi ile bu gelişmeler devam etmiştir.⁵⁶² Çalışmanın tamamlanması süreci içerisinde Babacan da resmen partisini ilan etmiştir.

Ak Parti'nin 2007 seçimlerinden güçlenerek çıkması ve yeni bir 28 Şubat sürecinin başlatılmak istendiği travması neticesinde artık müesses nizam ile uzlaşarak yoluna devam etmenin mümkün olmadığı kanaatine varmış ve AB'ye olan güveninde azalması ile zaman zaman hukukun oldukça dışına çıktığı bir tasfiye süreci ile Ergenekon Davası ve türevi süreçleri yürütmeye başlamıştır. Bu noktada müesses nizama yönelik galip gelindiğine ilişkin işaret 2011 yılında e-muhtıranın TSK'nın internet sitesinin arşivlerinden çıkarılması ile verilmiştir. Ancak 2012 yılında

⁵⁶¹A. Sayın, Gelecek Partisi: Ahmet Davutoğlu Genel Başkan seçildi, parti yönetiminde kimler var?, **BBC News Türkçe**, 19 Aralık 2019, Erişim Linki: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-50843083>, Erişim Tarihi: 14.02.2020

⁵⁶² Ali Babacan'ın kuracağı parti için tarih verildi, **İnternet Haber**, 15 Kasım 2019, Erişim Linki: <https://www.internethaber.com/ali-babacanın-kuracagi-parti-icin-tarih-verildi-2063618h.htm>, Erişim Tarihi: 11.02.2020

Eski Genelkurmay Başkanı Başbuğ'un tutuklanması toplum nezdinde büyük bir yankı uyandırmış ve iktidarı bile rahatsız eder boyuta gelmiştir. Her ne kadar bu süreç sonunda laik - Kemalist vesayet olguları ortadan kaldırılmış olsa dahi yapılan bu hamleler karşılıksız kalmamış ve 2008 yılında Ak Parti'ye laikliğe karşı eylemlerin odağı olmak suçlaması ile dönemin Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Abdurrahman Yalçinkaya tarafından kapatma davası açılmıştır.⁵⁶³ Bu dava müesses nizamin Ak Parti'ye karşı yaptığı son vesayet hamlesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ergenekon Davalarının bir karşılığı niteliğinde ortaya konulan kapatma davası ve ilgili süreçler Ak Parti ve kamuoyu nezdinde oldukça sıkıntılı bir dönem ortaya koymuştur. Toplumun büyük çoğunluğu tarafından Anayasa Mahkemesi'nin mevcut yapısı ile Ak Parti'nin kapatılacağına kesin gözüyle bakılmaktaydı ve yeni siyasetin ne şekilde olacağı şeklinde yorumlar yapılmaya başlanmıştır. Ancak sonuçta Ak Parti Anayasa Mahkemesinin 11 üyesinden 10'unun -Başkan Haşim Kılıç davanın reddi yönünde oy kullanmıştır- oyu ile laikliğe karşı eylemlerin odağı olarak hüküm giymiştir. Ancak Ak Parti'nin kapatılması yönünde yapılan talebe ilişkin oylama da 6 üye kapatılsın 4 üye hazine yardımından mahrum bırakılsın 1 üye ise davanın reddi yönünde oy kullanmıştır.⁵⁶⁴ Ak Parti'nin laikliğe karşı eylemlerin odağı olduğu mahkeme kararı ile tescillenmiş olması hem Parti hem de kamuoyu gözünde hiçbir önem arz etmemiş ve kapatılmama kararının çıkması Ak Parti için yeni bir dönemin başlaması neden olmuştur. Ergenekon ve Balyoz davaları ile mücadele edilen kamuoyu nezdinde itibarsızlaştırılan askeri vesayet ile devam eden mücadelenin yanında yargıda ortaya çıkan vesayet ile de mücadele edilmesi gerektiğinin önemi bir kez daha anlaşılmış ve bu konuda adım atmanın zamanının geldiği düşüncesi ortaya konulmuştur.

Ak Parti, RP döneminde iktidarın elde edildiği dönemden başlamak üzere sivil ve askeri bürokrasi ile mücadele sürecini dönemsel olarak stratejik değişiklik olmasına rağmen devam ettirmiştir. 367 Krizi ile birlikte bu bürokratik yapılanma hiçbir zaman Ak Parti ile uzlaşmaya gitmeyeceğini net bir biçimde ortaya koymuştur. Bu durum üzerine AK Parti artık ılımlı politika yürütmenin ya da en azından açıkça bir çatışmaya gitmemiş olmanın bile fayda sağlamayacağını farkına varmış ve askeri bürokrasiye yönelik temelinde Ergenekon ve Balyoz davalarının olduğu bir tasfiye süreci başlatmıştır. Ergenekon ve Balyoz davalarına ilişkin olarak gelinen süreç 2018 yılında kumpas olduğu yönünde alınan mahkeme kararı ile son bulmuş gözükmektedir. Her ne kadar hukuki bir mesele gibi gözüküyor olsa da siyasal ve toplumsal sonuçları olan

⁵⁶³ AKP'ye kapatma davası açıldı, *DW.com*, 14.03.2008, Erişim Linki: <https://www.dw.com/tr/akpye-kapatma-davas%C4%B1-a%C3%A7%C4%B1ld%C4%B1/a-3192923>, Erişim Tarihi: 21.08.2019

⁵⁶⁴ Ak Parti kapatılmasının kararı çıktı, *Milliyet Gazetesi*, 30.07.2008, Erişim Linki: <http://www.milliyet.com.tr/siyaset/ak-parti-kapatilmasin-karari-cikti-972729>, Erişim Tarihi: 21.08.2019

bu dönemin, cemaatin suiistimalleri nedeniyle bu sonuca ulaşmış olsa da askeri vesayetin yok edilmesi ve askeri bürokrasinin sivil iktidarın otoritesi altında iş yapması noktasında Türkiye’de önemli bir zihniyet değişikliğine neden olmuştur. Ancak yukarıda bahsetmiş olduğumuz kapatma davası süreci, Ak Parti’nin sivil bürokrasinin özellikle yargı tarafında değişiklik yapması gerektiği kanaatini uyandırmıştır. Bu doğrultuda Ak Parti demokratikleşme vurgusu ve vesayeti bitirme talebi ile özellikle mücadele içerisinde olduğu yüksek yargı ve Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu’nun (HSYK) yapısını değiştirme, Anayasa Mahkemesi’nin yapısını değiştirme ve parti kapatılmasının zorlaştırılması noktasında öneriler ile halkın karşısına çıkmaya karar vermiştir.⁵⁶⁵ Sivil vesayet öğeleri ile mücadele nedeniyle halkın karşısına getirilen referandum sandığı için seçilen tarih oldukça özenli bir biçimde ortaya konulmuştur. Halk, 12 Eylül 2010 tarihinde Anayasa Değişikliği Referandumu için sandık başına gitmiştir. Yapılan oylama neticesinde %58 oy oranı ile Anayasa değişikliği kabul edilmiştir.⁵⁶⁶ Anayasa değişikliği Ak Parti tarafından güçlü bir biçimde vesayetin yok edilmesi vurgusu üzerine kurulmuş olan propaganda döneminin ardından kabul edilmiştir. Referandum sonuçlarının ardından Star Gazetesi ‘Halk yönetimi el koydu’ manşeti ile bu sonuçları da bu vurgu ile açıklamıştır.⁵⁶⁷ Bu süreçte çoğu zaman karşı karşıya gelmiş olan Ak Parti ve SP aynı cephede buluşmuş ve vesayetin etkilerinden nasibini almış olan SP’de referandum da Ak Parti’ye destek vermiştir. Referandum değişikliği yargı özellikle de yüksek yargı nezdinde ortaya konulan sivil vesayet anlayışını yok etmek için ortaya konulmuştur. Ancak referanduma karşı çıkan cephenin eleştirisi ise özellikle Güleni yapılanmanın başı olan Fethullah Gülen’in referanduma oldukça yoğun desteği ve ‘gerekirse mezardan ölüleri kaldırıp oy kullandırın’ gibi ifadeler kullanması neticesinde daha yoğunlaşmıştır. Bu durum muhalefet tarafında ve halkın bazı kesimlerinde Ergenekon ve Balyoz süreçlerinde ortaya konulan bazı uygulamalar nedeniyle yargının tamamen siyasallaşacağı ve cemaatin kontrolüne geçeceği endişesini doğurmuştur. 2010 yılında düzenlenen referanduma yönelik olarak ‘yetmez ama evet’ sloganıyla iktidarı destekleyen liberal kesim, 2011 yılında Ak Parti oylarının %50 dayandığı seçim ile bu desteği azaltmaya başlamış ve belki de iktidara açıkça destek verdiği son seçim olmuştur. Özellikle iktidarın sertleşen söylemi, Ergenekon ve Balyoz davalarının toplumsal muhalefeti susturmaya yönelik hamleleri içermesi nedeniyle amacından sapması, Kürt sorunu

⁵⁶⁵ Referandumda Neyi Oylayacağız?, **NTV**, 12.08.2010, Erişim Linki: https://www.ntv.com.tr/turkiye/referandumda-neyi-oylayacagiz,Y3_mXUnr4EKd4PzWex4cvw, Erişim Tarihi: 22.08.2019

⁵⁶⁶ 2010 Referandum: Evet, Hayır ve Boykot Cepheleri ne demişti?, **BBC News Türkiye**, 5 Nisan 2017, Erişim Linki: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-39462061>, Erişim Tarihi: 22.08.2019

⁵⁶⁷ Halk Yönetimi El Koydu, **Star Gazetesi**, 13 Eylül 2010

özelinde atılması beklenen demokratik adımların oldukça sınırlı hareketler ile geçirilmesi, toplumsal olaylarda polis şiddetinin ön plana çıkması ve orantısız güç kullanımı vakalarının artması ve özellikle eğitim-kültür alanında dinsel - muhafazakâr hayat tarzının ön plana çıkarılması gibi unsurlar bu durumun oluşmasına neden olmuştur. 2013 yılında Ak Parti İstanbul İl Başkanı olarak görev yapan Aziz BABUŞCU'nun -ki daha sonra milletvekili olmuştur- inşa döneminin liberal kesimin arzu ettiği şekilde olmayacağı söylemi bu ayrımın derinleşeceği ön görünüşünü vermekteydi. Netice itibari ile özellikle 2017 yılında yapılan Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'nin kabul edildiği referandum da ve 2018 yılında yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde bu durum daha açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. İlk dönemlerinde Ak Parti'ye yönelik olarak olumlu yaklaşan ve destek veren liberal İhsan Dağı, 2015 yılında değişen düşüncesini 'İslamcı bir azınlığın muhafazakâr bir çoğunluğa vesayeti mevcut' sözleri ile ortaya koymuştur.⁵⁶⁸

Ak Parti, 2007 yılı sonrasında başlattığı vesayet ile mücadele sürecinde hukuk üzerinden ve davalar aracılığıyla askeri vesayeti -ki bu noktada 2011 yılında emuhıranın TSK'nın internet arşivinden kaldırılması askeri vesayetin tamamen bittiğine yönelik önemli bir işaret olarak algılanmaktadır- referandum ile de yargı vesayetini ortadan kaldırmıştır. Bu durum toplum içerisinde çeşitli kesimlerden destek görmüş özellikle liberal kesimler özgürlük ve sivil siyaset önceliği ile bu süreçleri desteklemiştir. Ancak süreç içerisinde özellikle davalarda yapılan uygulamaların bazıları hukukun üstünlüğü ilkesini ciddi anlamda zedelediği kaygısı ve zaman zaman muhalifleri susturma gibi bir algı oluşturduğu endişesi nedeniyle Ak Parti eleştirilmiştir. AB hedefinden ve isteğinden uzaklaşılması ki bu durum Ak Parti açısından tek taraflı olmamış, AB'de Türkiye ile ilişkilerine mesafe koymuştur. Bu süreçler Ak Parti'nin otoriterleştiği eleştirilerini beraberinde getirmiş ve gücü kendi elinde topladığı ve siyaseti merkezileştirdiği eleştirilerine maruz kalmıştır. Bu noktada en önemli eleştiri konularından birisi cemaatin bu süreçler içerisinde oldukça etkin bir görüntü sergilemesi, süreçlerin asıl sahibi gibi hareket etmesi ve özellikle kendisine muhalif olanları susturma yönünde eğilimleri bulunmasıdır. Birçok eleştiri o dönemde cemaatin devlet içerisinde yeni bir vesayet sistemi geliştirmeye yönelik hamleler yaptığı şeklindeydi. 2011 yılı genel seçimlerinden Ak Parti'nin çok güçlü biçimde çıkması ile yapılan uygulamalara ilişkin olarak denetim mekanizmalarının azalması neticesinde ve özellikle beklenen bazı demokratikleşme adımlarının atılmaması bazı kesimlerin -ki bunlar içerisinde liberal kesimler önemli bir yer tutmaktadır- Ak Parti'den uzaklaşmaya başlamasına neden olmuştur. Ak Parti, cemaatin çok güçlenmesinde ve

⁵⁶⁸ Bora, **a.g.e.**, s. 409

bazı noktalarda kendisi ile olan işbirliğini kötüye kullandığı izlenimine kapılmaya başlamış ve özellikle Başbuğ'un tutuklanması gibi süreçlerin toplum vicdanını da ve Parti içerisinde rahatsızlık yarattığı izlenimine kapılmaya başlamıştır.

Ak Parti'nin cemaat ile başlayan örtülü mücadelesinin yanında özellikle yükselen partisiz toplumsal muhalefet ile baş etmesi gerekmektedir. Bu toplumsal muhalefet, Ak Parti'nin yıpratılması noktasında cemaatin ve kamuoyunun elinde bir koza dönüşebilmekteydi. Bu noktada 27 Mayıs 2013 tarihinde Hükümetin Taksim Meydanı'nda yapmak istediği düzenlemeye ilişkin olarak bir grup genç ağaçların sökülmesini protesto etmek amacıyla Gezi Parkı'na gelmiş ve yıkım/söküm işlemlerini engellemek adına iş makinelerini durdurmaya çalışmıştır. Bu sürecin üzerine Gezi Parkı'nda çadır kuran eylemcilere yönelik olarak 31 Mayıs sabahı polis tarafından oldukça şiddetli bir baskın düzenlenmiş ve orada bulunan protestocuların çadırları yakılmıştır.⁵⁶⁹ Bu durum Türkiye siyasi tarihi içerisinde en dikkat çekici sivil protesto eylemlerinden birisinin başlamasına neden olmuş ve 40 gün boyunca Türkiye'nin gündeminde kalmıştır.⁵⁷⁰ Bu süreç Türkiye siyasi hayatında hala oldukça tartışmalı bir süreç olarak değerlendirilmektedir. İktidara yakın kişiler dönem dönem polis şiddetinin toplumsal muhalefeti harekete geçirmek adına cemaat tarafından bilinci olarak artırıldığı görüşünü savunuyor olsa dahi ilgili dönem özellikle Başbakan Erdoğan'ın söylemlerinin Hükümetin otoriter eğilimler gösterdiği ve '%50'yi evde zor tutuyorum' söylemi ile toplumsal ayrışma ve özgürlükler noktasında sertleştiğinin bir işareti olarak algılanmaktadır.

2010 yılındaki referandumun ardından cemaatin devlet içerisindeki gücü artmıştı ve yeni bir vesayet olgusu hükümet adına doğmaya başlamıştır. Her ne kadar toplumun birçok kesimi kaldırılan vesayetten dolayı mutluluk duymakla birlikte cemaatin devlet içerisinde güçlenmesinden ve keyfi uygulamalarından rahatsızlık hissetmekteydi. Bu noktada yapılan uygulamalar devletin politikası gibi değerlendirilmekte ve sorumluluk siyasi olarak Ak Parti'nin üzerine kalmaktaydı. Ak Parti'ye yakın gazeteci ve düşünürlerden dönem dönem cemaatin yaptıklarına ilişkin olarak eleştiriler yükselmeye başlamaktaydı. Cemaat hükümet ile arasının bozulmaya başlamasının üzerine 7 Şubat 2012 günü MİT Müsteşarı Hakan Fidan'a yönelik

⁵⁶⁹ Gezi Parkı olayları neden ve nasıl başladı, neler yaşandı?, **Sözcü Gazetesi**, 31 Mayıs 2019, Erişim Linki: https://www.sozcu.com.tr/2019/gundem/gezi-parki-olaylari-neden-ve-nasil-basladi-neler-yasandi-2-1247451/1/?_szc_galeri=1, Erişim Tarihi: 27.08.2019

⁵⁷⁰ Gezi Parkı Eylemleri: Protestolarda Gün Gün Neler Yaşandı?, **BBC News Türkçe**, 31 Mayıs 2019, Erişim Linki: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-44304326>, Erişim Tarihi: 27.08.2019

cemaatin mesafeli durduğu açılım nedeniyle operasyon başlatıldı.⁵⁷¹ Bu operasyon başarısız olsa dahi ciddi bir güven bunalımının ilk adımlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak hükümet ve cemaat arasındaki gerilimin en tepeye tırmandığı nokta 13 Kasım 2013 tarihinde Hükümet tarafından alınan dersanelerin kapatılma kararıdır.⁵⁷² Bu karar liberal eğitim uygulamaları açısından oldukça eleştirel bir karar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazı kesimler bu durumun cemaat ile mücadele adı altında özgürlüğün kısıtlanması olarak algılanmakta ve bu kapsamda eleştirilmektedir. Bu hamlenin karşılığı olarak cemaat polis ve yargı uzantıları eliyle öncelikle Ak Parti ve Türkiye siyasi hayatı açısından önemli bir kırılma noktası olan 17-25 Aralık operasyonları olarak anılan Hükümet ve Bakanlarına yönelik yolsuzluk ve rüşvet operasyonu adıyla yapılan operasyondur. Bu durum kamuoyunda ve Parti içerisinde bir şok etkisi yaratmış ve devamında Ocak 2014'te doğrudan Başbakan'a uzanması amacıyla ortaya konulan kamuoyunda MİT tırları operasyonu olarak bilinen süreç ile aleni olarak çatışma doruk noktasına ulaşmıştır.⁵⁷³ Bu durum Hükümet tarafında ve toplumda ciddi bir travma yaratmış ve Hükümetin cemaat ile paylaştığı gücünü ve verdiği imtiyazları geri alma sürecinin başlamışına neden olmuştur. Hükümet bu noktada ciddi bir güvensizlik sürecine girmekte ve özellikle gücü ve hâkimiyeti elinde toplama eğilimlerini artırmaya başlamaktadır. Daha önce bahsedilmiş olan Ak Parti'nin liberallerin desteğini kaybetme süreci bu dönemde başlamıştır.

2014 yılında yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimi, Ak Parti'nin ve Türkiye siyasi hayatının değişim sinyallerini en güçlü verdiği noktalardan birisi olarak karşımıza çıkmıştır. 2007 yılında Anayasa referandumunda Cumhurbaşkanı'nı halkın seçmesi konusu onaylanmış ve bu durum Gül'ün Cumhurbaşkanlığı sürecinde çok fazla gündeme gelmemiş sadece görev süresinin bitiş tarihi konusunda bazı tartışmalar yapılmıştır. Dönem dönem oldukça sınırlı kalmış olsa dahi özellikle muhalif kesim tarafından Ak Parti'nin içerisinde bir Gül/Erdoğan rekabetinin körüklenmesini sağlanmayabilmek adına ortaya konulmaya çalışılmıştır. 10 Ağustos 2014 tarihinde yapılan Cumhurbaşkanlığı seçiminde Erdoğan oyların %52'sini alarak ilk turda halkın

⁵⁷¹ Süleyman Özışık, İşte Hakan Fidan'a Yönelik 7 Şubat Kumпасının Bilinmeyenleri, *Yeni Akit*, 24 Ocak 2015, Erişim Linki: <https://www.yeniakit.com.tr/haber/iste-hakan-fidana-yonelik-7-subat-kumpasinin-bilinmeyenleri-48827.html>, Erişim Tarihi: 27.08.2019

⁵⁷² Cemaat ile Hükümet Arasında Dershane Gerilimi, *Aljazeera Türk*, 15 Kasım 2013, Erişim Linki: <http://www.aljazeera.com.tr/haber/cemaat-ile-hukümet-arasında-dershane-gerilimi>, Erişim Tarihi: 26.08.2019

⁵⁷³ 17-25 Aralık Tutmadı Tır'lar Durduruldu, *Sabah Gazetesi*, 19.12.2016, Erişim Linki: <https://www.sabah.com.tr/gundem/2016/12/19/17-25-aralik-tutmadi-tirlar-durduruldu>, Erişim Tarihi: 26.08.2019

seçtiği ilk Cumhurbaşkanı olma unvanına erişmiştir.⁵⁷⁴ Bu seçim diğer Cumhurbaşkanlığı seçimlerinden farklı bir özellik taşımaktaydı. Erdoğan, eskisi gibi bir Cumhurbaşkanı olmayacağını ve tüm yetkilerini kullanacağını belirtmekteydi. Bu durum 2017 yılında oylanan Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin ilk ayağı olarak nitelendirilmiş ve aslında Başkanlık sisteminin uygulamaya geçilmesi olarak bahsedilmiştir. Bu eleştirilerin temel nedeni, Erdoğan'ın gücü elinde topladığı ve liberal uygulamalardan ve özgürlükçü yönetim anlayışından uzaklaştığı savı ile ortaya konulmaktaydı. Muhalefet partileri, Erdoğan ve Hükümete yönelik olarak eleştiri stratejilerini bu adım üzerine kurmaktaydı. Özellikle Erdoğan'ın 2015 yılında yapılan genel seçimlerde partisinin tek başına iktidar olamaması üzerine her ne kadar Parti üyesi olmasa da Parti'deki nüfuzunu kullanarak Davutoğlu'na CHP ile koalisyon kurdurulmaması ve ülkeyi tekrar seçime götürmesi ve bu seçimlerde %49 oy oranı ile Başbakan olan Davutoğlu'nu yaklaşık 1 yıl sonra istifaya zorlaması tek adam eleştirilerinin yoğunlaşmasına neden olmuş ve gücün merkezileşmesi noktasında önemli adımlar olarak değerlendirilmiştir.⁵⁷⁵

Erdoğan'ın halk tarafından seçilen ilk Cumhurbaşkanı olması ve gücünü git gide artırması ve cemaat ile olan mücadelenin FETÖ/PDY adıyla yürütülmesi nedeniyle cemaat iyice köşeye sıkışmış ve Erdoğan'ın gücünü kırma noktasında son bir hamle yapma ihtiyacı hissetmiştir.⁵⁷⁶ Bu hamle Türkiye tarihinde hiç unutulmayacak olan 15 Temmuz Darbe Girişimi olarak ortaya çıkmaktadır. 15 Temmuz 2016 tarihinde Güleni yapılanma devlet içerisinde özellikle askeri bürokrasi içerisindeki yapılanması ile seçilmiş hükümeti askeri darbe yoluyla devirmeyi hedeflemiş ve bu doğrultuda özellikle Hava Kuvvetleri'ndeki uzantıları vasıtasıyla yönetime el koymayı planlamıştır. Yaklaşık 24 saat süren yoğun çatışma/kalkışmanın önlenmesi döneminin ardından darbe girişimi halkın da meydanlara çıkması neticesinde önlenebilmiştir.⁵⁷⁷ 15 Temmuz gecesi Başbakan Binali Yıldırım ve Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın çağrılarını ile halkın darbe yanlılarına karşı sokağa çıkması neticesinde 248 kişi yaşamını yitirmiş ve 2169 kişi ise yaralanmıştır.⁵⁷⁸ Hükümet bu

⁵⁷⁴ 2014 Cumhurbaşkanlığı Seçim Sonuçları, **Seçim. Haberler.com**, 10 Ağustos 2014, Erişim Linki: <https://secim.haberler.com/cumhurbaskanligi-secimi/>, Erişim Tarihi: 27.08.2019

⁵⁷⁵ Davutoğlu işaret etmişti: 7 Haziran – 1 Kasım tarihleri arasında neler yaşandı?, **Gazete Duvar**, 25.08.2019, Erişim Linki: <https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2019/08/24/davutoglu-isaret-etmisti-7-haziran-1-kasim-tarihleri-arasinda-neler-yasandi/>, Erişim Tarihi: 27.08.2019

⁵⁷⁶ İstanbul Emniyeti ilk kez 'FETÖ' dedi, **Hürriyet Gazetesi**, 21 Şubat 2015, Erişim Linki: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/istanbul-emniyeti-ilk-kez-feto-dedi-28257875>, Erişim Tarihi: 27.08.2019

⁵⁷⁷ Dakika dakika darbe girişimi 15-16 Temmuz 2016, **Hürriyet Gazetesi**, 18.07.2016, Erişim Linki: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/dakika-dakika-darbe-girisimi-15-16-temmuz-2016-40149409>, Erişim Tarihi: 27.08.2019

⁵⁷⁸ 15 Temmuz Darbe Girişiminin Acı Bilançosu, **Sabah Gazetesi**, Erişim Linki: <https://www.sabah.com.tr/gundem/2017/07/10/15-temmuz-darbe-girisiminin-aci-bilancosu-kac-kisi-sehit-oldu>, Erişim Tarihi: 27.08.2019

travmatik sürecin ardından Olağanüstü Hal (OHAL) ilan etmiştir. OHAL yaklaşık 2 yıl sürmüş ve 3 aylık süreler ile 7 kez uzatıldıktan sonra 19.07.2018 tarihinde sona ermiştir.⁵⁷⁹ İlan edilen OHAL ile birlikte Kanun Hükmünde Kararnameler (KHK) ile birçok kişi terör örgütü üyeliğinden dolayı görevlerinden ihraç edilmiştir. Bu sayı 2019 yılı başı itibari ile 125.678 kişiye ulaşmıştır.⁵⁸⁰ FETÖ/PDY ile irtibatı nedeniyle birçok okul, STK ve sağlık kurumu KHK'lar kapsamında kapatılmıştır. Bu durum muhalefetin tepkisini çekmiş ve iktidarın toplumsal muhalefeti susturma ve adil olarak suç ve suçluyu ayırmadığına dair eleştirilerde bulunulmuştur.⁵⁸¹ Bu eleştiriler sadece muhalefet kanadından değil iktidara yakın kişiler tarafından da dile getirilmiştir. Özellikle artan mağduriyet şikâyetleri, OHAL süresinin uzunluğu, KHK'ların FETÖ/PDY ile mücadele dışındaki alanlarda kullanılması ve otoriterleşme eğilimleri gibi konularda eleştiriler yapılmıştır.⁵⁸² Özellikle FETÖ/PDY'nin siyasi ayağı ile yeteri kadar mücadele edilmediği konusu hep gündemde tutulmuş ve dönem dönem özeleştirisi konusu haline getirilmiştir. Hükümet her ne kadar bir güvenlik ve koruma refleksi geliştirmiş olsa dahi atılan bazı adımlar ve uygulamalar özgürlükleri kısıtlayıcı ve hukukun üstünlüğünü zedeleyici nitelikte değerlendirilmiştir. Hükümetin özellikle liberal politikalarla çelişki yaratacak şekilde KHK ve uygulama alanları ortaya çıkarması eleştirisi konusu haline getirilmiştir. Bu süreç içerisinde yaşananları ardından Ak Parti ve Cumhurbaşkanı Erdoğan daha kontrolcü bir yapıya bürünmüş ve özellikle Hükümetin yönetim gücünü artırmaya yönelik olarak 'Türk tipi Başkanlık sistemi' olarak da anılan Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçiş süreci yaşanmıştır. Bu süreçte Ak Parti liberal ve özgürlükçü politikalardan bir nebze uzaklaşmış, gücü merkezîyetçi hale getirmiş ve MHP ile kurmuş olduğu Cumhur İttifakı neticesinde devletçi/merkezîyetçi ve kısmen milliyetçi söylemini artırmıştır. Bu politika ve tutum değişimi neticesinde Ak Parti Türkiye'nin 90'lı yıllarda çokça yaşadığı güvenlik merkezli politika ve iç düşman üretme reflekslerine kapılmıştır. Bu durum Ak Parti'nin uzunca bir süre özgürlükler bazında mutlu ettiği toplumdaki bazı kesimleri ve dış dünya müttefiklerini olumsuz etkilemiştir. Ancak özellikle FETÖ/PDY üyelerinin AB ve ABD ülkelerinde tarafından korunması, PKK terör örgütü ve uzantılarının farklı adlar ile özellikle Suriye sınırında bir terör devleti kurma çabaları, sayıları resmi

⁵⁷⁹ Türkiye'de OHAL sona erdi, **Hürriyet Gazetesi**, 19.07.2018, Erişim Linki: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/ohal-uygulamasi-sona-erdi-40901478>, Erişim Tarihi: 27.08.2019

⁵⁸⁰ 15 Temmuz Darbe Girişimi En fazla İhraç Emniyette, **Yeni Şafak**, 29 Ocak 2019, Erişim Linki: <https://www.yenisafak.com/gundem/en-fazla-ihrac-emniyette-3443669>, Erişim Tarihi: 27.08.2019

⁵⁸¹ CHP'den KHK Eleştirisi: Biz yaptık size tebliğ ediyoruz diye bu işler yürümez, **Cumhuriyet Gazetesi**, 03 Ağustos 2016, Erişim Linki: http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/578452/CHP_den_KHK_elestirisi___Biz_yaptik_size_tebliğ_ediyoruz_diy_e_yurumez_bu_isler.html, Erişim Tarihi: 27.08.2019

⁵⁸² Kemal Öztürk, Ak Parti'nin OHAL Krizi, **Yeni Şafak Gazetesi**, 27 Aralık 2017, Erişim Linki: <https://www.yenisafak.com/yazarlar/kemalozturk/ak-partinin-ohal-krizi-2041724>, Erişim Tarihi: 27.08.2019

rakamlar ile 3,5 milyona yaklaşan Suriyeli mülteciler konusunda Türkiye'nin yalnız bırakılması ve özellikle 2018 yılı içerisinde yaşanan ekonomik kriz ve ABD ile bozulan ilişkiler bu güvenlikçi ve içe kapanık politikalarının haklılık yönlerini ortaya koymaktadır. Yaşanılan süreçler ve gelişmeler özellikle Hükümet ve Erdoğan'ın daha katı ve güvenlikçi politikaları önceleme durumunu ortaya çıkarmış ve özellikle siyaset yapma dilinde "Beka" söylemini merkeze oturtulmuştur.



ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ADALET VE KALKINMA PARTİSİ SİYASİ İKTİDARI: 2003 – 2018

Ak Parti, Türkiye siyasi hayatı açısından önemli bir aktör olarak uzun yıllar siyaset sahnesinde bulunmuştur. Bu çalışmanın yapıldığı 2019 – 2020 yılı itibari ile iktidardaki konumunu korumaktadır. Her ne kadar 2019 yılında gerçekleştirilen yerel seçimlerde İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı özelinde yükselen tartışmalar olsa dahi hâlihazırda Türkiye siyasi hayatının en önemli aktörlerinden birisi olarak bulunmaktadır. Uzun yıllar iktidarda kalabilme başarısının gösterilmesinin temelinde Parti'nin lideri Erdoğan bulunmaktadır. Erdoğan, mevcut durumda toplumda en fazla desteğe sahip olan ve Parti'sinden fazla oy alma kabiliyetine sahip bir lider olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle Erdoğan'ın söylemleri Parti'nin politika yapma şeklini ve bakış açısını doğrudan ortaya koymaktadır. Ak Parti ve Erdoğan, iktidarda buldukları süre içerisinde gel-gitlerin yaşandığı ve dönem dönem savrulmaların olduğu inişli çıkışlı bir grafik ile siyasi serüvenlerini sürdürmektedirler. İslami hassasiyetler, muhafazakâr değerler, ideolojik konum ve bu konumun kısıtları, hizmet siyasetinin avantajları ve bu anlayışın halk baskısına yönelik tutumu gibi faktörler ortaya konulan siyasi uygulamaları doğrudan etkilemiştir.

Erdoğan, Ak Parti siyasetini özetlerken muhafazakâr ve İslami değerler vurgusunu elden bırakmadan Şeyh Edebali'nin 'insanı yaşat ki devlet yaşasın' ifadesini sıkça kullanmış olup devletin insana hizmet için var olduğundan bahsetmiştir. İnsanına şüphe ile bakan bir devletin hizmet üretmesinin mümkün olmadığı gibi ülkeyi refaha kavuşturamayacağından bahsetmek ile birlikte ülkenin büyümeyeceğini ve hakların koruma altına alınamayacağını savunmuştur. Devletin kendisini halkının karşısında konumlandırmasının doğru bir hareket olmadığını ve sadece halka hizmet ile mükellef olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁸³ Erdoğan, toplumsal barışın ve refahın oluşturulması için en önemli konunun yeni bir güvenlik paradigması olduğu vurgusunu sıkça yapmış ve Türkiye'nin güvenlikçi politikalardan uzaklaşması ve sivilleşmesi gerektiği konusunda sıkça uyarılarda bulunmuştur. Bu doğrultuda Kürtler özelinde ortaya konulan ancak topyekûn bir demokratikleşme adımı olarak hareket edilen 2009'un Temmuz ayında başlayan Kürt Açılımı devamında Demokratik Açılım ve son olarak Milli Birlik ve Kardeşlik Projesi olarak adlandırılan süreç ortaya konulmuştur.⁵⁸⁴ Ak Parti'de önemli görevler üstlenmiş olan Beşir Atalay, Başbakan Yardımcısı olduğu dönemde iktidarlarının toplumdan gelen taleplere ilişkin olarak özgürlükçü bir tutum

⁵⁸³ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı, *Sessiz Devrim Türkiye'nin Demokratik Değişim ve Dönüşüm Envanteri 2002 – 2012*, Güncelleştirilmiş 2. Baskı, Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı Yayınları:4, Ankara, 2013, s. 9

⁵⁸⁴ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı, *a.g.e.*, s.10

sergilediğinden ve toplumun hangi kesiminden gelirse gelsin tüm talepleri özgürlük bağlamında değerlendirerek dikkate alma gayreti gösterdiklerinden bahsetmiştir.⁵⁸⁵

Ak Parti, özellikle iktidarının ilk 10 yılında hızlı bir reform çabası içerisinde çalışmalarını yürütmüştür. Devletin işleyişine ve eski alışkanlıklarına yönelik olarak birçok revize edici adım atmıştır. Bu durumun temel maksadı, devlet içerisinde oldukça kuvvetli olan vesayet yapıları ile mücadele sağlamak ve bunun yanında millet iradesinin tam egemen kılınması ve bu egemenlik kapsamında tam demokratik bir sistem yapısı oluşturabilmektir.⁵⁸⁶ Türkiye, eski alışkanlıklar ile yola devam etmenin oldukça güç olduğunu ve küreselleşme olgusu neticesinde bunun devamının sağlanmasının mümkün olmadığını Ak Parti iktidarı öncesinde de fark etmiş ve bu konuda adım atma çabası içerisine girmiştir. Bu noktada en önemli adımların atıldığı dönem Ak Parti öncesi DSP - MHP – ANAP üçlü koalisyonu döneminde 1999 – 2001 yılları arasındaki dönem olmuştur. Ancak koalisyon hükümetinin parçalı yapısı, yaşanan doğal afetler, ekonomik kriz ve hükümet bunalımı neticesinde atılmak istenilen adımlar, Ak Parti'nin ilk 10 yıllık dönemi kadar hızlı ve kararlı bir biçimde ortaya konulamamıştır.⁵⁸⁷ 2000'li yıllar ile birlikte kısıtlı da olsa atılan adımların geri dönüşü mümkün olmamaktadır. Türkiye'nin iç dinamikleri, uluslararası toplumun beklentileri ve verilen taahhütler, gelişen Türkiye ekonomisi, dünya ile kolayca entegre olan genç nüfus gibi faktörler Türkiye'nin artık insan hakları, demokrasi ve hukuk alanında standartlarını yükseltmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Değişim talepleri ve süreçlerine ilişkin olarak atılan adımların başlangıçta dış dünyanın zorlaması ile ortaya çıkması bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu reformlara ilişkin zorlama durumu 90'lı yıllar içerisinde, özellikle AB tarafından sıkça gündeme getirilmekteydi. Ancak 2000'li yılların ardından bu zorlayıcılık dış dünyadan iç dinamiklere doğru evrilmiştir. Bunun temelinde yatan gelişmeler halkın ekonomik standartlarının yükseltilmesi talebi, özel sektörün gelişmesi ile birlikte dünyadaki gelişmelerin yakından takibi ve yabancı sermayenin Türkiye'ye gelebilmesi noktasında talepleri ve insan haklarına yönelik olarak toplumsal bilincin yükselmesi ile birlikte bu noktada artan talepler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dünyanın gelişmiş birçok ülkesinde siyaset mekanizması üzerinde STK ve toplumun örgütlü ve örgütsüz tüm kesimlerinden demokratik ve sivil denetim mekanizmaları oluşturulmuştur. Bu şekilde halkın tek denetim mekanizmasının sandık olmasının önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Ancak Türkiye'de bu durum uzunca

⁵⁸⁵ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı, **a.g.e.**, s. 13

⁵⁸⁶ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı, **a.g.e.**, s. 17

⁵⁸⁷ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı, **a.g.e.**, s. 22

bir süre oldukça farklı şekilde işlemiş ve sadece sandık demokrasisi bile tam anlamıyla mümkün olmamıştır. Sandığın ve sivil siyaset unsurlarının üzerinden dönemsel olarak askeri, bürokratik ve/veya yargısal denetim ve gözetim başka bir ifade ile vesayet iradesi ortaya çıkmıştır.⁵⁸⁸

Ak Parti iktidarı uzunca bir süre Türkiye Cumhuriyeti'ni tek başına yönetebilme başarısı göstermiş ve neredeyse her seçimde oyunu artırarak iktidarda kalmayı başarmış bir yapıdır. Ancak her ne kadar halk nezdinde ve sandıkta başarılı bir biçimde siyasi olur almış olsa da Türkiye'nin iç dinamiklerinde bulunan müesses nizam aktörleri ve uluslararası sistemde mevcut bulunan aktörler nezdinde dönem dönem önemli çatışmalar yaşamıştır. Özellikle 2011 yılına kadar -ki belki burada ki en önemli kırılma e-muhtıranın TSK'nin internet sitesinin arşivlerinden kaldırılması olarak kabul edilebilir- laik-Kemalist bürokrasi ve yerleşik güçler ile mücadele şeklinde geçmiş bir iktidar serüveni mevcuttur. Bu mücadele kapsamında Hükümet hukuk içerisinde, hukukun zorlanması şeklinde ve gayri hukuki biçimlerde birçok kez iktidardan indirilme tehdidi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu tehditler; 367 krizi, Anayasa Mahkemesi Kararları, kapatma davası, e-muhtıra ve üstü kapalı darbe tehditleri ve suikast iddiaları gibi birçok başlık altında Ak Parti ve lideri Erdoğan'ın karşısına çıkmıştır. Ancak tüm bu olumsuzluklar ile karşılaşacağını geçmiş tecrübelerinden bilerek yola çıkan Ak Parti hareketi ve lideri Erdoğan, her türlü zorluk ve tehdiye göğüs germiş ve birçok kez 'biz bu yola kefenimizi giyerek çıktık' ifadesi ile kararlılığını dile getirmiştir. Bu süreçler içerisinde uluslararası camia nezdinde çifte standart ile karşılaşmıştır. Özellikle birçok kez AB dâhil olmak üzere uluslararası ekonomik değerlendirme kuruluşları ve birçok endekste objektif değerlendirme dışında siyasi değerlendirme ile karşı karşıya kalmıştır. Tüm bu süreçlere rağmen özellikle 2013 yılına kadar Ak Parti hataları ya da eksikleri olmasına rağmen özgürlükleri genişletici bir tarzda siyaset yürütme eğilimi göstermiş ve toplumun taleplerini karşılar nitelikte hareket etmiştir. Ancak müesses nizama karşı verilen mücadelenin başarı ile sonuçlanmasının ardından Ak Parti iktidarının önemli bir güç ortağı olan ve dini bir cemaat kisvesi altında faaliyet gösteren Gülençi yapılanma ile yaşanan çatışma bir nevi Ak Parti'ye yönelik içten gelen darbe, hem Parti hem Erdoğan'ın şahsı üzerinde önemli bir duygusal yıkıma neden olmuş ve bu durum iktidarın güvenlik önceliklerine yönelmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır. Ancak her ne kadar aleni bir hal alan çatışma durumu ortaya çıkmış olsa dahi 15 Temmuz 2016 tarihinde gerçekleştirilen darbe girişimi Ak Parti açısından önemli bir kırılma olmuştur. Bu tarihten sonra 21 Temmuz 2016 tarihinde ilan edilen OHAL ile Ak Parti'nin güvenlik öncelikli politika ve söylemleri

⁵⁸⁸ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, *a.g.e.*, s. 55

artmaya başlamış ve özgürlükçü tutumdan güvenlik kaygıları nedeniyle uzaklaşmaya başlandığına dair toplumda bir izlenim oluşmaya başlanmıştır.

Bu kapsamda, Ak Parti iktidarının izlemiş olduğu politikalar çalışmanın Birinci Bölümünde belirtilen liberal demokrasinin altı ilkesi kapsamında değerlendirilmeye çalışılmış ve özellikle tüm bu ilkelerde meydana gelen politika değişikliklerine yönelik 15 Temmuz'un etkisi incelenecek şekilde açıklanmaya çalışılmıştır.

3.1. Birey Hakları ile Sınırlı Devlet İlkesi Bakımından Adalet ve Kalkınma Partisi

Türkiye'de devletin 'gece bekçisi devlet' statüsünde karşımıza çıkması neredeyse mümkün gözükmemektedir. Hatta bu durumun aksine devlet oldukça baskıcı bir yapı ile eğitim programları, kılık kıyafet düzenlemeleri, cinsel hayata müdahale ve dini ritüellere karışma gibi olgularla tabir yerindeyse "namus bekçiliğine" soyunmaktadır. Bu durum geçici olarak gözükmemektedir. Çünkü toplum içerisinde yer alan tüm gruplarda devleti göreve çağırmak gibi bir refleks bulunmaktadır. Bu göreve çağırma esnasında yapılan talebin de oldukça makul hatta kutsal olduğu inancında bulunulur.⁵⁸⁹

Tarafsızlık kavramı yürütülen kamu hizmetini ilgilendiren bir durumdur. Kişilerin kıyafeti, sakalı ya da örtüsü ile ilgili bir kavram değildir. Beklenen durum vatandaşa verilen hizmetin eşit ve önceden belirlenmiş olan kurallar çerçevesinde olmasıdır.⁵⁹⁰ Bu durum aslında bireylerin mutlak tarafsızlığını istememektedir. Kişilerin kamu adına verdikleri hizmetlerde eşit ve kurallara uygun davranması beklentisidir. Bir bakkalın, tiyatroçunun, akademisyenin nasıl ki bir dünya görüşü varsa ve manav elmaları karşısındakinin dünya görüşüne göre poşete doldurmuyorsa kamu hizmeti yapanlarda dünya görüşlerini bir yana bırakıp işlerini hakkaniyet çerçevesinde yapabilmelidirler. Zaten aksini beklemek spor ile ilgilenen ve sürekli futbolun içinde olan hakemlerin herhangi bir takım tarafları olması ya da sempati duymasına şaşırarak kadar abesle iştigal edecektir. Hakemin takım tutması demek onun vereceği kararların taraflı olacağı anlamına gelmemektedir. Bu durum şüpheciliği ve güvenlik paradigmasına dayalı kontrolcü devlet anlayışının gelişmesine neden olmakta ve kişilerin haklarına müdahale noktasına gelmektedir.

Özellikle siyaset yelpazesinin sağında yer alan muhafazakâr partiler tarafından sıklıkla dile getirilen devlet ve milletin barışma çağrısı liberal düşünürler tarafından anlamsız bulunmaktadır. Çünkü birey ve millet asli bir unsur iken devlet sadece bu unsurlara hizmet amacıyla kurulan sun'î bir yapıdır. Bu nedenle devletin özellikle

⁵⁸⁹ Yayla, *a.g.e.*, 2014, s. 188

⁵⁹⁰ Özipek, *a.g.e.*, 2018, s. 88

Alevileri, Sünnileri dindarlar, dinsizler, fakirler gibi toplumun çeşitli kesimleri ile barışması gibi bir olgu ve düşünce mümkün ve mantıklı bir yaklaşım değildir. Bu noktada olması gereken tek şey devletin sınırlarının bireylerin devletten öncede var olan doğal haklarının sınırlarına çekilmesidir.⁵⁹¹

Dünya politikasında 1970'li yıllardaki refah devleti anlayışının değişmesi ile birlikte devlet anlayışında ve yapılanmasında da bazı değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Ekonomik olarak devletin hâkimiyet alanının daralması ile birlikte siyasal alanda da devletin etki alanlarının daralması noktasında talepler artmaya başlamış ve bu noktada adımlar atılmıştır. Ortaya çıkan yeni devlet anlayışı ve görevi, sivil aktörleri ön plana çıkararak devletin doğrudan aktör olmak yerine sivil ve bağımsız aktörlerin siyasal ve ekonomik süreçlerinde katalizör görevi gören bir yapıda olması talep edilmiştir. Bu gelişmeler neticesinde devlet ana aktör olmaktan ziyade düzenleyen ve denetleyen pasif aktör rolüne geçiş yapmaya başlamıştır.⁵⁹² Etkin iş yapabilme kapasitesine sahip devlet anlayışının ön plana çıkması ile devlet kurumlarının yenilenmesi ve yeni organizasyon yapısı ile etkin, küçük ve itibar sahibi devletin oluşturulması amaçlanmıştır.⁵⁹³ Bu noktada devletin hem siyasal hem ekonomik piyasalardan çekilmesi durumu karşımıza çıkmış, bu durum özelleştirme ve sivilleşme kavramlarının yaygın bir özellik kazanması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Devlet yapısı, hem dünya genelinde hem de ülkelerin kendi içlerinde eleştiri konusu haline getirilmeye başlamış, yapı ve işlev bakımından devletin güncellenmesi gerektiği algısı toplumlara yerleşmeye başlamıştır. Ekonomi, kültür ve kişilerin özel hayatı gibi konulara müdahalede bulunan devlet yapılanmasının yerini ulus-üstü nitelikler taşıyan bu ilkeler doğrultusunda sınırlı devlet anlayışı almıştır.⁵⁹⁴ 1929 ekonomik buhranının ardından 1980'li yıllara kadar dünyada siyasal ve ekonomik gelişmeler devletin etki alanının büyümesine ve güçlenmesine neden olmuştur. Bu durum birçok alanda devletin ana aktör olarak karşımıza çıkmasını ve hâkimiyet alanını genişletmesini sağlamıştır. Ancak özellikle 80'li yılların ardında gelişen yeni nesil yönetim anlayışı yükselen özgürleşme eğilimleri ile birlikte devletin rolünün azalması sonucu ortaya çıkmış ve bu durum zaman içerisinde büyüyen devlet etkisinin azalmasına neden olmuştur.⁵⁹⁵ Ortaya çıkan bu devlet anlayışı ile küçük ancak etkin faaliyet gösterebilen devlet anlayışı katılımcı bir yapı ile ortaya konulmaya çalışılmıştır.⁵⁹⁶ Bu noktada

⁵⁹¹ Yayla, *a.g.e.*, 2013, s. 127

⁵⁹² Emre Aydilek ve Şeyda BÜKRÜCÜ KAZKONDU, Türkiye'de 1980 Sonrası Dönemde Devlet Aygıtının Dönüşümü, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 55, 2016, ss. 173 – 194, s. 176

⁵⁹³ Meliha Ener ve Esra Demirçan, Küreselleşme Sürecinde Yeni Devlet Anlayışı ve Türkiye, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, Sayı:4, 2006, ss. 197 – 219, s. 201

⁵⁹⁴ Ener ve Demirçan, *a.g.e.*, s. 209

⁵⁹⁵ Onur Karahanoğulları, *Kamu Hizmeti*, 2. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004, s. 354 - 355

⁵⁹⁶ Ener ve Demirçan, *a.g.e.*, s. 202

Türkiye içerisinde benzer etkileşimler ve talepler ortaya çıkmıştır. Ancak Türkiye bir taraftan özellikle ekonomik alanda liberalleşme adımlarını atma eğilimde hareket ederken diğer taraftan da sürekli devam eden güçlü yürütme ve bunun üzerinden istikrar tartışmalarını gündemine taşımıştır. Zaman içerisinde KHK'lar olsun, yetki genişletme olsun çeşitli yöntemler ile yürütmenin gücü artırılmış ve bu durum her zaman ülkenin içerisinde bulunduğu zor şartlar nedeniyle zorunluluk olarak yansıtılmıştır. Yaşanan bu gelişmelerin içerisinde ekonomik olarak yapılan liberalleşme hamleleri de yaşanan ekonomik krizlerin neticesinde sekteye uğramış ve bu durum siyasi arenaya da yansımıştır.⁵⁹⁷ Bu durumun devamında Ak Parti hükümetleri bu güçlü devlet eleştirisini ortaya koymak ile birlikte özellikle 2011 yılından sonra yürütmeyi güçlendirme yönünde daha somut adımlar atmaya başlamış ve netice olarak 'Türk tipi Başkanlık Sistemi' olarak da algılanacak olan Cumhurbaşkanı'nın etrafında şekillenen güçlü hükümet modeline geçiş yapmıştır. Tüm bu gelişmeler zaman içerisinde ekonomik olarak liberalleşme görüntüsü veren ancak siyasi olarak merkezileşen ve otoriterleşen bir siyasi yönetim görüntüsü ortaya koymuştur.⁵⁹⁸ Ak Parti her ne kadar bu eleştirilere maruz kalmış olsa da ortaya koyduğu parti politikaları söyleminde liberal etkilerin oldukça güçlü olduğu göze çarpmaktadır. Özellikle yönetim ilkeleri noktasında hassasiyet sahibi olduğunu sıklıkla ortaya koyan Ak Parti kadroları, milli irade ve millet istekleri söyleminden hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Bu doğrultuda parti tüzüğünde:⁵⁹⁹

'4.5- AK PARTİ, Devleti, bireye hizmet için, bireylerin oluşturduğu etkin bir hizmet kurumu olarak kabul eder.'

'4.6- AK PARTİ; Milli iradenin egemen olabilmesinin, bütün siyasal hakların ancak özgür kullanımı ile mümkün olabileceğine, özgür siyasal hak kullanımının ise, çoğulcu ve katılımcı hür demokratik düzen içinde hayat bulabileceğine inanır.'

gibi ifadeler doğrultusunda demokrasinin sadece sandıktan ibaret olarak algılanmaması gerektiği ve devletin sadece bir hizmet aracı olduğu vurgusu yapılmıştır.

2009 yılında ortaya konulmaya başlanılan ilk adıyla Kürt Açılımı, devamından Demokratik Açılım ve son olarak Milli Birlik ve Kardeşlik Projesi adıyla devam eden süreç ile devletin daha sivil hale gelmesi, demokratikleştirilmesi ve siyaset kurumunun ön plan çıkarılması amacıyla ortaya konulmuştur. Bu Proje ile temel amaç Kürt

⁵⁹⁷ Ener ve Demircan, *a.g.e.*, s. 198

⁵⁹⁸ Aydılek ve Bükrücü Kazkondur, *a.g.e.*, s. 181

⁵⁹⁹ Ak Parti, *Tüzük*, 2019, s. 23

meselesi özelinden başlayarak toplumun tamamının devlet ile arasında olan mesafeyi ortadan kaldırmak ve sivil toplum ögelerinin siyaset mekanizmalarının ve karar alma süreçlerinin üzerindeki etki alanını artırmaya yöneliktir.⁶⁰⁰

Ak Parti'nin iktidarı devraldığı dönem, Türkiye'de devletin güvenlik öncelikli olarak devlet yapılanması içerisinde yer aldığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönem, 1987 yılında başlayan ve tam 46 kez uzatılarak 2002 yılına kadar devam 15 yıllık OHAL sürecidir. Bu durum ülkenin belirli bölgelerinin terör eylemleri nedeniyle devletin güvenlikçi politikaları öncelmesi sonucunda bir insan ömrünün neredeyse dörtte biri kadar süreyi normal hayat akışının dışında yaşaması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Ak Parti'nin normalleşme yönünde ve güvenlik algısının değişeceğine yönelik olarak attığı ilk adım bu kadar uzun süre yürürlükte kalan OHAL'i iktidara gelir gelmez 30 Kasım 2002 tarihinde kaldırmasıdır.⁶⁰¹

Türkiye'de devletin sadece siyasi ve ideolojik olarak küçülmesi yetmemekte aynı zamanda bürokratik olarak da sisteme müdahale edilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda özellikle AB'nin de şart koştuğu yerelliğe vurgu ve devletin küçülmesi konusu önemli bir gündem maddesi olarak sıcaklığını korumaktadır. Devlet, hayatın her alanında kendisini yoğun bir biçimde hissettirmektedir. Bazı zamanlar Cumhurbaşkanı Erdoğan bu durumdan şikâyet etmiş, bürokrasinin işleri yavaşlatan bir oligarşi oluşturduğundan yakınmıştır.⁶⁰² Bu bağlamda bürokrasinin azaltılması noktasında Ak Parti'nin ilk 10 yılında 421 belge işleminden kaldırılmış, 215 hizmette noter onayı zorunlu olmaktan çıkarılmıştır. Ayrıca 46 yetki merkezden alınıp taşra teşkilatlarına aktarılmış, 26 yetkide valilik ve bölge müdürlüklerine devredilmiştir.⁶⁰³ Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçiş ile birlikte bürokratik yoğunluk azaltılmak istenmiş bu noktada Bakanlık sayısı ve işlem yoğunluğunda azalma amaçlanmıştır. Özellikle 2006 yılında yürürlüğe giren e-devlet uygulaması ile birlikte daha önceki dönemlerde oldukça yoğun bürokrasi oluşturan birçok durum ortadan kaldırılmış ve kişiler birçok belgeye zaman ve mekân kısıtı olmadan kolayca erişebilme imkânına sahip olmuştur.⁶⁰⁴

Ak Parti, birey haklarının güçlendirilmesini temel alarak 2006 yılında TBMM'ye bir kanun teklifi getirmiş bu kanun teklifi ile Kamu Denetçiliği Kurumu'nu kurmayı

⁶⁰⁰ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 23

⁶⁰¹ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 45

⁶⁰² Erdinç Çelikkın, Erdoğan'dan Bürokratlara Uyarı: Yoğun şikâyet geliyor, takipteyim, **Hürriyet Gazetesi**, 27 Mart 2018, Erişim Linki: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogandan-burokralara-uyari-yogun-sikayet-gelior-takipteyim-40784983>, Erişim Tarihi: 31.08.2019

⁶⁰³ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni Ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 51

⁶⁰⁴ Hakkımızda, **Türkiye.Gov.Tr**, 08 Temmuz 2019, Erişim Linki: <https://www.turkiye.gov.tr/bilgilendirme?konu=sitehakkında>, Erişim Tarihi: 31.08.2019

amaçlamıştır. Ancak Meclis'te kabul edilen ilgili kanun Anayasa Mahkemesi tarafından Anayasa'nın 87. Maddesine aykırılık gerekçesi ile iptal edilmiştir. Bunun üzerine 2010 referandumu ile Anayasa'nın 74. Maddesine Kamu Denetçisine Başvurma Hakkı eklenerek ilgili hak Anayasal hale getirilmiştir. Bu durum üzerine Kamu Denetçiliği Kurumu kurulmuş ve 29 Mart 2013 tarihi itibari ile başvuru almaya başlamıştır.⁶⁰⁵ Bu durum bireyin devlet karşısında kendisini daha güçlü hissetmesi ve devletin denetlenmesi hususunda önemli liberalleşme adımları olarak kabul edilmektedir. Özellikle İskandinav ülkelerinde oldukça etkili ve etkin olan bu yapı Türkiye'de henüz istenilen seviyede etkin değildir.⁶⁰⁶

Ak Parti, merkezi hükümetleri döneminde geçmiş dönemlerde yaşadıkları yerel yönetim tecrübeleri nedeniyle özellikle yerel yönetimler alanında AB Reform Paketi kapsamında özerklik konusuna büyük önem vererek yola çıkmıştır. Merkezi yönetim ve yerel yönetimler arasında görev paylaşımının yeniden yapılması ve yerel hizmetlerin güçlendirilmesi önemli bir âdem-i merkeziyetçi adım olarak karşımıza çıkmaktadır. Yönetim anlayışının demokratik hale gelmesi ve yerel yönetimlerin güçlendirilmesi adına belediyeler ve il özel idarelerinin görev yetkilerine ilişkin olarak mevzuat Anayasa'da yer alan yerinden yönetim ilkesi gereği ve Avrupa Yerel Yönetim Özerlik Şartı kapsamında değiştirilmiştir. Bu kapsamda 5393 sayılı Belediye Kanunu ve 5302 Sayılı İl Özel İdaresi Kanunu önem arz etmektedir. 5393 sayılı kanun hizmette yerellik ilkesi kapsamında belediye meclisleri güçlendirilmiş, yönetimde yerel aktörlerin etkisini artıran Kent Konseyleri hukuki statü kazanmış, belediyelere diğer kamu kurumları, STK'lar ve uluslararası kuruluşlar ile işbirliği yapma imkânı verilmiştir. En önemli gelişmelerden birisi yerel yönetimlerin istihdam alanında merkezi hükümetin gölgesinden kurtulabilmesi adına sözleşmeli personel alma yetkisi tanınmıştır. 5302 sayılı Kanun ile İl Özel İdareleri idari ve mali özerkliğe kavuşmuştur. Kanun kapsamında İl Özel İdareleri'nin belediye sınırları dışında kalan alanlarda özellikle bayındırlık hizmetleri, kültür, sanat, turizm, sosyal hizmet ve eğitim gibi alanlarda faaliyet göstermesi öngörülmüştür. 2012 yılında yapılan düzenlemeler ile Büyükşehir Belediyeleri'nin sınırları genişletilmiş, merkezi yönetime bağlı olarak faaliyet gösteren İl Özel İdaresi'nin yetki alanı daraltılmıştır. Bu kapsamda 16 olan Büyükşehir Belediyesi sayısı 29'a çıkarılmıştır. Büyükşehir Belediyeleri'nin gelir kaynaklarının artırılması konusunda çalışmalar yapılmış ve bu şekilde özellikle merkezi yönetimden bağımsız olarak mali ve idari özerkliğe kavuşması sağlanmaya

⁶⁰⁵ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, *a.g.e.*, s. 82

⁶⁰⁶ Mehmet Aktel, Uysal Kerman, Yakup Altan, Mustafa Lamba ve Orhan Burhan, Türkiye için Yeni Bir Denetim Modeli: Kamu Denetçiliği (Ombdusmanlık), *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 5, Sayı:9, Burdur, 2013, ss. 21 – 37, s. 33 - 34

çalışılmıştır.⁶⁰⁷ 2019 yılı yerel seçimleri itibari ile Türkiye’de 30 Büyükşehir Belediye Başkanlığı mevcut bulunmaktadır. Belediye Başkanlığı demokrasinin önemli yapı taşları olmak ile birlikte özerk yapı içerisinde yerel hizmetleri halka sunma amacıyla seçilmekte ve görev yapmaktadır. Ancak özellikle 31 Mart 2019 tarihinde yapılan yerel seçimler ve tekrarlanan İBB Başkanlığı seçimleri sırasında bazı Büyükşehir Belediye Başkanlıkları’nın iktidar partisinden muhalefet partilerine geçmesi merkezi yönetim ile Belediye Başkanları arasında uyumsuzluk konusunu gündeme getirmiştir. Seçim sürecinde Cumhurbaşkanı Erdoğan ve İçişleri Bakanı Süleyman Soylu’nun söylem ve tutumları yerel yönetimler üzerinde merkezi bir baskının olduğu izlenimi doğurmaktadır. Bu durum ve devamında Halkların Demokratik Partisi (HDP)’ne mensup Belediyelere kayyum atanması ile özellikle CHP’li İstanbul ve Ankara Büyükşehir Belediye Başkanları için kayyum söylemlerinin ortaya çıkması ve İçişleri Bakanı’nın bu söylemleri kuvvetlendirir nitelikte basına yaptığı açıklamalar yerel siyasetin güçlenmesine ve özerklik ilkesine aykırı tutumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Cumhuriyet’in bileşenlerinde olan MHP’nin Büyükşehir Belediyesi olan şehirlerde halkın sadece Büyükşehir Belediye Başkanını seçmesi ve bu Başkanın ilçe Belediye Başkanlarını ataması şeklindeki teklifi ve söylemi demokrasinin tabana yayılması ve âdem-i merkeziyetçi tutum açısından çelişkili bir durum olarak ortaya çıkmaktadır.

Türkiye’de devlet ‘baba’, ‘ana’ ve hem döver hem sever şeklinde deyimler ile nitelendirilerek kutsal devlet anlayışı kapsamında algılanmaktadır. Bu tutum devlet-i ebed müddet anlayışı çerçevesinde devletin kutsallaştırılması ve asil olanın devlet olduğu şeklinde algılanması anlamına gelmektedir. Belirtilen anlayış, devleti yöneten siyasiler ve devletin bürokratları tarafından da benimsenmiş olmak ile birlikte kanunlar ve mevzuat ile desteklenerek devletin resmi tutumu haline gelmiştir. Bu anlayış devletin, bireyin özerk alanına yönelik olarak birçok müdahalede bulunmasının ve birey haklarına yönelik kısıtlamalara gitmesinin önünü açmakta ve durumu meşru hale getirmektedir. Bazı zamanlarda toplum nezdinde meşru olarak kabul edilmese dahi kanuni hale geldiği için vatandaşlar tarafından kabul edilmek durumunda kalmaktadır. Bu kapsamda devletin, kişilerin haklarını kullanmalarına yönelik olarak müdahale alanının kısıtlanması adına Ak Parti hükümetleri döneminde çeşitli adımlar atılmıştır. 765 Sayılı Türk Ceza Kanunu nun (TCK) 159. Maddesi’nde bulunan devletin ve organlarının tahkir ve tezyifi suçuna yönelik öngörülen ceza 1-6 yıldan 1-3 yıl aralığına düşürülmüş, 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu’nun (TMK) 7 ve 8. Maddelerinde yapılan değişiklik ile düşünce ve ifade özgürlüğünün alanı birey lehine genişletilmiş

⁶⁰⁷ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 149 - 153

ve Devlet Güvenlik Mahkemesi'nin (DGM) kuruluş ve görevlerini düzenleyen Kanunun 16. Maddesinde yapılan değişiklik ile gözaltı süresi 7 günden 4 güne azami süre ise 10 günden 7 güne indirilmiştir.⁶⁰⁸

Türkiye'nin AİHS kapsamında hareket etme iradesi göstermesi ve bu alanda attığı kurumsallaşma adımları neticesinde kurulan İnsan Hakları İzleme Birimleri yerel anlamda da oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda İl ve İlçelerde İnsan Hakları Kurulları kurulmuştur. Ancak sivilleşme ve devletin özellikle güvenlikçi politikalar kapsamında yetkisinin azaltılması noktasında yapılan yönetmelik değişikliği ile il ve ilçe İnsan Hakları Kurulları'na kolluk birimlerinin temsilci gönderme uygulaması kaldırılmıştır.⁶⁰⁹ Bu adım devletin özellikle insan hakları gibi temel hakların konuşulup tartışıldığı alanlardan el çekmeye çalışması ve bunun yanında müdahil olması ya da temsil edilmesi durumunda bile bunun güvenlik kuvvetleri ve güvenlik öncelikli kurumlar tarafından olmaması konusunda özen göstermesi neticesindedir.

Ak Parti öncesinde ve Ak Parti iktidarının ilk dönemlerinde özellikle yüksek yargı organlarının sivil siyaset üzerinde vesayet oluşturduğuna dair toplum nezdinde ciddi bir rahatsızlık durumu mevcut bulunmaktaydı. Ancak Ak Parti döneminde özellikle yapılan yapısal reformlar ve Anayasa değişikliği referandumları ile yargının vesayetine yol açacak uygulamalar kaldırılmaya çalışılmıştır. Bu noktada atılan adımların en önemlisi 2010 referandumu değişikliği ortaya konulan yüksek yargı organlarının yapısındaki ve yetkilerindeki değişikliklerdir. Ancak Türkiye'deki hukuki sistem sorunu sadece bununla sınırlı olmayıp bazı zamanlarda ve durumlarda yargı üzerinde siyasetin vesayet oluşturduğuna dair itirazlar duyulmaktadır. Bu kapsamda devletin diğer organlarının bağımsız yargı üzerindeki etkisi ve yetkisinin azaltılması adına eski adıyla Ceza Muhakemeleri Usul Kanunu'nun (CMUK) 148. Maddesinde düzenleme yapılarak 'Adalet Bakanlığı'nın Cumhuriyet Savcıları'na kamu davası açılması konusunda emir verme yetkisi' kaldırılmış, devamında ortaya konulan Ceza Muhakemeleri Kanunu (CMK) ile bu durum devam etmiş ve daha önce bulunan bu yetki yeni kanunda da Adalet Bakanlığı'na verilmemiştir.⁶¹⁰

Türkiye'de devletin oldukça kısıtlı bir alana çekilmesi ve birçok alanda devletin varlığının hissedilmemesi talepleri oldukça yoğun bir biçimde dile getirilmektedir.

⁶⁰⁸ 4744 Sayılı Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 06 Şubat 2002, **24676 sayılı 19.02.2019 tarihli Resmi Gazete**, Erişim Linki: <https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4744.html>, Erişim Tarihi: 18.09.2019

⁶⁰⁹ İl ve İlçe İnsan Hakları Kurullarının Kuruluş, Görev ve Çalışma Esasları Hakkında Yönetmelik, **25298 sayılı ve 23 Kasım 2003 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/11/20031123.htm>, Erişim Tarihi: 18.09.2019

⁶¹⁰ 5219 sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılması Dair Kanun, 14 Temmuz 2004, **255529 sayılı ve 21.07.2019 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/07/20040721.htm>, Erişim Tarihi: 19.09.2019

Ancak fiiliyatta bu durum oldukça farklı bir biçimde tezahür etmektedir. Türkiye’de siyaset yapıcılar, devletin toplumsal hayattaki varlığını azaltmaktan ziyade birçok alanda gitgide varlığını kuvvetlendirme eğilimini gösteren adımlar atmış ve devleti bireylerin özel alanlarını dahi belirler, yönlendirir ve hatta şekillendirip karar verir hale getirmiştir. Türkiye’de özellikle devlet bireylerin ne yiyeceği, ne giyeceği ve ne diyeceği hususlarına oldukça fazla müdahale eden bir yapıya sahiptir. Bu durumun en önemli tezahürlerinden birisi ise özellikle inanç meselesi özelinde kadınların kılık kıyafetleri noktasında devletin belirlediği kurallardır. Katı laiklik anlayışı çerçevesinde yapılan düzenlemeler zaman zaman toplum mühendisliğine kadar uzanmakta ve devletin sosyal yaşamın bile her alanında varlığını oldukça yoğun bir biçimde hissettirmesine neden olmaktadır. Bu bağlamda kamu çalışanlarının kılık kıyafetlerini düzenlemek amacıyla 1982 yılında Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlüğe konulan ‘Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Çalışan Personelin Kılık ve Kıyafetine Dair Yönetmelik’ bulunmaktadır. Bu Yönetmelik, kadın çalışanların kılık kıyafetleri konusunda bazı kısıtlamalar getirmekte ve bu durum toplumsal sorunlar ve tepkiler doğurmaktadır. Aynı Yönetmelik erkek çalışanlar içinde bazı kısıtlamalar getirmek ile birlikte asıl sorun doğuran nokta kadın çalışanlara ilişkin özellikle başörtüsü yasağına yönelik olarak yaşanmaktadır. Bu durum sadece katı laiklik anlayışı nedeniyle inanç özgürlüğü yönünden bir engel teşkil etmek ile kalmamakta, aynı zamanda kadınların iş hayatında dezavantajlı bir konuma gelmesi sonucu kadınlar için olumsuzluk ortaya çıkarmaktadır. Evrensel hukuk ilkelerine aykırı bir biçimde insan haklarını ihlal eden ve müdahaleci devlet anlayışının bir tezahürü olarak karşımıza çıkan bu durum, 2013 yılında yapılan değişiklik ile ortadan kaldırılmıştır. Yapılan değişiklikler ile başörtülü devlet memurlarının önünde engel teşkil eden ‘Binalar dâhilinde başı açık bulunmak kadidedir’ hükmü yasal mevzuattan çıkarılmıştır.⁶¹¹ Kadınların devlet nezdinde çalışan olması bakımından bulunan bu kısıtlayıcı hükümler sadece devletin bir işveren olarak istihdam ettiği personeldeki aradığı kriterler olarak basit bir algıyla değerlendirilemeyecek kadar derin anlam taşımaktadır. Bu noktada benzer bir yasak ve tutum halkın oyları ile seçilmiş olan milletvekilleri için de geçerli olmaktadır ve milli iradenin önünde önemli bir engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kapsamda kamuda görev yapan kadınlara ilişkin kaldırılan bu yasağın ardından kadın milletvekillerinin kılık kıyafetlerini düzenleyen TBMM İç Tüzüğü’nün 56. Maddesi’nde de değişiklik yapılmış, bu doğrultuda kadın vekillerin Genel Kurul çalışmalarında etek

⁶¹¹ Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Çalışan Personelin Kılık ve Kıyafetine Dair Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına İlişkin Yönetmelik” ile 2/9/1925 tarihli ve 2413 sayılı Bakanlar Kurulu Kararında Değişiklik Yapılmasına Dair Karar, **28789 sayı ve 08 Ekim 2013 tarihli T.C. Resmî Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/10/20131008-10.htm>, Erişim Tarihi: 23.09.2019

giyme zorunluluğu da ortadan kaldırılmıştır.⁶¹² Bu değişiklik öncesinde özellikle kamuda istihdam edilen kadınlara yönelik olarak başörtüsü yasağının kaldırılması toplumsal alanda normalleşme adına atılan önemli bir adım olarak değerlendirilmektedir. Bu adımın devamında her ne kadar geçmiş dönemlerde de kanuni ya da yazılı bir yasağın olmasa da FP milletvekili Merve Kavakçı'nın Meclis Genel Kurulu'nda uzaklaştırılması, Kavakçı'nın Meclis Genel Kurulu'na başörtüsü ile girmesinin FP'nin kapatılma gerekçelerinden birisi haline gelmesi göstermektedir ki bu konuda çok kuvvetli bir teamül oluşmuştur. Ancak toplumda meydana gelen değişim ve normalleşme talebi sonrasında atılan adımlar neticesinde bu teamüller ortadan kaldırılmaya başlanmış ve millet iradesinin yerleşik düzen karşısında daha etkin olmasına yardımcı olmuştur. Her ne kadar bahsedilen başörtüsü yasağı özelinde kılık kıyafet düzenlemeleri temel haklar bağlamında değerlendirilebilecek olsa da bu noktada birey hakları ile sınırlı devlet anlayışı kapsamında değerlendirilmesinin sebebi devletin bireyleri şekillendirme ve doğrudan özel hayata müdahale etmesi nedeniyledir. Devletin bu kapsamda atmış olduğu adımlar sadece temel hakların kullanımı noktasında olmaktan ziyade bireyin özel hayatını doğrudan şekillendirici bir durum ortaya çıkarmaktadır.

Ak Parti iktidarının genel seyri özgürlükleri genişletici şekilde atılan adımlar üzerinden yürütülmeye çalışılmış ve devletin toplum hayatına yönelik olarak müdahalesinin azaltılması kapsamında ilerleme kaydedilmiştir. Erdoğan bu doğrultuda yapılan uygulamaları daha önce bir çok kez dile getirilen 'insanı yaşat ki devlet yaşasın' sözüyle vurgulamıştır. Bu bağlamda Ak Parti iktidarının attığı en önemli adımlardan birisi 2002 yılında iktidara gelir gelmez özellikle terör sorunu nedeniyle Doğu ve Güneydoğu'da bulunan 15 yıllık OHAL sürecini kaldırmak olmuştur. İktidarının 14. Yılında yaşanan darbe girişimi nedeniyle Ak Parti tarafından 21 Temmuz 2016 tarihinde yurt genelinde OHAL ilan etme zorunluluğu doğmuştur.⁶¹³ Bu noktada Ak Parti'nin OHAL ilan etmesine yönelik olarak eleştiriler oldukça kısıtlı bir çevre tarafından dile getirilmiş ve günün şartları altında doğru ve hukuki bir refleks olarak ortaya çıktığı belirtilmiştir. Ancak OHAL süresinin 2 yılı bulması ve Gülenci/darbeci yapılanma ile mücadele alanı dışındaki alanlara yönelik olarak da KHK'ların yürürlüğe konması önemli bir eleştiri alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁶¹² 1052 karar numaralı Türkiye Büyük Millet Meclisi İç Tüzüğünde Değişiklik Yapılmasına Dair Karar, 13 Kasım 2013, **28821-Mükerrer sayılı ve 14 Kasım 2013 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/11/20131114M1-1.htm>, Erişim Tarihi: 23.09.2019

⁶¹³ 2016/9064 sayılı Anayasanın 120 nci Maddesi ile 2935 Sayılı Olağanüstü Hal Kanununun 3 üncü Maddesinin Birinci Fıkrasının (b) Bendine Göre, Ülke Genelinde 21/7/2016 Perşembe Günü Saat 01.00'dan İtibaren Doksan Gün Süreyle Olağanüstü Hal İlan Edilmesi Hakkında Karar isimli Bakanlar Kurulu Kararı, 20 Temmuz 2016, **29777 sayılı ve 21 Temmuz 2016 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/07/20160721.htm>, Erişim Tarihi: 23.09.2019

Her ne kadar 15 Temmuz sonrasında hükümet tarafından bu KHK ile süreçlerin yönetilmesi bir zorunluluk olarak ortaya konulmuş olsa dahi 2002 – 2013 yılları arasında hükümet 40'a yakın KHK ile 160 farklı yasa maddesinde 260'ı aşan düzenleme yapmıştır. Özellikle 2011 seçimlerinde 2 ay önce 6 aylık KHK yetkisinin alınması ve tam seçim dönemi bunun yapıp, bu kapsamda 6 ay içerisinde 35 KHK çıkarılması hükümetin bu noktada 15 Temmuz öncesinde de yoğun biçimde eleştirilmesine neden olmuştur.⁶¹⁴

OHAL'in ilanına ilişkin olarak Bakanlar Kurulu Kararı'nın Meclis'te onaylanmasının ardından 2 gün sonra çıkarılan KHK ile devletin birçok konuda aşırı yetkilere kavuşmasının önü açılmıştır. Bu noktada özellikle kamudan ihraç ve mallara el konulması gibi tedbirlerin uygulanmasına yönelik olarak mahkeme kararının beklenmemesi hususu devletin sınırlarının oldukça genişlemesi anlamına gelmektedir.⁶¹⁵ Bu durum iktidara gelme sürecinde ve özellikle iktidarının ilk 10 yılında devlet gücünün halk lehine azaltılması noktasında beklentinin yüksek olduğu ve eylem/söylem noktasında belirli bir süre beklentinin canlı kalmasını sağlayan Ak Parti'nin politikalarının ve bakış açısının farklı bir yöne evrildiğinin göstergesi olarak algılanmaktadır.

Birey hakları ile sınırlı devlet başlığı altında Ak Parti iktidarının 2003-2018 yılları arasındaki dönemde ortaya koymuş olduğu yönetim değerlendirildiğinde, devletin birey ile olan ilişkisi açısından birçok olumlu adım atıldığı gözlemlenmektedir. Ak Parti tarafından AB üyeliği referansı ve demokratikleşme adına yürütülen açılım adı altında uygulamalar devletin birey lehine hakları genişletmesini sağlamıştır. Ak Parti iktidarı öncesinde birey hakları noktasında oldukça eleştiri konusu haline getirilen OHAL uygulamasına hemen son verilmiş, TCK ve TMK'da değişiklikler yapılmış, yerel yönetimlerin yetkileri artırılmıştır. Ak Parti eylem ve söylem bakımından ilgili dönem içerisinde kutsal devlet anlayışından hizmet devleti anlayışına doğru bir yapısal ve fikirsel dönüşüm sağlama çabası içerisinde bulunmuştur. Kamu Denetçiliği Kurumu kurulması, İl ve İlçelerde İnsan Hakları Kurullarının oluşturulması vatandaşın devlete karşı güçlenmesinin önemli adımları olarak ortaya çıkmaktadır. Yine toplum nezdinde oldukça tartışmalı olan ve hak ihlali noktasında ciddi tartışmalara neden olan başörtüsü sorunu ortadan kaldırılmış ve özgürlükler noktasında önemli bir adım atılmıştır. Ancak Ak Parti iktidarının özellikle ilk 10 yıllık döneminde oldukça olumlu yönde atılan adımlar ve ortaya konan kazanımlara yönelik olarak özellikle 15 Temmuz

⁶¹⁴ Aydılek ve Bürkücü Kazkondu, *a.g.e.*, s. 187

⁶¹⁵ Olağanüstü Hal Kapsamında Alınan Tedbirlere İlişkin Kanun Hükmünde Kararname, **29779 sayılı ve 23 Temmuz 2016 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/07/20160723-8.htm>, Erişim Tarihi: 29.09.2019

darbe girişimi sonrasında korumacı refleks ile birlikte geri adım atıldığı noktasında eleştiriler ortaya konmuştur. Özellikle Ak Parti'nin iktidara gelir gelmez kaldırdığı OHAL uygulamasını geri getirmesi ve 2 yıl süre devam ettirmesi, mahkeme kararları beklenmeden KHK ile kamudan ihraçların yapılması ve özellikle kişilerin ve şirketlerin mallarına el konması ve KHK'ların FETÖ/PDY ile mücadele alanı dışındaki konularda da kararları barındırması nedeniyle bu eleştiriler ortaya çıkmıştır.

3.2. Temel Hakların Güvencelerinin Tesisi Bakımından Adalet ve Kalkınma Partisi

Ali Fuat Başgil, hukuk ve adalet kavramlarının bozulmasının ve hakkaniyetin kaybolmasının tehlikeli boyutunu anlatmak için şu ifadeleri kullanmıştır:⁶¹⁶

“Hekimin paraya, hâkimin siyasete tapmasından daha korkunç bir şey tasavvur edilemez.”

Bu yaklaşım hukukun üstünlüğü neticesinde temel hak ve özgürlüklerin garanti altına alınması noktasında önem arz etmektedir. Türkiye’de yoğun bir biçimde hukukun tarafsızlığı üzerinden yürütülen tartışmalar ve her geçen gün hukuka olan güvenin azaldığı iddiası bu çekincenin doğru bir tespit olduğunu ortaya koymaktadır. Ak Parti öncesinde ki dönemde özellikle Alevi inancına sahip olanların yargıdaki oligarşiyi oluşturduğu ve kararların bu inanç hassasiyeti üzerinden verildiği ve tarafsız olmadığı iddiası yoğun bir biçimde dile getirilirken, Ak Parti sonrasında ise benzer eleştiriler cemaatler üzerinden yapılmaktadır.

İnsan Haklarının korunması ve geliştirilmesi hususu modern dünyanın en önemli aktivite alanlarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm dünyada yapılan uygulamalar insan onurunun öncelikli hale getirilmesi ve korunması üzerine konumlandırılmaktadır. Bu durum Türkiye için uzun süredir gündemde olan bir tartışma konusu şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Özellikle 90’lı yıllar içerisinde devletin geliştirmiş olduğu güvenlik kaygısı üzerine kurulu olan politikalar ve söylemler farklı olanı sindirme çabası olarak karşımıza çıkmaktaydı. Özellikle terörle mücadele kapsamında ortaya konulan uygulamalar nedeniyle Türkiye’nin insan hakları karnesi oldukça kötü bir durumda karşımıza çıkmaktaydı. Ak Parti, halkın bu yöndeki taleplerini karşılama sözü vererek iktidarda bulunmaktadır. Bu konuda atılan ilk önemli adım, işkenceye sıfır tolerans başlığı altında atılmıştır. 90’lı yıllarda özellikle polis merkezlerinde meydana gelen işkence ve dayak hadiselerinin önüne geçilmesi

⁶¹⁶ Berzeg, *a.g.e.*, s. 160

noktasında bu karar önemli bir başlangıçtır. Bu alanda dış dünyadaki imajın düzeltilmesi adına adımlar atılmaya başlanmış ve bu doğrultuda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) kararları neticesinde iç hukukta yeniden yargılama yapılmasının önü açılmış ve Kamu Denetçiliği Kurumu ve Türkiye İnsan Hakları Kurumu kurulmuştur.⁶¹⁷

Ak Parti, 90'lı yıllarda ortaya konmuş olan yasakların üzerine kurulu halka şüphe ile bakan ve güvenlik öncelikli politikaların değiştirilmesi talebi ve beklentisi ile iktidara taşınmıştır. Bu doğrultuda Kürtler, Aleviler, Romanlar, gayrimüslimler gibi birçok toplum kesiminin sorunları olduğunu kabul ederek işe başlamıştır. Bu kabullenme ile birlikte bu sorunların serbest tartışılabilmesine dönük olarak zemin hazırlama gayreti içerisinde hareket etmiş ve etnik, dini ve kültürel farklılıkların zenginlik olacağını vurgulamıştır.⁶¹⁸ Bu noktada atılan birçok hukuki adım ve idari tedbirin yanında özellikle toplumda sembol olmuş alanlarda da bazı mesaj barındıran adımlar atılarak konunun psikolojik ve toplumsal hafıza boyutu da rahatlatılmaya çalışılmıştır. 12 Eylül Darbesinde yaşanan işkence ve kötü muamele olaylarının sembolü noktasında olan Diyarbakır Cezaevinde yaşananlar hakkında soruşturma başlatılmış ve Van'da bulunan darbeci askerlerden olan General Mustafa Muğlalı'nın isminin verildiği askeri kışlanın ismi değiştirilmiştir.⁶¹⁹

Türkiye'de iktidarların isimleri değişmiş olmak ile birlikte güvenlik öncelikli politikalar değişmemiş ve durum OHAL uygulaması gibi uygulamalar ile temel hak ve özgürlüklerin ortadan kaldırılması ve devletin müdahale alanının artırılması gibi sonuçları ortaya çıkarmıştır. Bu doğrultuda oluşumu, çalışma biçimi toplum nezdinde oldukça tartışmalı olan Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM) 1973 yılında kurulmuştur. DGM'ler özellikle temel haklar noktasında tartışmalı kararlar ortaya koymasına rağmen 41 boyunca yaşamını devam ettirmiş ve 2004 yılında kaldırılmıştır. Ancak bu durum farklı bir olgu şeklinde karşımıza çıkmaya devam etmiş ve Ak Parti dönemi içerisinde özel yetkili ağır ceza mahkemeleri adıyla 2012 yılına kadar varlığını sürdürmüştür.⁶²⁰ Özel yetkili ağır ceza mahkemeleri ve özel yetkili savcılar konusu Ak Parti'nin eleştirilmesi konusunda önemli bir yer tutmuş, özellikle Gülenci yapılanma ile irtibatlı özel yetkili savcılarının ve hâkimlerin yaptıkları uygulamalar toplum vicdanında önemli hassasiyetler oluşturmuştur.

⁶¹⁷ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 10

⁶¹⁸ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 23

⁶¹⁹ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 236

⁶²⁰ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 47

Türkiye yaklaşık 45 yıla yakın bir süreç içerisinde terör ile mücadele etmekte ve toplumsal süreçleri yürütmeye gayret göstermektedir. Uzunca bir süre güvenlikçi politikalar ve OHAL kapsamında askeri yöntemler ile terör ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Bu durum askeri anlamda terör örgütü karşısında başarı getirmiş ancak terörü yaşayan bölge halkı ile devlet arasında mesafenin açılmasına neden olmuştur. Bu konuya ilişkin olarak getirilen genel eleştiri noktası, soruna sadece askeri açıdan bakılması ve topyekûn bir terörle mücadele stratejisinin geliştirilmemiş olmasıdır. Bu alanda Ak Parti, özellikle Milli Birlik ve Kardeşlik Projesi adıyla açılım yürüttüğü dönemde 2010 yılı içerisinde bilimsel metodların kullanılması ve veriler üzerinden değerlendirme yapılmasını sağlamak adına, 5952 sayılı kanun ile Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatını kurmuştur. Bu adımlar Türkiye'nin terör sorununa yönelik olarak toplumsal çözümlere ulaşabileceği izlenimini vermek ile birlikte 2015 yılı 7 Haziran tarihinde yapılan genel seçimlerin ardından Milli Birlik ve Kardeşlik Projesi adıyla yürütülen ilk adımla Kürt Açılımı sonrasında Demokratik Açılım olan projenin müzakere masasının dağılması ile birlikte Ak Parti her ne kadar 90'lı yıllardaki kadar bölge halkı üzerinde sert bir baskı oluşturmamak ile birlikte güvenlikçi politikalara dönüş yapmış, MHP ile yakınlaşmasının ardından bu durum daha da netlik kazanmıştır. Özellikle bölgede bulunan HDP belediyelerine yönelik olarak uygulanan kayyum prosedürleri seçmen iradesinin temsiliyete yansımaları konusunda tartışmalı bir durum ortaya koymaktadır.

2000'li yıllardan önce Türkiye'nin insan hakları karnesine bakıldığı zaman karşımıza oldukça kötü bir durum çıkmaktadır. Hem dışarıdan hem de içeriden karanlık ve karışık bir dönem adlandırılan 90'lı yıllar sistematik işkence iddiaları, insan hakları ihlalleri, faili meçhul cinayetler, devletin mafya ve illegal yapı işbirlikleri iddiaları gibi gündem maddeleri ile sıkça gündeme gelmektedir. Bu durum özellikle iç hukuk yollarından sonuç alınamaması nedeniyle Türkiye aleyhine AİHM'ne yapılan başvuru sayısında oldukça yüksek rakamları karşımıza çıkarmaktadır. Bu başvuruların başlıcaları, cezaevlerinde ve karakollarda ortaya konulan kötü muamele ve fiziki koşulların uygun olmaması nedeniyle ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Ak Parti iktidarları döneminde işkenceye sıfır tolerans vurgusu üzerinde durulmuş ve bu konuda çalışmalar yapılmıştır. Faili meçhul cinayetler konusu ortadan kaldırılmaya çalışılmış, gözaltı koşulları iyileştirilmiş ve kolluk merkezlerinin fiziki şartları düzeltilmiştir. Temel Haklara ilişkin olarak uluslararası antlaşmalar iç hukuk sisteminde üstün hale getirilmiştir. Özellikle adli birimlerde şeffaf bir bilgilendirme sistemine gidilmeye gayret edilmiştir. Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme ve Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası

sözleşme onaylanmıştır. En önemli AB üyelik kriterlerinde birisi olan ölüm cezası kaldırılmıştır.⁶²¹ Atılan tüm bu adımlar müesses nizamın Ak Parti iktidarına kadar ortaya koyduğu tutumu ve önceki iktidarların siyasi olarak yapmış oldukları yanlışları ülke gündeminden kaldırma noktasında olumlu adımlar olarak değerlendirilmiş ve toplumsal kabul ve destek görmüştür. Ancak dönemseller olarak benzer iddialar Ak Parti içinde kullanılmaya başlanmış ve benzer bir tutum sergilediğinden bahsedilmiştir. Özellikle Ergenekon ve Balyoz Davaları sürecinde ortaya konulan hukuk ihlalleri, Gezi Parkı eylemleri sırasında toplumsal muhalefete yönelik olarak orantısız güç kullanımı iddiaları ve bu dönemde polis şiddeti neticesinde hayatını kaybeden sivillerin oluşu ve 15 Temmuz Darbe girişiminin ardından yürütölen süreçlerde yaşanan aksaklıkların eleştirisi bu noktada karşımıza çıkmaktadır.

2010 yılında yapılan Anayasa Değişikliği referandumu kapsamında Anayasanın 148/3 maddesine 'Herkes Anayasada güvence altına alınan temel hak ve özgürlüklerinden AİHS kapsamındaki herhangi birinin kamu gücü tarafından ihlal edildiği iddiası ile Anayasa Mahkemesi'ne başvurabilir' hükmünün eklenmesi ve ardından yapılan diğer yasal düzenlemeler ile Anayasa Mahkemesi'ne Bireysel Başvuru Hakkı fiilen 23 Eylül 2012 tarihinde başlamıştır.⁶²² Her ne kadar Türkiye'de hukuki alanda olumsuz gelişmeler mevcut olsa dahi yapılan referandumlar neticesinde Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru hakkının tanınmış olması AİHM ve Batı dünyasının gözünde iç hukuk yollarının artırılması ve en üst mahkeme nezdinde şikâyetlerin ciddiye alınıp değerlendirilmesi önemli bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶²³

Türkiye'nin AİHM ve AB nezdinde eleştirilmesi ve mahkûm edilmesinin nedenlerinden olan işkence, ceza ve tutuk evlerinin fiziksel şartlarının yetersiz olması gibi başlıkların giderilmesi adına 'İşkence ve Diğer Zalimane, Gayriinsani veya Küçültücü Muamele ve Cezaya Karşı BM Sözleşmesine Ek İhtiyari Protokol' ile 'Terörizmin Önlenmesine Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi' onaylanmış ve BM'nin ve Avrupa Konseyi'nin standartlarına uygun olmayan ceza ve tutuk evleri kapatılmıştır. İnsani bir hak olan tutuklu ve hükümlülerin yakınlarının cenazesine katılmasına yönelik olarak ve ağır hastalık durumunda ziyaret konusuna ilişkin olarak izin imkânları tutuklu ve hükümlülere tanınmıştır.⁶²⁴ Ancak bu hakkın uygulanması konusunda özellikle Ergenekon Davası sırasında bürokratik yöntemler ile hak ihlalleri

⁶²¹ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, *a.g.e.*, s. 67 - 68

⁶²² **TÜRKİYE CUMHURİYETİ ANAYASASININ BAZI MADDELERİNDE DEĞİŞİKLİK YAPILMASI HAKKINDA KANUN**, Kanun No: 5982, Kabul Tarihi: 07.05.2010, Erişim Linki: <http://www.anayasa.gen.tr/5982.htm>, Erişim Tarihi: 07.09.2019

⁶²³ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, *a.g.e.*, s. 69

⁶²⁴ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, *a.g.e.*, s. 69

ortaya çıkmış ve hükümet hakkı tanımakla birlikte uygulamada eşit davranmadığı yönünde eleştirilmiştir.⁶²⁵ Her ne kadar çeşitli davalar ve toplumsal olaylara ilişkin olarak aksamalar mevcut olmakla birlikte kolluk kuvvetlerine insan hakları ihlalleri konusunda özel eğitimler verilmiş ve İçişleri Bakanlığı bünyesinde Jandarma İnsan Hakları İhlalleri İnceleme ve Değerlendirme Merkezi kurulmuştur.⁶²⁶ Kolluk kuvvetlerinin görevlerini yapmış olduğu karakollar noktasında işkence ve kötü muameleye ilişkin olarak oldukça yoğun şikâyetler mevcut bulunmaktaydı. Bu konunun önüne geçilebilmesi adına karakolların fiziksel ve teknolojik şartlarında iyileştirmeler yapılmış ve güvenlik birimlerinin halk ile ilk teması noktasında daha yumuşak bir yüz ortaya koyabilmek amaçlanmıştır. 2002 yılında yapılan Kanun değişikliği ile sivilleşme yolunda atılan önemli adımlardan birisi de Jandarma Teşkilat, Görev ve Sorumluluk Kanunu'nda meydana gelmiş ve subayların valiliklere ve kaymakamlıklara vekâlet etmesinin önü kapatılmıştır.⁶²⁷ Bu durum özellikle OHAL zamanlarında terör eylemleri nedeniyle Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde ortaya konulan güvenlikçi politikaların değişmesi ve zorda kalınca sorunları askeri mercilere havale edilmesinin önüne geçmeye yönelik demokratikleşme adımlarıdır. Bu tutum ilerleyen yıllarda daha çok hissedilecek olan sivil demokratik unsurların yönetim prensiplerinde ön plana çıkmasının kanıtı olacaktır.

Türkiye gündeminin önemli bir maddesi olan ve bir dönem 'asmayalım da besleyelim mi' sözü ile özdeşleşmiş olan idam cezası, 1984 yılından itibaren fiilen uygulanmamaktaydı. 2002 yılında çıkarılan Üçüncü AB Uyum Paketi kapsamında AİHS Ek 6 No'lu Protokole uygun olarak 'savaş, yakın savaş tehlikesi ve terör suçları hariç olmak üzere' kaldırılmıştır. Bu gelişmenin ardından 2004 yılında Sekizinci AB Uyum Paketi kapsamında ise tamamen ortadan kaldırılmıştır.⁶²⁸ Ancak 2019 yılı dâhil olmak üzere dönem dönem idam cezası ülke gündemine gelmektedir. Bu cezanın gündem maddesi oluşuna sebep bazen toplum vicdanını derinden yaralayan çocuk ve kadına yönelik şiddet ve istismar olayları olmak ile birlikte, bazen ise vatana ihanet kapsamında gündeme gelmektedir. Özellikle Cumhur İttifakının bileşenleri Ak Parti ve MHP, ittifak öncesinde Kürt açılımı dönemlerinde seçim meydanlarında sıkça idam cezasını kaldırma konusunu karşılıklı bir suçlama niteliğinde birbirlerine

⁶²⁵ Erdem Özcan, Oğlunun Cenazesine Yetişemedi, *Hürriyet Gazetesi*, 05.09.2012, Erişim Linki: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/oglundun-cenazesine-yetisedi-21379823>, Erişim Tarihi: 05.09.2019

⁶²⁶ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, *a.g.e.*, s. 70

⁶²⁷ 4748 Sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 09 Nisan 2002, **24721 Sayılı ve 09 Nisan 2002 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2002/04/20020409.htm>, Erişim Tarihi: 18.09.2019

⁶²⁸ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, *a.g.e.*, s. 73

iletmişlerdir.⁶²⁹ Bu yaklaşım idam cezasının siyaset sahnesindeki güncelliğini koruduğuna ve mevcut durum içerisinde dahi konjonktürel olarak ortaya konulduğuna işaretir.

Temel hakların güvence altına alınması noktasında atılan en önemli adımlardan birisi 2004 yılında atılmış olup yapılan bir Anayasa değişikliği ile birlikte ortaya konmuştur. 1982 Anayasası'nın 90. Maddesi'nde yapılan değişiklik ile temel hak ve özgürlükler konusundan uluslararası antlaşmalar ile yerel hükümlerin çelişmesi durumunda uluslararası antlaşma esaslarının uygulanacağı hükmüdür.⁶³⁰ Bu hüküm neticesinde uluslararası arenada sadece insan hakları konusunda değil diğer tüm konularda alınan kararlara yönelik Türkiye'nin taraf olduğu tüm anlaşmalar bağlayıcı hale gelmiş ve kanun ya da farklı bir yol ile bu antlaşmaların sağladığı hakların kısıtlanmasının önüne geçilmiştir. Bu durum hem Ak Parti iktidarları döneminde hem de ondan sonra ortaya çıkacak iktidarların keyfi hak kısıtları noktasında ortaya koyabilecekleri uygulamaların önüne geçilmesi noktasında Anayasal bir güvence sağlamaktadır.

Geçmiş dönemlerde hükümetlerin ya da devletin uygulamalarına ilişkin olarak vatandaşın talep ettiği bilgilere ulaşamadığı durumlar sıkça karşımıza çıkmaktaydı. Ancak bu durumun önüne geçilmesi devletin şeffaf hale getirilmesi adına 2003 yılında bilgi edinme hakkı yasal mevzuata dâhil edilmiştir. Bilgi edinme hakkına yönelik olarak atılan en önemli adım 2010 referandumu çerçevesinde atılmış ve bilgi edinme hakkı Anayasal güvenceye kavuşmuştur.⁶³¹ Geçmiş dönemlerde özellikle ortaya konulan devlet sırrı ifadesinin arkasına sığınılması ve hikmet-i hükümet ile vatandaşın akli ermez ya da vatandaşın her şeyi bilmesi doğru değil anlayışı Ak Parti tarafından ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. 2007 yılı itibari ile başlayan sürecin ardından Ak Parti yavaş yavaş dönemsel olarak hikmet-i hükümet uygulamalarını savunur hale gelmeye başlamıştır. 15 Temmuz Darbe Girişiminden sonra ortaya konulan tutum ile bu içe kapanık devlet ve hükümet tutumu oldukça yoğun bir biçimde ülke gündeminde yer bulmuş ve hükümet bu konuda Meclis'i bile bilgilendirmemek konusunda eleştirilmiştir.⁶³² Benzer eleştiriler ve Meclis'in bile işlevsiz kaldığı ve yürütme erkinin yasama erkinin yetkilerini de kullanıp denetimden uzak kaldığı eleştirisi

⁶²⁹ MHP Genel Başkanı Bahçeli Mitingde İp Attı: Biz asamadık alın siz asın, **haberler.com**, 30 Haziran 2007, Erişim Linki: <https://www.haberler.com/mhp-genel-baskani-bahceli-mitingde-ip-atti-biz-haberi/>, Erişim Tarihi: 05.09.2019

⁶³⁰ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 74

⁶³¹ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 75

⁶³² TBMM'nin Tartışmalı Yeni Dönemi, **Deutsche Welle Türkçe**, 01 Ekim 2018, Erişim Linki: <https://www.dw.com/tr/tbmmnin-tart%C4%B1%C5%9Fmal%C4%B1-yeni-d%C3%B6nemi/a-45706160>, Erişim Tarihi: 06.09.2019

Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'nin uygulama alanlarına yönelik olarak da sıkça eleştiri konusu haline getirilmektedir.

Türkiye'nin hukuki anlamda yaşadığı ve dış dünyada imajını zedeleyen en önemli sorunlardan birisi de YAŞ kararlarına yönelik hukuki itiraz yolunun kapalı olmasıydı. Bu durum aslında bir bakıma vesayet düzeninin de devamı anlamını taşımaktaydı. Bu doğrultuda atılan en önemli adım 2010 referandumu çerçevesinde ortaya konulmuş ve terfi işlemleri ile kadrosuzluk nedeniyle emekliye ayırma hariç olmak üzere tüm ilişik kesme ve HSYK'nın meslekten çıkarma kararlarına yönelik yargı yolunun açılması sağlanmıştır. Bu durumun yanında idari anlamda bürokraside şeffaflığı sağlamaya yönelik olarak uyarma ve kınama cezalarına ilişkin olarak da yargı yoluna başvurma imkânı tanınmıştır.⁶³³ YAŞ Kararlarına itiraz yolunun açılmasının yanında askeri yargı konularında atılan adımlarda tarafsız ve adil yargılanma hakkına yönelik adımlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle sivillerin askeri mahkemeler yargılanmasının önüne geçilmesi ve askerlerinde askeri suçlar dışında sivil mahkemeler tarafından yargılanması sonucu baştan belli yargılanmaların önüne geçmek ile birlikte yargının çok başlı olması ve aynı konularda kişinin sivil ya da asker olmasına ya da yargılandığı mahkemenin niteliğine göre farklı kararlar verilmesine yönelik önlemler alınmaya çalışılmıştır.⁶³⁴

Türkiye'nin oldukça kötü olan insan hakları karnesinin iyileştirilmesine yönelik olarak 2012 yılında kurulmuş olan Türkiye İnsan Hakları Kurumu işkence ve kötü muamelenin önüne geçmek, bu konudaki başvuruları incelemek, sorunların çözümü konusunda girişimlerde bulunmak ve tüm bu amaçların yanında insan hakları bilincinin artırılması konusunda eğitim vermek amacıyla faaliyet göstermektedir.⁶³⁵ 5237 sayılı kanunda yapılan değişiklik ile birlikte zor kullanma yetkisine sahip kamu görevlilerinin görev sırasında kişilere karşı görevin gerektirdiğinden fazla güç kullanması durumunda kasten yaralama suçuna ilişkin yargılamaya tabi tutulması öngörülmüştür. Bu durum kişilerin işkence ve kötü muameleye uğramalarının önüne geçmek ile birlikte böyle bir durum söz konusu olduğu takdirde önemli bir yaptırım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada önceki dönemlerde caydırıcılık hususunun olmadığına dair ciddi şikâyetler ve endişe mevcut bulunmaktadır ve bu nedenle hak ihlallerinin arttığı düşünülmektedir. Bu duruma yönelik olarak 2005 yılında 'Yakalama, Gözaltına Alma ve İfade Alma Yönetmeliği' çıkarılarak özellikle gözaltına alınanların

⁶³³ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, *a.g.e.*, s. 80

⁶³⁴ **Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun**, Kanun No: 5982, Kabul Tarihi: 07.05.2010, Erişim Linki: <http://www.anayasa.gen.tr/5982.htm>, Erişim Tarihi: 07.09.2019

⁶³⁵ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, *a.g.e.*, s. 82

yakınlarına haber verme ve nezarethane işlemlerinin şekil şartları ve uygulamalarında ciddi değişiklikler olmuştur. Geçmiş yıllarda gözaltına alınıp kaybolan ve ailesinin haber alamadığı hatta gözaltına alındığından bile oldukça uzun bir süre sonra haberi olduğu durumlar nedeniyle bu değişiklik toplumda olumlu bir gelişme olarak karşılanmıştır. Özellikle nezarethane ve ifade alma odalarının kişi hak ve özgürlüklerine uygun standartlara getirilmesi nedeniyle psikolojik şiddet ögesi içeren ve özellikle karakollardan korku duyulmasını ortadan kaldıran bir uygulama olmuştur. 2012 yılında tutuklu ve hükümlülerin temel haklarına ilişkin olarak yapılan düzenleme doğrultusunda ikinci derece dâhil hısımların birinin ya da eşin ölümü nedeniyle yol hariç iki gün cenaze izni, birinci derece yakınların ağır hastalıkları durumlarında ziyaret için yol hariç bir gün izin verilmesi hususu düzenlenmiştir.⁶³⁶ Her ne kadar bazı davalar nezdinde kişilerin psikolojik olarak şiddet gördüğü, tutuk ve hüküm evlerinin fiziki şartlarının uygun olmadığı eleştirileri yapıyor olsa dahi ortaya konulan gelişmeler Türkiye'nin dış dünya nezdinde de insan hakları karnesinin iyileşmesi noktasında önemli adımlar olarak değerlendirilmektedir. Tutuklama kararı süresinin uzunluğu ve yargılama aşamasında bu durumun bir nevi ceza haline dönüşmesi toplumsal vicdan ve hukukun temel ilkelerinden olan masumiyet karinesi⁶³⁷ kapsamında oldukça eleştirel bir konu olarak kamuoyu gündemini meşgul etmektedir. Bu nedenle tutukluluk süresinin üst sınırı 2 yıla indirilmiş ve tutuksuz yargılanma temel bir kural olarak kabul edilmiştir. Ancak Ağır Ceza Mahkemesi'nde yargılanan Ergenekon Davası sanıkları özelinde alınan bir karar olarak değerlendirilen tutukluluk süresinin 10 yıla çıkarılması konusu tutukluluk önleminin bizzatı bir ceza yöntemi olması gibi bir eleştiri olarak değerlendirilmiştir.⁶³⁸ Yine Üçüncü Yargı Paketi kapsamında özellikle uzunca bir süre Türkiye'nin gündemini meşgul eden telefon dinlemeleri, savunma hakkının kullanılması gibi konularda itirazların değerlendirilmesi adına özgürlükler hâkimi uygulaması getirilmiştir.⁶³⁹ İşkence ve kötü muamele suçlarına yönelik olarak TCK'nın 243 ve 245. Maddelerinde değişikliğe gidilerek bu suçların tanımlarının kapsamı genişletilmiş, bu suçlara ilişkin öngörülen cezalar artırılmış ve cezaların tecili ya da para cezasına çevrilmesi engellenmiştir.⁶⁴⁰ Hukuki olarak yaşanan problemlerin içerisinde özellikle itiraz yolunun açık olduğu durumlarda da itiraza ilişkin olarak

⁶³⁶ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, *a.g.e.*, s. 85 - 87

⁶³⁷ Ersan Şen, *Hukuka Giriş Hukukun Temel İlke ve Esasları*, Der Yayınları, İstanbul, 2004, s. 152 - 161

⁶³⁸ İşte Ergenekon'da Tahliyesi İstenen Sanıklar, *Akşam Gazetesi*, 05 Temmuz 2013, Erişim Linki: <https://www.aksam.com.tr/siyaset/iste-ergenekonda-tahliyesi-istenen-saniklar/haber-222576>, Erişim Tarihi: 12.09.2019

⁶³⁹ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, *a.g.e.*, s. 96

⁶⁴⁰ 4778 Sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun, 11 Ocak 2003, *24990 Sayılı ve 11 Ocak 2003 tarihli T.C. Resmi Gazete*, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/01/20030111.htm>, Erişim Tarihi: 18.09.2019

sonuçların geç ortaya çıkmasıdır. 'Geç gelen adalet, adalet değildir' anlayışı toplumun büyük kesimi tarafından benimsenmiş olan bir düşünce olarak sistemin bu yöndeki aksaklıkları oldukça yoğun bir biçimde eleştirilmektedir. Bu noktada özellikle kişilerin adalete olan inançlarının ortadan kalkmaması ve haksızlığa uğradıkları yönünde algı oluşmaması adına itiraz süreçlerinin güvenilir olmasının yanında hızla tecelli ediyor olması gerekmektedir. Bu doğrultuda 'Adli Yargı İlk Derece Mahkemeleri ile Bölge Adliye Mahkemelerinin Kuruluş, Görev ve Yetkilerine dair kanun çıkarılmış ve bu kapsamda istinaf mahkemeleri kurulmuştur.⁶⁴¹

Yargı alanına ait olarak yaşanan sorunlardan birisi de yargılama aşamasında bilgisine başvurulmuş kişilerin güvenlik sorunları yaşama konusudur. Bu durum hem tanıkların kolluk kuvvetler tarafından baskı altına alınması ve yönlendirme yapılabilmesi hem sonrasında aleyhine ya da lehine tanıklık edilen kişilerin bu tanıklara kolayca ulaşabilmesi şeklinde ortaya çıkmaktaydı. Bu tarz durumların önüne geçebilmek ve adil yargılanma noktasında tanıklardan tam olarak yararlanabilmek ve bu esnada tanıklar üzerinden başka hak ihlallerinin ortaya çıkmasını engellemek adına Tanık Koruma Kanunu çıkarılmıştır.⁶⁴² İlgili kanun ile birlikte olayların aydınlatılması ve yargı kurumlarının elinin güçlendirilmesi ve tanıkların korunması noktasında önemli iyileştirmeler getirmiştir. Ancak bu kanunun uygulanmasında özellikle toplumun geniş kesimleri tarafından takip edilen ve ağırlıklı olarak Güleni yapılanma mensubu hâkim ve savcılar tarafından Ergenekon ve Balyoz gibi davalarda kamu vicdanını yaralar nitelikte kötüye kullanılmıştır. Gizli tanık uygulamasının suç isnat etme ve bunu delillendirme noktasında bir araç haline getirildiğine ilişkin ciddi kaygı ve somut iddialar mevcut bulunmaktadır.

Türkiye'nin önemli sorunlarının başında kadının toplum hayatındaki yeri gelmektedir. Bu konu bazen başörtüsü üzerinden, bazen namus cinayetleri üzerinden, bazı durumlarda ise istismar ve şiddet konuları üzerinden toplum vicdanına ulaşmaktadır. Kadının toplumdaki yeri ve değeri konusunda oldukça sıkıntılı süreçlerden geçen Türkiye, her ne kadar atılan adımlar olsa dahi 2018 ve 2019 yılları dahil olmak üzere benzer problemler ile karşı karşıya kalmaktadır. Bu noktada 2004 yılında yürürlüğe giren Anayasa değişikliği ile getirilen düzenleme Anayasa'nın 10. Maddesine 'kadın ve erkek eşit haklara sahip olduğu ve devletin, bu eşitliği yaşama geçirilmesini sağlamak ile yükümlü olduğu' ibaresini oluşturmuştur.

⁶⁴¹ 5235 sayılı Adli Yargı İlk Derece Mahkemeleri ile Bölge Adliye Mahkemelerinin Kuruluş, Görev ve Yetkileri Hakkında Kanun, 26 Eylül 2004, **25606 sayılı ve 07.10.2004 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/10/20041007.htm>, Erişim Tarihi: 19.09.2019

⁶⁴² 5726 sayılı Tanık Koruma Kanunu, 27 Aralık 2007, **26747 sayılı ve 05 Ocak 2008 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/01/20080105-1.htm>, Erişim Tarihi: 19.09.2019

2010 yılında bu ibarenin daha anlamlı kılınması ve uygulamada daha etkin olması amacıyla 'bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz' hükmü eklenmiştir.⁶⁴³ Bu ifade pozitif ayrımcılık ilkesinin Anayasal olarak vurgulanması anlamını taşımaktadır. Türkiye bu kapsamda 'Kadınlara Yönelik Şiddet ve Aile içi Şiddetin Önlenmesine ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi'nin hazırlıklarına bizzat katılmış, 8 Mart 2012 tarihinde bu sözleşmeyi imzalayan ilk ülke olmuştur.⁶⁴⁴ Ancak kadına ve çocuğa yönelik şiddet ve istismar konusu Türkiye gündemini sıkça meşgul eden ve toplumsal duyarlılığın oldukça yüksek olduğu bir toplumsal sorun olarak dikkat çekmektedir. Alınan önlemler bu vakaların önüne geçilmesine neden olmamış, özellikle 2018 ve 2019 yıllarında bu hadiseler toplum gündemini oldukça sıklıkla işgal etmiştir. Alınan koruma tedbiri kararlarının yeterli olmadığı ve uygulamada aksaklıklar bulunduğu eleştirisi hukukçular tarafından sıkça vurgulanmaktadır.

Türkiye'de fiziki şiddetin yanında psikolojik şiddete uğrayan birçok kesim bulunmaktadır. Bunlar arasında özellikle eğitim hakkı üzerinde bir sonraki bölümde detaylı olarak bahsedilecek olan ve genellikle din ve vicdan özgürlüğü üzerinden değerlendirilen başörtülü kız öğrencilerin yükseköğretim de eğitim alabilmelerinin önündeki engeller hususudur. Bu noktada eğitim hakkının engellenmesi sadece başörtülü kadınları değil tüm meslek lisesi öğrencilerini etkileyecek katsayı sorunu bulunmaktadır. İmam Hatip okulları mezunlarının İlahiyat Fakülteleri dışındaki bölümlerde öğretim görebilmelerinin önüne geçebilmek adına, 28 Şubat sürecinin devam uygulamalarından birisi olan toplumdaki adıyla katsayı engeli, 1 Aralık 2011 tarihli YÖK kararı ile ortadan kaldırılmıştır. Eğitimde fırsat eşitliği ve Anayasal güvence altında bulunan eğitim hakkının korunması noktasında önemli bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. İmam Hatip özelinde bir engelleme yapmak adına ortaya konulan bu uygulama özgürlüğün esas ilke olduğu anlayışının zıt bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu değişiklik ile müesses nizamın eğitim alanında belirli kesimleri köşeye sıkıştırma ve engelleme çabaları boşa çıkmıştır.

İnsanların en temel haklarından birisi olan yaşam hakkının sağlanmasının sadece vücut bütünlüğünün korunması ile mümkün olabileceği kabul edilmemektedir. Özellikle sağlıklı bir yaşam sürmek temel bir hak olarak her insan açısından ortada bulunmaktadır. Bu durum sağlık hizmetlerinden eşit ve kolay şekilde yararlanabilmeyi gerektirmektedir. Her ne kadar özelleştirme ve özel sektör aktörlerinin etkin olma

⁶⁴³ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, *a.g.e.*, s. 84

⁶⁴⁴ Kadınlara Yönelik Şiddet ve Aile içi Şiddetin Önlenmesine ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi, *Avrupa Konseyi Sözleşmeler Dizisi No:210*, İstanbul, 11.05.2011, Erişim Linki: <https://rm.coe.int/1680462545>, Erişim Tarihi: 08.09.2019

oranları artsa ve bu noktada bu artış teşvik ediliyor olsa dahi hükümet bu alandan eline tam olarak çekmemiştir. Bu tutum liberal ekonomik göstergeler açısından doğru kabul edilmese dahi hem siyasi hem de insani açıdan bir gereklilik olarak algılanmaktadır. Sağlık alanında ortaya konulan gelişmelerden birisi olan aile hekimliği uygulaması ile devlet neredeyse her mahallede doktor bulunmasını sağlamıştır.⁶⁴⁵ Türkiye’de 2002 yılında 271 özel hastane bulunurken 2018 yılı itibari ile bu rakam 355’e çıkmıştır.⁶⁴⁶ Bireylerin yaşam haklarının en temel devamı olan sağlıklı yaşam hakkına yönelik olarak atılan adımlardan birisi 18 yaş altı çocukların ebeveynlerinin sigortalılık durumlarına bakılmaksızın ücretsiz sağlık hizmeti sağlanmasıdır.⁶⁴⁷ Özellikle 18 yaş altında bulunanların çocuk olarak kabul edilmesi 2003 yılında yapılan değişiklik ile ortaya çıkmıştır. BM Çocuk Hakları Sözleşmesi kapsamında 18 yaşını bitirmemiş herkes çocuk olarak kabul edilmeye başlanmıştır.⁶⁴⁸ Bu düzenleme sadece sağlık alanındaki bir değişiklik olarak karşımıza çıkmamaktadır. Aynı zamanda bu durum çocuk kabul edilenlerin Çocuk Mahkemelerinde yargılanmalarının önünü açmıştır.

Türkiye’nin güvenlikçi politika uygulamalarının bir sonucu olarak devletin birçok alanda vatandaşlara karşı yüzünü sadece askeri bürokratlar aracılığı ile göstermesi olarak karşımıza çıkmaktaydı. Bu durum insan hakları ihlalleri gibi birçok sorunu beraberinde getirmek le birlikte askeri bürokrasinin sivil siyaset üzerinde olan gücünün artmasına ve siyasi kararlara ilişkin olarak söz sahibi olmasına yol açıyordu. Ak Parti döneminde güvenlik anlayışına ilişkin olarak ortaya konulan değişiklik ve insan hakları noktasında atılan adımlar ile birlikte yeni bir güvenlik anlayışı ortaya konulmaya başlanmıştır. Bu kapsamda emniyet ve asayiş noktasında askeri birimlere geniş yetkiler tanıyan ve sivil idari amirlerin izni ya da talebi olmadan askeri birimlerin gerek gördüğü hallerde toplumsal olaylara müdahale yetkisine sahip olduğu kamuoyunda EMASYA Protokolü olarak bilinen Genelkurmay Başkanlığı ile İçişleri Bakanlığı arasında 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu 11/d Maddesi gereğince Alınması Gereken Müşterek Tedbirlere ilişkin protokol 2010 yılında yürürlükten kaldırılmıştır.⁶⁴⁹ Bu protokolün kaldırılmasının bir diğer temel nedeni darbelere zemin hazırladığı ve askerlerin şehirlerin içlerine kolayca girebildiği düşüncesidir. Bu nedenle Ak Parti

⁶⁴⁵ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, *a.g.e.*, s. 123

⁶⁴⁶ Türkiye’de 355’i özel 1191 hastane var, *Türkiye Sağlık Platformu*, Erişim Linki: <http://www.saglikplatformu.com/haberler/Ayrinti.asp?HaberNo=3747>, Erişim Tarihi: 14.09.2019

⁶⁴⁷ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, *a.g.e.*, s. 126

⁶⁴⁸ 4963 Sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun, **25192 sayılı ve 07 Ağustos 2003 Sayılı T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/08/20030807.htm>, Erişim Tarihi: 18.09.2019

⁶⁴⁹ EMASYA Protokolü Kaldırıldı, *Hürriyet Gazetesi*, 04 Şubat 2010, Erişim Linki: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/emasya-protokolu-kaldirildi-13684829>, Erişim Tarihi: 19.09.2019

tarafından oldukça önemsenen bu değişiklik yapılmıştır. Ancak 2016 yılında yapılan kanun değişikliği ile askerın terör olaylarında Vali'den izin almadan müdahale yetkisine kavuşmasının önü açılmıştır. Bu durum muhalefet tarafından 6 yıl önce yoğun eleştiriye tutulan ve kaldırılan EMASYA Protokolünün bir benzerinin geri geldiği şeklinde yorumlanmıştır.⁶⁵⁰

Türkiye uluslararası standartlara ulaşabilmek ve uluslararası kamuoyu nezdinde kötü olan insan hakları imajını düzeltmek adına adımlar atmıştır. Özellikle AİHM nezdinde karşılaştığı mahkûmiyet kararları ülkenin dış ülkeler gözündeki imajını olumsuz hale getirmekteydi ve bu durum ekonomik, sosyal ve kültürel alanda negatif etki yaratmaktaydı. AB uyum yasaları çerçevesinde oldukça geniş kapsamda adımlar atılmış ve 2013 yılında neredeyse son 10 yılın sonuncusu olarak kabul edebileceğimiz yargı paketi başlıklı reform hareketi yapılmıştır. Bu reform hareketinden sonra özellikle 2018 yılında başlayan ve 2020 yılı üçüncü çeyreği itibari ile henüz adım atılmamış olan yargı reform paketinden bahsedilmektedir. Ancak 2013 yılındaki reform süreci ile sonradan dillendirilen sürecin temel farklılık noktası 2013 yılındaki adımlar kısmen AB ve diğer uluslararası platform üyelerinin memnuniyeti amacını taşırken, 2018 ve 2019 yılında yapılmak istenen değişiklikler Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçisin ardından sistemin uyum reformu niteliği taşımaktadır. 2013 yılında yapılan reform kapsamında AİHM kararlarının iç hukukta yeniden yargılanma gerekçesi olmasına yönelik uygulama askeri idari yargıyı da kapsar hale getirilmiştir. Türkiye'nin geçmiş sicilinin önemli ölçüde olumsuz olduğu işkence iddialarına ilişkin olarak yargılamada zaman aşımı kaldırılmıştır. Kovuşturmaya yer olmama kararı verilen insan hakları dosyalarında eğer AİHM bu kararın etkin soruşturma yapılmaksızın verildiğine dair bir karar alırsa bu durum yeniden soruşturma açılmasının önünü açacak bir adım kabul edilmiş ve verilen cezalarda AİHS'ne uygunluk durumundan bir ihlal mevcut ise yeniden yargılanma yoluna gidilmesinin önü açılmıştır.⁶⁵¹ Atılan bu adımlar özellikle Türkiye'nin AİHM nezdinde oldukça fazla olan mahkûmiyet kararlarını azaltmak ve bu noktada iç hukuk yollarının artırılması ile birlikte uluslararası platformlarda Türkiye'nin insan hakları perspektifini saygın bir hale getirmeyi amaçlamaktadır.

15 Temmuz Darbe Girişiminin ardından ilan OHAL kararı ile 23 Temmuz tarihinde yayınlanan KHK ile darbe girişimine katılma iddiası ile yargılananların

⁶⁵⁰ Emin Özgönül, EMASYA 6 yıl sonra geri geldi, **Sözcü Gazetesi**, 14 Temmuz 2016, Erişim Linki: <https://www.sozcu.com.tr/2016/gundem/emasya-6-yil-sonra-geri-geldi-1313922/>, Erişim Tarihi: 19.09.2019

⁶⁵¹ 6459 sayılı İnsan Hakları ve İfade Özgürlüğü Bağlamında Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 11 Nisan 2013, **28633 sayılı ve 30.04.2013 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/04/20130430-1.htm>, Erişim Tarihi: 22.09.2019

yargılama sürecinde avukatları ile yaptıkları tüm görüşmelerin kayıt altına alınması ve gerektiğinde avukatları ile görüşmesinin yasaklanması gibi tedbirler mevcuttur. Bu durum hukukun temel ilkelerinden olan masumiyet karinesinin yok sayıldığı noktasında eleştirilere neden olmuştur. Özellikle darbe girişiminin yeni olması ve bu noktada darbeye ve Güleni yapılanmaya destek verenlerin net olarak ayırımının yapılabilmesinin zor olduğu ve bilgi kirliliğinin yoğun olduğu bir dönem içerisinde bu kararın adil yargılanma ya da savunma hakkını zedeleyebileceği ve hukukun temel ilkeleri açısından eleştiri konusu olduğu gerçeği mevcut bulunmaktadır.⁶⁵²

17 Ağustos 2016 tarihinde çıkarılan 671 sayılı KHK, özellikle Güleni yapılanma mensuplarını askeriyeden ihracı nedeniyle oluşan boşluğun doldurulması amacıyla alınan kararları içermektedir. Bu kararlar ile özellikle Hava Kuvvetleri'ne dışarıdan pilot temin edilmesinin yanında geçmiş dönemlerde emekli edilen ya da farklı nedenlerle ilişkisi kesilenlerin şartları tutması halinde yeniden subaylığa dönmesinin önü açılmıştır. Bu karar bir dönem Ergenekon ve Balyoz davaları başta olmak üzere Ak Parti ve Güleni yapılanmanın tasfiye ettiği subayların orduya dönüşünün sağlamaktadır.⁶⁵³ Bu durum geçmiş dönemde görev alan ve neredeyse vatana ihanet suçlaması ile karşı karşıya kalan subaylara ilişkin olarak davaların kumpas niteliği taşıdığına siyasi olarak da kabul edilmesi olarak değerlendirilmektedir.⁶⁵⁴

OHAL kapsamında yürürlüğe konulan KHK'lar genel olarak terör ile mücadele konusunda ve Güleni yapılanma ile mücadele kapsamında ortaya konmaktadır. Ancak 1 Eylül tarihinde Resmi Gazetede yayınlanan 674 sayılı KHK, OHAL'in kapsamı ve amacı dışında kaldığı iddia edilen konularda da düzenlemeler getirmiştir. Bu düzenlemeler mütevellî heyetlerine ödenecek huzur hakkının belirlenmesinin MEB'e bırakılması, sözleşmeli öğretmen istihdamına ilişkin düzenlemeler, Adli Bilişim İhtisas Dairesinin Görevleri, Köy Kanunu kapsamında köy korucularına ilişkin düzenlemelerde değişiklik yapılması, İl İdaresi Kanunu kapsamında Vali'nin yetkilerinde değişiklik yapılması, Harcırah Kanunu'nda değişiklik yapılması, İçişleri

⁶⁵² Olağanüstü Hal Kapsamında Alınan Tedbirlere İlişkin Kanun Hükmünde Kararname, **29779 sayılı ve 23 Temmuz 2016 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/07/20160723-8.htm>, Erişim Tarihi: 29.09.2019

⁶⁵³ 671 sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Kurum ve Kuruluşlara İlişkin Düzenleme Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, **29804 sayılı ve 17 Ağustos 2016 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/08/20160817-18..htm>, Erişim Tarihi: 30.09.2019

⁶⁵⁴ Ohal Kararı FETO Mağduru Subaylara Dönüş Yolu Açıldı, **En Son Haber**, 17 Ağustos 2016, Erişim Linki: <https://www.ensonhaber.com/tskdan-ayrilan-pilotlara-donus-yolu-resmen-acildi-2016-08-17.html>, Erişim Tarihi: 30.09.2019

Bakanları Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanunda değişiklik ve Belediye Kanunu'na ilişkin düzenlemeler gibi başlıkları kapsamaktadır.⁶⁵⁵

6 Ocak 2017 tarihinde Resmi Gazete'de yayınlanan 681 sayılı KHK'da benzer eleştirilere maruz kalmış, askeri personelin özlük haklarına ilişkin yapılan düzenlemelerin KHK kapsamı dışında kanun ile düzenlenmesi gerektiği yönünde görüş beyan edenler olmuştur.⁶⁵⁶

25 Ağustos 2017 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanan 694 sayılı KHK oldukça uzun bir kararlar dizisi almak ile birlikte darbe girişimi ve devam süreçlerde ortaya konulan mücadelenin dışında özlük hakları ve birçok kurumun yapısını düzenleyici tedbirler ve kararlar içermektedir.⁶⁵⁷

24 Aralık 2017 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanan 137 maddelik 696 sayılı KHK kapsamında Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilatı, Şeker Kanunu, Tütün ve Alkol Piyasası, kurumların Türkiye Varlık Fonu'na devri, Türkiye Vakıflar Bankası ile ilgili düzenlemeler, yatırım teşvikleri kapsamında Cazibe Merkezleri Programı kapsamında düzenlemeler, Posta Hizmetleri Kanunu, MKE'ye geçici personel istihdamı gibi konuları kapsamaktadır.⁶⁵⁸

Temel hakların güvencelerinin tesisi başlığı altında Ak Parti iktidarının 2003-2018 yılları arasındaki dönemde ortaya koymuş olduğu yönetim değerlendirildiğinde, Türkiye'nin kronikleşmiş olarak görünen ve çözülmesi oldukça zor olarak değerlendirilen birçok sorununda çözüm noktasında önemli adımlar atıldığı görülmektedir. Ak Parti iktidara geldiği ilk andan itibaren işkenceye sıfır tolerans ilkesi kapsamında hareket etmiş ve bu noktada karakolların fiziki yapılarından başlamak üzere mevzuat anlamında da birçok iyileştirmeye imza atmıştır. Özellikle işkence suçlarına yönelik olarak zaman aşımının kaldırılması bu noktada atılan en önemli adımlardan biri olarak ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda özellikle işkence ve kötü muamele iddialarına yönelik olarak tarafsız araştırma yapılması ve vatandaşların bu kapsamda şikâyetlerinin karşılanması adına Kamu Denetçiliği Kurumu ve Türkiye

⁶⁵⁵ 674 sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, **29818 sayılı (2. Mükerrer) ve 1 Eylül 2016 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/09/20160901M2-2.htm>, Erişim Tarihi: 02.10.2019

⁶⁵⁶ 681 sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Millî Savunma ile İlgili Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, **29940 (Mükerrer) sayılı ve 6 Ocak 2017 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/01/20170106M1-3.htm>, Erişim Tarihi: 02.10.2019

⁶⁵⁷ 694 sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, **30165 sayılı ve 25 Ağustos 2017 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/08/20170825.htm>, Erişim Tarihi: 06.10.2019

⁶⁵⁸ 696 sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, **30280 sayılı ve 24 Aralık 2017 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/12/20171224-22.htm>, Erişim Tarihi: 06.10.2019

İnsan Hakları Kurumu kurulmuştur. Ak Parti iktidarının ilk yıllarından bireyin devlet karşısında haklarının korunması noktasında oldukça fazla eleştiri konusu haline getirilen DGM'lerin 41 yıllık sürecine 2004 yılında son vermiştir. Kamu güvenliği konusunun sadece güvenlik güçlerinin ilgilenmesi gereken bir konu olduğu düşüncesini değiştirerek bilimsel metot kullanımını ön plana çıkaran Kamu Düzeni ve Güvenliği teşkilatını kurmuştur. Vatandaşların temel haklarının devlet karşısında korunmasını sağlamak ve AİHM mahkemesi nezdinde Türkiye aleyhine ortaya konulan mahkumiyet kararlarını azaltmaya yönelik olarak iç hukukta hak arama yollarını genişleten Anayasa Mahkemesi'ne Bireysel Başvuru Hakkı 2010 referandumu ile yürürlüğe konulmuştur. Bu bağlamda 2010 Anayasa Referandumu ile Bireysel Başvuru Hakkı'nın yanında, Bilgi Edinme Hakkı ve Yaş Kararlarına itiraz ve pozitif ayrımcılık ilkesinin anayasal olması gibi yeni haklarda getirilmiştir. Ak Parti iktidarı döneminde sivillerin askeri mahkemelerde yargılanmasının önüne geçmek adına düzenlemeler yapılmış, idam cezası kaldırılmış, subayların vali ve kaymakamlara vekalet etmelerini sağlayan mevzuatta değişiklik yapılmış ve EMASYA protokolü kaldırılmıştır. Yapılan bu düzenlemeler özellikle askeri bürokrasinin sivil siyaset ve sivil halk üzerindeki gücünü azaltmak ve demokratik kanalların daha rahat çalışmasını sağlamaya yöneliktir. Ak Parti döneminde ortaya konulan iyileştirmeler içerisinde 18 altı tüm kişileri çocuk olarak kabul BM anlaşmasının imzalanması, Kadına Şiddete Yönelik olarak AB anlaşmasına taraf olunması ve 2011 yılında Türkiye gündemini uzunca süre meşgul eden ve birçok mağduriyete sebep olan üniversitelere girişte uygulanan katsayı engelinin kaldırılmasıdır. Ak Parti tarafından ortaya konulan tüm iyileştirici düzenlemeler özellikle Ak Parti yoğun liberal eğilimli politikalar ortaya koyduğu ilk 10 yıllık iktidar dönemini ortaya koymaktadır. Sonrasında özellikle 2013 yılından sonra FETÖ/PDY'nin Ak Parti'ye yönelik olarak hukuk dışı müdahale çabaları ve devamında 15 Temmuz darbe girişiminin ardından ortaya konulan uygulamalar eleştiri konusu haline getirilmiş ve Ak Parti'nin kazanımlarından taviz verdiği söylemleri ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda özellikle 15 Temmuz sonrası görülen davalarda avukat görüşmelerinin kayıt altına alınması, görüşme kısıtı getirilmesi ve masumiyet karinesinin ihlali gibi başlıklarda Ak Parti'nin uygulamaları eleştirilmiştir.

3.3. Düşünce, İfade, Din ve Vicdan Özgürlüğü Bakımından Adalet ve Kalkınma Partisi

Türkiye'de insanların kendilerini en çok mağdur hissettikleri konuların başında dini inanç meselesi gelmektedir. Bu durum sadece azınlık olarak kabul edilen Hristiyan, Musevi, Süryani, deist, ataist gibi Müslümanlık haricindeki inançlar

açısından değil Müslüman kesim içerisinde bulunan Aleviler, Şiiiler ve belki de en dikkat çekenini ise hâkim grup olan Sünni mezhebine ait olanlar bile kendilerini mağdur olarak görmektedirler. Ancak kendisini mağdur hissedenler olduğu gibi her grubun içinde karşısındakini mağdur kabul etmeyen kitleler de mevcuttur. Bu durum olumsuz hislere dayanan bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Bireylerin düşünce yapıları içerisinde eğer bir grup ya da kişiye karşı olumsuz bir düşünce var ise onun mağdur olabileceğine dair düşünceleri kabul etmemekte ve neredeyse ona hak vermeme konusunda direnç göstermektedir. Çünkü mağdur kabul edildiği takdirde bu gruba karşılık vicdani ve toplumsal bir yük kabul etmesi gerektiğini düşünmektedir. Aynı şekilde kendi aidiyeti olduğu grubun ihlalcisi durumuna gelmesinin kabulüne kadar bu durum ilerlemektedir.⁶⁵⁹ Bu durum travmatik geçmişe sahip olan ve her daim güvenliğini düşman korkusu üzerinden sağlamaya çalışmış olan bir toplum için çok daha güç bir duruma gelmektedir.

Türkiye’de, Cumhuriyet’in kuruluşunun ardından devletin din üzerine ve dinin toplumsal hayattaki rolü üzerine ortaya koymuş olduğu uygulamalar oldukça yoğun bir biçimde eleştirilmiştir. Hatta bu durum İslami siyasetin yükselmesinin en önemli nedenlerinden birisi olarak değerlendirilmeye alınmıştır. Ancak devlet bahsedildiği şekilde ve Fransa’dan örneklendirildiği şekliyle dini ve değerlerini yok sayan bir laiklik anlayışı benimsememiştir. Hatta bu durumun aksine inanç dünyasını önemsemiş ve devlet kontrolü altında yön verme eğilimini ortaya koymuştur. Bu durumun en önemli göstergesi 1924 yılında kurulan ve günümüzde dahi teşkilatlanma yapısı ve bütçesi ile oldukça güçlü bir konumda olan ve eleştirilen bir kurum olan Diyanet İşleri Başkanlığı’dır.⁶⁶⁰

1998 yılında Erdoğan, yapmış olduğu bir konuşma da laikliğe yönelik bir düşmanlığı olmadığından bahsetmiştir. Ancak bireylerin değil devletin laik olacağını vurgulamıştır. Erdoğan’ın bu anlayışı, 2002 sonrasında Ak Parti’de de devam etmiştir. Ak Parti, seçim bildirisinde çok kültürlülük vurgusu yaparak aile, okul, mülkiyet, din ve ahlak gibi konularda toplumda bir değişim olduğunu ve bu değişime devletin müdahalesinin süreci olumsuz etkileyeceğinden bahsetmiştir.⁶⁶¹

Ak Parti’nin lider kadrosu ve diğer kademelerde Parti içerisinde bulunanlar dâhil olmak üzere, halkın yaşamış olduğu sorunların büyük çoğunluğunu yaşamış kişiler olarak siyaset arenasında mücadele etmektedirler. Kürt meselesi ve Doğu Sorunu kapsamında mağduriyete uğrayanlar, başörtüsü meselesi nedeniyle mağdur olanlar,

⁶⁵⁹ Özipek, *a.g.e.*, 2018, s. 165

⁶⁶⁰ Introvigne, *a.g.e.*, s. 46

⁶⁶¹ Hale, *a.g.e.*, s. 110

katsayı engeline takılanlar, yoksulluk ve göç problemini yaşayanlar ya da ifade özgürlüğü elinden alınıp siyasi suçlu hale getirilenler olmak üzere halkın yaşadıklarının neredeyse tamamı Parti içerisindeki bireylerde karşılık bulmaktadır. Özellikle başörtüsü meselesinde Erdoğan'ın eşi Emine Erdoğan önemli bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Erdoğan, İBB Başkanı seçilmesine giden yolda İlçe ve İl Başkanlığı yapmış olduğu dönemden itibaren kadınların siyasette aktif desteğinden oldukça fazla yararlanmış ve siyasi olarak bunun faydasını da görmüştür. Aynı durum Emine Erdoğan'ın yaşadıkları üzerinden de karşımıza çıkmaktadır. Özellikle kamusal alan engeline takılan ve eşi Başbakan olmasına rağmen kendisi resepsiyonlara katılamayan Emine Erdoğan, eşsiz davetiyelerin sembol isimlerinden birisi haline gelmiştir. Eşinin yapmış olduğu politikalar ve söylemlerden ziyade bazı durumlarda iktidar sembolik olarak onun ama aslında kalabalık bir toplumsal kesimin üzerinden ülkenin siyaseti şekillendirilmeye çalışılmıştır. Daha önceki bölümlerde İslami romanlar örneği üzerinden bahsedildiği şekilde İslamcı siyasetin savaşılan ya da benimsenin bayrak simgesi olan başörtüsünün temel taşıyıcı aktörlerinden birisi haline getirilmiştir. Örtünme meselesini İslami hayatın bir sembolü olarak gören Emine Erdoğan, toplumsal bir sınıfın önemli bir temsilcisi olarak bu konunun fikir ve vicdan hürriyeti ile çözüleceğini ve onunda ilimden besleneceğini belirtmiştir.⁶⁶² 3 Kasım 2002 seçimlerinin hemen ardından Ak Parti protokol krizleri ile karşı karşıya kalmaya başlamıştır. Bu krizlerin nedeni eşleri başörtülü olan yöneticilerdir. Dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, Ak Partili vekillerin başörtülü eşlerini resepsiyonlara davet etmeyerek bu konudaki tutumunu net bir biçimde ortaya koymuş ve kamusal alan tartışmalarının alevlenmesine zemin hazırlamıştır. İslamcı kadın yazarlardan Nazife Şişman kamusal alan tartışmalarına eleştiri getirirken kamusal alanın çağdaş kadına ait olduğunu İslami kadının ise bu filtreyi delmeye çalışan olduğu konusunda bir yorumda bulunmuştur.⁶⁶³ Başörtüsü meselesi Ak Parti'yi iktidara taşıyan önemli mağduriyet sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Ak Parti'nin iktidara gelmesi ile çözüleceği düşünülen sorun, Ak Parti öncesinde genç kızların üniversiteye girme sorunu iken özellikle protokol krizleri ile birlikte başörtülü tüm kadınların sorunu haline gelmiştir. Bu durum sorunu daha karşılık ve çözümü zor bir hale taşımış ve toplumsal cinsiyet açısından babaların kızlarına karşı bir sorunu iken erkeklerin eşlerine karşı bir sorumluluğu haline dönüşmüştür.⁶⁶⁴ Sadece üniversiteye giriş sorunundan tüm kamusal alanda var olma sorununa dönüşen

⁶⁶² Edibe Sözen, Ak Parti'nin Kadın Siyaseti ve Ak Partili Kadın Kimlikleri, Editör: Hakan Yavuz, **Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri**, Kitap Yayınevi, 1. Basım, İstanbul, 2010, s. 321

⁶⁶³ Nazife Şişman, Türkiye'de Çağdaş Kadının İslamcı Kadın Algısı, Editör: Yıldız Ramazanoğlu, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Kadının Tarihi Dönüşümü**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2000, s. 115 - 120

⁶⁶⁴ Sözen, **a.g.e.**, s. 324

başörtüsü meselesi daha da ileri boyutlara gitmiş ve başörtülü bir sanığın mahkemede savunma hakkı tanınmadan salondan dışarı çıkarılmasına kadar taşınmıştır. Bu durum Yargıtay Eski Başkanı tarafından da haklı görülerek savunma hakkı kutsaldır ancak yasalara uygun olursa şeklinde savunulmuştur.⁶⁶⁵ Özgürlüklerin asıl, kısıtlamaların istisna olduğu algısı ve düşüncesi ile üniversite yönetimlerinde meydana gelen değişiklik vurgusu neticesinde her ne kadar kanuni olarak olmasa da Kanunların ve Anayasa'nın, hatta evrensel ilkelerin ötesinde değerlendirilen içtihatlar ile yasak hale getirilen üniversitedeki öğrenim hakkının başörtüsü ile alınması hususu önündeki engel ortadan kaldırılmıştır.⁶⁶⁶ Bu problem Türkiye için oldukça sembolik bir değere sahip bakış açısının değiştirilmesi ve önemli bir tabunun ortadan kaldırılması anlamına gelmektedir. Bu değişiklik sadece din ve vicdan özgürlüğü bakımından değil ifade özgürlüğü, eğitim hakkı özgürlüğü ve temel haklar noktasında önemli bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle 28 Şubat sürecinde 'ikna odaları' süreçleri ile anılan bu uygulama ülke gündeminden önemli ölçüde kalkmaya başlamıştır. Bu adım zaman içerisinde laiklik hassasiyeti yüksek kesimlerin korku duvarı olarak değerlendirdiği biçimde kamu hizmeti alandan kamu hizmeti verene doğru taşınmış ve son olarak Meclis'te de kendisine yer bulmuştur. Ancak bu sürecin bu şekilde ilerlemesi konusundaki öngörülerini haklı çıkan kesimlerin devamında öne sürdükleri olumsuz senaryolar toplumda karşılık bulmamış ve özellikle CHP yönetiminde meydana gelen değişiklik ile birlikte ülke gündeminden tamamen çıkmıştır. Sürecin mağdurlarına yönelik olarak telafi noktasında atılan adımlar ile birlikte toplumsal bir normalleşme süreci ortaya çıkmış ve eğitim hakkı gibi temel bir hakkın gaspı noktasındaki mağduriyetlerin önüne geçilmiştir.

Türkiye siyasi hayatının en önemli düşünce ve ifade sorunlarından birisi olarak araştırmacıların karşısına farklı dil ve lehçelerin konuşulması ve kullanımı konusu çıkmaktaydı. Özgürlükler konusunda halkın talepleri ve sessiz yığınların sesi olma hedefi ile siyaset sahnesinde yer alan Ak Parti, bu soruna ilişkin olarak da adımlar atmıştır. Özellikle Temmuz 2009 tarihinde başlatılan Kürtler özelinde ortaya konulan ancak sonrasında topyekûn bir demokratikleşme adımı olarak lanse edilen Milli Birlik ve Kardeşlik projesi kapsamında birçok gelişme yaşanmıştır. Farklı dil ve lehçelerin öğrenilmesi önündeki engellerin kaldırılması, bu diller ile yayın ve propaganda imkânı tanınması gibi haklar bu proje kapsamında sağlanmıştır. Cezaevlerinde tutuklu ve hükümlü olanların yakınlarıyla kendi dil ve lehçelerinde görüşebilmelerinin önü açılmıştır.⁶⁶⁷ Türkiye'de, 1980'li yıllardan itibaren ortaya konan terör dalgası ve bunun

⁶⁶⁵ Sözen, **a.g.e.**, s. 326

⁶⁶⁶ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 114

⁶⁶⁷ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 10

baş aktörü konumundaki PKK terör örgütünün kanlı eylemleri ve ortaya koyduğu bölünme hedefi güvenlikçi bir reaksiyonun gelişmesine neden olmuştur. Seçim meydanlarında bu konudaki milliyetçi söylemlerin karşılık bulması devleti yöneten bürokratlar ve seçilmiş kişilerin güvenlikçi politikalarını artırma noktasında eğilim göstermesine zemin hazırlamıştır. Bu durum güvenlik olgusu altında ifade ve düşünce özgürlüğü hatta bir adım ötesinde dönem dönem temel haklar konusunda bile yasakçı bir durumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak Ak Parti ilk 10 yılı içerisinde bu konularda daha özgürlükçü bir tutum sergilemiş ve halkın yasaklarının kaldırılmasının yanında devlet, kamu hizmetlerini daha etkin hale getirmek amacıyla farklı dil ve lehçelere yönelik olarak tercüman hizmeti sağlamaya başlamıştır. Geçmiş dönemlerde ortaya konulan ve uzunca bir süreyi kapsayan bu yasakçı tutum, hak ve özgürlükler noktasında en temel taleplerin bile görmezden gelinmesine neden olmak ile birlikte güvenlik temelli halka mesafe koyan ve temkinli yaklaşan bir anlayış ortaya çıkarmıştır. Bu durum sorunların bastırılması yoluyla çözüme kavuşmadığının anlaşılmasının yanında, bu sorunların daha büyük bir hale gelmesine neden olmuştur.⁶⁶⁸ Türkiye açısından özellikle Kürtçe şarkı söyleme konusu ile gündemde olan farklı dil ve lehçelerin kullanımı ile ilgili olarak yaşanan kültürel ifade konusu üzerindeki sıkıntılı süreç TCK'da yapılan değişiklikler ile ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. TCK'nın 141, 142 ve 143. Maddelerinde yapılan değişiklikler ile toplumsal bir tabu ya da toplumsal bir sembol olarak Kürtçe konuşma, şarkı söyleme ve yayın yasağı ortadan kaldırılmıştır. Bu durum farklı dillerin öğrenilmesi ve konuşulması konusundaki engelleri de ortadan kaldırmıştır. Üniversitelerde farklı dil ve lehçelerin öğrenilmesi ve öğretilmesi hususunda yasal engellerin ortadan kalkması ile yeni bir özgürlük alanı ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler farklı dil ve lehçelerin yayın dili olarak kullanılması hususunda bulunan engellerinde kaldırılmasını sağlamıştır. Dil konusu önündeki engellerin kaldırılması farklı dil ve lehçelerin siyasi propaganda aracı olarak kullanılmasının önünü açmış ve bunun yanında sinema, video ve müzik gibi alanlarda da farklı dil ve lehçelerin kullanılmasının önündeki engelleri kaldırmıştır. Kamu hizmetlerinde Kürtçe tercüman istihdamı sağlanarak devletin kamu hizmetlerindeki ayrımcı olarak algılanan hizmet tutumuna ilişkin algı ve duruşun değiştiğini göstermektedir. Muhafazakâr Kürtlerin iki açıdan dezavantajlı olarak algılanmalarının önüne geçmesi konusunda atılan önemli bir adım, Mele olarak adlandırılan yerel din adamlarının devlet tarafından istihdam edilmesidir. Kürtçe konusunda yapılan özgürlükçü adımlardan birisi de TRT'nin kontrolü altında açılmış olan Kürtçe yayın yapan TRT6 devlet kanalının yayın hayatına başlamasıdır.⁶⁶⁹

⁶⁶⁸ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 22

⁶⁶⁹ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 101 - 103

Yapılan bu Kürtçe yayın adımı demokratik olarak toplumda olumlu olarak karşılanmış olmasına rağmen bu yayın politikasının sadece Kürtler üzerinden yürütülüyor izlenimi doğuyor olması toplumda bu atımların topyekûn bir demokratikleşme adımı yerine sadece toplumun bir kesiminin talebine ilişkin olarak atılan adımlar olarak nitelendirilmektedir. Dil konusunda atılan önemli bir adım da 2003 yılında Nüfus Kanunu'nda yapılan değişiklik ile birlikte vatandaşların çocuklarına istedikleri isimleri koyma özgürlüğü olarak ortaya çıkmıştır.⁶⁷⁰ Dil konusunda atılan adımların sadece günlük hayatta dilin kullanımı konusunda kısıtlı olması dillerin ve kültürlerin korunması ve geliştirilmesi noktasında yeterli bir adım olmayacaktır. Bu konuda atılan ilk adım olarak 2009 yılında Mardin Artuklu Üniversitesi bünyesinde Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Arap Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Süryani Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Kürt Dili ve Kültürü Yüksek Lisans Programı ve Süryani Dili ve Kültürü Yüksek Lisans Programından oluşan 'Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü' kurulmuştur. Yine bu kapsamda Mardin Artuklu Üniversitesi'nin Edebiyat Fakültesi bünyesinde Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü kurulmuştur. Bu sürecin devamında Bingöl Üniversitesi bünyesinde Kürt Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı ve Kürt Dili ve Edebiyatı Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programından oluşan 'Yaşayan Diller Enstitüsü' kurulmuştur. Yine Bingöl Üniversitesi'nin Fen Edebiyat Fakültesi'ne bağlı olarak Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü açılmıştır. Benzer şekilde Muş Alpaslan Üniversitesi, Tunceli Üniversitesi ve Diyarbakır Dicle Üniversitesi'nde benzer bölümler olmak üzere Zaza Dili ve Kurmanci Dili ile eğitim yapan bölümler açılmıştır.⁶⁷¹ Açılan bölümlerin sadece lisansüstü eğitim ile sınırlı olmaması ve aynı zamanda lisans düzeyinde de eğitim veren bölümlerin açılması ilerleyen dönem için daha kalıcı ve temeli sağlam araştırmaların yapılması hususunu güçlendirmiş ve atılan adımların sembolik olmasının önüne geçmiştir. 2010 yılında yapılan değişiklik ile farklı dil ve lehçelerde propaganda özgürlüğünün getirilmiş olması kültürel haklar noktasında atılan adımların perçinlenmesini sağlamıştır. Kültür Bakanlığı Kürtçe dilinde toplumda önde gelen eserler olarak kabul edilen bazı eserlerin yayımına başlamış ve ilk kez bu dönemde Devlet Tiyatroları tarafından Kürtçe oyunlar sergilenmiş ve Bakanlık tarafından Kürtçe diyalogların içerisinde olduğu 'İki Dil Bir Bavul' isimli sinema filmine fon desteği sağlanmıştır. Diyarbakır Valiliği ve TRT'nin ortak çalışması ile Kürtçe türküler albümü hazırlanmış ve TBMM'nin tanıtım kataloğunda ilk kez milletvekillerinin Kürtçe dil bilgisine yer verilmiştir.⁶⁷² Özellikle sorunun temelinde bulunduğu öne sürülen TMK'nın 8. Maddesinde değişiklik yapılmış 'devletin bölünmezliği aleyhine propaganda' ifadesi

⁶⁷⁰ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 104

⁶⁷¹ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 105 - 106

⁶⁷² T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 107

kanundan çıkarılarak TMK'nın 1. Maddesi terör suçunun işlenmesi için cebir ve şiddet şartını taşıyor hale gelmesi değişikliği yapılmıştır.⁶⁷³ Atılan bu adımların hepsi Türkiye'nin hem iç dinamikleri nezdinde hem de dış dünya karşısında demokratikleşmesine yönelik olumlu bir imaj ortaya koymaktadır. Ancak atılan bu adımların büyük çoğunluğu 2009 – 2015 yılları arasında yürütülen Kürt Açılımı adı ile başlayan, daha sonra Demokrasi Açılımı adını alan ve en son olarak Milli Birlik ve Kardeşlik Projesi adıyla Ak Parti tarafından yürütülen süreç içerisinde atılmıştır. Sürece ilişkin olarak muhalefet partileri olan CHP ve MHP özelinde milliyetçi hassasiyetleri yüksek kesimler tarafından yoğun bir eleştiri yapılmıştır. Özellikle çözüm süreci olarak değerlendirilen PKK terör örgütünün doğrudan muhatap alındığı ve Oslo/İmralı Görüşmeleri olarak nitelendirilen ve dönemin Başbakanı Erdoğan'ın MİT Müsteşarı Hakan Fidan üzerinden yürüttüğü süreç yoğun eleştirilere maruz kalmıştır.⁶⁷⁴ Sürece yönelik yapılan en önemli eleştirilerin başında doğrudan terör örgütünün devletin muhatabı olarak alınması ve toplumsal mutabakat ile çözülmesi gereken bir sürecin Meclis dışında tutulması ve Ak Parti – HDP ve terör örgütü arasında sıkışan bir pazarlık süreci gibi algılanmasıdır. Özellikle muhalefet kanadının sürekli genel af söylemini gündemde tutması toplumsal kesimlerin bazılarının sürece karşı mesafeli tutumunun aşılmasını sağlamıştır. Her ne kadar muhalefetin eleştirilerinde farklı bir boyutta da olsa özellikle demokratikleşme adımlarının toplumdaki tüm kesimleri kapsar şekilde desteklenmesi noktasında Ak Parti tarafından da eleştirilerde bulunulmuştur. Bu durum Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçişin ardında yeni sistemde Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanı olarak güçlü bir görev ile bulunan Fahrettin ALTUN tarafından 2009 yılında eleştirilmiş ve 'Kürt sorununa yönelik ilgi ve çaba desteklenmesi gereken bir adımdır' şeklinde yaptığı açıklamanın devamında ancak çok kültürlülük açısından önem arz eden Aleviler, Hristiyan azınlıklar ve diğer farklı kültürlerle ait olanların Kürtler kadar şanslı olmadığından bahsetmiştir.⁶⁷⁵

Türkiye'de geçmiş dönemlerde -ki bu durum özellikle 1980 askeri darbesinden sonra daha yoğun bir biçimde ortaya çıkmıştır- siyasi düşüncesi, dünya görüşü, inancı nedeniyle birçok kişi sakıncalı bulunarak vatan haini ilan edilmiş ve vatandaşlıktan çıkarılmıştır. Bu noktada kısmi bir toplumsal barışı sağlamak adına Ak Parti 2009

⁶⁷³ 4928 Sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun, 15 Temmuz 2003, **25173 sayılı 19.07.2019** **tarihli** **Resmî Gazete,** Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/07/20030719.htm>, Erişim Tarihi: 18.09.2019

⁶⁷⁴ Erdal Şafak, İmralı ve Oslo'ya Ben Gönderdim, **Sabah Gazetesi**, 12 Nisan 2012, Erişim Linki: <https://www.sabah.com.tr/gundem/2012/04/12/mit-mustesarini-imrali-ve-osloya-ben-gonderdim>, Erişim Tarihi: 13.09.2019

⁶⁷⁵ Fahrettin Altun, 22Temmuz'dan 29 Mart'a siyasal partiler: Değişim ve Statüko kıskacında Ak Parti, **SETA Analiz Dergisi**, Sayı:6, Ankara, 2009, s. 6-22, s. 14

yılında yeni bir vatandaşlık kanunu çıkarmış ve vatandaşlıktan atılanların yeniden vatandaşlığa dönmesinin önünü açmıştır.⁶⁷⁶

Türkiye'de ifade özgürlüğüne ilişkin kısıtlamalar özellikle bölünme korkusu nedeniyle oldukça yüksek seviyelere çıkmıştır. Bu durum toplumda oldukça tartışmalı bir hal alan birçok il, mahalle ve bölgenin isminin ideolojik ve siyasi sebepler ile değiştirilmesine neden olmuştur. Ortaya konulan bu uygulama ilgili bölgelerde yaşayanların aidiyet duygularını yok etmek ile birlikte bir baskı unsuru halinde değerlendirilmektedir. Devlet ile millet yakınlaşmasının sağlanması, kişilerin kendilerini daha özgür ve yaşadıkları yerlere daha ait hissetmeleri adına yerleşim yerlerinin eski isimlerini almaları konusunda adımlar atılmış ve bazı yerleşim yerlerine eski isimleri geri verilmiştir.⁶⁷⁷

Türkiye'de toplumun sesini duyurmasına yönelik olarak en önemli unsur olan STK'lar ve genel hatlarıyla sivil toplum üzerinde bir baskı bulunmaktaydı. Bu durum toplumun taleplerini iletme ve sesini duyurma noktasında oldukça sıkıntı çekmesine neden olmakta ve sivil siyasetin önünü tıkamaktaydı. Sivil topluma yönelik olarak kısıtlayıcı bir sonuç ortaya çıkaran bu ortamın düzeltilmesi adına Ak Parti döneminde bazı kolaylıklar getirilmiştir. Dernek kurma, vakıfların mülk edinmesi gibi işlemler kolaylaştırılmış, toplantı ve gösteri yapma hakkı genişletilmiş Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) kapsamında siyasal ve sosyal alanlarda hak arama özgürlükleri genişletilmiştir. Yeni bir basın kanunu oluşturularak yayınevlerinin kapatılması hadisesinin önüne geçilmiş ve gazetecilerin haber kaynağını koruması güvencesi getirilmiştir.⁶⁷⁸ Demokratik yönetim anlayışının önemli bir adımı olarak 2004 yılında yeni Dernekler Kanunu yürürlüğe konmuş bu sayede sivil örgütlenmenin önündeki otoriteden izin alma kuralı gibi kurallar kaldırılarak haber verme gibi medeni bir uygulama yolu AİHS kapsamında özgürlükçü bir sivil toplumun önünün açılması amaçlanmıştır.⁶⁷⁹

Türkiye'de Ak Parti'yi iktidara taşıyan sürecin temelinde özellikle İslami kesimlerin yaşadıkları mağduriyetler üzerinden bir değerlendirme yapılmaktadır. Bu değerlendirme kısmen doğru olmak ile birlikte eksik kalan bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha önceki bölümlerde bahsedilmiş olan toplumsal tepki ve değişim talebinin temeli sadece İslami kesimleri kapsamamaktadır. Türkiye'de İslam inancı içerisinde olduğu kabul edilen ya da İslam inancı dışında olan gruplarında

⁶⁷⁶ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 49

⁶⁷⁷ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni v Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 50

⁶⁷⁸ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 68

⁶⁷⁹ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 75

ibadet, inanç ve yaşam biçimi konusunda sıkıntıları mevcut bulunmaktaydı. Bu noktada özellikle sadece Müslüman Sünni inancına ait ibadet yerleri olan camilerin bakım ve onarımlarının sağlanmasının yanında farklı inanç gruplarına ait ibadet yerlerine ilişkin özgürlüklerin artırılması ve bu ibadethanelerin onarılması noktasında imkânlar artırılmıştır. Azınlık cemaatlerinin mülk edinmeleri kolaylaştırılmış ve geçmiş dönemlerde el konulan taşınmazlar yeniden cemaatler adına kayıt edilmesi sağlanmıştır. Azınlık cemaatlerinin yaşamlarını sürdürebilmeleri adına ekonomik anlamda önlerini açacak olan gazetelerin de resmi reklam yayınlayabilmelerinin önü açılmıştır.

Kişilerin ifade hürriyetini daraltıcı unsurların başında gelen ve özellikle Ergenekon ve Balyoz davalarının ilk dönemlerinde önemli bir gündem maddesi olan TCK 301. Maddesinde değişikliğe gidilmiş, yurtdışına çıkış yasağının kapsamı daraltılmış ve kişisel verilen korunması Anayasal güvence altına alınmıştır.⁶⁸⁰ Özellikle TCK'nın 301. Maddesinde yapılan soruşturma izninin Adalet Bakanlığı tarafından verilmesi değişikliği⁶⁸¹ her ne kadar Ak Parti'nin önceki uygulamaları ile çelişir vaziyette olmuş olsa dahi siyasi ortam itibari ile atılan bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye'nin siyasi partiler tarihine bakıldığı takdirde uzunca bir süre kamuoyu gündemini parti kapatma davaları meşgul etmiş olup, sadece 90'lı yıllar içerisinde 20'ye yakın siyasi parti kapatılmıştır. Türkiye'nin bu durumuna ilişkin olarak yapılan değerlendirmelerde ülkenin adeta bir siyasi parti mezarlığı haline geldiğinden bahsedilmektedir. Bu durumun temel nedeni müesses nizam tarafından sakıncalı görülen ideolojilerin dizginlenmesi amacıyla ortaya konulmuş ve sistem muhalifi ve sistem tarafından marjinal kabul edilen görüşlerin temsil edildiği partiler sıkça kapatma tehdidi ile karşı karşıya kalmıştır. Partiler, bu durumu isim değişikliği yolu ile çözmüş ve tabela değiştirerek yollarına devam etmişlerdir. Bu tutum sistem tarafından sakıncalı bulunan ideolojilerin önüne geçemediği gibi ilgili görüşlerin güçlenerek siyaset sahnesindeki yerlerini almalarına yardımcı olur bir hale gelmiştir. Bu noktada özellikle yıllarca önü kapatılmak istenen İslamcı hareketi kapsayan muhafazakâr talepler Ak Parti ile %50'li oy oranlarına ulaşmış ve uzunca bir süre tek başına iktidar olma başarısını göstermiştir. Yine benzer şekilde sistem tarafından özellikle seçim barajı yolu ile engellenen Kürt hareketi olarak adlandırılan siyasi oluşumların devamı niteliğindeki HDP, yaklaşık %13-14 bandında bir oy oranına ulaşmıştır. Bu noktada

⁶⁸⁰ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 69

⁶⁸¹ 5759 sayılı Türk Ceza Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 30 Nisan 2008, **26870 sayılı ve 30.04.2008 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/05/20080508.htm>, Erişim Tarihi: 19.09.2019

ideolojileri ya da sistem muhaliflerini “ıslah etme” amacının başarısız olduğu ve halkın oy verme tercihlerine saygı duyulması gerektiği gerçeği ortaya çıkmıştır. Ancak bu durum siyasetlerin her istediğini istediği gibi yapması kanunları zorlaması ya da şiddete başvurması anlamına gelmemektedir. Tüzel kişilerin cezalandırılması yerine eylemi yapan şahıslar üzerinden cezalandırmanın halk nezdinde de hukuk alanında da daha makul olacağı kanaati güçlü şekilde uyanmıştır. 2010 referandumu kapsamında yapılan Anayasa değişikliği neticesinde parti kapatma kararının alınması zorlaştırılmıştır. Önceki uygulamalarda 5’te 3 kapatma için yeterli oy oranı iken artık bu oran 3’te 2 seviyesine yükseltilmiştir. Anayasa Mahkemesinin üye sayısının artırıldığı da göz önüne alındığında bu durum parti kapatmanın neredeyse imkânsız hale gelmesi gibi bir sonuç ortaya koymaktadır. Ancak hazine yardımıyla kısmen ya da tamamen yoksun bırakma gibi bir ceza getirilerek yapılan eylemlerden halkın cezalandırılması yerine parti yöneticilerinin cezalandırılması hususu amaç edinilmiştir. Bu kapsamda siyasi partiler kapansalar dahi halkın iradesinin yok sayılmaması amacıyla kapatılan partilerin vekilliklerinin düşmesi uygulaması kaldırılmıştır.⁶⁸² Özellikle 2017 ve 2018 yıllarında güncel olan kayyum atanması tartışmaları 2019 yılında gerçekleştirilen 31 Mart yerel seçimlerinin ardından yeniden gündeme gelmiş ve iktidarın eski uygulamaları ile çelişkili uygulamalar ortaya koyduğunun eleştirisi yapılmıştır.⁶⁸³

Türkiye’nin ifade özgürlüğü bakımından sorun yaşadığı alanlardan birisi basın ve yayın özgürlüğüdür. Özellikle yayınların içeriğine ilişkin olarak müdahaleler ve ileriye dönük olarak yayın durdurma konusu basın ve yayın organlarının kısıtlı özgürlük alanlarının oluşmasına ve doğal bir baskı oluşmasına neden olmaktadır. Bu konuda 31 Aralık 2011 tarihinden itibaren, bu tarihin öncesindeki yayın durdurma ve kitap toplatma kararları hükümsüz olarak kabul edilmiştir.⁶⁸⁴ Suç teşkil eden yayın iddiaları ile ileriye dönük olarak verilen yayın durdurma yasakları basın organlarının yaşamlarını devam ettirmelerine engel teşkil eden boyuta ulaşmıştır. Basın Kanunu’nda yapılan değişiklik ile birlikte kapatılma cezasının süresi 3 gün–1 ay arası olmaktan 1-15 gün arasına indirilmiş ve sorumlular için belirlenen hapis cezası süresi

⁶⁸² **TÜRKİYE CUMHURİYETİ ANAYASASININ BAZI MADDELERİNDE DEĞİŞİKLİK YAPILMASI HAKKINDA KANUN**, Kanun No: 5982, Kabul Tarihi: 07.05.2010, Erişim Linki: <http://www.anayasa.gen.tr/5982.htm>, Erişim Tarihi: 07.09.2019

⁶⁸³ Eski Ak Parti’li vekilden kayyum eleştirisi: Batıya, doğuya ayrı; Türk’e Kürt’e ayrı hukuk olmaz, **tarafsizhaberajansi.com**, 20 Ağustos 2019, Erişim Linki: <https://www.tarafsizhaberajansi.com/2019/08/20/eski-ak-partili-vekilden-kayyum-elestirisi-batiya-doguya-turke-kurte-ayri-hukuk-olmaz/>, Erişim Tarihi: 07.09.2019

⁶⁸⁴ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 95

1-6 aydan 1-3 aya düşürülmüştür.⁶⁸⁵ Basın özgürlüğü konusu, Türkiye gündeminin uzunca bir süre meşgul eden güncel bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar birçok olumlu adım atılmış olsa dahi, Ak Parti döneminde de bu konu güncel olarak yerini korumuştur. Tutuklu gazeteciler konusu ülke gündemini oldukça yoğun bir biçimde meşgul etmiştir. Bu konuda basın özgürlüğü ve suç dengesi çizgisi Türkiye açısından çözümü mümkün olmayan bir paradoks olarak karşımıza çıkmaktadır. Basın ve yayın organlarının büyük sermaye sahiplerinin eline geçmiş olması ve bu sermaye sahibi şirketlerin devlet ihalelerinde bulunmaları nedeniyle basın üzerinde bir oto sansür mekanizması olduğu eleştirisi mevcuttur. Ayrıca hükümet ve muhalefet tarafına yakın duran gazetecilerin her konuyu kendi bakış açısına göre yorumlamaları tutuklu olan gazetecilerin durumunun hukuki zeminden ziyade siyasi bir zemin üzerinden değerlendirilmesi sonucunu ortaya çıkartmıştır.

Türkiye’de devlet özellikle kendisine karşı ortaya konulan demokratik yöntemler dâhilinde de olsa protesto gösterilerini çeşitli sebepleri ile şiddet kullanımı vasıtası ile bastırma gereği duymaktaydı. Bu durumun önüne geçmek adına 2911 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu’nun 9, 17 ve 19. Maddelerinde değişiklik yapılması gereği hissedilmiş ve hakların kullanılması yönündeki engeller daraltılmıştır.⁶⁸⁶ Her ne kadar Ak Parti bu tutumu ile toplumsal demokratik hareketlerin önünü açma eğilimi göstermiş olsa da özellikle 1 Mayıs ve Taksim Anmalarına yönelik olarak artık neredeyse her yıl tekrarlanan görüntüler ortaya çıkmaya devam etmiş, Gezi Parkı Eylemleri ve polis müdahalelerine yönelik orantısız şiddet iddiaları ve birçok şiddet içermeyen eyleme yönelik olarak engelleyici tutum sergilenmesi, Ak Parti’nin bu konuda attığı adımlara kendisinin uymadığı ya da bu adımları içselleştirmediği noktasında eleştiri başlıkları haline gelmiştir.

Türkiye’de farklı din ve inançlara sahip vatandaşların yaşadıkları sorunların yanında Müslümanlık içerisinde bulunan farklı mezhep gruplarının da ciddi anlamda din ve vicdan özgürlüğü konusunda sorunları mevcut bulunmaktaydı. Bu durum özellikle geçmiş dönemlerde bireylerin ait oldukları inanç gruplarını saklama ihtiyacı duymasına yol açmıştır. Bu durum sadece bireylerin sosyal hayatları içerisinde tutum ve davranışlarını etkilemek ile kalmamakta bunun yanında özellikle nüfus cüzdanlarında bulunan zorunlu din hanesi ile vatandaşları kategorize etme noktasına ulaşmaktaydı. Bahsedilen kategorize etme durumu ve inancını açıklamaya yönelik

⁶⁸⁵ 4748 Sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 09 Nisan 2002, **24721 Sayılı ve 09 Nisan 2002 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2002/04/20020409.htm>, Erişim Tarihi: 18.09.2019

⁶⁸⁶ 4748 Sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 09 Nisan 2002, **24721 Sayılı ve 09 Nisan 2002 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2002/04/20020409.htm>, Erişim Tarihi: 18.09.2019

zorlamaya giren nüfus cüzdanlarındaki din hanesi uygulaması kaldırılmıştır. Egemen din olan Müslümanlık ve onun egemen kolu olarak Türkiye’de hüküm süren Sünni mezhebinin inanç ritüelleri ve ibadethaneleri dışındaki mekânlar için varlığını sürdürmek oldukça zor olmaktadır. Bu durumun önüne geçmek ve vatandaşların inanç, din ve vicdan özgürlüğü noktasında nefes almasını sağlamak adına İmar Kanunu’nda değişikliğe gidilmiştir. Bu değişiklik ile kanunda bulunan ‘cami’ ibaresinin yerine ‘ibadet yeri’ ifadesi kullanılmaya başlanmıştır.⁶⁸⁷

Türkiye, 2013 yılında atmış olduğu adımlar ile uluslararası platformda ifade özgürlüğü alanında kötü olan imajını düzeltmeye yönelik çabasını ortaya koymuştur. Ak Parti Hükümetinin dördüncü yargı reformu olarak adlandırdığı bu adımlar Türkiye’nin demokratikleşme ve ifade özgürlüğü alanında önünü açmak ve karnesini düzeltmek amacıyla ortaya konmuştur. Bu kapsamda oldukça tartışmalı olan ifade özgürlüğü sınırlarının genişletilebilmesi adına AİHM kararlarının kriter olarak değerlendirdiği ‘cebir, şiddet ve tehdit içeren yöntemleri meşru gösteren veya öven ya da bu yöntemlere başvurmayı teşvik eden’ şartı sınır olarak kabul edilmiştir.⁶⁸⁸ Bu adım Türkiye’de ifade özgürlüğünün önünün açılması ve derinleşmesi adına önemli bir adım olarak kabul edilmektedir. Ancak devam eden süreçlerde ve ilerleyen yıllarda hükümetin birçok konuda kendisine karşı yapılan eleştirileri Güleni yapılanma ve diğer illegal yapılar ile bağlaştırmak marjinalize etmesi bu kanunun ve prensip ilkelerinin uygulanması ve toplumsal hayata yansımaları noktasında sıkıntılar olduğu algısına neden olmaktadır.

Düşünce, ifade, din ve vicdan özgürlüğü başlığı altında Ak Parti iktidarının 2003-2018 yılları arasındaki dönemde ortaya koymuş olduğu yönetim değerlendirildiğinde, oldukça kapsamlı bir reform uygulaması ile karşı karşıya kalınmaktadır. Türkiye’de Ak Parti öncesindeki dönem içerisinde birçok toplumsal kesim farklı nedenlerle bu başlık altına girebilecek birçok mağduriyet yaşamış ve bu durumlara ilişkin olarak devletin ve iktidarların uygulamalarına yönelik olarak eleştiri getirmiştir. Bu kapsamda Ak Parti farklı toplumsal kesimlerin talepleri karşılayacak şekilde adımlar atma gayreti içerisinde bulunmuştur. Sorunların çözümüne yönelik olarak topyekün bir demokratikleşme hamlesi ile sorunların tamamını çözmeye yönelik katkı sağlayacak adımlar atma gayreti içerisinde bulunmuştur. Bu kapsamda başörtüsü sorunu, farklı dil ve lehçelerin öğrenilmesi ve konuşulması, çocuk isimleri ve yer isimlerinin

⁶⁸⁷ 4928 Sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun, 15 Temmuz 2019, **25173 sayılı 19.07.2019 tarihli Resmi Gazete**, Erişim Linki:

<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/07/20030719.htm>, Erişim Tarihi: 18.09.2019

⁶⁸⁸ 6459 sayılı İnsan Hakları ve İfade Özgürlüğü Bağlamında Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 11 Nisan 2013, **28633 sayılı ve 30.04.2013 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/04/20130430-1.htm>, Erişim Tarihi: 22.09.2019

belirlenmesi konusunda kanuni engellerin kaldırılması ve nüfus cüzdanlarındaki din hanesinin kaldırılması gibi birçok olumlu adım atılmıştır. Özellikle azınlık cemaatlerinin varlıklarını hem ekonomik hem de sosyal anlamda devam ettirebilmeleri adına STK kurma, mal edinme ve geçmişe dönük olarak malların iadesi gibi birçok adım atılarak azınlık cemaatlerinin sosyal anlamda da varlığını sürdürebilmesinin önü açılmıştır. 2010 referandumu kapsamında parti kapatma zorlaştırıldı ve 2013 yılında AİHM İfade Özgürlüğü şartı kabul edildi. İmar Kanunu'nda yapılan değişiklik ile özellikle yerel yönetimlerin camilere sağlamış olduğu yardımların tüm ibadet yerlerine sağlanmasının önü açıldı. Tüm bu ortaya konan iyileşme çabalarının yanında Ak Parti hükümeti iktidara geldiği ilk dönemden itibaren toplantı ve gösteri yürüyüşlerine yönelik tutumu, 1 Mayıs İşçi Bayramı kapsamında uygulanan Taksim meydanı yasağı, zaman zaman toplumsal olaylarda polislerin orantısız güç kullanımı eleştirileri karşı karşıya kalmıştır. Diğer başlıklarda olduğu gibi bu başlık altında da Ak Parti'nin özellikle 2013 yılı ve sonrasında başlayan süreçte bazı kazanımlardan taviz verdiği eleştirisi ortaya konmaktadır. Özellikle muhalifler tarafından sıkça eleştiri konusu haline getirilen sosyal medya ve internet kısıtlamaları, tutuklu gazeteci sayısı ve FETÖ/PDY yargılama süreçlerine yönelik olarak eleştiri boyutundaki yorumlara bile tahammülsüzlük gösterilmesi eleştiri başlıkları olarak ortaya çıkmaktadır.

3.4. Piyasa Ekonomisi Bakımından Adalet ve Kalkınma Partisi

Küreselleşmenin ön plana çıkması ve dünyadaki sınırların yıkılması ile birlikte dünya piyasalarında liberalizm hatta yeni yorumu ile neo-liberalizm güçlü bir biçimde ön plana çıkmış ve ekonomik yapı değişim göstermiştir. Sınırlı devlet anlayışının hâkim olduğu yenedünya düzeninde devletin sınırlarına çekilmesi noktasında en çok eleştiri yapılan alanlardan birisi ekonomik piyasalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeni ekonomik anlayış devletin doğrudan yatırım yapan yönetiminin yerini teknolojik gelişmeleri destekleyen ve girişimcilerin önünü açan bürokratik yapılanma sahibi yapının almasını desteklemiştir. Bu kapsamda korumacı politikalara ve devlet müdahalesine son verilmesi noktasında adımlar atılması desteklenmiştir. Özellikle devletin sanayi, ticaret, bankacılık ve mali sektörlerde temel aktör olma işlevinin son bulması desteklenmiş, devlet yatırımlarının özelleştirme kanalı ile hızla piyasadan tasfiye edilmesi, devlet tarafından yapılan sosyal güvenlik harcamalarının azaltılması ve bu noktada özel sigorta şirketlerinin desteklenmesi, mal – hizmet ve sermaye önündeki tüm yasal ve bürokratik engellerin kaldırılması amaçlanmıştır.⁶⁸⁹

⁶⁸⁹ Ener ve Demircan, *a.g.e.*, s. 208

Piyasa ekonomisi sadece Türkiye içerisinde değil dünyanın birçok alanında tartışma konusu halindedir. Özellikle II. Dünya savaşı sonrasında piyasa ekonomisi konusu daha yoğun bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır. Ralph Harris, bu duruma ilişkin olarak “1950’lerde piyasalardan bahsetmek neredeyse kiliseye küfre eş değerdir” ifadelerini kullanmıştır.⁶⁹⁰

Türkiye’nin 90’lı yıllarda ortaya koyduğu kötü ekonomi yönetimi ve özellikle 2000 – 2001 yılında meydana gelen derin ekonomik kriz ülkeyi ciddi bir borç yükünün altına sokmuştur. Bu durum Ak Parti’nin belirli bir süre kötü ekonomiyi düzelmek ile uğraşması ve Uluslararası Para Fonu (IMF) gözetiminde ekonomiyi yönetmesine neden olmuştur.⁶⁹¹ Ak Parti’nin 2002 yılında ortaya koyduğu seçim bildirisinde ülkedeki özel teşebbüsü geliştirmenin temel amaç olduğundan bahsedilmiş ve devletin ekonomi üzerindeki asli rolünün serbest rekabet koşullarını sağlamak ve özel teşebbüsün önündeki engelleri ortadan kaldırmak olarak tanımlanmıştır.⁶⁹²

Erdoğan’ın temsilcisi olduğu sınıflar içerisinde önemli kısım muhafazakâr olmak ile birlikte bunu yaşam tarzı ile sınırlı tutup ekonomik anlamda liberal yaklaşımlar sergilemektedir. Bu tutum Partinin politikalarında da etkisini göstermiştir. Erdoğan, sıklıkla özelleştirmelerin ekonominin rasyonelleşmesi için önemli ve gerekli olduğundan bahsetmiştir.⁶⁹³ Ak Parti’nin iktidarının ilk yıllarında Sosyal Politikalardan sorumlu Başkan Yardımcısı Nükhet Hotar, devletin çok fazla sosyal sorumluluk üstlendiğinden yakınlıkla ekonomik yardım ve piyasa müdahalelerine yönelik bir eleştiri getirmiştir.

Ak Parti göreve geldiği dönemde oldukça yüksek etkili ekonomik krizlerin ardından yapısal reformlar beklentisi bulunmaktaydı. Bu durum Ak Parti’nin seçmen kitlesinin büyük çoğunluğu olarak görülen alt gelir grubunun yanında MÜSİAD ve TÜSİAD gibi sermaye gruplarının da beklentilerinin karşılanması anlamını taşımaktaydı. Bu doğrultuda 2012 yılında işçi ve işveren arasındaki ilişkileri yeniden düzenleyen ‘Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu’ yürürlüğe girmiştir.⁶⁹⁴ Bu kanun ile birlikte işçi ve işveren arasındaki ekonomik ve sosyal durum bunun yanında çalışma şartlarının karşılıklı müzakeresi şeklinde anlaşmazlıkların barışçıl şekilde çözülmesinin önü açılmaya çalışılmıştır. 2018 yılında yoğunlaşan gündem ile birlikte Bireysel Emeklilik uygulamasının daha cazip hale getirilmesi ve kıdem tazminatının

⁶⁹⁰ Yayla, **a.g.e.**, 2013, s. 51

⁶⁹¹ Hale, **a.g.e.**, s. 109

⁶⁹² Ak Parti Seçim Bildirgesi 2002, https://kurzman.unc.edu/files/2011/06/AKP_2002.pdf, Erişim Tarihi: 14.08.2019

⁶⁹³ Yıldırım, **a.g.e.**, s. 290

⁶⁹⁴ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 76

fona bağlanması gibi önlemler ve teşvikler uygulanarak kişisel birikimlerin fazlaştırılması noktasında adımlar atılmaya çalışılmaktadır.

Ak Parti döneminde birçok özelleştirme hamlesi yapılmış olmak ile birlikte özellikle eğitim ve sağlık gibi alanlarda özel sektör yatırımlarının önü açılmıştır. Türkiye’de yükseköğrenim alanında da ciddi bir özel girişim kolaylığı sağlanmıştır. Bu noktada yönetim ve yatırım tıkanıklığını çözmek adına ‘vakıf üniversitesi’ statüsü ile üniversitelerin kurulmasının önü açılmış ve devlet tarafından da birçok şehre üniversite yatırımı yapılmıştır. 2020 yılı itibari ile 129 Devlet, 73 Vakıf ve 5 Vakıf Meslek Yüksekokulu olmak üzere her ilde en az bir üniversite bulunmak ile birlikte toplamda 207 yükseköğretim kurumu bulunmaktadır.⁶⁹⁵ Ak Parti’nin iktidara geldiği 2002 yılında bu rakam 23’ü vakıf olmak üzere toplam 76 üniversitedir. Yine aynı dönemde 81 ilin sadece 40’ında üniversite bulunmaktadır.⁶⁹⁶ Bu durum eğitim gibi Türkiye için tabu olarak algılanan bir alanda bile özel sektör girişimlerinin desteklenmesi ve özellikle kamu dışı oluşumların aktif olarak süreçleri yönetmesi konusunda önemli adımlar olarak algılanmaktadır.

Türkiye’nin ekonomik olarak sorunlarının yoğun olduğu bir dönemde halk Ak Parti’yi bir umut olarak görüp, güçlü bir şekilde iktidara getirmiştir. Ak Parti’nin ekonominin liberalleşmesi adına attığı adımlar yadsınamaz bir gerçekliktir. Siyasi anlamda liberalleşme adımları her alan için atılmaya çalışılırken ekonomik alan için bazı alanlarda tam anlamıyla mümkün olmamıştır. Özellikle altyapı ve ulaşım gibi alanlarda devletin tam anlamıyla yatırım alanından çekilmesi mümkün olmamaktadır. Terör sorununun yaşandığı bölgelerde ihtiyaçların karşılanması ve ekonomik olarak bölgenin kalkınabilmesi adına devletin yatırım yapması neredeyse bir gereklilik haline almaktadır. Altyapı eksikliği ve terörün caydırıcılığı nedeniyle Doğu ve Güneydoğu Bölgeleri ekonomik gelişme bakımından rekabet gücünü kaybetmekte olup, bu durum sanayi ve üretim tesislerinin Batı Bölgesine sıkışması anlamına gelmektedir. Bu noktada bölgeler arası dengelerin sağlanabilmesi adına devlet, teşvik mekanizmasını çalıştırmaya yönelmiş ancak yine de bu yatırımlar bölgeler arası dengelerin kurulması noktasında yeterli bir önlem olarak karşımıza çıkmamaktadır. 2002 yılı öncesinde meydana gelen ve Ak Parti’nin iktidara ulaşmasının önemli bir etkeni olan ekonomik kriz döneminde sadece Doğu Bölgelerinde değil ülkenin neredeyse tüm alanlarında yerli ve yabancı yatırımlar durma noktasına gelmiştir. Bu olumsuz tablonun ortadan kaldırılması mali disiplinin sağlanması, mali piyasaların güçlendirilmesi, tarım, sosyal

⁶⁹⁵ Türlerine Göre Mevcut Üniversite Sayısı, **Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi**, 13 Eylül 2019, Erişim Linki: <https://istatistik.yok.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 13.09.2019

⁶⁹⁶ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 111

güvenlik, enerji ve iletişim gibi sektörlerde yapılacak olan revizyonlar sonucunda mümkün olabilecektir. Ekonomik kuruluşların güçlendirilmesi ve özerk kurumlar haline getirilmesi önemli bir etken olarak yatırımların artırılması ve ekonomik istikrarın sağlanması için ortada durmaktadır ve her kesimin farkında olduğu bir gerçekliktir. Türkiye, Ak Parti döneminde ilk 10 yıllık dönemde 2008 ve 2009 yılında meydana gelen dünyadaki ekonomik krizin etkilerine rağmen Çin'in ardından büyüme hızı en büyük olan ikinci ülke, Avrupa'da ise birinci ülke olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁹⁷ Her ne kadar büyüme hızı rakamsal olarak başarılı bir sonuç ortaya konuluyor olsa dahi çok daha başarılı bir ekonomik tablo ortaya konulması mümkün olabilmektedir. Özellikle Milli Gelirin adil paylaşılması ve refahın paylaşılması konusunda çok daha adil ve şeffaf bir düzen kurulması mümkün gözükabilmektedir. Türkiye 2002 yılında 36 milyar dolarlık ihracat rakamına ulaşmışken 2018 yılında 163 milyar dolar seviyelerine ulaşmıştır.⁶⁹⁸ Türkiye yabancı sermayenin ülkeye girişi konusunda sağlamış olduğu kolaylıklar özelleştirmeler vesilesi ile ekonomik canlanmanın desteklenmesi konusunda önemli bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır. Serbest kur politikası, devletin piyasalar üzerindeki etkisinin azaltılması noktasında serbest piyasanın güçlendirilmesi yolunda atılmış adımlar kabul edilmektedir.⁶⁹⁹

Sağlık alanında atılan adımlar Ak Parti döneminin en önemli gelişmeleri olarak görülmektedir. Sosyal Güvenlik Kurumu düzenlemesi ile çok başlı sosyal güvence sisteminin önüne geçilmiştir. Kamu sektörünün temel aktör kabul edildiği sağlık alanında, özel sağlık kuruluşlarının sayısının artması ve özellikle bu kuruluşların ayakta kalması adına bazı hizmetlerin devlet tarafından bu kurumlara verdirilmesi ve ücretlerinin devlet tarafından karşılanması gibi adımlar her ne kadar net bir serbest piyasa anlayışı olmasa dahi bu piyasa düzeninin oluşturulabilmesi adına atılan başlangıç adımları olarak kabul edilebilir.⁷⁰⁰

Türkiye'nin kendi kendine yetebilmesi ve bazı alanlarda dünya ile rekabet edebilir hale gelmesi için yasal yükümlülöklere yönelik olarak bazı kolaylıklar sağlanması önemli bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kapsamda çiftçilerin ve esnafların prim oranları indirilmiş, piyasanın canlanması ve maddi durumu iyi olmayan bireylerin hayatlarının kolaylaşması adına sosyal devlet ilkesi çerçevesinde vefat eden çiftçi ve esnafların kızlarına 24 aya kadar çeyiz parası yardımı yapılmaya başlanmıştır. Çiftçi ve esnaf özelinde ortaya konan kolaylaştırmalardan birisi de

⁶⁹⁷ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 117 - 122

⁶⁹⁸ 2018 Yıllık İhracat Rakamları, **Türkiye İhracatçılar Meclisi İhracat Rakamları**, Erişim Linki: <https://tim.org.tr/ihracat-rakamlari.html>, Erişim Tarihi: 14.09.2019

⁶⁹⁹ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 122

⁷⁰⁰ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 124

devlete prim borcu bulunanların kredi kullanımına yönelik olarak engelin kaldırılmasıdır. Devlete bulunan prim borçları kapsamında kredi kullanma imkânından mahrum kalması kısır bir döngü oluşturmakta hem esnaf ve çiftçinin adım atmasını engellemekte hem de devletin tahsilat şansını azaltmaktaydı. Bu uygulamanın yerine esnaf ve çiftçinin kredi almasının önündeki engel kaldırılmış tahsilatın bu kredi üzerinden yapılmasının önü açılmıştır.⁷⁰¹ Kredi kullanma imkânının sağlanması nakit zorluğu çeken ve bu nedenle resmi yükümlülüklerini yerine getiremeyen esnaf ve çiftçinin rahat nefes almasını sağlamakta ve küçük – orta işletmelerin sürdürülebilir olmasına katkı vermektedir.

2000’li yıllardan itibaren gelişen lojistik ağları ve dünyanın küreselleşmesi neticesinde ticaretin hacmi ve hızından ciddi bir artış ön plana çıkmaktadır. Ülkelerin hem yolcu hem ticari mal taşıma hızlarının artması ticaret yapma imkanlarını artırdığı gibi hem de ciddi bir prestij kaynağı haline gelmiştir. Bu noktada Türkiye özellikle havacılık sektörüne oldukça önem vermiş ve hem ticari malların hem iş insanlarının havayolu ile ulaşımının önünü açmıştır. Bu alanda atılan adımlar, sadece havalimanı gibi altyapı yatırımları ile sınırlı kalmamış, özel sektör yatırımlarının önü açılmış, yasal ve bürokratik yavaşlamalar yapısal olarak çözüme kavuşturulmuştur. Türkiye’deki aktif havalimanı sayısı 2003 yılında 26 iken 2019 yılı itibari ile bu sayı 56’ya ulaşmıştır.⁷⁰² 2000’li yılların başında hava yolu şirketi olarak sadece Türk Hava Yolları (THY) varken 2019 yılı itibari bu sayı 15’ ulaşmıştır.⁷⁰³

Devletin pro-aktif bir tutum ile ekonomik alanda rol almasının bir sonucu olarak devletin çeşitli alanlarda yatırım ve istihdam süreçlerini hızlandırmak adına attığı adımlardan biri Kalkınma Ajanslarının kurulmasıdır. 2006 yılında çıkarılan Kanun neticesinde 26 Kalkınma Ajansı faaliyete geçmiş şirket, STK ve bireysel olarak birçok projeyi maddi olarak desteklemiştir.⁷⁰⁴ Bu durum ekonomiye bir müdahale gibi algılanıyor olsa dahi özellikle fikir üretme ve girişimcilik konusunda önemli bir adım olarak algılanmakta ve fırsat eşitliği noktasında katkı sağlamaktadır.

2013 yılında gerçekleştirilen dördüncü yargı reformu adlı hukuki düzenlemeler ile özellikle sıkıntı yaşanan bir alan olan kamulaştırma hususunda adımlar atılmıştır.

⁷⁰¹ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 126

⁷⁰² İstatistikler, Havalimanları Karşılaştırmalı İstatistikleri, **T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü**, Erişim Linki: demi.gov.tr/sayfalar/istatistik.aspx, Erişim Tarihi: 17.09.2019

⁷⁰³ İşte Türkiye’nin en büyük havayolu şirketleri, Uçak Filosuna Göre Türkiye’nin En Büyük Havayolu Şirketleri, **Ege Politik**, Erişim Linki: <https://www.egepolitik.com/iste-turkiyenin-en-buyuk-hava-yolu-sirketleri/10375/>, Erişim Tarihi: 17.09.2019

⁷⁰⁴ Kalkınma Ajansları, **kalkinma.gov.tr**, Erişim Linki: <http://www3.kalkinma.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebContentGosterim.aspx?Enc=51C9D1B02086EAFB87C09C48D70E71D1>, Erişim Tarihi: 17.09.2019

Yargılama sürecinin uzaması ve bu nedenle ödenecek paralara ilişkin olarak enflasyonunda etkisiyle yaşanan değer kaybının önüne geçmek için önlemler alınmıştır.⁷⁰⁵ Bu önlemler ile halk açısından oldukça korkulu ve neredeyse bir tehdit olarak algılanan kamulaştırma hususu neredeyse karşılıklı bir anlaşma zeminine yaklaşmıştır. Bu şekilde bireylerin devlete karşı zorla elinden alma eylemini yaptığına dair algıların yıkılması sağlanmaya çalışılmış ve bireylerin mülkiyet hakları kısmen de olsa korunmaya çalışılmıştır.

Türkiye’de devlet ekonomik piyasaların önemli bir aktörü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda sadece al-sat ya da finans piyasalarının dışında neredeyse devlete bağlı gibi çalışan ancak kâğıt üzerinden özerk ya da bağımsız olan STK’lar dâhil olmak üzere birçok kurum ve kuruluş ile devlet neredeyse tüm sivil toplum alanlarını kontrol altında tutma eğilimi göstermekteydi. Bu kapsamda neredeyse devletleşme durumuna gelmiş olan ve yolsuzluk ve denetim eksikliği iddiaları ile gündemde olan Türk Hava Kurumu (THK) önemli bir örnek olarak ortaya çıkmaktadır. THK, 3294 sayılı ‘Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Kanunu’nun 8. Maddesi kapsamında yürürlükte olan ‘Yardım Toplama Esas ve Usulleri Hakkında Yönetmelik’in 15. Maddesi kapsamında kurban derisi, fitre ve zekât toplama yetkisinin sadece kendisinde olduğunu savunmakta ve bu şekilde STK’ların maddi kaynak sağlayabileceği bir alanı tamamen kapatmış olmaktadır. Bu şekilde toplumsal yardımlaşma ve dayanışma kanalları neredeyse kapatılıyor ve dini vecibeler kapsamında yapılmak istenilen yardımlar dahi devlet kontrolüne giren bir hal alıyordu. Sivil toplumun güçlendirilmesi ve özgür bir bağış ortamının bulunması için ilgili yönetmelikte değişikliğe gidilmiş ve bu şekilde THK’nın tekel olması durumu ortadan kaldırılmıştır.⁷⁰⁶ STK’ların yardım toplaması ve bu alanda bireylerin serbest bir biçimde ekonomik yardım yapabilmeleri, serbest bir piyasanın oluşturulması noktasında önemli bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Ak Parti döneminde bu değişiklik yapılmış olmasına rağmen Bakanlar Kurulu Kararı ile bazı STK’lara ayrıcalık tanınması ve devlet kurumlarından bazı STK’ların kolaylıkla ve yüksek meblağlarda yardım aldığı iddialara hükümetin bu konuda eleştirilmesine neden olmuştur.

Türkiye’nin uzunca yıllar sorunu olarak ortaya çıkan devletin piyasanın önemli ve aktif bir aktörü olarak rol alması sorununun çözümü olarak birçok kez çeşitli

⁷⁰⁵ 6459 sayılı İnsan Hakları ve İfade Özgürlüğü Bağlamında Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 11 Nisan 2013, **28633 sayılı ve 30.04.2013 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/04/20130430-1.htm>, Erişim Tarihi: 22.09.2019

⁷⁰⁶ Yardım Toplama Esas ve Usulleri Hakkında Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik, **28777 sayılı ve 26 Eylül 2013 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/09/20130926-1.htm>, Erişim Tarihi: 23.09.2019

siyasetçiler tarafından özelleştirme gündeme getirilmiştir. 1950'li yıllarda başlayan bu özelleştirmenin gündeme getirilmesi ve devletin piyasadaki etkisinin azaltılması yolunda adım atma talebine ilişkin olarak, 1980'li yıllarda yasal adımlar atılmaya başlanmış ancak asıl önemli adımlar 2000'li yıllarda atılabilmektedir. Dünya ekonomisinde özellikle SSCB'nin dağılmasından sonra neredeyse tek alternatif haline gelen liberal ekonomik anlayışın etkisi ile 90'lı yıllar özelleştirmenin oldukça yüksek bir ivmeye sahip olduğu dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye açısından bu sıçrama 2000 – 2007 yılları arasında net bir biçimde görülebilmekte ve bu yıllarda yapılan özelleştirmeler 2006 yılında Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'nın (GSYİH) %4,6'sına tekabül etmektedir. Bahsedilen dönem Türkiye'nin özelleştirmeden en yüksek geliri elde ettiği dönemdir. 2000, 2001, 2006, 2007 ve 2008 yılları bu noktada önemli tarihler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁰⁷ Türkiye ekonomisi açısından 70'li yıllar oldukça problemlili bir dönem olarak ambargo ve krizler eşliğinde mali anlamda oldukça çalkantılı bir dönem geçirmiş ve bu dönemde yapısal dönüşümlerden ve kalıcı çözümlerden ziyade kısa vadeli ve yapay çözümler üretilmeye çalışılmıştır. Büyük oranda devletçi uygulamaların etkili olduğu planlı ekonomik modelden vazgeçilmemiş ve mevcut yapı içerisinde yaşanan sorunlara çözümler üretilmeye çalışılmıştır. Ancak bu tutum bunalımların daha da derinleşmesine neden olmuş ve 24 Ocak 1980 tarihinde ise oldukça keskin bir hamle kapsamında radikal bir dönüşümün yaşanmasına zemin hazırlamış ve ülkeyi bu dönüşüme neredeyse mecbur hale getirmiştir. Bu temel değişimin ardından bu kadar keskin olmamak ile birlikte 1994 yılına kadar çeşitli adımlar atılmış ancak 5 Nisan 1994 tarihinde alınan istikrar kararları ile ekonomik alanda yine keskin bir hamle yapılmıştır. Ancak Türkiye ekonomik sisteminin kurumsal yapısı ve iktisadi dönüşümüne ilişkin olarak en keskin kararlardan birinin alındığı dönem olarak Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerinin ardından yaşanan süreci görebilmekteyiz. Bu durum aynı zamanda 1950'li yıllarda başlayan özelleştirme talep süreçlerine ilişkin 2000'li yılların ardından oldukça hızlanmasına neden olmuştur.⁷⁰⁸ Türkiye ekonomisi 90'lı yıllarını oldukça sıkıntılı bir biçimde yüksek bütçe açıkları, kronik enflasyon, yetersiz tasarruf, istikrarsız büyüme ve bunların hem nedeni hem de sonucu niteliğinde siyasal istikrarsızlık eşliğinde geçirmiştir.⁷⁰⁹ Yaşanılan bu sıkıntılı süreç nedeniyle 90'lı yıllar Türkiye için enerjisinin boşa harcandığı kayıp yıllar

⁷⁰⁷ Hünkar Güler, Türkiye'de Mali Kriz Sonrası Kurallı Maliye Politikasının Bir Aracı Olarak Özelleştirme Politikaları, *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, Cilt:7, Sayı:1, Ocak 2009, ss. 77 – 92, s. 77

⁷⁰⁸ Güler, *a.g.e.*, s. 78

⁷⁰⁹ Işık Sayım, Koray Duman ve Adil Korkmaz, Türkiye Ekonomisinde Finansal Krizler: Bir Faktör Analizi Uygulaması, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 19, Sayı:1, 2004, ss. 45 – 69, s. 63

olarak adlandırılmaktadır.⁷¹⁰ 14 Nisan 2001 tarihinde Türkiye’de finansal ve mali yapının düzenlenmesi ve kurumsallaşmanın adımları atılması amacıyla Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP) uygulanmaya konulmuştur. Bu programın temel amacı 90’lı yıllar boyunca istikrarsız bir şekilde yürüyen Türkiye ekonomisinin 2000 ve 2001 krizlerinin ardından bu şekilde yoluna devam edemeyeceğinin net olarak anlaşılması sonrasında yapısal dönüşüm ve istikrar sağlanması amacıyla ortaya konmuştur. Kamu ve özel sektör bankalarının yapılandırılması, faiz dışı fazla verilmek suretiyle kamu bütçesinin sürdürülebilir hale getirilmesi, serbest kur rejimi, enflasyon hedeflemesi ve bu hedefe dönük gelirler politikasının belirlenmesi, bütçe içi ve dışı fonlar aracılığı ile döner sermaye uygulamasının azaltılması, Kamu İktisadi Teşebbüsleri’nin (KİT) zararlarının ortadan kaldırılması, kamuda şeffaflık ve hesap verilebilirliğin oluşturulması ve dış finansman aracılığıyla kamu borçlarının sürdürülebilir hale gelmesi amaçlanmıştır.⁷¹¹ Yukarıda bahsedilen bu önlemler ve süreçler her ne kadar Ak Parti öncesi koalisyon döneminde atılan adımlar ve alınan kararlar olsa da 2003-2007 yılları arasında Ak Parti tarafından istikrarlı bir şekilde sürdürülmüş ve neticesi de başarılı bir biçimde alınmıştır. Ortaya konulan amaçlar, Ak Parti’nin ekonomik olarak getirmek istediği düzen ve kurumsallaşma stratejisine uygun bir biçim taşımaktadır. Bu nedenle ortaya konulan bu yapısal reform hareketinin başlangıç tarihine bağlı kalmadan Ak Parti dönemi içinde geçerli olduğu kanısına rahatlıkla varabiliriz.

Özelleştirme faaliyetleri liberal ekonominin önünü açan ve temel unsuru olarak karşımıza çıkan aktörlerden birisidir. Özelleştirme dar anlamı ile kamuya ait malların ve girişimlerin özel sektöre satılması geniş anlamı ile ise kamu teşebbüslerindeki hisse payları dâhil olmak üzere kamunun piyasadan tamamen elini çekmesi ve kamulaştırma/millileştirme karşıtı bir tutum ortaya konulması anlamını taşımaktadır. Özelleştirme temelde 4 amaç ile ortaya konulmaktadır. Bunlar:⁷¹²

- Daha yüksek bir üretim ve dağıtım etkinliği
- Ekonomi içerisinde özel sektörün payının ve etkinliğinin artırılması
- Kamu sektörünün mali yapısını iyileştirmek
- Sosyal politikalar başta olmak üzere kamusal faaliyet için kaynak oluşturulması

⁷¹⁰ R. Funda Barbaros ve Eric Jan Zurcher, *Modernizmin Yansımaları: 90’lı Yıllarda Türkiye*, Efil Yayınevi, Ankara, 2017, s. 8 - 12

⁷¹¹ Nazan Susam, *Türkiye’de Uygulanan Maliye Politikaları 1923 – 2008*, Derin Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2009, s. 211

⁷¹² Güler, *a.g.e.*, s. 83

Dünya genelinde 90'lı yıllar gelişmekte olan ülkelerde özelleştirmenin ön plana çıktığı dönemler olarak karşımıza çıkmaktadır. 1990 yılında bu ülkelerde özelleştirme tutarı 8 milyar dolar olarak karşımıza çıkarken, 1997 yılında bu rakam 65 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır. Bu rakamlar 2000'li yıllara doğru artış göstermiş ve 2000 – 2007 yılları arasında İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı (OECD) ülkelerinde 487 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır.⁷¹³ 2008 yılı ve sonrasında ortaya çıkan küresel finansal kriz neticesinde tıpkı Türkiye'de olduğu gibi OECD ülkelerinde de özelleştirme rakamlarının düşmesine neden olmuştur. 2008 yılında bu rakam 110 milyar dolar olarak ortaya çıkarken 2016 yılında 266 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır.⁷¹⁴ Türkiye, bu süreçler içerisinde OECD ülkeleri ile paralel bir gelişme göstermiştir. 2000 – 2007 yılları arasında rakamsal olarak Türkiye'de özelleştirme miktarı 25 milyar dolara ulaşmış ve Türkiye bu rakam ile 5. Sırada kendisine yer bulmuştur. 2006 yılında Türkiye'nin GSYİH'nin %4,7'si özelleştirme kaynaklı olarak ortaya çıkmış Türkiye bu rakam OECD ülkeleri arasında 7. Sırada kendisine yer bulmuştur.⁷¹⁵ 2015 yılında Doğankent Hidroelektrik santrali özelleştirilmiş 421 milyon dolar gelir elde edilmiş, 2016 yılında Denizbank'ın hisselerinin satışı ile 256 milyon dolar gelir elde edilmiştir. Bu durum rakamsal olarak azalma olmak ile birlikte özelleştirme çabalarının ve etkinliklerinin devam etme eğiliminde olduğu niteliğini taşımaktadır.⁷¹⁶

Türkiye'de özelleştirme çağrıları ve özelleştirmenin gerekli olduğu gündemi 1950'li yıllarda DP'nin iktidara gelmesi ile ortaya çıkmak ile birlikte bu dönemde KİT'lerin sayısında artış yaşanmış 21 yeni çimento fabrikası ve 11 yeni şeker fabrikası kurulmuştur.⁷¹⁷ Türkiye'de KİT'ler ekonominin temel aktörleri haline gelmiş aynı zamanda iktidara gelen partilerinde önemli bir istihdam gücünü oluşturmaya başlamıştır. Seçim dönemlerinde verilen sözler ile seçim sonrası yapılan hesapsız işe alımlar nedeniyle işleyen yapısını kaybeden KİT'ler ekonomik alanda önemli bir yük ve aktör olma özelliğini korumuştur. 1980 ile 2000 yılı arasında ki dönemde KİT'ler tüm kamu yatırımlarının %40'ını oluştururken bu oran 2000 – 2008 yılları arasındaki dönemde hızlı bir düşüş ile %13 seviyesine gerilemiştir.⁷¹⁸ Her ne kadar Ak Parti iktidarı döneminde rakamsal olarak daha net bir biçimde KİT'lerin ekonomi üzerindeki etkisi azalmış olsa dahi bu durum, 1980 yılından itibaren ortaya konulan neo-liberal

⁷¹³ Privatisation in the 21st Century: Recent Experiences of OECD Countries Reports on Good Practices, **OECD**, January 2009, s. 5- 6 Erişim Linki: <https://www.oecd.org/daf/ca/corporategovernanceofstate-ownedenterprises/48476423.pdf>, Erişim Tarihi: 16.10.2019

⁷¹⁴ Privatisation and The Broadening of Ownership of State-Owned Enterprises Stocktaking of National Practices, **OECD**, 2018, s. 8, Erişim Linki: <https://www.oecd.org/daf/ca/Privatisation-and-the-Broadening-of-Ownership-of-SOEs-Stocktaking-of-National-Practices.pdf>, Erişim Tarihi: 16.10.2019

⁷¹⁵ OECD, **a.g.e.**, 2009, s. 7

⁷¹⁶ Güler, **a.g.e.**, s. 85

⁷¹⁷ Güler, **a.g.e.**, s. 86

⁷¹⁸ Aydılek ve Bürkücü Kazkodu, **a.g.e.**, s. 178

politikaların sonucu olarak devletin piyasa üzerindeki rolünü azaltma çabalarının bir etkisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Özelleştirmelerin uygulanmasına yönelik olarak temeller ve temel prensip kararları kurumsallaşma anlamında 2000 ve 2001 krizlerinin ardından alınmış DSP - MHP – ANAP koalisyonu döneminde Kemal Derviş'in Bakanlığı kontrolünde uygulanmaya başlanmış ve Ak Parti tarafından da istikrarlı bir biçimde devam ettirilmiştir.⁷¹⁹ Bu dönem itibari ile özellikle Ak Parti'nin ilk 5 yılında daha önce hiç yapılmadığı kadar yoğun bir özelleştirme politikası uygulanmış ve benimsenmiştir. İlgili yıllar özelleştirmenin ekonomi politikalarının temelini oluşturan bir öge olarak karşımıza çıktığı bir dönemdir. Bu noktada 2000, 2001, 2006, 2007 ve 2008 yılları özelleştirmeden en çok gelir elde edilen yıllar olarak karşımıza çıkmaktadır. Rakamsal olarak özelleştirmenin en yüksek rakamına ulaştığı yıl Türk Lirası bazında 2013 olurken bütçe harcamalarına oranı bakımından en yüksek düzeye ulaştığı yıl ise %6,7 oranı ile 2006 yılıdır. 2000 – 2017 yılları arasındaki özelleştirme rakamları incelendiğinde 2009 ve 2010 yılları küresel krizin etkileri nedeniyle özelleştirme rakamlarının oldukça düştüğü, 2011 ve 2017 yıllarında özelleştirme maliyetlerinin eksi seviyede olduğu görülmektedir. 2000 – 2007 yılları arasında önemli gelir elde edilen özelleştirme faaliyetleri 2006 – 2017 yılları arasında KİT ve İktisadi Devlet Teşebbüslerinden (İDT) elde edilen gelirlerin bütçeye önemli bir katkı sunmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu kapsamda 2006 yılında görev zararı olarak beyan edilen kalemin bütçe harcamaları içindeki payı %4,1 iken 2017 yılında bu oran %9,4'e ulaşmıştır.⁷²⁰

Ak Parti, iktidara gelmesine de sebep olan 2001 yılında gerçekleşen ekonomik krizin ardından Derviş'in imza attığı GEPE'yi 2002 yılında iktidara geldikten sonra geliştirmek suretiyle uygulamaya devam etmiştir. Bu kapsamda zaman içerisinde Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'nın (TCMB) araç bağımsızlığı sağlanmaya çalışılmış, özerk yapısı kurumsal güçlendirme ile perçinlenmek istenmiştir.⁷²¹ TCMB konusunda Ak Parti dönem dönem eleştiri getirmiş ve özellikle Erdoğan ile faiz konusunda farklı görüşlerin olduğu ortaya çıkmıştır.⁷²² Ancak bu durum zamanla gerilim haline gelmiş ve sonunda 2019 yılında TCMB Başkanı'nın görevden alınması

⁷¹⁹ Şevket Pamuk, Türkiye'nin 200 yıllık İktisat Tarihi, 9. Baskı, *TİB Kültür Yayınları*, İstanbul, 2018, s. 286

⁷²⁰ Güler, *a.g.e.*, s. 86 - 87

⁷²¹ Sadık Ünay, Düzenleyici Devletten Kapsamlı Kalkınmaya: Ak Parti Dönemi Türkiye Ekonomisi, Nurullah Gür, Sadık Ünay ve Şerif Dilek, *Kuruluşundan Bugüne Ak Parti Ekonomisi*, 3. Baskı, Seta Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 9 – 19, s. 10

⁷²² Erdoğan Merkez Bankası'nı eleştirdi, Dolar/TL kuru 3,90'ı gördü, *BBC News Türkçe*, 17 Kasım 2017, Erişim Linki: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-42024405>, Erişim Tarihi: 01.12.2019

ile doruk noktasına ulaşmıştır.⁷²³ Bu durum Hükümetin, TCMB'nin özerk yapısını ortadan kaldırdığı yönünde eleştirileri ortaya çıkarmıştır.⁷²⁴ Bu eleştirilerin temel nedeni ve Merkez Bankası'nın bu kadar önemli bir ekonomik aktör haline gelmesinin nedeni neo-liberal ekonomik dönem içerisinde maliye politikasının yerini para politikasının alması ve bu nedenle bir nevi ekonominin patronluğu görevi devlet yerine daha minimal kurumsal yapıya yani Merkez Bankalarına bırakılmasıdır. Bu nedenle Merkez Bankalarının bağımsızlıklarına yönelik vurgu oldukça artmıştır.⁷²⁵ Bu durum Türkiye'de olduğu gibi çeşitli zamanlarda eleştirilmiş ve her yetkinin bir sorumluluğu olması gerektiğine yönelik vurgular yapılmıştır. Özellikle asil-vekil kuramı bağlamında bakıldığında halka karşı sorumlu olan iktidarlar iken oy verme eğilimlerini doğrudan etkileyen ekonomik kararlar bakımından ipler seçime girmeyen atanmışlar ile yönetilen Merkez Bankalarına bırakılmış durumdadır. Bu noktadaki eleştirilerin oldukça ileri boyuta gittiği durumlar ortaya çıkmış ve Merkez Bankasının varlığı ve yetki alanının demokrasi ile çeliştiği noktasında eleştiriler ortaya konmuştur.⁷²⁶ Erdoğan, bu noktada birçok kez "Merkez Bankası bağımsız olabilir ancak halka hesap veren benim bu nedenle eleştiri yapma hakkına sonuna kadar sahip olan benim" şeklinde yaklaşımını ortaya koymuştur. Bu eleştiri konusunun bağımsızlık noktasında Merkez Bankası'na müdahale sayılamayacağını altını çizmiştir. Erdoğan'ın Merkez Bankası'na yönelik en önemli eleştirisi faiz oranlarının belirlenmesine yönelik olmuştur. Keynes'in yaklaşımlarına yakın bir tutum sergileyen Erdoğan, Keynes'in rantiyer sınıf söylemini 'faiz lobisi' olarak ortaya koymuştur.⁷²⁷ 2005 dönemi öncesinde Türkiye'ye giriş yapan doğrudan yabancı sermaye miktarı 1 – 2 milyar dolar seviyesinde seyrederken bu rakam 2005 – 2008 yılları arasında 58 milyar dolar seviyesine yükselmiştir.⁷²⁸ Ortalama olarak yıl bazlı baktığımızda doğrudan yabancı sermaye girişi 1993 – 2002 yılları arasında ortalama 1,1 milyar doları iken 2005

⁷²³ Merkez Bankası Başkanı Murat Çetinkaya Cumhurbaşkanlığı Kararnamesiyle Görevden Alındı, **BBC News Türkçe**, 06 Temmuz 2019, Erişim Linki: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-48893168>, Erişim Tarihi: 02.12.2019

⁷²⁴ Davutoğlu'ndan Merkez Bankası'ndaki görev değişikliğine 'retweet'li eleştiri, **T24**, 06 Temmuz 2019, Erişim Linki: <https://t24.com.tr/haber/davutoglu-ndan-merkez-bankasi-ndaki-gorev-degisikligine-retweet-li-elestiri,829401>, Erişim Tarihi: 02.12.2019 (Davutoğlu'ndan Merkez Bankası'ndaki görev değişikliğine 'retweet'li eleştiri, 2019)

⁷²⁵ Mevlüt Tatlıyer, Ak Parti'nin Para Politikası Yaklaşımı, Nurullah Gür, Sadık Ünay ve Şerif Dilek, **Kuruluşundan Bugüne Ak Parti Ekonomisi**, 3. Baskı, Seta Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 111 – 129, s. 112

⁷²⁶ David A. Levy, Does an Independent Central Bank Violate Democracy?, **Journal of Post Keynesian Economics**, Cilt: 18, Sayı: 2, 1995 – 1996, ss. 189 – 210, Aktaran: Mevlüt Tatlıyer, **a.g.e.**, s. 119

⁷²⁷ Tatlıyer, **a.g.e.**, s. 125

⁷²⁸ Kerem Alkin, On Beş Yıllık 'Sessiz Devrim'in Ekonomik Kodları, Nurullah Gür, Sadık Ünay ve Şerif Dilek, **Kuruluşundan Bugüne Ak Parti Ekonomisi**, 3. Baskı, Seta Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 19 – 35, s. 19

yılından itibaren yıllık 10 – 22 milyar doları bir rakamı yakalamıştır.⁷²⁹ Bu durumun olumlu sonuçları olduğu gibi piyasada oluşan para bolluğu ve düşük kur nedeniyle kredi faizlerinin düşmesine ve finans kuruluşlarının özellikle kredi kartı ve kredi aracılığıyla tüketimi artırmaya yönelik hamleleri neticesinde ülkenin ihtiyacı olan tasarruflar konusunda sıkıntılar yaşanmıştır. 1990'lı yılların sonunda tasarrufların milli gelire oranı %20'lerdeyken bu oran %13'lere kadar gerilemiştir.⁷³⁰ İlerleyen yıllarda Ak Parti bu durumun önüne geçmek ve özellikle tasarrufları artırmak adına zorun bireysel emeklilik gibi sistemleri uygulamaya koymuş ve teşvik amacıyla ciddi oranda devlet desteği uygulamıştır. AK Parti döneminde özellikle vergi sisteminde yapılan reformlar piyasa üzerinden önemli oranda olumlu etki ortaya koymuştur. Kurumlar Vergisi oranının düşürülmesi ile birlikte hem özel sektörün hareket alanı genişletilmiş hem de kayıt dışı ekonomiye yönelik olarak olumlu adım atılması sağlanmıştır. Özellikle Ak Parti'nin ilk 10 yılında yürütmüş olduğu başarılı ekonomik politikaları neticesinde güçlenen imajı ile birlikte istikrarlı yapı görüntüsü 2013 yılında uluslararası derecelendirme kuruluşlarının Türkiye'yi 'yatırım yapılabilir ülke' seviyesine çıkarmasını sağlamıştır. Bu dönemde özellikle 2003 – 2007 yıllar arasında Türkiye %7,4 büyüme oranı yakalamış ve bu oranın yarısı olan %3,7 puanlık kısmı özel sektör yatırımları aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.⁷³¹ Bu noktada özel sektörün daha da güçlendirilmesi ve aktif bir ekonomik aktör olabilmesi adına Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı bünyesinde bulunan KOSGEB aracılığıyla küçük ve orta ölçekli işletmelere hem maddi hem de teknik anlamda yoğun destek sağlanmıştır. Tüm bu girişimlerin sonucu olarak 2003 sonrasında özel sektör sabit sermaye yatırımlarının büyümeye net katkısı bakımında 1993 – 2002 dönemine göre oldukça yüksek bir oranda artmış ve tam 3 katına ulaşmıştır.⁷³² Ak Parti'nin dış dünyaya yönelik olarak aktif politikası ve özellikle ekonomik ve siyasi istikrar vurgusu üzerine kurguladığı imajı dış ticaretin büyümesi noktasında da önemli etkiler ortaya koymuştur. 2001 yılı itibari 31,3 milyar olan ihracat rakamı 2016 yılı sonu itibari 142 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır. Yine aynı dönemde 41,4 milyar dolar olan ithalat rakamları 198 milyar dolar seviyesini görmüştür. Bu bağlamda 2001 yılında 72,7 milyar dolar olan dış ticaret hacmi 341 milyarın üzerinde bir seviyeye ulaşmıştır.⁷³³ Ulaşılan bu rakam kimi kesimler tarafından artan dış ticaret açığı nedeniyle eleştiri konusu yapılmak ile birlikte özellikle

⁷²⁹ Ekrem Erdem, Ak Parti Hükümetlerinin Büyüme, İstihdam ve Rekabet Gücü Politikaları, Nurullah Gür, Sadık Ünay ve Şerif Dilek, *Kuruluşundan Bugüne Ak Parti Ekonomisi*, 3. Baskı, Seta Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 35 – 61, s. 56

⁷³⁰ Alkin, *a.g.e.*, s. 25

⁷³¹ Alkin, *a.g.e.*, s. 21

⁷³² Erdem, *a.g.e.*, s. 43

⁷³³ Hatice Karahan, Türkiye'nin Dış Ticaret Gelişiminde İhracatın Rolü, Nurullah Gür, Sadık Ünay ve Şerif Dilek, *Kuruluşundan Bugüne Ak Parti Ekonomisi*, 3. Baskı, Seta Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 61 – 77, s. 62

ihraç ürünleri içerisinde yüksek teknoloji ürünlerinin %3,5 seviyelerinde kalması başka bir eleştiri konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. 2000'li yıllarda ihracatın yarısından fazlası Avrupa Pazarı'na yapılmaktaydı ve bu Pazar içerisinde %17'lik bir oran ile Almanya önemli aktör olarak karşımıza çıkmaktaydı. Ancak Ak Parti döneminde ortaya konulan aktif dışa açılma politikası ile birlikte artan dış ticaret rakamlarına yeni pazarların eklenmesi önemli katkılar sağlamıştır. Bu bağlamda Ortadoğu pazarı önemli bir etken olmuş özellikle İran, Irak, Birleşik Arap Emirlikleri, Mısır ve Suudi Arabistan gibi ülkeler önemli yeni partner olarak karşımıza çıkmıştır. Ancak Arap Baharı sonrasında bozulan ilişkiler ve Suriye Krizi ile doruk noktasına ulaşan siyasi ayrım ekonomik işbirliklerini de doğrudan etkilemiş ve Ak Parti'nin Avrupa Pazarı'na alternatif üretme çabalarını sekteye uğratmıştır. Her ne kadar zaman içerisinde olumsuz gelişmeler ortaya çıkmış olsa da Türkiye 2001 yılında dünya ihracat pazarındaki %0,5'lik payını Ak Parti iktidarları döneminde %1'e kadar yükseltmiştir.⁷³⁴ Ak Parti iktidarı 2015 yılından sonra siyasi temelli olarak ekonomik yönden eleştirilmeye başlanmış ve bu doğrultuda uluslararası ekonomik kuruluşlar tarafından notu düşürülmüş olmasına rağmen 2014 yılında Dünya Bankası yayınladığı raporda Türkiye'yi 'kapsayıcı büyüme' konusunda örnek ülke olarak göstermiştir.⁷³⁵ Bu durum Ak Parti'nin ekonominin birçok parametresinde başarı yakalaması ve bunların halk nezdinde de hissedilmesi neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda yukarıda sayılan ekonomik gelişmelerin yanında 2002 yılında %11 civarında olan cari açık %1-2 seviyelerine kadar geriletebilmiştir.⁷³⁶ Erdoğan'ın oldukça hassas davrandığı faiz konusunda Türkiye Ak Parti iktidarları döneminde önemli bir mesafe kat etmiştir ve 2002 yılında toplanan 100 liralık verginin 86 lirası faiz ödemesine giderken 2017 yılında bu rakam 11 liraya kadar gerilemiştir.⁷³⁷ Yine Ak Parti hükümetlerinin ekonomik performansının bir sonucu olarak kamunun borçluluk oranı diğer ülkelere oranla düşük bir seviyede tutulmuş bu durumunun nedeni neo-liberal kavramların benimsendiği vurgusu ile bütçe denkliliğine sıkı bir şekilde önem verilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Ak Parti hükümetleri döneminde yapılan vergi uygulamaları ile birlikte 2002 yılında GSYH'nın %17'si vergilerden gelirken bu rakam 2006 yılında %21,5'e ulaşmıştır. Bu durumun önemli bir nedeni de dolaylı vergilerin aynı dönemde GSYH'ya oranının neredeyse iki katına yükselmiş olmasıdır. Bu durum kayıt dışı

⁷³⁴ Karahan, *a.g.e.*, s. 75

⁷³⁵ New World Bank Report Looks at Turkey's Rise to the Threshold of High-Income Status and the Challenges Remaining, 10 Aralık 2014, *The World Bank*, Erişim Linki: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2014/12/10/new-world-bank-report-looks-at-turkey-rise-to-threshold-of-high-income-and-challenges-remaining>, Erişim Tarihi: 02.12.2019

⁷³⁶ Nurullah Gür ve Mevlüt Tatlıyer, Maliye Politikasının Değişen Yüzü, Nurullah Gür, Sadık Ünay ve Şerif Dilek, *Kuruluşundan Bugüne Ak Parti Ekonomisi*, 3. Baskı, Seta Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 77 – 97, s. 80

⁷³⁷ Gür ve Tatlıyer, *a.g.e.*, s. 84

ekonominin %32 seviyelerinden %27 seviyelerine gerilemesi sonucunu ortaya çıkarmak ile birlikte özellikle dolaylı vergilerin artması ile halkın sırtındaki vergi yükünün arttığı yönünde eleştirileri beraberinde getirmiştir.⁷³⁸ Her ne kadar ilgili dönem için bu eleştiri yapılmış olsa da halkın gelirinin arttığı noktasında da ciddi veriler ortaya konmaktadır. İlgili dönemde Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)'in açıkladığı verilere göre günlük geliri 4,3 doların altında olanlar 2002 yılında %30 seviyesindeyken bu oran 2014 yılı itibari %1,6 seviyelerine indirilmiştir. Yine aynı dönemde özellikle ekonomik istikrarın korunabildiği dönem olan 2002 – 2015 yılları arasında milli gelirden alınan pay en zengin kesimden alt kesimlere doğru %4,5 oranında bir kayma göstermiştir. Bu durum zenginleşmenin tüm toplum katmanlarını kapsayıcı şekilde ortaya çıktığını ve gelir dağılımı eşitsizliğinin ortadan kaldırılması noktasında olumlu yol alındığı sonucunu ortaya koymaktadır. Halkın artan gelir seviyesi ve alım gücü neticesinde yabancı yatırımcının da Türkiye'ye olan ilgisi artmıştır.⁷³⁹ Ak Parti finans çevrelerinin Türkiye'de kalıcı yatırımlar yapması ve kalıcı olarak Türkiye'de bulunmasını sağlamak adına İstanbul Finans Merkezi projesini hayata geçirmiştir. Bu proje Ak Parti'nin bölgesel ve küresel anlamda ekonomik bir aktör olarak dünya sahnesinde bulunma isteğinin bir göstergesi niteliğinde ortaya konmaktadır. Bu bağlamda atılması gereken önemli adımlar olarak yabancı yatırımcının önündeki yasal ve bürokratik engellerin kaldırılması ve Türkiye'nin yatırım yapılabilirliği konusunda imaj ve konumunu güçlendirilmesi şeklinde değerlendirilmektedir.⁷⁴⁰ Uluslararası arenada ekonomik imaj yönetimi anlamında, 2005 yılında Türk Lirası'ndan 6 sıfır atılmış, bu adım ile paranın ve ülkenin imajı yönünde olumlu bir katkı sağlanmıştır.⁷⁴¹ 1980 yılından itibaren Türkiye'deki finans sektörüne bakıldığında özellikle bankacılık alanında özelleştirme adımları atılmaya başlanmış ancak atılan bu adımların büyük çoğunluk kamunun yatırımları şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu rakam 2015 yılı itibari ile %29 seviyelerine kadar ulaşmış ancak bu bile yeterli bir seviye olarak algılanmamıştır.⁷⁴² 2018 yılı itibari ile ortaya çıkan ekonomik kriz neticesinde daha net bir biçimde ortaya çıkan bir gerçeklik, Ak Parti iktidarlarının da piyasayı yönlendirme noktasında kamu bankalarını aktif bir biçimde kullanmaktadır. Bu bağlamda ekonominin kriz aşamalarında faiz oranları başta olmak üzere hükümet kamu bankalarının rasyonel kararların dışında siyasi

⁷³⁸ Gür ve Tatlıyer, *a.g.e.*, s. 86 - 87

⁷³⁹ Erdal Tanas Karagöl ve Salihe Kaya, Sürdürülebilir Ekonomik Büyümenin Anahtarı: Altyapı Yatırımları, Nurullah Gür, Sadık Ünay ve Şerif Dilek, *Kuruluşundan Bugüne Ak Parti Ekonomisi*, 3. Baskı, Seta Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 97 – 111, s. 99

⁷⁴⁰ Karagöl ve Kaya, *a.g.e.*, s. 108

⁷⁴¹ Tatlıyer, *a.g.e.*, s. 120

⁷⁴² Erişah Arıcan, Başak Tanınmış Yücememiş, 2002 – 2016 Yılları Arasında Türk Bankacılık Sektörü, Nurullah Gür, Sadık Ünay ve Şerif Dilek, *Kuruluşundan Bugüne Ak Parti Ekonomisi*, 3. Baskı, Seta Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 129 – 155, s. 148

hesap vermenin önceliği ile halkın tepkisini çekmeyecek yöne doğru hareket etmesini sağlamıştır. Yine bu dönem içerisinde İslami Finans olarak adlandırılan 'faizsiz bankacılık' sektörünün önü açılmış hatta bunun bir adım ötesinde katılım bankası olarak adlandırılan bu yapılar devlet eliyle piyasada aktör olarak karşımıza çıkmıştır. Ziraat Bankası, Halk Bankası ve Vakıflar Bankası bu noktada katılım bankası girişiminde önemli aktör olarak ortaya konmuştur. Yine Ağustos 2016 tarihinde kurulan Türkiye Varlık Fonu geçmiş dönemde uzak durulan ve devlet tarafında belirli seviyede engellenen İslami finansman varlıklarının güçlendirilmesini kuruluş amaçları arasında göstermiştir.⁷⁴³ Bu durum Ak Parti döneminde devletin bu doğrultuda bakış açısının ne şekilde değiştirdiğinin somut kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır.

15 Temmuz Darbe Girişimi birçok alanda olduğu gibi piyasa ekonomisi alanında da Ak Parti'nin politika değişikliğine neden olmuştur. Darbe girişiminin hemen ardından çıkarılan ilk KHK ile birçok kurum ve kuruluşun kapanmasına karar verilmiş ve bu noktada malları hazineye devrolunmuştur. Bu durum mahkeme kararlarının beklenmemesi ve mahkeme kararı olsa dahi kamulaştırma olması nedeniyle piyasa ekonomisinin kabul sınırlarını zorladığı yönünde eleştiriler mevcuttur.⁷⁴⁴

26 Ağustos 2016 tarihinde Resmi Gazete'de yayınlanan kanun ile kamu kaynaklarının verimli kullanılması tasarrufların değerlendirilmesi ve artırılması ve yabancı yatırımcı kaynakları ile daha etkileşimli yapılar kurulabilmesi adına Türkiye Varlık Fonu Yönetimi Anonim Şirketi kurulmuştur.⁷⁴⁵ Varlık Fonu'nun kendisi, yönetim biçimi ve piyasa da oldukça güçlü bir aktör olarak ortaya konması nedeniyle oldukça sıklıkla eleştirilmektedir. Yönetim biçimi bakımından doğrudan iktidara ve Bakanlıklara bağlı yapısı ve bunun yanında Fon üzerindeki denetim mekanizmasının güçsüzlüğü noktasında liberal ekonomik ilkeler doğrultusunda ciddi anlamda eleştirilmesi gerçeğini ortaya çıkarmaktadır.

678 sayılı KHK ile Cazibe Merkezleri Programı adı altında kalkınma ve yatırım noktasında dezavantajlı durumda bulunan bölgelerin kalkınma süreçlerine destek

⁷⁴³ Adalet ve Kalkınma Partisi Grup Başkanvekili Kayseri Milletvekili Mustafa Elitaş ve Isparta Milletvekili Süreyya Sadi Bilgiç ile 14 Milletvekilinin Türkiye Varlık Fonu Kurulması ile Katma Değer Vergisi Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi (2/1319) ile Plan ve Bütçe Komisyonu Raporu, Sıra Sayısı: 413, **TBMM**, s. 5, Erişim Linki: <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem26/yil01/ss413.pdf>, Erişim Tarihi: 03.12.2019

⁷⁴⁴ Olağanüstü Hal Kapsamında Alınan Tedbirlere İlişkin Kanun Hükmünde Kararname, **29779 sayılı ve 23 Temmuz 2016 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/07/20160723-8.htm>, Erişim Tarihi: 29.09.2019

⁷⁴⁵ 6741 sayılı Türkiye Varlık Fonu Yönetimi Anonim Şirketi'nin Kurulması ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 19 Ağustos 2016, **29813 sayılı ve 26 Ağustos 2016 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/08/20160826-1.htm>, Erişim Tarihi: 02.10.2019

verilmesi ve buna ilişkin olarak devletin yapacağı yardım ve hibeler aktarılmıştır.⁷⁴⁶ Yapılan bu program kapsamından ziyade içeriği gereği KHK ile yapılması noktasında daha yoğun bir eleştiri alanına neden olmuştur. Birçok eleştirel görüş ilgili hususun KHK kapsamı ya da konusuna ilişkin olmadığı yönünde görüş beyanında bulunmuştur.

6 Ocak 2017 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanan 680 sayılı KHK'da benzer eleştirilere maruz kalmış, özellikle At Yarışları Hakkında Kanun'a yönelik yapılan değişiklikler ile bazı yetkilerin Varlık Fonuna devredilmesi hususu eleştiri konusu haline gelmiştir.⁷⁴⁷

23 Ocak 2017 tarihli Resmi Gazetede yayınlanan 684 sayılı KHK ile de Kamu İhale Kanunu, Bankacılık Kanunu, Sermaye Piyasası Kanunu ve Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'da OHAL kapsamı halleri ilgilendiren konuların dışında değişiklik yapıldığı eleştirisi getirilmiştir.⁷⁴⁸

09 Şubat 2017 tarihli Resmi Gazetede yayınlanan 687 sayılı KHK ile Karayolları Trafik Kanunu, İşsizlik Sigortası Kanunu ve Bankacılık Kanunu hükümlerinde genel ifadeler üzerinde düzenlemeler yapılmıştır.⁷⁴⁹ Bu noktada yine yapılan değişikliklerin içeriğinden önce bu konuların KHK kapsamında değerlendirilmesi hususu önemli bir eleştiri konusu yapılmıştır.

11 Mayıs 2017 tarihinde 2017/10051 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı Serbest Bölgelerde diğer ülkeler ile yapılan ticaretin ödemesi dışında kira, ruhsat, izin, belgeler ile işleticiler tarafından sağlanan hizmetler ve bu hizmetlere ilişkin tarifeler Türk Lirası üzerinden yapılır kararı alınmıştır.⁷⁵⁰ Alınan bu karar ticarete kullanılacak para birimi cinsine kısıtlama getirmek olarak algılanmış ve piyasaya müdahale olarak

⁷⁴⁶ 678 sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, **29869 sayılı ve 22 Kasım 2016 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/11/20161122-2.htm>, Erişim Tarihi: 02.10.2019

⁷⁴⁷ 680 sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, **29940 (Mükerrer) sayılı ve 06 Ocak 2017 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/01/20170106M1-2.htm>, Erişim Tarihi: 02.10.2019

⁷⁴⁸ 684 sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, **29957 sayılı ve 23 Ocak 2017 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/01/20170123-3.htm>, Erişim Tarihi: 02.10.2019

⁷⁴⁹ 687 sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, **29974 sayılı ve 09 Şubat 2017 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/02/20170209-8.htm>, Erişim Tarihi: 02.10.2019

⁷⁵⁰ 2017/10051 sayılı Serbest Bölgelerde Türk Lirası ile Yapılabilecek Ödemeler Hakkında Karar isimli Bakanlar Kurulu Kararı, **30063 sayılı ve 11 Mayıs 2017 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/05/20170511.htm>, Erişim Tarihi: 05.10.2019

değerlendirilmiştir. Alınan bu karar 20 Eylül 2017 tarihli 2017/10718 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlükten kaldırılmıştır.⁷⁵¹

06 Ekim 2018 tarihinde Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından Resmi Gazetede yayınlanan Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karara İlişkin Tebliğ (Tebliğ No: 2008-32/34)'de Değişiklik Yapılmasına Dair Tebliğ (Tebliğ No: 2018-32/51) kapsamında Türkiye'de yerleşik kişilerin gayrimenkul satış sözleşmeleri, gayrimenkul kiralama sözleşmeleri, aralarında yapacakları iş sözleşmeleri, danışmanlık, aracılık ve taşımacılık dâhil hizmet sözleşmeleri, gemilerin inşası, tamiri ve bakımına ilişkin sözleşmeler, iş makineleri dâhil taşıt satış ve kiralama sözleşmelerinin Türk Parası dışında başka bir para birimi ile yapılması yasaklanmıştır.⁷⁵² Bu karar her ne kadar Türkiye'nin seçim sonrası dönemde içerisinde bulunduğu ekonomik kriz nedeniyle döviz fiyatlarındaki anormal yükselişler sonrası piyasanın dengesini korumak adına alınmış olsa dahi liberal anlamda ciddi bir problem kabul edilen adım niteliği taşımaktadır. Ortaya konulan bu yaklaşım piyasa üzerinde devletin düzenleme ve denetleme yetkisinin çok ötesinde kısıtlayıcı ve müdahaleci bir adım olarak değerlendirilmektedir.

Ak Parti 2016 yılına kadar ekonomik anlamda piyasa ekonomisi ve liberal politikaları destekleyen bir yönetim anlayışı ile yoluna devam etmiştir. Bu dönemin tarihsel anlamda değişimi BABACAN'ın ekonomi yönetiminden ayrılması ile netleşmiştir. BABACAN'ın Bakanlıktan ayrılmasının ardından Ak Parti açısından piyasa ekonomisine uygulamalarına ters düşecek atımlar atılmaya başlanmış ve Ak Parti liberal ekonomik politikalarından uzaklaştığı gerekçesi eleştirilmiştir. MB Başkanı Murat ÇETİNKAYA ile Cumhurbaşkanı ERDOĞAN arasından yaşanan ve kamuoyuna yansıyan gerginlik, MB'nin özerkliğinin sorgulanması ve hükümetin müdahalesi olarak algılanmıştır. Bu duruma ilişkin olarak eski üst düzey bürokrat olan ekonomist İbrahim TURHAN, özellikle 2018 yılı için MB'nin etki alanının daraldığını, MB'nin yok olduğu algısının oluşmaya başladığını ve bu durumun piyasa savunma hattının ortadan kalkması algısı ile Türk Lirası'nın korunaksız hale geldiği gibi bir algının oluştuğu eleştirisinde bulunmuştur.⁷⁵³ Bu süreçte yurtdışı para giriş çıkışlarına

⁷⁵¹ 2017/10718 sayılı Serbest Bölgelerde Türk Lirası ile Yapılacak Ödemelere İlişkin Karar isimli Bakanlar Kurulu Kararı, **30186 sayılı ve 20 Eylül 2017 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/09/20170920.htm>, Erişim Tarihi: 06.10.2019

⁷⁵² Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karara İlişkin Tebliğ (Tebliğ No: 2008-32/34) 'de Değişiklik Yapılmasına Dair Tebliğ (Tebliğ No: 2018-32/51), **30557 sayılı ve 06 Ekim 2018 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/10/20181006-4.htm>, Erişim Tarihi: 07.10.2019

⁷⁵³ İbrahim Turhan, 2018'de Türkiye Ekonomisine Ne Oldu?, Erişim Linki: <https://www.youtube.com/watch?v=Y9gzhzUMEs>, Erişim Tarihi: 05.09.2020

yönelik olarak kısıtlayıcı tedbirler uygulamaya konulmuştur.⁷⁵⁴ Bu durum serbest piyasa ekonomisinin ruhuna aykırı olarak yorumlanmıştır. Yine 2018 yılı içerisinde bazı sektörler özelinde özellikle kamu bankaları aracılığı ile piyasa koşullarının altında faiz oranları uygulanmıştır.⁷⁵⁵ Ortaya konulan bu faiz uygulamaları tüm sektörleri kapsamadığı gibi kapsadığı sektörlerde de tüm girişimcileri kapsamadığı için serbest piyasa rekabetini bozmak ile eleştirilmiş ve finans piyasasından faaliyet gösteren özel kurumların piyasa şartlarında rekabetinin önüne bir engel olarak çıkmıştır.

Yukarıda belirtilen bu durumlar özellikle BABACAN sonrası değişen ekonomik kadroların ve Ak Parti'nin ekonomik politikalarının eleştirilmesine neden olmuş devletin ekonomik alanda müdahaleci bir yapı kazandığına dair eleştiriler ortaya konmuştur. 15 Temmuz sonrasında gelişen süreçler ve ortaya konulan uygulamalar, Ak Parti iktidarının ilk 10 – 12 yıllık ekonomik icraatlarına ve ekonomik düzenlemelerine aykırı olarak değerlendirilmiştir.

3.5. Azınlık Hakları Bakımından Adalet ve Kalkınma Partisi

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 66. Maddesi 'Türkiye Cumhuriyeti'ne vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk'tür' ibaresi ile vatandaşları eşit yurttaş olarak tanımlamış ve dil, din, mezhep, ırk, renk ve cinsiyet ayrımı yapmadan herkes için geçerli şartlar ortaya koymuştur.⁷⁵⁶ Bu maddenin yanı sıra Anayasa'nın farklı yerlerinde eşitlik ilkesinden bahsedilmek kaydıyla dil, din, mezhep, ırk, renk ve cinsiyet ayrımı güdülmediği belirtilmiştir. Bunlar:⁷⁵⁷

- Giriş metninde kullanılan her Türk vatandaşının Anayasadaki temel hak ve hürriyetlerden eşitlik çerçevesinde yararlanacağı hükmü
- Kanunda önünde eşitlik ilkesinin belirtildiği 10. Maddede belirtilen herkes dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebepler ile ayırım gözetmeksizin kanun önünde eşittir hükmüdür.

Anayasa metni içerisinde azınlık ifadesi bulunmamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluş felsefesinde itibaren kendisine yer bulmakta ve devlet eşit yurttaşlık ve Anayasal vatandaşlık ilkeleri üzerine kurulmaya çalışılmaktadır. Ancak Lozan Barış Antlaşması ile Türkiye içerisinde yer alan azınlıklar tanımlanmıştır. Antlaşmanın 37. İle 45. Maddeleri arasındaki hükümler azınlıkların hakları ve durumlarına ilişkin olarak hükümleri belirtmek ile birlikte bu konudaki düzenlemeleri

⁷⁵⁴ TOBB, *Ekonomik Rapor 2018*, TOBB Yayınları, Ankara, 2019, s. 29

⁷⁵⁵ TOBB, *a.g.e.*, s. 31

⁷⁵⁶ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Erişim Linki: https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2018.pdf, Erişim Tarihi: 19.10.2019

⁷⁵⁷ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *a.g.e.*

getirmiştir.⁷⁵⁸ Azınlık tanımı, dini inanç noktasında belirlenmiş şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu inanç grupları genel olarak gayrimüslimler olarak adlandırılmış ancak aslında tam olarak tüm gayrimüslimleri kapsamamıştır. Rumlar, Ermeniler ve Museviler bu kapsamda azınlık olarak kabul edilirken Bahailer, Gürcüler, Marunîler, Protestanlar, Süryaniler ve Yezidiler bu gayrimüslim kavramı içerisinde kabul edilmemiştir. Osmanlı Devleti'nde uygulanan dini temelli millet sisteminin bir devamı niteliğinde aynı doğrultuda kurgulanan azınlıklar, milli ya da etnik çerçevede değil dini çerçevede oluşturulmuştur. Bu noktada azınlık olarak kabul edilen gayrimüslim unsurların Osmanlı millet sistemi içerisinde bulunan inanç grupları kapsamında kabul edildiği anlaşılmaktadır.⁷⁵⁹ Türkiye'nin kabul ettiği azınlık unsurları müteakiliyet ilkesi kapsamında diğer ülkeler tarafından da benimsenmiş ve bu durum özellikle Türkiye ve Yunanistan arasında uzunca yıllar ki güncel olarak da gündem olma özelliğini korumak ile birlikte ilişkileri doğrudan etkileyen bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumun önemli bir devamı niteliği taşıyan Kıbrıs meselesi Türkiye'nin sınır komşusu Yunanistan ve Batı dünyası ile olan ilişkilerini doğrudan etkiler niteliktedir. Ak Parti, Türkiye'nin dış politikasını doğrudan etkileyen Kıbrıs meselesine yönelik olarak geçmiş dönemde kısmen çözümsüzlük üstüne kurulu olan devlet politikasını güncelleyen ve çözüm yönünde gerekirse tek taraflı adım atabileceğinin sinyallerini veren bir tutum sergilemiştir. Azınlık olarak değerlendirilen grupların sorunlarını dış politikadan bağımsız bir şekilde ele alma çabası gütmüş ve dış politika öncelikleri yerine eşit vatandaşlık önceliği ile değerlendirmeye alma gayesi ortaya koymuştur.⁷⁶⁰ Bu doğrultuda Başbakanlık İnsan Hakları Danışma Kurulu Azınlık Hakları ve Kültürel Haklar Çalışma Grubu 2003 – 2004 yıllarında yaptığı çalışmalar ile bu konuda bir rapor hazırlamıştır. Raporda azınlıklara yönelik uygulanan devlet politikalarının daha özgürlükçü, demokratik ve çoğulcu bir tarzda ele alınması gerektiği vurgusu yapılmıştır.⁷⁶¹

Ak Parti döneminde azınlık haklarına yönelik olarak ortaya konulan devlet politikasının değişeceğine dair ortaya konulan ilk işaret 1962 yılında kurulmuş olan ve MİT, Genelkurmay ve MGK temsilcilerinin içerisinde bulunduğu Azınlık Tali Komisyonu'nun 2004 yılında kaldırılması olmuştur. 42 yıl boyunca yaşamını sürdüren bu komisyon azınlıkları güvenlik gerekçesi ile takip etmiştir. Bu komisyon

⁷⁵⁸ Lozan Barış Andlaşması, **Erişim Linki:** http://sam.baskent.edu.tr/belge/Lozan_TR.pdf, Erişim Tarihi: 19.10.2019

⁷⁵⁹ Baskın Oran, **Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İctihat, Uygulama**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 6

⁷⁶⁰ Hazal Duran, Ak Parti Dönemi Azınlık Politikaları, **Ak Parti'nin 15. Yılı Siyaset**, Seta Yayınları, Ankara, 2018, s. 274

⁷⁶¹ Başbakanlık İnsan Hakları Danışma Kurulu, **Azınlık Hakları ve Kültürel Haklar Çalışma Grubu Raporu**, Ankara, 2004

uygulamasının kaldırılması azınlıklara bakış açısının değiştiğine dair önemli bir referans olmak ile birlikte güven temelli bir anlayışının başlangıcı olarak kabul edilmektedir.⁷⁶² Atılan adım neticesinde milli güvenliği tehdit eden bir iç unsur olarak kabul edilen ve her daim dış güçler ile işbirliği yaptığı önyargısı ile değerlendirilen azınlıklara yönelik bu bakış açısının değişmekte olduğunun bir işaretidir.

Türkiye’de bulunan azınlık cemaatlerinin temel sorunlarından birisi sayılarının az olması nedeniyle politik olarak örgütlenme imkânlarının bulunmamasından dolayı STK şeklinde örgütlenme ve isteklerini dile getirmek zorunda kalmalarıdır. Geçmiş dönemlerde yaşanmış olan 6-7 Eylül olayları gibi üzücü hadiselerin izlerinin silinmemiş olması ve azınlıkların kökenlerinin bulunduğu ülkeler ile yürütülen dış ilişkiler, cemaatlerin durumlarını doğrudan etkilemektedir. Azınlık vakıflarının kuruluş aşamasındaki zorluk, Basın ve Yayın Haklarında bulunan kısıtlamalar resmi reklam kısıtlılıkları gibi uygulamalar azınlıkların sosyal ve kültürel devamlılığı için önlerinde oldukça önemli engeller olarak karşımıza çıkmaktadır. Basın Kanunu’nda yapılan değişiklikler neticesinde azınlıkların hem yayınlarının önü açılmış hem de yayın organları aracılığı gelir etmeleri sağlanmıştır. Bu durum hem azınlıkların seslerini duyurabilmeleri hem de ekonomik anlamda ayakta durabilmeleri noktasında katkı sağlamıştır.

2008 yılında çıkarılan Vakıflar Kanunu ve ilgili yönetmelik değişiklikleri ile birlikte azınlık cemaatlerine ait vakıfların taşınmaz edinmelerinin önündeki engeller büyük ölçüde kaldırılmış hatta bu işlemler oldukça kolay bir hale getirilmiştir. Bu noktada taşınmaz malların cemaat vakıfları adına tesciline ilişkin olarak Bakanlar Kurulu’ndan izin alınması şartı ortadan kaldırılmış ve vakıfların tasarrufu altında bulunduğu tespit edilen malların vakıf adına tescil edilmesi konusunda başvuru süresi 6 aydan 18 aya çıkarılmıştır.⁷⁶³ Vakıfların mülkiyet haklarına ilişkin olarak 2008 yılında yürürlüğe giren kanun ile 181 taşınmaz başvuru üzerine cemaat vakıfları adına tescil edilmiştir. 29 Kasım 2010 tarihinde AİHM kararına uygun olarak Büyükkada Rum Yetimhanesi Fener Rum Patrikhanesine devredilmiş, 27 Ağustos 2011 tarihinde kanuna eklenen Geçici 11. Madde kapsamında farklı inanç gurubu mensubu vatandaşların vakıflarının çeşitli sebeplerle el konulan mallarının iadesinin önü açılmıştır. Bu konuda 2013 yılında meydana gelen Mor Gabriel (Deyrulumur) Manastırı arazisine yönelik olarak ortaya çıkan gelişme önemli bir örnek teşkil etmektedir. Mardin’in Midyat ilçesinde bulunan Manastır’a ait arazi, Hazine tarafından açılan dava neticesinde hazineye

⁷⁶² Anna Maria Beylunioğlu, Freedom of Religion and Non-Muslim Minorities in Turkey, *Turkish Policy Quarterly*, Cilt: 13, Sayı:4, 2015, ss. 139 – 147, s. 141

⁷⁶³ 5737 Sayılı Vakıflar Kanunu, Kabul Tarihi: 20/02/2008, Yayımlandığı *Resmî Gazete*, 27/02/2008-26800

devredilmiştir. Ancak ilgili Madde kapsamında yapılan inceleme neticesinde Vakıflar Meclisi söz konusu 12 parsellik arazinin Vakfa iadesine karar vermiş ve bu noktada mahkeme kararı olmasına rağmen hazinenin araziye almasına müsaade etmeyerek Vakfın haklarını koruma noktasında irade göstermiştir.⁷⁶⁴ 2014 yılı itibari ile tamamlanan itiraz ve talep süreçlerinin ardından bu kapsamda 333 taşınmaz malın vakıflar adına tesciline ve 21 adet taşınmaza ilişkin olarak ise bedel ödenmesine karar verilmiştir. 5737 sayılı kanuna 27.03.2018 tarihinde eklenen Geçici 1. Madde kapsamında kilise, manastır vb. dâhil olmak üzere mezarlık ve ibadethane vasıflı 55 taşınmazın mülkiyeti 4 Süryani vakfına devredilmiştir. Bu kapsamında 2003 – 2018 yılları arasında toplam 1084 taşınmaz cemaat vakıflarına iade edilmiş ve 21 taşınmaza ait tazminat bedeli ödemesi yapılmıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü nezdinde Türkiye'nin çeşitli coğrafyalarında 20 ibadethanenin onarımı tamamlanmış, 3 ibadethanenin onarımı devam etmekte olup ve 3 ibadethanenin de projesi hazırlanmaktadır.⁷⁶⁵

2010 yılında çıkarılan Başbakanlık Genelgesi ile farklı inanç gruplarına ait vatandaşların Türkiye'nin ayrılmaz bir parçası olduğu vurgusu yapılmış ve kamu kurumlarındaki iş ve işlemlerinin güçlük çıkarılmadan kolayca tamamlanması gerektiği önemi bir kez daha resmi bir dille vurgulanmıştır.⁷⁶⁶ Bu durum cemaat vakıflarına ait taşınmazların iadesinin vakıfların ve farklı inanç gruplarına ait vatandaşların özgür ve eşit olmasının önünün açılması için yeterli değildir. Bu noktada ibadet özgürlüğünün sağlanması ve hatta bu özgürlüğe ilişkin olarak maddi ve manevi destek verilmesi gerekmektedir. Van'da bulunan Ahtamar Surp Haç Ermeni Kilisesi yaklaşık 100 yıl sonra 2010 yılında tekrar ibadete açılmıştır. Bu açılış sırasında Çan kulesinin boş olması ve haç olması gereken yerde bulunmamaktaydı. Bu durum eleştiri konusu yapılmış ve bazı Ortodokslar protesto etmek amacıyla açılışa katılmamıştır. Ancak kısa bir süre sonra bu eksiklikler giderilmiştir ve 'normalleşmiştir'. 2011 yılı Ekim ayında Diyarbakır'da restorasyonu tamamlanan Surp Giragos Kilisesi ve Aralık ayında İstanbul'da Vortvoks Vorodman Kilisesi ibadete açılmıştır. Yine 2015 yılında Edirne'de bulunan ki Avrupa'nın en büyük sinagogundan birisi olarak da kabul edilen Edirne Büyük Sinagogu yeniden ibadete açılmıştır. Bu durum bir normalleşme olarak kabul edilmekle birlikte tıpkı Ahtamar Kilisesi'nde zamanla olan 'normalleşme' gibi ancak zaman içerisinde olabilmektedir.⁷⁶⁷ 2019 yılında İstanbul'daki ilk Süryani

⁷⁶⁴ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 259

⁷⁶⁵ Cemaat Vakıfları, **Vakıflar Genel Müdürlüğü**, Erişim Linki: <https://www.vgm.gov.tr/vak%C4%B1f-i%C5%9Flemeleri/vak%C4%B1flar-hakk%C4%B1nda/cemaat-vak%C4%B1flar%C4%B1>, Erişim Tarihi: 07.09.2019

⁷⁶⁶ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, **a.g.e.**, s. 78

⁷⁶⁷ Özipek, **a.g.e.**, 2018, s. 80

Kilisesi'nin temelleri Yeşilköy'de İstanbul Süryani Kadim Vakfı Mor Efrem Süryani Kadim Ortodoks Kilisesi adıyla temelleri bizzat Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın katılımı atılmıştır.⁷⁶⁸

Azınlıklara ilişkin olarak yaşanan sorunlar sadece ibadet ve ibadethane temelinde bulunmamaktadır. Eğitim ve kültürel anlamda da azınlık cemaatleri zorluklar yaşamaktadır. Bu noktada eğitim hakkının geliştirilmesi adına MEB tarafından Ermenice ders kitapları hazırlanmaya başlamış ve bu kitaplar 2010 – 2011 eğitim – öğretim döneminden itibaren okullara ücretsiz olarak dağıtılmaya başlanmıştır. Cemaat vakıflarının önemli eksikliklerinden birisi olan ekonomik sürdürülebilirlik ve özgün kültürel yayın yapabilme olanağına ilişkin olarak 2012 yılı içerisinde Basın İlan Kurumu Genel Müdürlüğü tarafından kabul edilen Genel Kurul Kararı ile birlikte azınlıklara ait gazetelerde resmi reklam yapabilmeyi önü açılmıştır.⁷⁶⁹ Bu ekonomik gelişme neticesinde okuyucu kitlesinin alımları ile ayakta durması oldukça zor olan azınlık gazetelerinin ekonomik olarak ayakta durmasının önü açılmıştır. Bu gelişmeler üzerine 50 yıllık aranın ardından 4 Haziran 2012 tarihinde ilk kez bir Rum yayınevi faaliyete girmiştir.

Yerel yönetimlerin güçlendirilmeye çalışması adımları ile birlikte özellikle yerelde belediyenin sınırları içerisinde yaşayan halkın istek ve ihtiyaçlarına yönelik olarak özelleştirilmiş politikaların ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu kapsamda yerel yönetimin en önemli temsilcisi konumunda olan belediyelere bazı yetkiler verilmiş ve bu şekilde yetki alanlarının genişlemesi neticesinde hizmet alanlarının büyümesi sağlanmaya çalışılmıştır. Türkiye'nin bazı bölgelerinin etnik ve dini yapısı oldukça farklı grupları barındıracak şekilde oluşmuştur. Bu durum belediye sınırlarına göre bu sınırlar içerisindeki halkın istek ve talepleri noktasında farklılıklar meydana getirmektedir. Bu nedenle belediyelerin esnek hizmet alanlarının olması ve karar alma mekanizmalarında yerel birimlerin güçlendirilmesi önemli bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır. 2012 yılında Belediye Kanunu'nda yapılan değişiklik ile kanuna 'belediyeler mabetlerin yapımı, bakımı ve onarımını yapabilir' ibaresi eklenmiştir.⁷⁷⁰ Bu hüküm kapsamında belediyelerin sağlık, eğitim ve kültür binalarının yanında ibadethanelere yönelik olarak inisiyatif alabilmelerinin de önü açılmıştır. Bu şekilde halkın ihtiyaçlarına yönelik daha az bürokratik engel ile karşılanması amaçlanmıştır.

⁷⁶⁸ Cumhuriyet Tarihinin ilk Süryani Kilisesinin inşaatı başladı, **BBC News Türkçe**, 3 Ağustos 2019, Erişim Linki: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-49220503>, Erişim Tarihi: 07.09.2019

⁷⁶⁹ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı, **a.g.e.**, s. 78

⁷⁷⁰ 6360 sayılı On Üç İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Altı İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 12 Kasım 2012, **28489 sayılı ve 06.12.2012 tarihli T.C. Resmi Gazete**, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/12/20121206-1.htm>, Erişim Tarihi: 19.09.2019

sorunların yerelde çözülmesinin önü açılmış ve dini özgürlükler bu şekilde güçlendirilmeye çalışılmıştır.

Ak Parti'nin azınlık politikaları açısından geçmiş dönemler ile benzeşen bir uygulaması Fener Rum Patrikliğinin ekümenik olarak kabul edilmesi tartışması noktasında karşımıza çıkmaktadır. Ak Parti ekümenik kavramını tanımamakta ve bu tartışmanın Ortodoksların bir iç meselesi şeklinde değerlendirerek konunun dışında kalmayı tercih etmektedir.⁷⁷¹ Ancak dönemin Başbakanı Erdoğan'ın belirttiği şekilde Ak Parti yumuşak ve olumlu bir politika izlemiş ve Patrikliğin piskopos seçiminde Türk vatandaşı olma zorunluluğunda esnek davranmıştır. Bu doğrultuda yasal bir düzenlemeye gidilmemiş olmasına rağmen 2004 yılında Türk vatandaşı olmamasına rağmen ataması yapılan 6 metropolitan için herhangi işlem uygulamamış hatta bu Başbakan ERDOĞAN Patrik tarafından görevlendirilen Türk vatandaşı olmayan Piskoposlara vatandaşlık verilebileceği şeklinde görüş bildirerek bu noktada zorlayıcı olmak yerine kolaylaştırıcı bir tutum sergilemeyi tercih etmiştir. Bu soruna yapısal bir çözüm getirebilmek adına 2008 yılında Rum Patrikhanesinde çalışan yabancı uyruklulara çalışma izni verilmeye başlanmıştır. Bu düzenleme yabancı çalışanların üç ayda bir ülkeye giriş çıkış yapma zorunluluğunun ortadan kaldırılmasını sağlamaktadır. Her ne kadar statü bazında geçmiş dönem uygulamaları ile paralel bir tavır ortaya koymuş olsa dahi Ak Parti hükümetleri günlük işleyişler bakımından Patrikhane'nin iş ve işlemlerini kolaylaştırıcı uygulamaları ortaya koymuştur. Bu noktada hükümetin atmış olduğu olumlu ve yapıcı adımlar Fener Rum Patriği Bartholomeos tarafından şu ifadeler ile takdir edilmiştir:⁷⁷²

'Aslında siyasetçiler arasında bizimle en çok ilgilenen bugünkü Başbakan'dır. Sayın Erdoğan, diğer siyasetçilerimizden daha fazla ilgileniyor azınlıklarla. Cesur ve iyi niyetli. Ermenilere, Kürtlere, Alevilere açılımlar yaparak cesur adımlar atıyor. Bunlar Türkiye için yararlı şeyler. Eminiz sıra bize de gelecek.'

Lozan Antlaşması kapsamında azınlıklara tanınan haklardan birisi, 40. Madde kapsamında belirtilen 'Müslüman olmayan azınlıklara ilintili olan Türk yurttaşları hukuk bakımından ve fiilen öteki Türk yurttaşlarına uygulanan işlemlerin ve sağlanan güvencelerin tıpkısından yararlanacaklar ve özellikle, harcamaları kendilerince yapılmak üzere, her türlü yardım, dinsel ya da sosyal kurumları, her

⁷⁷¹ Recep Tayyip Erdoğan, Ege bir barış denizi olacak, 23 Ocak 2008, **Sabah Gazetesi**, Erişim Linki: <http://arsiv.sabah.com.tr/2008/01/23/haber,3430CDD379546969FDF458D3C1FEBCE.html>, Erişim Tarihi: 23.10.2019

⁷⁷² Aslı Aydıntaşbaş, Derin Devlet İzin Vermiyor, **Hürriyet Gazetesi**, 24 Aralık 2009, Erişim Linki: <http://www.milliyet.com.tr/yazarlar/asli-aydintasbas/derin-devlet-actirmiyor-1177576>, Erişim Tarihi: 24.10.2019

türlü okul ve benzeri öğretim ve eğitim kurumları kurma, yönetme ve denetleme ve buralarda kendi dillerini özgürce kullanma ve dinsel ayinlerini serbestçe yapına bakımından eşit bir hakka sahip bulunacaklardır.' hükmüdür.⁷⁷³ Bu hüküm azınlık statüsünde olan gruplara eğitim kurumu açma ve yönetme hakkı tanımaktadır. Ancak bu hüküm bazı kesimler tarafından Milli Güvenlik konusunda bir tehdit olarak algılanırken azınlıklar tarafından ise uygulama noktasında şikâyetler doğurmaktadır. Türkiye'de kurulmuş olan Rum, Ermeni ve Musevi okulları MEB bünyesinde faaliyet gösterme ile birlikte müfredatlarına kendi dil ve kültürlerine yönelik dersler koyabilmektedirler. Türkiye'deki mevcut durum içerisinde bir kişinin azınlık cemaati okullarında eğitim alabilmesi için anne ya da babasının bu cemaate mensup Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olması gerekmektedir. Bu okullarda ilk ve orta derecelerinde zorunlu din dersi bulunmamakta ve bu öğrenciler bu derslerden muaf kabul edilmektedir. Bu okullar özel okul statüsünde kabul edilmek ile birlikte eğitim dilleri Türkçe ve azınlık cemaatinin dili olarak kabul edilir.⁷⁷⁴ Öğrencilerin bu okullara kayıt yaptırabilmeleri konusunda bazı engeller mevcut bulunmaktaydı. 2004 yılından önce bir öğrencinin bu okullara kayıt yaptırabilmesi için babasının o azınlık cemaatine mensubiyeti aranmaktaydı. Bu durum hem toplumsal cinsiyet bakımından hem de kişilerin kendi kültür ve dillerini öğrenmeleri bakımından bir sıkıntı oluşturmaktaydı. Bu kapsamda yapılan yasal düzenleme neticesinde Ak Parti hükümeti mevcut durumun ortaya çıkmasını sağlamış ve sadece babanın ilgili azınlık cemaatine mensubiyet şartını, anne ve babadan birisinin mensubiyetinin yeterli görüleceği şeklinde genişletmiştir.⁷⁷⁵ 2015 yılı itibari ile azınlık cemaatlerine ait okulların kayıt prosedürlerine ilişkin olarak tartışmalı bir durum daha son bulmuştur. Önceki dönemler cemaat okullarına kayıt yaptırmak isteyen bir kişi nüfus kayıt örneği sunması ve bunun yanında İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nden izin alması gerekmektedir.⁷⁷⁶ Bu uygulama fişleme iddialarını artırmakla birlikte amaç bu olmasa dahi kişilerde bu noktada bir izlenim uyandırmakta ve kategorize edilme gibi olumsuz bir algı ortaya çıkarmaktaydı. Azınlık okullarına kayıt yaptırabilecek öğrencilere ilişkin olarak 2006 yılında yapılan bir değişiklik dönem ana muhalefet partisi CHP'nin oldukça tepkisini çekmiş ve mütekabiliyet ilkesi kapsamında Yunanistan'daki Müslüman Türk azınlık okullarına aynı haklar verilmeden bu

⁷⁷³ Lozan Barış Andlaşması, **Erişim Linki:** http://sam.baskent.edu.tr/belge/Lozan_TR.pdf, Erişim Tarihi: 19.10.2019

⁷⁷⁴ Duran, **a.g.e.**, s. 284

⁷⁷⁵ Uygur Gültekin, Azınlık Okullarının Dertleri birkaç günde düzelebilir, **Agos Gazetesi**, 06 Şubat 2015, Erişim Linki: <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/10511/azinlik-okullarinin-dertleri-birkac-gunde-cozulebilir>, Erişim Tarihi: 24.10.2019

⁷⁷⁶ Azınlık okullarında soy koduna son, **Akşam Gazetesi**, 04 Temmuz 2015, Erişim Linki: <https://www.aksam.com.tr/egitim/azinlik-okulunda-soy-koduna-son/haber-419699>, Erişim Tarihi: 24.10.2019

hakların uygulanmaması gerektiğini savunmuştur.⁷⁷⁷ Bu karar öncesinde azınlık cemaati okullarına sadece Türk vatandaşlığı bulunanların kayıt yaptırmasına imkân tanınır iken Özel Okullar Yasası'nda yapılan değişiklik ile bu hak aynı azınlık cemaatine mensup yabancılara da verilmiştir.⁷⁷⁸ Yine azınlık okullarının yöneticilerinin belirlenmesi noktasında da azınlık cemaatlerinin bazı sorunları bulunmaktaydı. Bu sorunlardan birisi MEB tarafından atanan müdür başyardımcısı uygulamasından kaynaklanmaktaydı. Atama durumunun yanında ataması yapılacak kişilere ilişkin kriterler noktasında da sıkıntılar bulunmaktaydı. Bu noktada en önemli tartışma konusu olan başlık atanacak kişinin 'Türk asıllı ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olma' şartıydı. Türk asıllı olma vurgusu etnik olarak bir baskı unsuru kabul ediliyor ve ayrımcılık olarak algılanabiliyordu. Bu konuda düzenleme 2007 yılında gerçekleştirildi ve Türk asıllı olma şartı maddeden çıkarıldı.⁷⁷⁹ 2010 yılında özel okulların durumlarını düzenleyen yönetmelikte yapılan değişiklik ile müdür başyardımcılarının belirlenmesinde okulların görüşünün alınması uygulamasına geçilmiştir.⁷⁸⁰ 2015 yılında ise azınlık cemaati okullarının müdürlerine Türkçe öğretmenlerinin süresini uzatabilme noktasında talep hakkı sağlanmıştır.

Azınlık cemaatlerinin okulları konusunda kamuoyunda ve dış dünyadaki tartışmalarda da en temel nokta Heybeliada Ruhban Okulu'dur. 1971 yılından beri kapalı olan okula ilişkin olarak Patrikhane okulun eski statüsüne uygun biçimde özel okul statüsünde açılması gerektiğini savunmaktadır. Okulun yönetiminin Patrikhane'de denetiminin ise MEB'de olması gerektiği şeklinde düşünülmektedir.⁷⁸¹ Ak Parti hükümeti azınlıklara yönelik attığı adımlarda, muhalefet genel olarak müteakabiliyet ilkesini vurgulamış olsa da konuyu bu açıdan değil daha çok özgürlükler bağlamında yaklaşmış ve diğer ülkelerdeki özellikle Yunanistan'daki Müslüman Türk azınlığa yönelik atılacak adımları beklememiştir. Ancak Heybeliada Ruhban Okulu'na yönelik olarak yaklaşımında farklı bir tutum sergilemiş ve 2003 yılında dönemin Başbakanı Erdoğan Ruhban Okulu'nun

⁷⁷⁷ CHP'nin İtirazı: Karşılıklılık ilkesi yok sayıldı ihanet!, *Radikal Gazetesi*, 22 Eylül 2006, Erişim Linki: <http://www.radikal.com.tr/politika/chpnin-itarazi-karsiliklilik-ilkesi-yok-sayildi-ihanet-792449/>, Erişim Tarihi: 24.10.2019

⁷⁷⁸ Azınlık Okulları Yasası Kabul Edildi, *Hürriyet Gazetesi*, 27 Eylül 2006, Erişim Linki: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/azinlik-okullari-yasasi-kabul-edildi-5155304>, Erişim Tarihi: 24.10.2019

⁷⁷⁹ Duran, *a.g.e.*, s. 286

⁷⁸⁰ Milli Eğitim Bakanlığı Özel Öğretim Kurumları Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik, 15 Aralık 2010, **27786 sayılı 15.12.2010 tarihli Resmî Gazete**, Erişim Linki: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/12/20101215-4.htm>, Erişim Tarihi: 25.10.2019

⁷⁸¹ Elçin Macar ve Mehmet Ali Gökaçtı, *Heybeliada Ruhban Okulu'nun Geleceği Üzerine Tartışmalar ve Öneriler*, TESEV Yayınları, İstanbul, 2015, s. 42, Erişim Linki: https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/rapor_Heybeliada_Ruhban_Okulunun_Gelecegi_Uzerine_Tartisma_Ve_Oneriler.pdf, Erişim Tarihi: 26.10.2019

açılmasının talep edilmesi karşısında adımların karşılıklı atılması gerektiğini belirtmiş ve bu konuda Atina'daki Mustafa Voyvoda Camii'nin açılmasını işaret etmiştir.⁷⁸² Ancak Ruhban Okulu, Ak Parti iktidarının ilerleyen günlerinde de gündemdeki yerini korumuştur. AB, Ruhban Okulu'nu Türkiye'nin üyelik müzakereleri sırasında sıkça gündeme getirmekte ve bir şart olarak ortaya koymaktaydı. Bu durum hükümetin ve Türkiye'nin tepkisine neden olmak ile birlikte Ak Parti yine de bu noktada olumlu adımlar atma noktasında bir sakınca görmeden ve dış politikanın bir pazarlık maddesi haline gelmesinin önüne geçmeye çalışarak hareket etmeye gayret göstermiştir. Ak Parti, Türkiye politikalarının değiştiğini ve azınlıklara yönelik olarak bakış açısının korku ve kaygı boyutundan çıktığını sadece sözle değil eylem bazında da ortaya koymuştur. Bu doğrultuda atılan en önemli adımlardan birisi geçmiş dönemlerde Milli Güvenlik açısından tehdit olarak kabul edilen Heybeliada Ruhban Okulu 2004 yılında yapılan bir değişiklik ile Milli Güvenlik Belgesi Siyaset Belgesi eki olan İç Güvenlik Strateji Belgesi'nden çıkarılmasıdır.⁷⁸³ Ak Parti yine 2013 yılında Başbakanlık Müsteşarı Efkan Ala başkanlığında oluşturulan özel bir ekip ile hukuki ve siyasi durumu oldukça tartışmalı olan Ruhban Okulu'nun yeniden açılması konusunda bir çalışma yürütmüştür.

Azınlık cemaatlerinin gündelik hayat içerisinde yaşamış oldukları bazı sorunlar da bulunmaktaydı. Bunların başında gelenlerden birisi isim konusudur. Azınlık cemaatleri kendi dil ve kültürlerini korumaya yönelik olarak bazı geleneklerini yaşatma ve bunun yanında kendi kültürlerine uygun olarak gündelik hayatlarını devam ettirme eğilimi göstermektedirler. Bu durum azınlık cemaati mensuplarının çocuklarına kendi dillerinde isim koymalarının önünde bir engel şeklinde karşılarına çıkmaktaydı. 2003 yılında Nüfus Kanunu'nda yapılan değişiklik neticesinde Türkçe olmayan adların önündeki engel kaldırılmıştır.⁷⁸⁴ İsim yasaklarının temeli olarak kabul edilen 'milli kültüre uygun düşmeme' şartı ya da durumunun kaldırılmış olması azınlık cemaatlerinin kendilerini ülkenin asli unsuru olarak hissetmeleri ve öteki olarak görülmemeleri noktasında önemli bir gelişme olarak ortaya çıkmıştır. Benzer girişim İş Kanunu'nda yapılmış ve iş yerlerinde dil, ırk, din ve mezhep temelli ayrımcılıkların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Daha önce bahsedildiği şekliyle İmar Kanunu'nda yapılan değişiklik ile 'cami' ifadesi 'ibadet

⁷⁸² Ruhban Okulu'na karşı Atina'da cami açın, **Hürriyet Gazetesi**, 07 Eylül 2003, Erişim Linki: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/ruhban-okuluna-karsi-atinada-cami-acin-169866>, Erişim Tarihi: 26.10.2019

⁷⁸³ Duran, **a.g.e.**, s. 287

⁷⁸⁴ 6. Uyum Paketi Mecliste, **Hürriyet Gazetesi**, 12 Haziran 2003, Erişim Linki: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/6-uyum-paketi-tbmmde-152784>, Erişim Tarihi: 26.10.2019

yeri' olarak değiştirilmiş ve bu durum gayrimüslimlerin ibadet yerlerinin cami ile eşdeğer konuma getirilmesi ve belediyeler tarafından elektrik ve su ihtiyaçlarının ücretsiz karşılanmasının önünü açmıştır. 2009 yılında TRT'ye bağlı olarak yayın yapan Türkiye'nin Sesi Radyosu Ermenice olarak yayın yapmaya başlamıştır. Bu durum azınlık cemaatlerinin aidiyet duygularının artmasına neden olmak ile birlikte uzunca bir süre Türkiye'nin üzerinde taşıdığı insan hakları ihlalleri rekortmeni ülke sıfatının kendisinden uzaklaşmasına katkı sağlamaktadır. MEB'e bağlı okullar ile kültür ve dillerini yaşatma çabası içerisinde olan azınlık cemaatlerine, kültürlerini tanıtma ve cemaat mensuplarını dışında dilini yaşatma ve tanıtma imkânı sağlayan özel kurslar açabilme hakkı sağlanmıştır.⁷⁸⁵ Azınlık cemaatlerinin dil ve kültürlerini yaşatmaları adına 2010 yılında Kayseri Üniversitesi ve 2011 yılında Trakya Üniversitesi'nde Ermeni Dili ve Edebiyatı Bölümü kurulmuştur. Yine çeşitli üniversitelerde Doğu Dilleri ve Edebiyatı ve Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümlerine bağlı olarak Ermeni dili anabilim dalı faaliyet göstermeye başlamıştır.⁷⁸⁶

Ak Parti muhafazakâr bir parti olması ve başta lideri Erdoğan olmak üzere yönetici kadroları ve tabanı oldukça güçlü bir biçimde İslami hassasiyetler taşıyor olmasına rağmen gayrimüslimlere karşı oldukça cesur ve olumlu adımlar ortaya koymuşlardır. Tüm sübjektif bakış açısından sıyrılıp kendi inanç ve dünya görüşlerinin dışında özgürlük temelli bir biçimde azınlık cemaatlerinin sorunlarına yaklaşmışlardır. Her ne kadar AB başta olmak üzere Yunanistan, Ermenistan ve İsrail gibi devletler, azınlıkları Türkiye'nin içişlerine müdahalenin bir aracı haline getirmeye çalışmış olsa dahi Ak Parti bu noktada azınlık cemaatlerini dış siyasetin bir konusu haline getirmekten uzak durmuş ve eşit yurttaşlık prensibi kapsamında insan haklarına uygun olacak bir biçimde adımlar atmaya gayret göstermiştir. Bu noktada ortaya koyduğu Ermeni açılımı her ne kadar dış politikanın bir meselesi olsa da İspanya ile birlikte eşbaşkanlığını yürüttüğü Medeniyetler İttifakı Projesi ile birlikte düşünülünce açılım kapsamında atılan adımlar daha anlamlı hale gelmektedir. Her ne kadar dış politika tarafında atılan adımlar istenilen sonuçları doğurmamış olsa dahi, Ak Parti iç politikada ki süreçleri bunlardan bağımsız olarak sürdürme eğilimi göstermiştir. Ak Parti'nin azınlıklara yönelik attığı bu adımlar laiklik hassasiyeti nedeniyle Ak Parti'yi eleştiren ve bu konuda Ak Parti'yi tehdit olarak gören CHP tarafından dahi atılmamış hatta atılmamanın ötesinde bu adımlar eleştirisini konusu haline getirilmiştir. Bu konuya ilişkin olarak muhalefetin tutumuna

⁷⁸⁵ TRT Ermenice yayına başladı, **Cumhuriyet Gazetesi**, 02 Nisan 2009, Erişim Linki: http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/52840/TRT__Ermenice_yayina_basladi.html, Erişim Tarihi: 26.10.2019

⁷⁸⁶ Duran, **a.g.e.**, s. 288 - 289

eleştiri bizzat azınlık cemaatlerinden gelmiştir. 2007 yılında Ermeni Patriği II. Mesrob, Alman Der Spiegel Dergisi'ne yaptığı bir açıklamada şu ifadeleri kullanmıştır:⁷⁸⁷

'Dürüst olmak gerekirse, Biz Ermeniler, Ak Parti'yi CHP muhalefetine tercih ediyoruz. Ak Parti azınlıklara karşı daha az milliyetçi bir tutum sergiliyor. ERDOĞAN hükümeti bizim taleplerimize karşı çok açık. Oyumuz Ak Parti'ye.'

Ak Parti, İslami köklerden gelen ve muhafazakâr değerler üzerine kurulmuş bir parti olmasına rağmen özellikle azınlıklar olarak tabir edilen gayrimüslim vatandaşlara yönelik olarak kendisini özgürlükçü ve sol görüşlü olarak konumlandırılan birçok parti ve oluşuma göre çok daha özgürlükçü adımlar atmıştır. Bu adımlar özgürlüklerden yana tavır sergileyen hem iç hem de dış kamuoyunda takdir ile karşılanmıştır. Ak Parti özellikle FETÖ yapılanması ile mücadeleye başladığı dönemden itibaren yaşanan süreçler içerisinde bazı alanlarda liberal uygulamalardan ve özgürlüklerden geri adım attığı noktalar ortaya çıkmış olmasına rağmen azınlık hakları noktasında Ak Parti dönemi kazanımlarından geri adım atılmadığı gibi bu çalışmanın yapıldığı dönemde azınlıklara yönelik olarak kazanımlardan geri adım olarak nitelendirilecek bir gelişme yaşanmamıştır.

3.6. Çeşitlilik, Çoğulculuk ve Dünyaya Açılma Bakımından Adalet ve Kalkınma Partisi

21. yy, geçmiş dönemlere oranla birey, devlet ve toplum ilişkilerinde yeni ve farklı bir boyut ile karşımıza çıkmaktadır. Özellikle küreselleşme olgusunun ortaya çıkması ve bu olgunun tüm dünyayı etkisi altına alması bu durumu daha da etkin ve hissedilir hale getirmiştir. Mevcut düzen içerisinde kitle iletişim araçlarının gelişmesi ve teknoloji kullanımının hızla artması nedeniyle içe kapalı toplum neredeyse kalmamış, olanlarında uzun süre yaşamını devam ettirmesi mümkün olmamıştır. Bireyler, toplumlar ve piyasalar iç içe geçmiş bir vaziyette karşımıza çıkmakta ve bu durum özellikle demokrasi, insan hakları ve özgürlükler noktasında aykırı davranmanın neredeyse mümkün olmamasını sağlamaktadır.⁷⁸⁸ SSCB'nin yıkılması ile birlikte liberal dünyanın alternatifi neredeyse kalmamış ve dünyanın demir perdesinin yıkılmasının ardından kültürel, siyasal ve ekonomik geçişler oldukça hızlı ve kolay bir hal almıştır. Bu durum neticesinde artık içe kapanma ya da dünyada

⁷⁸⁷ Armenischer Patriarch in der Türkei: Die Armenier Sind Wieder Allein (Türkiye'deki Ermeni Patriği: Ermeniler Yine Yalnız), *Der Spiegel*, 1 Haziran 2007, Aktaran: Hazal Duran, *a.g.e.*, s. 290

⁷⁸⁸ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı, *a.g.e.*, s. 21

meydana gelen gelişmelerden etkilenmeme gibi durum söz konusu olmamaya başlamıştır.

ÖZİPEK'in, Alias Grace dizisinden aktardığı bir söz insanların var oluşuna dair anlamlı bir tanımlama yapmaktadır.⁷⁸⁹

'Bizler hatırladıklarımız ama öncesinde unuttuklarımız'

Unuttuklarımız bazen toplumsal olarak birlikte yaşadıklarımız, bizden önce yaşayanlar ya da bizden farklı yaşayanlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kim olduğumuz ve nerden geldiğimiz sorusu, benzerlik üzerine kurgulanmaktadır ve bu doğrultuda benzer ve farklı olduklarımızı ortaya koymamızı sağlar. Benzerlik ve aitlik hissini ortaya çıkarabilmenin yolu farklı olanı ortaya koymak ile elde edilmektedir.⁷⁹⁰ Etno-sentrik yanlı toplumların çeşitliliği ve farklı renklerini yok etme noktasına getirilebilecek tehlikeli bir yaklaşımdır. Bu düşünce yapısı sadece kendisine ait değerlerin normal olduğunu düşünür ve kendisi dışındaki her şeyi ve herkesi anormal olarak kabul eder. Bu durum zamanla daha tehlikeli hale gelmekte karşısındakini aşağılama, 'farklı' olanı kötü görme ve düşman ilan etme durumuna girmektedir. Bu durumun ilerleyen bir safhası karşısındakini yok etme noktasına kadar ulaşmaktadır.⁷⁹¹ Yapılan araştırmalar düşmanlık duyulan gruplara ilişkin olarak yapılan ya da duyulan olumsuz haberlere inanma oranının oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. Bu durumun bir adım ilerisi ise bu haberlerin yalan olduğu ortaya çıksa dahi vermiş olduğumuz tepki ve olumsuz yaklaşımda bir değişiklik olmamasıdır.⁷⁹² Bahsedilen olumsuz yaklaşım biçimi artık oldukça yaygın bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Liberal demokrasiyi büyük ölçüde içselleştirmiş olan Batılı demokrasilerde bile bu durumun tezahürü olan ırkçılık ve ırkçı partiler yükselişe geçmişlerdir. Bu durum özellikle göçmenler ve Müslümanlar üzerinde ciddi bir baskı yaratmaktadır. İslamafobi kavramı da bu düşünce sisteminin üzerine kurulmaktadır ve ırkçılığın gelişmesi noktasında ilgili parti ve liderleri tarafından sıkça kullanılmaktadır. Bu kavganın benzeri uzun yıllar boyunca Avrupa'nın içinde ortaya çıkmış ve milyonlarca insanın yok olduğu büyük savaşlar yaşanmıştır. Dünya tarihinin en kanlı ve dramatik savaşı olan II. Dünya Savaşı'nın ardından bu kavga Avrupa'nın birleşmesine neden olmuştur. Bu durum "bizi birbirimize bağlayan güvensizliğimiz ve

⁷⁸⁹ Özipek, *a.g.e.*, 2018, s. 125

⁷⁹⁰ İslam Can, Çokkültürlülük Tartışmaları Işığında Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)'nin Çokkültürlü Politikalarını Anlamaya Giriş, *II. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi-Bildiriler Kitabı I*, Bursa, 6-8 Mayıs 2013, s. 115

⁷⁹¹ Özipek, *a.g.e.*, 2018, s. 103

⁷⁹² Özipek, *a.g.e.*, 2018, s. 134

düşmanlığımızdır” şeklinde tasvir edilmiştir.⁷⁹³ Bu doğrultuda çok kültürlülük demokrasinin ideal kültür formu olarak kabul edilmiştir.⁷⁹⁴

Çeşitliliğin azaltılması ve özellikle çoğunluğun dediğinin olması ve çoğunluğun dediğinin mutlak doğru kabul edilmesi toplumlar üzerinde sosyolojik olarak travmalar ortaya çıkarmaktadır. Bu durumun en önemli örneği beyaz tenliye yaranmaya çalışan siyah tenlinin durumudur. Beyazın takdirini kazanmak, artık siyah için bir statü ve gurur meselesi haline gelmiştir. Bu durumun en trajik örneklerinden birisi özellikle Avrupa’da yükselen ırkçılık ile birlikte İslam karşıtlığının en ateşli savunucusu olarak gözükenlerin Müslüman köklerden gelen Fas, Tunus ve Türkiye kökenli düşünürler ve siyasetçiler olarak karşımıza çıkmasıdır.⁷⁹⁵ Bu tutum ‘en çok ben entegre oldum’ ve ‘senin takdirini almalıyım’ noktasında yaşanan dışlanma travmasının kişinin bilinçaltında ortadan kaldırılmaya çalışması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Toplumların içerisinde bulunan etnik, dini, kültürel, yaşam biçimi ve tercihlerden ötürü ortaya çıkan farklılıklar nedeniyle 3 farklı tepki oluşmaktadır. Bu tepkilerin olumlu yönde olanı onaylama; olumlu ya da olumsuz bir anlam yüklenmeyen hali kayıtsızlık ve olumsuz yönde olan onaylamama durumudur.⁷⁹⁶ Toplumsal farklılık durumunun onaylanması toplumsal barış ve huzurun sağlanabilmesi ve bir arada yaşama kültürünün oluşabilmesi açısından en olumlu durum olarak kabul edilebilir. Bu tutum ve davranış şekli toplumların çok renkli, çok sesli olmasını ön plana çıkarması ve bu noktada çok kültürlü bir yapıda gelişmesini sağlamaktadır. Ortaya konulan bu yaklaşım kişilerin toplumsal bağlarının kuvvetli olması ve kendilerini güvende hissedebilmeleri noktasında önemli bir gelişme olarak kabul edilmektedir. Yine kayıtsız kalma durumunu da olumlu olarak görebiliriz. Çünkü farklılıklara karşı nötr bir tutum sergilemek farklılığın ve çeşitliliğin toplum içerisinde kendisine yer bulabilmesini ve yaşayabilmesini sağlamaktadır. Bu açıdan bakıldığı takdirde toplumsal barış ve huzuru bozabilecek, bunun neticesinde olumsuz tutum ve davranışların ortaya çıkmasını sağlayabilecek olan yaklaşım ise onaylamama durumudur. Onaylamama durumu da 2 farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki farklılık ve çeşitlilik durumunu onaylamama ancak müdahale etmeme şeklinde kısmen olumlu olarak kabul edebileceğimiz tutum olmak ile birlikte, tehlikeli olan ya da en istenmeyen olarak kabul edilen ise farklılığı yok etmeye yönelik baskıcı tutumdur. Baskıcı tutum kendisi gibi olmayana kendine benzetmek ya da yok etmek gibi refleksler vererek toplumsal

⁷⁹³ Özipek, *a.g.e.*, 2018, s. 127

⁷⁹⁴ Can, *a.g.e.*, s. 118

⁷⁹⁵ Özipek, *a.g.e.*, 2018, s. 119-121

⁷⁹⁶ Bican Şahin, Farklılık, Hoşgörü ve Ak Parti İktidarı: Gezi Parkı Sürecinin Düşündükleri, *Liberal Düşünce*, Yıl: 18, Sayı: 71, 2013, 161-169, s. 161-162

barışı, huzuru ve özgürlükleri yok etmek noktasına ilerleyebilir. Bu durum toplumsal zenginliklerin yok olmasına neden olmak ile birlikte bir arada yaşama alışkanlarının kaybolmasına neden olabilmektedir. Türkiye, bahsedilen tutum ve davranışlara yönelik sıkça sıkıntılı süreçler yaşamış ve temel haklar noktasında olumsuzluklar içeren bir karneye sahip olmuştur. Ak Parti kendisini iktidara taşıyan geçmiş hataların eleştirisini yaparken çok kültürlülük ve çok seslilik, yaşam tarzlarına müdahale gibi konularda geçmiş dönemlere oldukça yoğun eleştiriler getirmiştir. Özellikle muhafazakâr kesime yönelik laiklik olgusu üzerinden oluşturulan yaşam tarzı değişikliği baskısı bu noktada Ak Parti'nin temel eleştiri referans noktası olmuştur. Atatürk'ün vefatının ardından ortaya konulan Kemalizm yorumu kısmen kurucu dönem uygulamaları ile de örtüştüğü alanları mevcut olmak ile birlikte tektipleştirici olarak değerlendirilmektedir. Bu şekilde uygulanması oluşan ve Kemalizm olarak adlandırılan ideolojik yapılanmanın hoşgörülü bir tavır sergilediği söylenememektedir. Bu sonuca varılmasına neden olan ve temel eleştiri konusu yapılan başlıklar ulus inşası sırasında her ne kadar söylem ve Anayasa yazımında böyle olmadığı kabul edilirse de, etnik Türk Milliyetçiliği üzerinden ulus inşası çalışmaları, Fransız tarzı müdahaleci ve dine yönelik mesafeli duran ve özel hayat sayılacak noktalara da müdahale noktasına ulaşan özgürlük daraltıcı nitelikte laiklik anlayışı ve ekonomik ve siyasi alanda bireye karşılık devleti ön plana çıkartan devletçilik anlayışıdır.⁷⁹⁷ Bu yönde ortaya konulan uygulamalar ve kutsal devlet anlayışı ile yöneticilerin ve bürokratların yapmış oldukları uygulamalar halk nezdinde oldukça rahatsız edici durumlar ortaya çıkarmıştır. Ortaya konulan tutumlara karşı oluşan tepki ve değişim arayışı öncesinde RP, sonrasında ise Ak Parti'nin iktidara ulaşmasını sağlamıştır. Ancak RP'nin oy oranı toplumsal destek anlamında belirli bir seviyeye ulaşmasına rağmen dönüşümü gerçekleştirecek sıçrama yapamamasının ve bu sıçramanın yenilikçi kanat olarak kabul edilen Ak Parti ve kurucuları tarafından gerçekleştirilebilmesinin temel nedeni, aynı ideolojik ve siyasi zeminden gelmelerine rağmen ortaya koydukları prensip farklılıklarıdır. Erbakan ve lideri olduğu Milli Görüş Hareketi ekonomik anlamda özel sektör girişimlerini desteklemek ile birlikte temel sanayi hamlesini devletin liderliği ve gözetiminde kısmen kontrollü ağır sanayi hamlesi gerçekleştirmek niyetindedir. Yine dış politika alanında dini referansı oldukça önemli bir öncelik kabul ederek Batı dünyası ile mesafeli ve güvenden uzak bir ilişki yürütürken, Kemalist-laik kadroların oluşturduğuna benzer nitelikte sadece farklı yöne giden tek taraflı Üçüncü Dünyacı bir siyaset izlemektedir. Bu noktada daha içe kapanmacı ve ideolojik kısıtlar ile oluşturulan ekonomik yapı ve dış ilişkiler anlayışı

⁷⁹⁷ Şahin, *a.g.e.*, 2013, s. 164

RP'nin istenen toplumsal destek sıçraması yapmasının önündeki engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Ak Parti'nin kurucu kadrolarını oluşturan ve RP içerisinde yenilikçi kanat olarak adlandırılan grubun başını çeken Erdoğan, Gül ve Arınç üçlüsü ise ekonomik anlamda piyasa ekonomisini benimseyen, Batıyla işbirliğini göz ardı etmeyen bir dış politika anlayışı ve çok yönlü, alternatifli politikalar geliştirme yanlısı olan bir tutum sergilemiş ve bunun sonuçlarını 2005 yılında AB tam üyelik müzakerelerinin başlaması ile 3 yıl gibi kısa bir sürede almıştır.⁷⁹⁸ Bu değişimin belki de en kısa açıklaması ve sonuçları bakımından en etkili olarak adlandırılabilceği Erdoğan'ın yapmış olduğu 'Milli Görüş gömleğini çıkardık' söylemidir.

Ak Parti içerisinde tek taraflı dış politika uygulanmaması yönünde ilk eleştiri 1 Mart tezkeresinin tartışıldığı süreç içerisinde Başbakan Gül'ün danışmanı olan Ahmet Davutoğlu'ndan gelmiştir. Tarihsel ve kültürel gerçeklere uygun bir biçimde Türkiye'nin aktif ve çok yönlü bir politika izlemesi gerektiğini belirtmiş ve bu görüş doğrultusunda tek taraflı Amerikancı olduğunu düşündüğü tezkereye karşı bir tutum sergilemiştir.⁷⁹⁹

Türkiye, Ak Parti hükümetleri döneminde çok yönlü bir dış politika uygulamıştır. Özellikle 2011 yılında meydana gelen Suriye iç savaşı ve bu savaşa ilişkin olarak Türkiye'nin iç işlerine yönelik olarak rejim karşıtı safın net bir tarafı olması bu dengelerin değişmesine neden olmuştur. Başbakan danışmanlığı, Dışişleri Bakanlığı ve Başbakanlık görevlerinde bulunan Davutoğlu'nun, yumuşak güç stratejisi ile 'sıfır sorun' politikası uygulamaları neticesinde Türkiye önceki dönemlerde tehlike olarak görülen genelinde doğu komşularının olduğu ülkeler ile ilişkileri düzeltmiş bu durum ekonomik, sosyal ve kültürel alanda Türkiye'nin faydasına bir tablo ortaya çıkarmıştır. Ancak 2011 yılından sonra Türkiye'nin bölgeye yönelik neo-Osmanlıcı -ki bu dönem dönem emperyal bir politika olarak değerlendirilmiştir- politika kapsamında ortaya koyduğu hegemonik baskın tutum bölgesel kapsamda kurulan iyi ilişkilerin bozulmasına neden olmuştur. Arap Baharı ile ortaya çıkan kaotik durum neticesinde ülkelerin iç işlerini ilgilendiren konularda keskin bir taraf olmayı tercih eden Türkiye özellikle Suriye ve Mısır'da ortaya koyduğu bu tutum ile bölgede elde ettiği sempati ve rolü kaybeder duruma gelmiştir. Bu eleştirinin ya da yakalanan iyi yönlü ivmenin kaybedilmesinin temel nedeni Ak Parti'nin dış politikada belirli başarıları yakaladıktan sonra özellikle Davutoğlu'nun Başbakanlığı döneminde oldukça romantik, ütopyik ve metaforlar ile dolu dış politika anlayışına kendilerini kaptırmaları ve özellikle Erdoğan'ın realist kimliğinden uzaklaşan romantik bir dış politika rüzgarına

⁷⁹⁸ Şahin, *a.g.e.*, 2013, 165

⁷⁹⁹ Kardaş, *a.g.e.*, s. 376

kapılmasıdır.⁸⁰⁰ Ak Parti, sadece bölgesel olarak değil özellikle 3. Dünya ülkeleri olarak adlandırılan ülkeler ve uzak coğrafyalarda bugüne kadar ilişkilerin pek geliştirilmediği ülkelerde etkin bir politika uygulamıştır. Bu etkin dış politika Türkiye'ye ekonomik, sosyal, kültürel anlamda önemli artılar katmış ve ilgili ülkeler nezdinde nüfuzunu artırmıştır. Ancak bu noktada özellikle değinilmesi gereken konu, bu yumuşak gücün oluşturulmasında Güleni yapılanmanın payının büyük olmasıdır. Ülkemizde bir dönem devlet destekli olarak ortaya konulan 'Türkçe Olimpiyatları' gibi organizasyonlar cemaatin bölgedeki okullarının ortaya koyduğu girişimler neticesinde yapılmış ve toplumun sempatisini kazanma noktasında önemli bir adım olmuştur. Bu durumun bir diğer sonucu ise yükseköğretimde Türkiye'yi tercih eden yabancı öğrenci sayısındaki artışla meydana gelmiştir. Bu noktada hükümet yasal mevzuat çerçevesinde kolaylık ortaya koymuş ve özel öğretim kurumlarında yabancı uyruklu misafir öğrenci öğrenim kolaylığı getirmiştir.⁸⁰¹

Ak Parti'nin iktidarda olduğu döneme dış politika ve dünyaya açılma açısından bakıldığında oldukça aktif ve hareketli bir dönem ile karşılaşmaktadır. Bu durum Ak Parti dönemi dış politika anlayışının belirgin bir biçimde değiştiği kabulünü beraberinde getirmektedir.⁸⁰² Ak Parti döneminde ortaya konulan dış politika değişikliğine yönelik olarak özellikle Davutoğlu ile özdeşleşmiş olan Stratejik Derinlik kavramı damga vurmuştur. Ortaya konulan bu kavram ve neticesinde şekillenen Ak Parti'nin dış politikası, Kemalist ideolojinin Türkiye'nin jeo-politik, jeo-kültürel ve jeo-ekonomik avantajlarını kullanmadığı ve zengin tarihi ve coğrafi derinliğin yeteri kadar değerlendirilmediği belirtilmektedir.⁸⁰³ Uygulamada bu kavram Türkiye'nin uluslararası sistem içerisinde karar alıcıların arasında bulunduğu merkez ülke olarak kabul edilmesi ve buna uygun tutum sergilenmesi şeklinde ortaya konulmuştur.⁸⁰⁴ Merkez ülke algısı 2 şekilde kendisini ortaya koymaktadır. Bunlar Türkiye'ye yüklenen Doğu ile Batı arasındaki köprü görevine yöneliktir.⁸⁰⁵ Bu görev Türkiye içerisinde bazı kesimler ve Doğu tanımlaması içerisinde bulunan toplumlarda Türkiye'nin Batı'nın gelenek, tutum ve davranışlarını Doğu'ya aktarma görevi olarak algılanmaktadır. Bu durum Batı'nın istekleri doğrultusunda hareket edildiği gibi bir algı oluşturmak ile birlikte Batı'ya yönelik bir tepki oluşması durumunda bu tepkinin doğal olarak Türkiye'ye yönelmesine ve kısmi olarak güvensizlik duyulmasına neden olmaktadır.

⁸⁰⁰ Muharrem Ekşi, *Kamu Diplomasisi ve Ak Parti Dönemi Türk Dış Politikası*, Genişletilmiş 2. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2018, s. 251

⁸⁰¹ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, *a.g.e.*, s. 69

⁸⁰² Murat Yeşiltaş ve Ali Balcı, Ak Parti Dönemi Türk Dış Politikası Sözlüğü: Kavramsal Bir Hata, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:23, Kış 2013, 9-34, s.10

⁸⁰³ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik*, Küre Yayınları, İstanbul, 2002, s. 178

⁸⁰⁴ Yeşiltaş, *a.g.e.*, s. 12

⁸⁰⁵ Yeşiltaş, *a.g.e.*, 13

İkinci bir eleştiri konusu olarak ortaya çıkan başlık ise köprü görevi ile sadece başkaları tarafından ortaya konulanların aktarılması ve oyun kurma görevi ya da sorumluluğunun olmaması konusunda eleştiri getirilmektedir. Davutoğlu, bu duruma yönelik eleştirisini 'Doğu ile ilişkilerde Batı'nın fikirlerini empoze etmeye çalışan bir Batılı, Batı ile ilişkilerimizde ise Doğu'nun olumsuz yönlerini taşıyan bir Doğu'lu olarak kabul edilmek durumunda kalmamız' şeklinde dile getirmiştir. Ak Parti döneminde eleştirisi konusu yapılan geçmiş dönem dış politikası öğelerinden birisi de bekle-gör tutumunu benimseyen politika anlayışıdır. Bu kapsamda gerek bölgesel gerek küresel gelişmelerde Türkiye'nin kriz öncesi ve kriz süresince ortaya çıkan durumlara yönelik olarak etkin bir rol alması gerektiği şeklinde bir tutum sergilenmiştir.⁸⁰⁶ Bu durumun en önemli örnekleri 2005 yılında yapılan Afrika açılımı, 2006 yılında yapılan Latin Amerika açılımı ve 2010 yılında Doğu Asya'ya yönelik ortaya konulan politika değişiklikleridir. Bu aktif rol neticesinde Türkiye BM Güvenlik Konseyi Geçici Üyeliği'ne Afrika ülkelerinin tamamının oyunu alarak seçilme başarısı göstermiştir. 21 Temmuz 2003 tarihinde Türkiye BM'de Güvenlik Konseyi üyeliği için başvuru yapması ile başlayan bu süreç yürütülen diplomatik faaliyet neticesinde başarıya ulaşmış 2009 yılında 192 ülkenin oy kullandığı oylamada 151 ülkenin oyunu olarak %80'lik oranda bir destek ile BM Güvenlik Konseyi geçici üyeliğine seçilmiştir. Türkiye'nin dış politikasında söz sahibi olan aktörler aktif dış politika tutumunu özgürlük bağlamında da ele almış ve Türkiye'nin özgürleşmesini sadece kendi iç dinamiklerine değil dünyanın özgürleşmesine bağlamıştır. Bu nedenle Türkiye'nin aktif rol alması gerektiği şeklinde görüş bildirmişlerdir.⁸⁰⁷ Bu tutum ve davranış Türkiye'nin artık reaktif olarak olaylar olduktan sonra harekete geçme durumundan pro-aktif olarak olayların oluşması aşamasında önleyici güç olarak hareket etme sorumluluğunu ve sonucunu ortaya çıkarmıştır.⁸⁰⁸ Bu bağlamda Türkiye bölgesinde ve küresel anlamda ortaya çıkacak olan sorunları engellemeye yönelik olarak aktif bir tavır almaya başlamıştır. Arap-İsrail çatışması, Suriye-İsrail krizleri, İran-Batı arasında ortaya çıkan nükleer kriz ve Boşnak-Sırp uyuşmazlıkları gibi Batısında ve Doğusunda meydana gelen birçok olayda sorunların çözümü konusunda arabuluculuk rolü üstlenmiş ya da üstlenme konusunda istekli ve aktif davranmıştır. Türkiye'nin aktif bir dış politika anlayışına geçmesi ile birlikte karar alma mekanizmalarının da statik bir yapıdan uluslararası gündemi takip edecek şekilde dinamik bir yapıya taşımaya çalışmıştır.⁸⁰⁹

⁸⁰⁶ Yeşiltaş, *a.g.e.*, s. 13

⁸⁰⁷ İbrahim Kalın, Türkiye'nin İnce Gücü, 08 Şubat 2011, *TUIÇ Akademi*, Erişim Linki: <http://www.tuicakademi.org/turkiyenin-ince-gucu/>, Erişim Tarihi: 11.10.2019

⁸⁰⁸ Yeşiltaş, *a.g.e.*, 15

⁸⁰⁹ Ahmet Davutoğlu, Türkiye Merkez Ülke Olmalı, *Radikal Gazetesi*, 26 Şubat 2004, Erişim Linki: <http://www.radikal.com.tr/yorum/turkiye-merkez-ulke-olmali-702116/>, Erişim Tarihi: 13.10.2019

Ortaya konan gelişmelerin sonucu olarak ve sürekliliğinin sağlanabilmesi adına Türkiye'nin çok boyutlu ve çok kulvarlı bir dış politika izlemesinin gereksinimi ortaya çıkmıştır. Uygulanmak istenen aktif politika kapsamında, Türkiye farklı aktörler ile eş zamanlı olarak ilişki kurmaya çabalamış ve bu noktada farklı görüşler ile uyumlu çalışmanın yollarını aramıştır. Türkiye aktif politika uygulama hem koşulu hem de sonucu neticesinde BM Güvenlik Konseyi üyeliği, G20 Üyeliği, Afrika Birliği ve Arap Ligi gözlemci statüsü, Kyoto Protokolü'nün imzalanması ve İslam İşbirliği Teşkilatı Genel Sekreteri'ni seçtirme gibi sonuçlar elde etmiştir.⁸¹⁰ Aktif dış politika anlayışının bir diğer temeli olarak Davutoğlu ile özdeşleşen komşular ile sıfır sorun politikasını oldukça önemsenmiştir.⁸¹¹ Bu değişiklik Cumhuriyet'in, Ak Parti öncesi dönemlerine göre temel bir vizyon değişikliğini de beraberinde getiren bütüncül bir değişikliğin sonucudur. Ak Parti, iç politika dâhil olmak üzere birçok alanda, iç ve dış düşman tehdidi algısı üzerine güvenlik temelli kurulan politikaların değişimi noktasında attığı önemli adımların sonucudur. İç tarafta Kürtler, Aleviler, Romanlar, gayri Müslimler nezdinde atılan ya da atılmak istenen kapsayıcı adımların dış ilişkiler tarafından tezahürü şeklinde uzun süre boyunca tehdit olarak algılanan ve Türkiye'nin sorunu olduğu komşuları ile ilişkilerin normalleşmesi noktasında bir etkisidir. Türkiye bu şekilde bölgesinde yumuşak güç kullanımı alanlarını artırmak, bu sayede bölgesel bir güç haline gelmek çabası içerisinde hareket etmiştir. Bu doğrultuda bölgesel krizlerin çözümünde etkili bir aktör olma isteği bu durumun başarılması sonrasında küresel bir güç olma konusunda Türkiye'nin elini güçlendirecek bir argüman olarak ortaya çıkacağı düşüncesidir. Ak Parti döneminin önemli bir vurgusu olan 'artık eski Türkiye yok ve oyunu biz kuruyoruz' söylemlerinin altını güçlendirmek ve bu söylemi temellendirmek için atılan önemli adımlardır. Erdoğan, uluslararası topluma yönelik birçok toplantıda da bu söylemi dile getirmek suretiyle artık Türkiye'nin kendisine biçilen rollerden çok daha fazlasını yaptığını ve yapacağını belirtmiş ve Türkiye'nin artık bölgesel ve küresel bazda önemli bir aktör olduğundan bahsetmiştir. Ne Doğululuktan ne de Batılılıktan vazgeçilmemesi gerektiği vurgusu sıkça dile getirilmiştir. Uzunca bir süre hem aldığı görevler hem de parti içerisindeki konumu itibari ile Erdoğan ile birlikte Ak Parti'nin dış politika vizyonunu belirleyen Davutoğlu, belirtilen söylem ve tutuma ilişkin olarak 'Doğulu kimliğimizden gocunmadan Batılı nosyona hâkim olduğumuzu göstermeliyiz' şeklinde desteğini belirtmiştir.⁸¹² Türkiye, AB üyelik sürecine her ne kadar dönemsel olarak sıkıntılar yaşansa ve 2016 yılından itibaren durma noktasına gelmiş olsa da devam etmek ile birlikte, Müslüman ülkeler

⁸¹⁰ Yeşiltaş, **a.g.e.**, s. 17

⁸¹¹ Davutoğlu, **a.g.e.**, 2004

⁸¹² Davutoğlu, **a.g.e.**, 2004

ve Rusya ile olan ilişkilerini de sıkı şekilde geliştirme eğilimi göstermiştir. ABD ile müttefik olma anlayışı oldukça inişli/çıkışlı ve krizli bir ortamda yürütülmüş olsa dahi söylem bazında varlığını korumuştur. Bu noktada ortaya çıkan en önemli gelişmelerden birisi NATO üyeliği konusunda ABD ile ortaya çıkan tüm krizlere rağmen üyeliği sürdürme noktasında ortaya konulan kararlı tutumun yanında Rusya'dan satın alınan S-400 savunma sistemleri olmuştur. Bu tutum uzunca bir süre kurulan çok yönlü ilişki anlayışı neticesinde çok zorlu olmasına rağmen yürütülebilen bir süreç olmuş ve iç dinamikler tarafında eleştirildiği noktalar olsa dahi büyük bir çoğunlukla kabul edilebilir bulunmuştur. Türkiye her ne kadar özellikle Suriye krizinin başlamasının ardından gerilen bölgesel ilişkiler neticesinde sıfır sorun politikasından uzaklaşmak zorunda kalmış olsa da uzunca bir süre hem Batı hem de Doğu tarafından komşuları ile olumlu ilişkiler yürütebilmiştir. Bu doğrultuda Suriye ile vizelerin kaldırılması, Rusya ile Türk Akım ve Trans-Anadol Doğal Gaz Boru Hattı Projesi (TANAP), Irak ve İran ile ikili ticaret ve enerji anlaşmaları ve Batı'da Yunanistan ile yapılan yine enerji ve sınır güvenliği konusunda işbirlikleri gibi adımlar atılmasına kolaylık sağlamıştır. Çok yönlü ortaya konulan bu dış politika sadece bölgesel anlamda değil küresel anlamda da işbirliklerini beraberinde getirmiş ve Medeniyetler Çatışması tezinin karşıt bir çalışması olan BM bünyesinde ortaya konulan Medeniyetler İttifakı girişiminde Türkiye, İspanya ile eş-başkanlık statüsünde yer almıştır. 2005 yılında BM bünyesinde hayata geçirilen bu süreç 2004-2006 yılları arasında oldukça yoğun bir şekilde dünya siyaset sahnesinin konusu haline gelmek ile birlikte beklenen sonuçları getirmemesinin yanında, 2006 yılından sonra hem Türkiye'nin hem de dünya siyasetinin gündeminden düşmüştür. Ak Parti'nin Türkiye dış siyasetinde ortaya koymuş olduğu bu aktif politika anlayışı Türkiye'nin ticari anlamda da gelişmesi ve önemli bir aktör olmasını sağlamamıştır. Komşuları ile sorunlarını çözme noktasında geliştirmiş olduğu adımlar ve AB üyeliği noktasındaki çabası Türkiye'nin özellikle Rusya ve AB ülkeleri arasında bir enerji koridoru olarak ortaya çıkması ve bunun yanında her geçen gün çok yönlü ticaret hacmini geliştiren bir ülke haline gelmesini sağlamıştır.⁸¹³ Dış politikada ortaya atılan bu vizyon değişikliği bazı kesimler tarafından eksen kayması olarak nitelendirilmiştir ve bu noktada hükümet eleştirilmiştir. Ancak Ak Parti Batı dünyası olarak AB ve ABD ile olan ilişkilerinde dönem dönem gerginlikler yaşamış olsa dahi hiçbir zaman sırtını dönmemiş, sadece özellikle 2003 – 2011 yılları arasında gerçekleştirdiği politikalar ile eksen kaymasından ziyade Ortadoğu ve İslam ülkelerine öncelik verilmiştir.

⁸¹³ Yeşiltaş, **a.g.e.**, s. 30

Türkiye çeşitliliği sağlamak ve dünya ile entegrasyonu artırmak üzere 64 ülkeden vize istenmesi uygulanmasını kaldırmıştır. Bu tutum, hem kültürel hem ekonomik anlamda çeşitliliğin sağlanması adına önemli adımlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye özellikle müteahhitlik hizmetleri başta olmak üzere dünyanın birçok bölgesinde ticari faaliyetler gösteren ve lobicilik faaliyetleri yürüten bir ülke haline gelmiştir.⁸¹⁴

Ak Parti, bölgesel olarak etkinliğini artırma noktasında kültürel birliktelik ve tarihsel derinlik vurgusu üzerinden dış politikasını temellendirmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda özellikle Davutoğlu'nun mimarı olduğu stratejik derinlik kavramı üzerinden Osmanlı mirası vurgusu neticesinde bölgesel olarak Türki Cumhuriyetler üzerinde Türklük temelli diğer etnik gruplar ve milletler açısından bazen Müslümanlık bazen de Osmanlılık vurgusu üzerinden tarihsel bir bağ kurulmaya çalışılmıştır. Bu noktada bölgesel sorunlara bazen dini öncelikler ile -Filistin sorununda olduğu gibi- bazen ise hem dini hem de milliyet bağları nedeniyle Bosna ve Kosova sorunlarında olduğu gibi öncelik verilmiş ve konular ile yakından ilgilenme ve sorunların çözümünde aktif rol alma eğilimi gösterilmiştir. Yine bu bağlamda tarihsel sorumluluk kapsamında, Filistin'de El Fetih ile Hamas, Kosova'da siyasi partiler arasındaki uyuşmazlıklar, Irak'ta Sünni ile Şii gruplar arasında arabuluculuk faaliyetleri yürütülmüştür. Bu durum iç siyaseti de doğrudan etkilemiş ve milli - manevi duygular noktasında hareket edildiği kanaatinin Türkiye kamuoyunda ciddi şekilde hissedilmesine neden olmuştur. Ortaya çıkan bu iç ve dış siyasetin birlikte yürütülmesi eğilimi Davutoğlu'nun Dışişleri Bakanlığı döneminde bir adım öteye taşınmış ve Başbakanlık Genelgesi olarak yayınlanan karar ile dış politikanın bizzat Bakanlık yetkilileri tarafından halka anlatılması yönünde bir uygulama başlatılmıştır. Bu durum kamu diplomasisi olarak adlandırılmış ve devletlerarasındaki diplomasinin doğru bir iletişim dili ile topluma ve kamuoyuna birinci ağızdan anlatılması amaçlanmıştır. Hatta bu durumunda ötesine geçilerek, sadece anlatmak yerine halkın taleplerini anlamak ve bu doğrultuda dış politikada da yön ve yöntem belirlemek amacı ortaya konulmuştur.⁸¹⁵ Bu durum Türkiye'nin özellikle Müslüman doğu ülkelerinde bir model olarak algılanmasına neden olmuştur. Ak Parti bu durumu benimsemiş ve bölge ülkelerine yönelik model olarak konumlanma konusunda dönem dönem Batı ile de işbirliği içerisine girmiştir. Arap Baharı olarak adlandırılan toplumsal olaylar sırasında Türkiye'nin aktif tutumu ve bölge ülkelerinde kalkışma yapanların Türkiye'ye duydukları sempati bu durumu

⁸¹⁴ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, *a.g.e.*, s. 122

⁸¹⁵ İbrahim Kalın, Kamu Diplomasisi için Mola, *Sabah Gazetesi*, 27 Mart 2010, Erişim Linki: https://www.sabah.com.tr/yazarlar/ibrahim__kalin/2010/03/27/kamu_diplomasisi_icin_mola, Erişim Tarihi: 14.10.2019

güçlendirmiştir. Ak Parti hükümeti bu model olma durumunun ABD'nin BOP'undan aldığı ve bu nedenle bölgede ABD'nin istekleri doğrultusunda yönlendirme yaptığına dair hem iç hem dış kamuoyunda dönem dönem eleştirilere maruz kalmıştır. Bu durum ılımlı İslam tartışmalarını beraberinde getirmiş ve Türkiye'nin model olma tarafı ile birlikte ciddi bir eksen kayması yaşadığı şeklinde muhalif görüşler tarafından eleştirilmiştir.

Küreselleşme olgusunun dünya siyaseti üzerinde ortaya çıkarmış olduğu en önemli neticelerden birisi uluslararası sistemi hatta bir adım ötesinde ulusal sistemlerin bile sadece devlet aktöründen meydana gelmediğini ortaya koymaktır. Bu noktada sivil toplum, devlet dışı aktörler, sosyal medya ve kamuoyu önemli birer toplumsal güç merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır. İktidarlar ya da devletler her ne kadar sandıktan meşru yollar ile iktidarlarını ele almış olsalar dahi meşruiyetlerinin devamını sağlamak için sayılan bu devlet dışı aktörleri ikna etme noktasında hareket etme eğilimi göstermek zorunda kalmışlardır. 1980'li yıllardan itibaren -ki bu süreç 90'lı yıllar itibari daha da hızlanmıştır- uluslararası politikanın temel ve belki de tek aktörü olarak kabul edilen devlet merkezli anlayıştan bireye doğru değişiklik olmaya başlamıştır. Devlet dışı sivil siyaset aktörleri iç politikada etkili oldukları gibi dış politika alanında da önemli ve merkezi bir aktör haline gelmeye başlamıştır. Bu durum uluslararası ilişkiler literatüründe de değişiklik şeklinde ve yeni kavramlar ile kendisini hissettirmeye başlamıştır. Devletlerarası politika olarak adlandırılan devlet merkezli sert güç üzerinden ilerleyen uluslararası ilişkiler kavramı algısının yerine küresel ilişkiler, küresel politika ya da dünya politikası terimleri yeni düzen ifade edilmeye çalışılmıştır. 90'lı yıllarda Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile birlikte uluslararası ilişkiler politikaları güce dayalı devlet merkezli anlayıştan uzaklaşmaya ve toplumsal aktörlere dayalı özgürlük ve demokrasi bağlamında liberalleşme yönünde evrilmeye başlamıştır. STK'lar, uluslararası örgütler, çok uluslu şirketler, terör örgütleri, dini örgütler ve cemaatler gibi aktörler uluslararası politikanın aktörleri haline gelmeye başlamıştır. Bu gelişmeler halkların talepleri ve bu doğrultuda kamu diplomasının gelişmesinin önünü açmak ile birlikte çok paydaşlı, çok sesli ve çok kültürlü bir yapının ortaya çıkmasının önünü açmıştır. Ortaya çıkan yeni durum, karşılıklılık ve bağımlılık durumlarını artırdığı gibi küresel politika alanında iç ve dış ayrımını neredeyse ortadan kaldırmış ve bu kavramların iç içe geçmesi sonucunu doğurmuştur.

Liberal/neo-liberal teori uluslararası ilişkilerin ya da diğer bir yaklaşım ile devletlerin uyguladıkları dış politika uygulamalarının realist teoride olduğu gibi devletlerarasında bir ilişki olarak algılanmamaktadır. Uluslararası örgütler, çok uluslu şirketler, STK'lar, toplumlar hatta toplum içerisindeki bireyler liberal/neo-liberal teori

tarafından uluslararası ilişkilerin devlet dışı aktörleri olarak kabul edilmektedir. Demokratik liberalizm bakış açısı, sivil toplumun önemini ön plana çıkarırken bilişsel liberalizm ise demokrasi-eğitim ilişkisi üzerinden süreçleri değerlendirir ve bu durum vatandaşların siyasete katılımı üzerinden açıklanır. Toplumsal liberalizm anlayışı ise uluslararası ilişkilerin hükümetler dışındaki aktörleri ile ilgilenir ve bu doğrultuda karar alınması ve gündem belirlenmesi safhalarında transnasyonel (ulus-üstü) yapıların etkisine dikkat çeker. Genel olarak liberal/neo-liberal bakış açısına baktığımızda diplomasiye ve yumuşak güce önem verir, bu kapsamda kamuoyu, sivil toplum, devlet dışı aktörler ve çoğulculuk ön plana çıkarılır.⁸¹⁶ Erdoğan, egemen güçlerin kurduğu yapıya ilişkin olarak eleştiri getirmiş, her ne kadar yine devlet merkezli bir söylem olmuş olsa da realist bakış açısının güç odaklı yapısını özgürlük ve demokrasi bağlamında eleştirmiş ve birçok kez dile getirdiği 'dünya 5'ten büyüktür' söylemini ortaya koymuştur.

Devletlerin, dönemimizde uygulamış oldukları dış politika yöntemlerine baktığımız zaman bu politika anlayışının sadece doğrudan diğer devletler ve devlet yetkilileri ile olmadığı kendi kamuoyunu ve uluslararası kamuoyunu etkilemeye yönelik olarak hareket ettiğini kolayca görebilmekteyiz. Bu noktada Türkiye'nin dâhil olduğu ve zaman zaman uyguladığı bir yöntem olarak Başbakanların, Dışişleri Bakanlarının özellikle başka ülkelerde yayın yapan medya kuruluşlarına makale yazmaları, uluslararası televizyon kanallarına röportaj vermeleri ve düşünce kuruluşları/STK'lar ile bir araya gelmeleri bu konuda atılan adımlar ortaya çıkmaktadır. Türkiye, uluslararası politikada sadece diğer ülke yöneticilerinin değil sivil toplumların ve halkların da ikna edilmesi gerektiği konusunda farkındalığı 90'lı yıllarda oluşturmaya başlamıştır. Türkiye İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) aracılığı ile bu noktada adımlar atılmaya başlanmış, kültür ihracı ve kültürel tanıtım anlamında da öğrenci değişim programlarından yararlanılma yoluna gidilmiştir. Ancak modern anlamda kamu diplomasisi uygulamalarına sistematik bir şekilde 2000'li yıllardan itibaren geçilmeye başlanmış ve bu konuda Ak Parti hükümeti önemli adımlar atmıştır. 2000'li yıllardan itibaren ortaya çıkan bu gelişmeler yönünde atılan adımlardan olan ve Türkiye'nin bu konuya olan ilgisinin arttığının önemli bir göstergesi olan Başbakanlık Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü 2010 yılında kurulmuş olmasındır. Bu noktada devletin kurumsal olarak adını koyduğu kamu diplomasisi kavramı dünya siyaset arenasında oldukça yoğun gündem konusu haline gelen yumuşak güç kapsamında sivil toplum ve kamuoyu temelli yeni nesil diplomasi

⁸¹⁶ Ekşi, **a.g.e.**, s. 51-52

anlayışıdır.⁸¹⁷ Dışişleri Bakanlığı, 2012 yılında yayınlamış olduğu Faaliyet Raporu'nda geçmiş dönem uygulamalarında farklı olarak özellikle halktan kopuk dış ilişkiler anlayışının giderilmesi yönünde attığı bir adım olan 'Hariciye Şehrimizde' programı kapsamında büyükelçilerin 26 ili ziyaretinden bahsetmiştir.⁸¹⁸ Yine devletler öğrenci değişim programları vasıtası ile karşılıklı kültürel etkileşim kapılarını açmayı hedeflemiş ve bu doğrultuda kendisine olumlu yaklaşan ve sempati besleyen kitleler yaratma hedefini ortaya koymuştur. Türkiye, Ak Parti döneminde Erasmus gibi değişim programlarından yararlanmanın yanında Mevlana programı gibi programlar ile bu yelpazeyi sadece Avrupa yönünde tutmamış daha da genişletme çabası içerisine girmiştir. Özellikle Ak Parti'nin ilk 10 yılında FETÖ yapılanmasının açmış olduğu yurtdışı okulları bu hedefe yönelik olarak önemli adımlar şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Hükümet 15 Temmuz sonrasında yurtdışı okulların dış imaja katkısını yadsımamış ve bu doğrultuda Türkiye Maarif Vakfı aracılığı ile bu faaliyetleri yürütme noktasında adımlar atmıştır. Özellikle ikili ilişkilerin iyi olduğu bazı ülkelerde FETÖ okullarının bu vakfa devrini sağlamıştır. Türkiye bu noktada Türki Cumhuriyetler olarak adlandırılan Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetleri'ne yönelik olarak 90'lı yıllardan itibaren bu girişimlerde bulunmuştur. Türk ve akraba topluluklara yönelik olarak ortaya konulan 'Büyük Öğrenci Projesi' bazı olumsuzluklar yaşanmasına rağmen kısmen başarılı olmuştur. Bu proje kapsamında 10.000 öğrenci Türkiye'ye gelmiş, bunun yanında 1991 yılında Kazakistan ile ortak olarak Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi kurulmuş sonrasında ise 1995 yılında Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi kurulmuştur.⁸¹⁹ Atılan bu adımlar özellikle SSCB'den ayrılan yeni devletlere yönelik olarak akrabalık ilişkilerinin kullanılarak bölgede bir etki gücü yaratılması çalışmasıdır. Sonraki dönemlerde Türkiye, Ak Parti hükümetlerinde de bölge ülkelerine yönelik olarak bu ve benzer girişimleri sürdürmüş, özellikle Orhun Kitabelerinin restorasyonu noktasında Türkiye'nin katkıları bölgede olumlu şekilde karşılanmıştır.⁸²⁰ Türkiye Devleti yurtdışından öğrenci gelmesi ve Türk kültürünü yakından tanıması için uzunca bir süredir çaba sarf etmektedir. Daha önceki dönemlerde Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) vasıtası ile bu süreçlerin ilerlemesi sağlanmaya çalışılırken daha sonraki dönemde daha özelleştirilmiş kurumsal kimlik kazandırma çabası ile 2010 yılında kurulmuş olan Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı bünyesinde 2011 yılında Türkiye

⁸¹⁷ Ekşi, *a.g.e.*, s. 9-10

⁸¹⁸ T.C. Dışişleri Bakanlığı 2012 Yılı İdare Faaliyet Raporu, *T.C. Dış İşleri Bakanlığı*, 2013, Erişim Linki: <http://www.mfa.gov.tr/data/bakanlik/2012-faaliyet-raporu.pdf>, Erişim Tarihi: 17.11.2019

⁸¹⁹ Ekşi, *a.g.e.*, 185 - 186

⁸²⁰ Türkiye Orhun Abideleri'nin yolunu yaptırıyor, *Hürriyet Gazetesi*, 31 Mart 2007, Erişim Linki: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiye-orhun-abidelerinin-yolunu-yaptiriyor-6244152>, Erişim Tarihi: 12.11.2019

Bursları Programı kurulmuş, 2010 yılında Yunus Emre Enstitüsü bünyesinde Türkçe Yaz Okulu Programı düzenlenmiş ve 2011 yılında YÖK nezdinde öğrenci değişim hareketliliğini artırmak adına Mevlana Değişim Programı yürürlüğe konulmuştur. Yine Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü bünyesinde Uluslararası Kültürel Değişim Programları Burs Vakfı (ICEP) tarafından lisansüstü eğitim burslarının sayısı artırılmış ve yine Avrupa'da bulunan Aupair sisteminin Türkiye'ye uyarlaması şekline aile yanı konaklama ve kültürel geçişin hızlandırılması amacıyla Holiday in Turkey Programı uygulamaya alınmıştır.⁸²¹ Bu kapsamda Türkiye'nin öncülüğünde Nisan 2010 tarihinde kurulan Üniversiteler Konseyi, Türkiye'nin üniversite eğitiminde ön plana çıkarılması noktasında kullanılan önemli bir lansman aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkçe dilinin ve Türkiye'nin tanıtılması noktasında yapılan ve belki de FETÖ yapılanmasının toplumsal sempati kazanmasının en önemli temeli olan Uluslararası Türkçe Olimpiyatları devlet tarafından oldukça güçlü bir biçimde desteklenmiş ve Türkiye'nin tanıtımı noktasında olumlu bir katkı sağlayacağı düşünülmüştür.⁸²²

Türkiye, Ak Parti döneminde yumuşak güç kapsamında imaj yönetimi ve tanıtım argümanlarının neredeyse tamamını kullanmaya yönelik adımlar atmış ve aktif bir tutum sergilemiştir. Kültürel aktivitelerin yanında spor aktiviteleri ile de Türkiye'nin dış dünyadaki imajını güçlendirmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda 3 Nisan 2007 yılında Suriye'de Suriye Devlet Başkanı ile Bashar-al Assad ile birlikte Halep Olimpiyat Stadı'nın açılışında dönemin Başbakanı Erdoğan bizzat bulunmuş ve Fenerbahçe Futbol Takımı ile Al İttihat Spor Kulüpleri dostluk maçı yapmıştır. Yine 2008 yılında ortaya konulan Ermenistan Açılımı kapsamında dönemin Cumhurbaşkanı Gül Türkiye ile Ermenistan futbol milli takımlarının müsabakasını izlemek için Erivan'a gitmiştir. Dünya çapında oldukça ilgi ile takip edilen Formula 1 motor sporları yarışları için altyapı hazırlıkları tamamlanmış ve 2005 – 2011 yılları arasında 7 kez yarışlar İstanbul'da düzenlenmiştir. İlk Formula 1 yarışında kupa töreninde şampiyonluk kupası dönemin Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) Cumhurbaşkanı Mehmet Ali TALAT tarafından verilmiş ve bu unvanı ile anons edilerek tüm dünyaya bir kez daha KKTC konusunda mesaj verilmiştir.⁸²³ Türkiye'nin spor alanında yaptığı girişimlerden birisi de Erzurum'da düzenlenen üniversiteler arası kış olimpiyat oyunları (Universiade) olmuştur.

⁸²¹ Ekşi, **a.g.e.**, s. 188 - 189

⁸²² Ekşi, **a.g.e.**, s. 246

⁸²³ Muammer Elveren ve Saadet Oruç, KKTC'yi tanısın dediler, 5 milyon dolar rekor F1 cezası yediler, **Hürriyet Gazetesi**, 20.09.2006, Erişim Linki: <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/kkct-yi-dunya-tanisin-dediler-5-milyon-dolar-rekor-f1-cezasi-yediler-5114172>, Erişim Tarihi: 12.11.2019

Türkiye, Ak Parti döneminde dünyaya açılma anlamında kamu diplomasisi alanında önemli girişimlerde bulunmuş ve bu aktif politikanın karşılığını dönemsel olarak almıştır. BM Güvenlik Konseyi Geçici üyeliğini elde etmesi gibi İKO Genel Sekreterliği'ne Ekmeleddin İhsanoğlu'nu seçirmiştir. Ak Parti siyasi girişimlerin yanında yumuşak gücün geliştirilmesi anlamında yurtdışında üst düzey yönetici olan birçok kişiyi kültür elçisi olarak kullanma noktasında istekli davranmıştır. Bunların en başında Coca Cola Ceo'su Muhtar Kent gelmektedir. Yine birçok çok uluslu şirketin uluslararası alanda yöneticiliğini yapan isimler ile yakın ilişkiler geliştirilmiştir.

Ak Parti, 2002 – 2011 döneminde yumuşak güç unsurlarını oldukça yaygın biçimde kullanmış ve bu durumun olumlu sonuçlarını ve avantajlarını kullanmıştır. 2010 yılında Davutoğlu, Harvard Üniversitesi'nde verdiği konferansta geçmiş dönem hükümetlerini etrafının düşmanlarla çevrili olduğu paranoyasına kapılması nedeniyle Müslüman coğrafya ve Ortadoğu'dan uzaklaşmak ile eleştirmiş ve bu durumun Türkiye'nin komşuları ve kendi coğrafyası ile yabancılaşmasına neden olduğunu savunmuştur.⁸²⁴ Yumuşak güç kullanımına yönelik olarak kamu diplomasisi faaliyetleri kurumsal olarak ele alınmaya başlamış ve bu noktada kurumsallaşma adımları atılmıştır. Yukarıda bahsedilen Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü ve TİKA, Yunus Emre Enstitüsü gibi öne çıkarılan kurumların yanında Dışişleri Bakanlığı'nın Enformasyon Genel Müdürlüğü, Yurtdışı Tanıtım ve Kültürel İlişkileri Genel Müdürlüğü, Kültürel Diplomasi Genel Müdür Yardımcılığı, Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı, TRT, Kızılay, Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD) ve THY gibi kuruluşlar ile bu noktada önemli kurumsal yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ak Parti iktidarı döneminde yakalamış olduğu ekonomik başarıyı sadece iç politikada iktidarını sağlamlaştırmak için ön plana çıkarmamış, aynı zamanda özellikle kamu diplomasisi ve yumuşak güç kullanımı alanlarında uluslararası arenaya da taşımıştır. Bu kapsamda büyük bir ivme ile artan dış yardımlar ve mazlumların yanında olma iddiası nedeniyle donör ülke olma hedefi neticesinde önemli adımlar atmıştır. Belirtilen dönemlerde OECD ülkeleri içerisinde Türkiye yardım artış hızında birinci konuma ulaşmıştır. Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV) tarafından 2009 yılında yapılmış olan bir araştırma Arap ülkelerinde Türkiye'nin bölgedeki sorunlarda arabulucu rolü üstlenmesi noktasında güven %78 oranında olumlu olduğu sonucuna ulaşmıştır.⁸²⁵ Bu desteğin ortaya çıkmasının temel nedeni

⁸²⁴ Dışişleri Bakanı Davutoğlu'nun Harvard Üniversitesi'nde gerçekleştirdiği konuşma (28 Eylül 2010), **T.C. Dışişleri Bakanlığı**, Erişim Linki: http://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-davutoglu_nun-harvard-universitesi_nde-gerceklestirdigi-konusma-_28-eylul-2010_.tr.mfa, Erişim Tarihi: 17.11.2019

⁸²⁵ Meliha Benli Altunışık, 'Türkiye'nin Ortadoğu'daki 'Yumuşak Gücü' ve Önündeki Engelleri', **TESEV Dış Politika Programı**, İstanbul, Temmuz 2011, s. 1, Erişim Linki: <https://www.tesev.org.tr/wp->

Türklerin yoğun bulunduğu ülkelerde Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'nın yürüttüğü çalışmalardır. Bu çalışmalar özellikle Yurtdışı Vatandaşları Danışma Kurulu ile birlikte ciddi anlamda bir diaspora faaliyetine dönüşmüştür. Birçok ülke ile geliştirilen ekonomik ilişkiler bu ülkelerde faaliyet gösteren iş insanlarının birer temsilci haline gelmesini ve diaspora faaliyetleri yürütmesi durumunu ortaya çıkarmıştır. Dönemin ilgili Başkanlık'tan sorumlu Başbakanlık Yardımcı Bekir Bozdağ bu Danışma Kurulu için 'Türk Diaspora Meclisidir' ifadesini kullanmıştır.⁸²⁶ Ancak 2011 yılından sonra Arap Baharı ve Suriye krizinin ardından Ak Parti'nin askeri yöntemlere yönelmek zorunda kalması, Türkiye'nin bölge üzerinde elde ettiği yumuşak güç etkisini kaybetmesine neden olmuştur.⁸²⁷ Bu durumun en önemli rakamsal göstergelerinden birisi Türkiye'nin 2009 yılında 192 ülkenin 151'inin oyunu olarak %80 destek ile seçildiği BM Güvenlik Konseyi üyeliğine 2015 – 2016 dönemi için 2014 yılında tekrar aday olduğunda bu sefer sadece 73 oy alabilmiş olmasıdır.⁸²⁸

Ak Parti'nin Türkiye'nin geçmiş dönemlerinde ortaya konulmamış biçimde farklı coğrafyalarda etki alanı oluşturması izlenmiş olduğu aktif politika neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda 2007 yılında Arap Ligi ile Türk Arap İşbirliği Forumu, 2008 yılında Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği, 2010 yılında Latin Amerika'da Güney Ortak Pazarı ile işbirliği, Asya'da 2010 yılında Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği ile Dostluk ve İşbirliği Anlaşması, 2011 yılında Karayipler Topluluğu ile istişare ve işbirliği mekanizması ve 2012 yılında Şanghay İşbirliği Örgütü ile diyalog ortaklığı kurulmuştur. Tüm bu girişimler ile birlikte Ak Parti ilk 10 yıllık dönemi içerisinde Türkiye'nin yurtdışı temsilcilik sayısını 163'ten 235'e çıkarmıştır. Bu durum Türkiye'nin dünya üzerinde en fazla temsilciliğe sahip 6. Ülke olmasını sağlamıştır. Yine aynı dönem içerisinde Türkiye'de bulunan yabancı temsilciliklerin sayısı 166'dan 237'ye yükselmiştir ve İstanbul 64 başkonsolosluk ile dünya üzerinde New York'tan sonra en çok başkonsolosluğu ev sahipliği yapan ülke konumuna erişmiştir.⁸²⁹ Bu faaliyetlerin ve etkin kamu diplomasisi adımlarının atılmasının temel aktörlerinden birisi Ak Parti öncesinde kurulan ancak Ak Parti döneminde isim ve yetki değişikliği ile etkin bir koordinasyon kurumu olarak karşımıza çıkan TİKA ve yürüttüğü faaliyetlerdir. TİKA 1992 yılında kurulmuş bir kurumsal yapı olarak 2002 yılında yurtdışında 12 ofis ile faaliyet yürütürken, Ak Parti döneminde değişen etkin yapısı ile yurtdışı faaliyetlerle yürüttüğü koordinatörlük görevi kapsamında 59 ülke ve 61 ofis ile faaliyetlerini

content/uploads/rapor_Turkiyenin_Ortadogudaki_Yumusak_Gucu_Ve_Onundeki_Engeller.pdf, Erişim Tarihi: 17.11.2019

⁸²⁶ Ekşi, **a.g.e.**, s. 356

⁸²⁷ Ekşi, **a.g.e.**, s. 239

⁸²⁸ Ekşi, **a.g.e.**, s. 271

⁸²⁹ Ekşi, **a.g.e.**, s. 275

sürdürmektedir.⁸³⁰ Türkiye'nin yumuşak gücü noktasında önemli bir kurumsal adım olan Yunus Emre Enstitüsü, 2018 yılı sonu itibari ile 46 ülke ve 58 merkez ile Türkiye'nin kültür ihracı noktasında önemli bir aktör olarak faaliyetlerini sürdürmektedir.⁸³¹ Yunus Emre Enstitüsü bünyesinde yürütülen Türkçe Yaz Okulları Projesine 2017 yılı özelinde 57 farklı ülkeden 700 öğrenci katılım göstermiştir. Bu sayı her ne kadar 2018 yılında 33 ülkeden 150 öğrenciye⁸³² düşmüş olsa da toplamda Kültür Merkezleri kapsamında Türkçe eğitim verilen öğrenci sayısı 100.000'i bulmuştur.⁸³³ Türkiye tüm bu faaliyetleri neticesinde ülkenin bir cazibe merkezi haline gelmesinin önü açılmış ve tanınırlığının artması ile birlikte uluslararası öğrenci sayısı 182 farklı ülkeden 150.000'i aşmıştır.⁸³⁴ Bu rakam Ak Parti'nin iktidara gelmiş olduğu 2002 yılının neredeyse 10 katıdır.

Türkiye, Ak Parti döneminde yürütmüş olduğu kamu diplomasisi faaliyetlerini tam olarak profesyonel bir çerçevede yürütmeye çalışmış ve bu noktada tüm enstrümanları kullanma gayreti göstermiştir. Kamu diplomasisinin en önemli ayaklarından birisi olan medya faaliyetleri es geçmemiş ve bu konuda da önemli adımlar atmıştır. 2006 yılında 32 dilde yayın yapan Türkiye'nin Sesi Radyosu ve TRT Avrupa FM yayın hayatına başlamıştır. 2008 yılında ise 35 dilde yayın yapan TRT World internet sitesi yayın hayatına başlamıştır. TRT World 2019 yılı itibari ile yayın yaptığı dil sayısını 41'e yükseltmiştir. 2009 yılında TRT Avaz kanalı Kafkasya, Balkanlar ve Ortadoğu coğrafyası özelinde etkin bir biçimde 27 ülkede yayın hayatına yeniden yapılmış kurumsal kimliği ile başlamıştır. Yine 2009 yılında TRT Avrasya kanalı yeniden yapılandırılmış ve TRT-Int olarak Arapça, Farsça gibi dillerin yanında İngilizce, İspanyolca, Fransızca, Çince ve Rusça gibi dillerde de yayın yapan bir formata dönüşmüştür. Bu değişim kapsamında TRT Belgesel kanalı 5 dilde yayın yapmaya başlamış, 2010 yılında yapılan protokol ile Euronews 9. Dil olarak Türkçe yayın yapmaya başlamıştır. 2010 yılında yayına başlayan TRT Arapça kanalı 22 Arap ülkesinde 350 milyon nüfusluk bir alanı kapsayacak şekilde yayın hayatına başlamıştır.⁸³⁵ Yapılan bu basın yayın alanındaki kamu diplomasisi faaliyetleri

⁸³⁰ Hakkımızda, **T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı**, 18 Kasım 2019, Erişim Linki: <http://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/hakkimizda-14649>, Erişim Tarihi: 18.11.2019

⁸³¹ Kültür Merkezlerimiz, **Yunus Emre Enstitüsü**, Erişim Linki: <https://www.yee.org.tr/tr/kurumsal/yunus-emre-enstitusu>, Erişim Tarihi: 18.11.2019

⁸³² Faaliyet Raporu 2018, **Yunus Emre Enstitüsü**, Erişim Linki: https://www.yee.org.tr/sites/default/files/yayin/2018_faaliyet_raporu_rev_0111-db.pdf, Erişim Tarihi: 18.11.2019

⁸³³ Türkçe Öğretimi, **Yunus Emre Enstitüsü**, Erişim Linki: <https://www.yee.org.tr/tr/birim/turkce-ogretimi>, Erişim Tarihi: 18.11.2019

⁸³⁴ YÖK Başkanı, Türkiye'deki yabancı öğrenci sayısını açıkladı, **Memurlar.net**, 28 Mayıs 2019, Erişim Linki: <https://www.memurlar.net/haber/832694/yok-baskani-turkiye-deki-yabanci-ogrenci-sayisini-acikladi.html>, Erişim Tarihi: 18.11.2019

⁸³⁵ Kurumsal Tarihçe, **TRT**, 19.11.2019, Erişim Linki: <http://www.trt.net.tr/Kurumsal/Tarihce.aspx>, Erişim Tarihi: 19.11.2019

neticesinde 2019 yılı itibari 41 dilde yayın yapan TRT World internet sitesi ve İngilizce tüm dünyaya Türkiye'deki gelişmeleri yansıtan TRT World televizyon kanalı önemli birer aktör haline gelmiştir. CNN, BBC, Al Jazeera gibi Türkiye'nin de önemli bir uluslararası yayın organı olması kendisine doğrudan dünya kamuoyuna aktarmasını sağlayan etkin bir araç haline gelmiştir. Yine her ne kadar Türkiye içerisinde özellikle seçim sonuçlarının yayınlanması noktasında tartışmalı bir konumu olsa dahi 1920 yılında Kurtuluş Savaşı sürecinin belki o günlerde adı konmamış olan kamu diplomasisi ayağını yürütme amacı ile kurulan Anadolu Ajansı (AA) dünya üzerinde 38 noktada bulunan büroları ile faaliyet göstermeye devam etmektedir.⁸³⁶ AA, 99 yaşına geldiği 2019 yılında 93 ülkede yaklaşık 6000 kullanıcıya 13 farklı dilde hizmet veren bir kamu diplomasisi aracı haline gelmiştir.⁸³⁷ Basım ve yayın aracılığı ile hükümetin yapmış olduğu kamu diplomasisi faaliyetlerine sinema ve televizyon alanında özel sektörde destek vermiştir. 2003 – 2017 yılları arası dönemde Ortadoğu ülkeleri ağırlıklı olmak ile birlikte 130'da fazla ülkeye Türk dizilerinin ihracı sağlanmıştır.

Ak Parti hükümeti tarafından parlatılan Türkiye'nin önemli marka değerlerinden birisi olarak THY ön plana çıkmıştır. THY, sadece kamu diplomasisi anlamında Türkiye'nin faaliyet göstermesinin yanında, ekonomik anlamda da Türkiye'nin önemli bir aktörü haline gelmiştir. THY'nin değişen yapısı ve havacılık sektörüne yönelik Ak Parti döneminde yapılan yatırımlar yurtiçinde havayolu ulaşımının zenginlerin tercihinden halkın tercihi haline gelmesini sağlamıştır. Her ne kadar bu durum değişen teknolojik gelişmeler ve sektöre yönelik özel sektör yatırımcılarının girişimleri de etkili olmuş olsa da özellikle ülkenin birçok alanına yapılan havalimanı yatırımları bu durumun önemli bir faktörüdür. 1933 yılında kurulmuş olan THY, 2019 yılında dünyanın en çok ülkesine uçan havayolu haline dönüşmüştür.⁸³⁸ 2005 yılında 74 uçuş noktasına ulaşan THY, 2019 yılı itibari ile 126 ülkede 319 uçuş noktasına ulaşmış ve taşıdığı yolcu sayısı 2018 yılı itibari ile 75 milyonu aşmıştır.⁸³⁹ THY kendi sektöründe göstermiş olduğu bu başarısını özellikle spor alanında Basketbol Avrupa Ligi (Euroleague), golf, futbol, Amerikan Futbolu, dalış, atlı sporlar, buz hokeyi, bisiklet, İstanbul Maratonu ve cricket gibi birçok farklı dalda yurtiçi ve yurtdışı sponsorluk

⁸³⁶ Yurtdışı bürolar, **Anadolu Ajansı**, 19.11.2019, Erişim Linki: <https://www.aa.com.tr/tr/p/yurt-disi-burolar>, Erişim Tarihi: 19.11.2019

⁸³⁷ Güvenilir haberin kaynağı Anadolu Ajansı 99 yaşında, **Anadolu Ajansı**, 05 Nisan 2019, Erişim Linki: <https://www.aa.com.tr/tr/kurumsal-haberler/guvenilir-haberin-kaynagi-anadolu-ajansi-99-yasinda/1443034>, Erişim Tarihi: 19.11.2019

⁸³⁸ Hikayemiz, **Turkish Airlines**, 18 Kasım 2019, Erişim Linki: <https://www.turkishairlines.com/tr-tr/basin-odasi/hakkimizda/hikayemiz/index.html>, Erişim Tarihi: 18.11.2019

⁸³⁹ Sayılarla, **Turkish Airlines**, 18 Kasım 2019, Erişim Linki: <https://www.turkishairlines.com/tr-tr/basin-odasi/hakkimizda/sayilarla-turk-hava-yollari/index.html>, Erişim Tarihi: 18.11.2019

anlaşmaları ile desteklemiş ve marka değerini küresel anlamda önemli bir noktaya konumlandırmıştır.⁸⁴⁰ İstanbul'da yapılan ve dünyanın en büyük havalimanlarından birisi olan İstanbul Havalimanı yatırımı THY'nin küresel marka değerini desteklemesi ve ticari faaliyetlerinin artırılması konusunda önemli etkisi olacaktır.

Türkiye, Ak Parti dönemi içerisinde dış dünya ile yakalamaya çalıştığı çok yönlü ve çeşitli dış politika ve dış ilişkiler anlayışını iç politikada da uygulamaya çalışmıştır. Erdoğan'ın konuşmalarında sıkça yaptığı 36 etnik unsur vurgusu ülke içerisindeki çeşitliliğe yönelik önemli bir değerlendirme olarak kabul edilmektedir. Bu noktada özellikle AB Uyum Yasaları çerçevesinde resmi dilin dışında farklı dil ve lehçelerin kullanımı öğrenilmesi/öğretilmesi ve kullanılması noktasında adımlar atılmıştır. Bu tutum neticesinde özel kurslar, üniversitede lisans ve yüksek lisans düzeyinde bölümler açılması gibi adımların yanında TRT6 gibi resmi Kürtçe yayın yapan basın yayın organları ortaya konulmuştur.⁸⁴¹ Bu tutum MHP tarafında toplumsal mozaiğin bozulmaya çalışıldığı bir adım olarak değerlendirilmiş ve toplumsal kabul olarak açılım süreci olarak adlandırılan ve bu adımların atıldığı süreç oldukça sert bir dille eleştirilmiştir. Açılım sürecinin 2015 yılında başarısızlık ile sonuçlanması neticesinde Ak Parti ile açılım sürecinin diğer bir aktörü HDP arasındaki iplerin tamamen kopmasına ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin getirdiği seçilmek için %50+1 oy şartı nedeniyle Ak Parti'yi milliyetçi kanada yaklaşmasına neden olmuştur. 2016 yılındaki 15 Temmuz Darbe Girişiminin ardından Cumhur İttifakı adıyla bu işbirliği resmîyet kazanmıştır. Bu ittifak, Ak Parti'nin özellikle açılım sürecinde kullandığı dil ve siyaset yürüttüğü aktörlerin değişmesine neden olmuş ve güvenlikçi yönetim anlayışının tekrar ülkede hâkim hale gelmesine ve sürekli bir bölünme ve iç düşman tehdidi yaşamasına neden olmuştur. Yaşanılan gelişmeler Ak Parti'nin MHP çizgisine kaymasına neden olmuş, Parti içerisinde de bu durum eleştiri haline getirilmiştir.⁸⁴² Ak Parti'de meydana gelen bu değişim Ak Parti'nin söylem ve eylemde özgürlükten çok güvenlik öncelikli politika üretmesi sonucunu ortaya koymuştur. Ak Parti iktidarı dönemi içerisinde ortaya koymuş olduğu dış politika anlayışında 2015 yılına kadar çok daha yoğun bir biçime olmak ile birlikte yumuşak güç unsurlarını ve kamu diplomasisini göz ardı etmemiştir. Bu noktada hem iç kamuoyu hem dış kamuoyu nezdinde adımlar atma gayesi içerisinde hareket etmiştir. Yunus Emre Enstitüsü, Türk diasporasına yönelik olarak Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları

⁸⁴⁰ Sponsorluklar, *Turkish Airlines*, 19 Kasım 2019, Erişim Linki: <https://www.turkishairlines.com/tr-tr/basin-odasi/sponsorluklar/index.html>, Erişim Tarihi: 19.11.2019

⁸⁴¹ T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Teşkilatı, *a.g.e.*, s. 103

⁸⁴² Bülent Arınç'a bir partiden daha tepkil 'Sen yok hükmünde bir zerresin', *Yeni Akit Gazetesi*, 12 Eylül 2019, Erişim Linki: <https://www.yeniakit.com.tr/haber/bulent-arinca-bir-partiden-daha-tepki-sen-yok-hukmunde-bir-zerresin-927972.html>, Erişim Tarihi: 13.09.2019

Başkanlığı, insani ve kültürel dış yardımın aktörü olarak revize edilen TİKA, enformasyon noktasında TRT gibi aktörler devletin ilgili süreçleri kurumsal olarak sahiplendiğinin göstergesidir.⁸⁴³

Ak Parti hükümetinin çeşitlilik, çoğulculuk ve dünyaya açılma başlığı altında yapmış olduğu faaliyetleri ve yürütmüş olduğu politikaları değerlendirdiğimiz takdirde revizyonist adımlar attığını açıkça görebilmekteyiz. Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinin eleştiri konusu yapıldığı Batı'ya yönelik tek yönlü dış politika anlayışını değiştirme yönünde oldukça yoğun adımlar atılmış ve özellikle kamu diplomasisi faaliyetleri ve bu faaliyetlerin araçları yoğun biçimde kullanılmıştır. Türkiye'nin dünyanın farklı birçok bölgesinde ilişkiler ağını geliştirmesi ve aktif bir dış politika aktörü olma arzusu Ak Parti tarafından açıkça ortaya konmuştur. Bu durumun neticesinde hem Türkiye'de bulunan temsilcilik sayısı artmış hem de Türkiye'nin çeşitli ülkelerde bulunan temsilcilik sayılarında artış olmuştur. Uluslararası sorunlarda aktif bir rol almak isteyen Türkiye özellikle Ortadoğu coğrafyasında güvenilir ve sözü dinlenir ülke haline gelmiştir. Türkiye Ak Parti ve Erdoğan'ın yaklaşımı doğrultusunda donör ülke olma amacını ortaya koymuş bunu söylemlerinin yanında kurum ve kuruluşları aracılığıyla eylem haline dönüştürmüştür. Ancak özellikle Arap Baharının etkisi ile Türkiye'nin bölge ülkelerinin bazıları ile değişen ilişkileri ve FETÖ'nün etkin olduğu ülkelerde Türkiye ve Ak Parti aleyhine faaliyet yürütmesi özellikle 2011-2012 yıllarına oranla Türkiye'nin dış politikadaki gücünü ve etkisini göreceli olarak azaltmıştır. Aslında bu noktada ortaya çıkan durum FETÖ ile mücadele başta olmak üzere Türkiye'nin birçok konuda haklı olduğu başlıklarda dahi kendisine destek bulamaması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Özellikle ABD ve AB ile yaşanan anlaşmazlıklar ve karşılıklı gerilim Türkiye'nin geçmiş dönemlerde müttefiki olan ve destek gördüğü birçok ülke arasında sorunlar olmasına yol açmıştır. Tüm bu süreçler neticesinde özellikle 15 Temmuz sonrası süreçlerde dış ülkelerin bazılarının FETÖ üyelerine yönelik korumacı bir tutum sergilemesi ve özellikle Suriye'de PKK terör örgütü ve uzantılarına yönelik olarak destek veren tutumları Türkiye'yi içe kapanan ve güvenlikçi tutumları önceleyen bir durum içerisine sokmuştur.

⁸⁴³ Ekşi, *a.g.e.*, s. 10

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

1990'lardaki istikrarsızlık süreci, ekonomik krizler ve yolsuzluk sarmalından demokratikleşme ve toplumsal uzlaşa ile çıkmayı başaran ve çok yönlü bir dış politika geliştirme gayreti içerisinde yer alan Ak Parti, birçok analizcinin beklentisinden çok daha üzerinde ve benzerine az rastlanır bir süreci yaşamıştır. Her ne kadar bu sürecin başlaması Ak Parti eliyle olmamış olsa dahi 3 Kasım 2002'den sonra bu sürecin devam etmesi ve ilerleme yönünde hızlı bir ivme kazanması Ak Parti eliyle gerçekleştirilmiştir.

Ak Parti Hükümeti, iktidara geliş sürecinde yoğun bir toplumsal değişim isteği neticesinde iktidarı ele almış ve halk bu net talebini seçim öncesinde Meclis'te bulunan tüm partileri iktidar/muhalefet ayrımı yapmadan meclis dışında bırakarak net bir biçimde vermiştir. Bu noktada Ak Parti, toplumsal sorunlara yönelik hızlıca adımlar atma ve sessiz yığınların sesi olma görevleri ve sözleri ile iktidarı yönetmeye başlamıştır.

Ak Parti iktidara geldiği dönem içerisinde Türkiye'de ortaya konulan geleneksel norm ve kurallar olarak algılanan birçok yerleşik yapı ve kaide ile mücadele etmiş ve bunların değiştirilmesi noktasında gayret göstermişti. Uyguladığı politikaları dünya siyasetinin de popüler ve sevilen kavramları olan normalleşme, sivilleşme ve demokratikleşme kavramları üzerinden yürütmeyi tercih etmiştir. Ak Parti değişim ve dönüşümü gerçekleştirirken geçmiş dönemlerde yapıldığı gibi devleti kutsamak yerine eylem ve söylemlerinde devletin sadece bir araç olduğu olgusu üzerinde durmuş ve özellikle ERDOĞAN başta olmak üzere birçok Ak Partili yönetici tarafından 'devleti yaşat ki insan yaşasın vurgusu' sıklıkla yapılmıştır. AK Parti iktidarı özellikle müesses nizam ile giriştiği mücadelesinde bazı çevreler tarafından sıklıkla 'gerici', 'laiklik karşıtı' ve 'irticacı' eleştirileri ile engellenmek istenmiş ancak bu durum halk nezdinde fazla karşılık bulmamış ve altı doldurulamamıştır. Ancak Ak Parti iktidarının son yıllarında bu eleştiriler yolsuzluk, israf ve otoriterleşme eğilimleri üzerinde ortaya konulmaya başlamış ve bu durum kısmen de olsa halk üzerinde etki bırakmıştır.

Yürütülmüş olan çalışmanın ilk bölümünde ortaya konulan liberal demokrasinin temel 6 başlığına yönelik olarak Ak Parti iktidarının 2003-2018 yılları arasında yürüttüğü politikalar yasama faaliyetleri ve özellikle lideri Erdoğan'ın söylemleri detaylı bir biçimde incelenmiştir. Bu noktada yapılan incelemeler doğrultusunda Ak Parti'nin politikalarının liberal demokrasi ilkeleri çerçevesinde zaman içerisinde izlemiş olduğu değişimler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Belirtilmiş olan 6 başlık altında Ak Parti iktidarı dönemini incelediğimiz aşğıdaki sonuçları ortaya koyabiliriz.

Birey hakları ile sınırlı devlet başlığı altında Ak Parti iktidarının 2003-2018 yılları arasındaki dönemde ortaya koymuş olduğu yönetim değerlendirildiğinde, devletin birey ile olan ilişkisi açısından birçok olumlu adım atıldığı gözlemlenmektedir. Ak Parti tarafından AB üyeliği referansı ve demokratikleşme adına yürütülen açılım adı altındaki uygulamalar devletin birey lehine hakları genişletmesini sağlamıştır. Ak Parti iktidarı öncesinde birey hakları noktasında oldukça eleştiri konusu haline getirilen OHAL uygulamasına hemen son verilmiş, TCK ve TMK'da değişiklikler yapılmış, yerel yönetimlerin yetkileri artırılmıştır. Ak Parti eylem ve söylem bakımından ilgili dönem içerisinde kutsal devlet anlayışından hizmet devleti anlayışına doğru bir yapısal ve fikrîsel dönüşüm sağlama çabası içerisinde bulunmuştur. Kamu Denetçiliği Kurumu kurulması, İl ve İlçelerde İnsan Hakları Kurullarının oluşturulması vatandaşın devlete karşı güçlenmesinin önemli adımları olarak ortaya çıkmaktadır. Yine toplum nezdinde oldukça tartışmalı olan ve hak ihlali noktasında ciddi tartışmalara neden olan başörtüsü sorunu ortadan kaldırılmış ve özgürlükler noktasında önemli bir adım atılmıştır. Ancak Ak Parti iktidarının özellikle ilk 10 yıllık döneminde oldukça olumlu yönde atılan adımlar ve ortaya konan kazanımlara yönelik olarak özellikle 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında korumacı refleks ile birlikte geri adım atıldığı noktasında eleştiriler ortaya konmuştur. Özellikle Ak Parti'nin iktidara gelir gelmez kaldırdığı OHAL uygulamasını geri getirmesi ve 2 yıl süre devam ettirmesi, mahkeme kararları beklenmeden KHK ile kamudan ihraçların yapılması ve özellikle kişilerin ve şirketlerin mallarına el konması ve KHK'ların FETÖ/PDY ile mücadele alanı dışındaki konularda da kararları barındırması nedeniyle bu eleştiriler ortaya çıkmıştır.

Temel hakların güvencelerinin tesisi başlığı altında Ak Parti iktidarının 2003-2018 yılları arasındaki dönemde ortaya koymuş olduğu yönetim değerlendirildiğinde, Türkiye'nin kronikleşmiş olarak görünen ve çözülmesi oldukça zor olarak değerlendirilen birçok sorununda çözüm noktasında önemli adımlar atıldığı görülmektedir. Ak Parti iktidara geldiği ilk andan itibaren işkenceye sıfır tolerans ilkesi kapsamında hareket etmiş ve bu noktada karakolların fiziki yapılarından başlamak üzere mevzuat anlamında da birçok iyileştirmeye imza atmıştır. Özellikle işkence suçlarına yönelik olarak zaman aşımının kaldırılması bu noktada atılan en önemli adımlardan biri olarak ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda özellikle işkence ve kötü muamele iddialarına yönelik olarak tarafsız araştırma yapılması ve vatandaşların bu kapsamda şikâyetlerinin karşılanması adına Kamu Denetçiliği Kurumu ve Türkiye İnsan Hakları Kurumu kurulmuştur. Ak Parti iktidarının ilk yıllarından bireyin devlet karşısında haklarının korunması noktasında oldukça fazla eleştiri konusu haline getirilen DGM'lerin 41 yıllık sürecine 2004 yılında son vermiştir. Kamu güvenliği

konusunun sadece güvenlik güçlerinin ilgilenmesi gereken bir konu olduğu düşüncesini değiştirerek bilimsel metod kullanımını ön plana çıkaran Kamu Düzeni ve Güvenliği teşkilatını kurmuştur. Vatandaşların temel haklarının devlet karşısında korunmasını sağlamak ve AİHM mahkemesi nezdinde Türkiye aleyhine ortaya konulan mahkumiyet kararlarını azaltmaya yönelik olarak iç hukukta hak arama yollarını genişleten Anayasa Mahkemesi'ne Bireysel Başvuru Hakkı 2010 referandumu ile yürürlüğe konulmuştur. Bu bağlamda 2010 Anayasa Referandumu ile Bireysel Başvuru Hakkı'nın yanında, Bilgi Edinme Hakkı ve Yaş Kararlarına itiraz ve pozitif ayrımcılık ilkesinin anayasal olması gibi yeni haklarda getirilmiştir. Ak Parti iktidarı döneminde sivillerin askeri mahkemelerde yargılanmasının önüne geçmek adına düzenlemeler yapılmış, idam cezası kaldırılmış, subayların vali ve kaymakamlara vekalet etmelerini sağlayan mevzuatta değişiklik yapılmış ve EMASYA protokolü kaldırılmıştır. Yapılan bu düzenlemeler özellikle askeri bürokrasinin sivil siyaset ve sivil halk üzerindeki gücünü azaltmak ve demokratik kanalların daha rahat çalışmasını sağlamaya yöneliktir. Ak Parti döneminde ortaya konulan iyileştirmeler içerisinde 18 altı tüm kişileri çocuk olarak kabul BM anlaşmasının imzalanması, Kadına Şiddete Yönelik olarak AB anlaşmasına taraf olunması ve 2011 yılında Türkiye gündemini uzunca süre meşgul eden ve birçok mağduriyete sebep olan üniversitelere girişte uygulanan katsayı engelinin kaldırılmasıdır. Ak Parti tarafından ortaya konulan tüm iyileştirici düzenlemeler özellikle Ak Parti yoğun liberal eğilimli politikalar ortaya koyduğu ilk 10 yıllık iktidar dönemini ortaya koymaktadır. Sonrasında özellikle 2013 yılından sonra FETÖ/PDY'nin Ak Parti'ye yönelik olarak hukuk dışı müdahale çabaları ve devamında 15 Temmuz darbe girişiminin ardından ortaya konulan uygulamalar eleştiri konusu haline getirilmiş ve Ak Parti'nin kazanımlarından taviz verdiği söylemleri ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda özellikle 15 Temmuz sonrası görülen davalarda avukat görüşmelerinin kayıt altına alınması, görüşme kısıtı getirilmesi ve masumiyet karinesinin ihlali gibi başlıklarda Ak Parti'nin uygulamaları eleştirilmiştir.

Düşünce, ifade, din ve vicdan özgürlüğü başlığı altında Ak Parti iktidarının 2003-2018 yılları arasındaki dönemde ortaya koymuş olduğu yönetim değerlendirildiğinde, oldukça kapsamlı bir reform uygulaması ile karşı karşıya kalınmaktadır. Türkiye'de Ak Parti öncesindeki dönem içerisinde birçok toplumsal kesim farklı nedenlerle bu başlık altına girebilecek birçok mağduriyet yaşamış ve bu durumlara ilişkin olarak devletin ve iktidarların uygulamalarına yönelik olarak eleştiri getirmiştir. Bu kapsamda Ak Parti farklı toplumsal kesimlerin talepleri karşılayacak şekilde adımlar atma gayreti içerisinde bulunmuştur. Sorunların çözümüne yönelik olarak topyekün bir

demokratikleşme hamlesi ile sorunların tamamını çözmeye yönelik katkı sağlayacak adımlar atma gayreti içerisinde bulunmuştur. Bu kapsamda başörtüsü sorunu, farklı dil ve lehçelerin öğrenilmesi ve konuşulması, çocuk isimleri ve yer isimlerinin belirlenmesi konusunda kanuni engellerin kaldırılması ve nüfus cüzdanlarındaki din hanesinin kaldırılması gibi birçok olumlu adım atılmıştır. Özellikle azınlık cemaatlerinin varlıklarını hem ekonomik hem de sosyal anlamda devam ettirebilmeleri adına STK kurma, mal edinme ve geçmişe dönük olarak malların iadesi gibi birçok adım atılarak azınlık cemaatlerinin sosyal anlamda da varlığını sürdürebilmesinin önü açılmıştır. 2010 referandumu kapsamında parti kapatma zorlaştırıldı ve 2013 yılında AİHM İfade Özgürlüğü şartı kabul edildi. İmar Kanunu'nda yapılan değişiklik ile özellikle yerel yönetimlerin camilere sağlamış olduğu yardımların tüm ibadet yerlerine sağlanmasının önü açıldı. Tüm bu ortaya konan iyileşme çabalarının yanında Ak Parti hükümeti iktidara geldiği ilk dönemden itibaren toplantı ve gösteri yürüyüşlerine yönelik tutumu, 1 Mayıs İşçi Bayramı kapsamında uygulanan Taksim meydanı yasağı, zaman zaman toplumsal olaylarda polisin orantısız güç kullanımı eleştirileri karşı karşıya kalmıştır. Diğer başlıklarda olduğu gibi bu başlık altında da Ak Parti'nin özellikle 2013 yılı ve sonrasında başlayan süreçte bazı kazanımlardan taviz verdiği eleştirisi ortaya konmaktadır. Özellikle muhalifler tarafından sıkça eleştiri konusu haline getirilen sosyal medya ve internet kısıtlamaları, tutuklu gazeteci sayısı ve FETÖ/PDY yargılama süreçlerine yönelik olarak eleştiri boyutundaki yorumlara bile tahammülsüzlük gösterilmesi eleştiri başlıkları olarak ortaya çıkmaktadır.

Piyasa ekonomisi başlığı altında Ak Parti iktidarının 2003-2018 yılları arasındaki dönemde ortaya koymuş olduğu yönetim değerlendirildiğinde, Ak Parti'nin liberal demokrasiye uygun adımlar attığı dönemlerde liberal ekonomik dönüşüm noktasında da önemli adımlar attığı ortaya çıkmaktadır. Ak Parti, iktidarı devraldığı dönemde neredeyse enkaz olarak adlandırılacak bir ekonomi devralmıştır. Türkiye, 1980'li yılların başında 3 milyar dolar ihracat yapabilen, turizm sektöründe yatak kapasitesi Rodos Adası'nın bile altında olan ve özellikle ekonomisinin %65'i devlet kontrolünde olan bir ekonomik düzen içerisinde karşımıza çıkmaktadır. Kişi başı milli gelirin 3 bin dolar seviyelerinde olduğu ve yaşanan 1994 ve 2001 yılı krizleri gibi ekonomik krizler ile bu rakamın 2 bin dolar seviyelerine düşmesi durumları ile karşı karşıya kalan Türkiye, Ak Parti döneminde milli gelir seviyesinin 10 bin dolar üzerine çıktığını görmüştür. Ak Parti ekonomide ortaya koymuş olduğu istikrarlı başarısını piyasa ekonomisine yönelik atmış olduğu adımlar neticesinde sağlamıştır. Devletin piyasanın baş aktörü olduğu anlayıştan vazgeçen Ak Parti hükümeti devraldıktan sonra önemli özelleştirme hamlelerinde bulunmuştur. Yapılan bu özelleştirme hamleleri neticesinde

2000-2007 yılları arasında OECD ülkeleri arasında özelleştirme gelirleri noktasında Türkiye 5. Sırada yer almıştır. Yine bu dönemde ülkeye yabancı sermaye girişinde ciddi bir artış yaşanmış yıllık 1-2 milyar dolar seviyesinde olan yabancı sermaye girişi 30-40 milyar dolar seviyelerine yükselmiştir. Ak Parti özellikle hükümetinin ilk 10 yıllık sürecinde başarı ile yürütmüş olduğu ekonomik programları neticesinde piyasa ekonomisinin gereklilikleri doğrultusunda bireysel tasarrufların artırılmasını sağlamış dış ticaret pazarını genişletmiş 2001 yılında 72,4 milyar dolar olan dış ticaret hacmini 2018 yılında 341 milyar dolar seviyelerine çıkartma başarısı göstermiştir. Ortaya koymuş olduğu başarılı ekonomik performansı neticesinde Ak Parti 2014 yılında Dünya Bankası tarafında kapsayıcı büyüme örneği ülke olarak ilan edilmiştir. Ancak özellikle 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında ortaya konulan mahkeme kararlarının beklenmeden KHK'lar ile kurum ve kuruluşlara el konması ve kişisel tasarrufların devletleştirilmesi, Türkiye Varlık Fonu'nun kuruluş amaçları arasında İslami finansın güçlendirilmesi gibi bir amacının bulunması, kira, alım-satım ve ruhsat işlemlerde tariflerin Türk Lirası cinsinden olması zorunluluğu getirilmesi ve özellikle kamu bankaları aracılığı çeşitli sektörler için piyasa koşullarının altında devlet tarafından sübvans edilen kredilerin verilmesi piyasa ekonomisine yönelik olarak atılan olumsuz adımlar olarak değerlendirilmektedir. Özellikle Merkez Bankası Başkanı'nın görevden alınmasına kadar giden süreç içerisinde Cumhurbaşkanı Erdoğan ile Merkez Bankası Başkanı arasındaki kriz boyutuna ulaşan ilişki piyasa ekonomisi ilkesi açısından eleştiri konusu haline gelmektedir. Özellikle 2018 ve 2019 yıllarında yaşanan ekonomik gelişmelere rağmen kişi başına düşen milli gelir 9 bin dolar civarında kalmıştır. Bu durum Ak Parti'nin geçmiş dönem iyi olan ekonomik karnesinin yansımalarının devam ettiğinin bir göstergesi olarak ortaya çıkmaktadır.

Azınlık hakları başlığı altında Ak Parti iktidarının 2003-2018 yılları arasındaki dönemde ortaya koymuş olduğu yönetim değerlendirildiğinde, İslami köklerden gelen ve muhafazakâr değerler üzerine kurulmuş bir parti olmasına rağmen özellikle azınlıklar olarak tabir edilen gayrimüslim vatandaşlara yönelik olarak kendisini özgürlükçü ve sol görüşlü olarak konumlandırılan birçok parti ve oluşuma göre çok daha özgürlükçü adımlar atmıştır. Bu adımlar özgürlüklerden yana tavır sergileyen hem iç hem de dış kamuoyunda takdir ile karşılanmıştır. Ak Parti özellikle FETÖ yapılanması ile mücadeleye başladığı dönemden itibaren yaşanan süreçler içerisinde bazı alanlarda liberal uygulamalardan ve özgürlüklerden geri adım attığı noktalar ortaya çıkmış olmasına rağmen azınlık hakları noktasında Ak Parti dönemi kazanımlarından geri adım atılmadığı gibi bu çalışmanın yapıldığı dönemde azınlıklara yönelik olarak kazanımlardan geri adım olarak nitelendirilecek bir

gelişme yaşanmamıştır. İlgili başlık altında geçmiş dönemde oldukça sıkıntılı süreçlerden geçen azınlıkların haklarına yönelik önemli iyileşmeler meydana gelmiştir. Azınlıkların sosyal ve ekonomik anlamda varlıklarını devam ettirebilmeleri adına Vakıflar Kanununda iyileştirmeler yapılmıştır. Bu bağlamda azınlık cemaati vakıflarının mal edinmeleri kolaylaştırılmış hatta geçmiş döneme ilişkin olarak el konulan mallarının iadesi sağlanmıştır. İmar Kanunu değişikliği ile azınlıkların ibadet yerleri de camiler gibi yardım alabilecek konuma gelmiş ve belki en önemlisi azınlıklar geçmiş dönemlerde zaman zaman olduğu gibi bir iç düşman olarak görülmekten uzaklaşmıştır.

Çeşitlilik, çoğulculuk ve dünyaya açılma başlığı altında Ak Parti iktidarının 2003-2018 yılları arasındaki dönemde ortaya koymuş olduğu yönetim değerlendirildiğinde, yapmış olduğu faaliyetleri ve yürütmüş olduğu politikaları değerlendirdiğimiz takdirde revizyonist adımlar attığını açıkça görebilmekteyiz. Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinin eleştiri konusu yapıldığı Batı'ya yönelik tek yönlü dış politika anlayışını değiştirme yönünde oldukça yoğun adımlar atılmış ve özellikle kamu diplomasisi faaliyetleri ve bu faaliyetlerin araçları yoğun biçimde kullanılmıştır. Türkiye'nin dünyanın farklı birçok bölgesinde ilişkiler ağını geliştirmesi ve aktif bir dış politika aktörü olma arzusu Ak Parti tarafından açıkça ortaya konmuştur. Bu durumun neticesinde hem Türkiye'de bulunan temsilcilik sayısı artmış hem de Türkiye'nin çeşitli ülkelerde bulunan temsilcilik sayılarında artış olmuştur. Uluslararası sorunlarda aktif bir rol almak isteyen Türkiye özellikle Ortadoğu coğrafyasında güvenilir ve sözü dinlenir ülke haline gelmiştir. Türkiye Ak Parti ve Erdoğan'ın yaklaşımı doğrultusunda donör ülke olma amacını ortaya koymuş bunu söylemlerinin yanında kurum ve kuruluşları aracılığıyla eylem haline dönüştürmüştür. TİKA, AFAD, THY, Kızılay, Maarif Vakfı ve Yunus Emre Enstitüsü gibi kuruluşlar aracılığıyla donör ülke olma çabasını ortaya koymuş ve özellikle Afrika başta olmak üzere birçok bölgede yardıma ihtiyacı olan ülkelerin yanında yer almıştır. Ortaya konulan bu aktif dış politika neticesinde Türkiye BM Güvenlik Konseyi Geçici Üyeliğine seçilmiş yine İKO Genel Sekreteri olarak kendi adayını seçtirebilmiştir. Ancak özellikle Arap Baharının etkisi ile Türkiye'nin bölge ülkelerinin bazıları ile değişen ilişkileri ve FETÖ'nün etkin olduğu ülkelerde Türkiye ve Ak Parti aleyhine faaliyet yürütmesi özellikle 2011-2012 yıllarına oranla Türkiye'nin dış politikadaki gücünü ve etkisini göreceli olarak azaltmıştır. Bu durumun kanıtı olarak Türkiye 2014 yılında BM Güvenlik Konseyi Geçici Üyeliğine bir kez daha aday olmuş ancak daha önce 151 oy olarak seçildiği üyelik için bu sefer sadece 73 oy alabilmiştir. Aslında bu noktada ortaya çıkan durum FETÖ ile mücadele başta olmak üzere Türkiye'nin birçok konuda haklı olduğu başlıklarda dahi kendisine

destek bulamaması sonucunu da ortaya çıkarmıştır. Özellikle ABD ve AB ile yaşanan anlaşmazlıklar ve karşılıklı gerilim Türkiye'nin geçmiş dönemlerde müttefiki olan ve destek gördüğü birçok ülke arasında sorunlar olmasına yol açmıştır. Tüm bu süreçler neticesinde özellikle 15 Temmuz darbe girişimi sonrası süreçlerde dış ülkelerin bazılarının FETÖ üyelerine yönelik korumacı bir tutum sergilemesi ve özellikle Suriye'de PKK terör örgütü ve uzantılarına yönelik olarak destek veren tutumları Türkiye'yi içe kapanan ve güvenlikçi tutumları önceleyen bir durum içerisine sokmuştur.

Ak Parti uzunca bir süre devam eden vesayet sistemi ile her alanda mücadele sözü vererek ve mücadele ederek halkın karşısına çıkmış ve bu tutumu nedeniyle başarılı olmuştur. Ak Parti, Ergenekon ve Balyoz davaları gibi hukuki süreçler ile askeri vesayetle mücadele yoluna girmiş, bunun yanında özellikle kapatma davası sonrasında hızlanan süreç ile yüksek yargı organlarının vesayetini kıracak hamleler yapma uğraşı içinde olmuştur. Bu doğrultuda sivilleşme yolunda birçok adım atmıştır. Sembolik olarak değinilebilecek, toplum nezdinde ve kutuplar arasında güç mücadelesi açısından önemi olan adımların bazıları YÖK'e Genelkurmay Başkanlığı'nca üye seçilmesinin kaldırılması, Radyo Televizyon Üst Kurulu (RTÜK) üyeliğine MGK Genel Sekreteri tarafından üye önerilmesi uygulamasının kaldırılması ve MGK Genel Sekreterinin Haberleşme Yüksek Kurulu üyeliğinden çıkarılması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'de uzunca bir süre önemli bir gündem maddesi olarak kalan ve darbelerin hukuki dayanağı olarak gösterilmeye çalışılan hukuki metin TSK'nın İç Hizmet Kanunu'nun 35. Maddesidir. Bu maddenin değişimi, her ne kadar 2016 yılında gerçekleştirilen 15 Temmuz Darbe Girişimi sonrasında, darbenin ve darbecilerin hiçbir hukuki yapı tanımadıklarını bir kez daha ortaya koymuş olsa dahi halkın nezdinde ve siyasi arenada önemli bir psikolojik algıya sahip değişikliktir. 2013 yılında yapılan değişiklik ile ilgili maddede bulunan TSK'nın görevleri arasında sayılan Cumhuriyeti korumak ve kollamak ifadesi değiştirilmiş ve madde 'Silahlı Kuvvetlerin vazifesi; yurtdışında gelecek tehdit ve tehlikelere karşı Türk vatanını savunmak, caydırıcılık sağlayacak şekilde askeri gücün muhafazası ve güçlendirilmesini sağlamak, TBMM kararıyla yurtdışında verilen görevleri yapmak ve uluslararası barışın sağlanmasına yardımcı olmaktır' şeklinde revize edilmiştir. Atılan bu adımlar hukuki olarak askeri vesayetle birçok alandan çekilmesi ve sivilleşmenin güçlenmesi anlamına gelmek ile birlikte toplumsal hafıza boyutunda psikolojik açıdan da önemli bir anlam taşımaktadır.

Vesayet sistemi ile mücadele kapsamında önemli adımlar atan Ak Parti, başörtüsü nedeniyle oluşan engelleri kaldırmış, üniversiteye girişte ortaya konulan

katsayı engelini çözmüş, İmam-Hatip okullarının kapatılan kısımlarının açılmasını sağlamış ve vicdani tercihleri nedeniyle ordudan uzaklaştırılanların tekrar görevlerine dönmesinin önünü açmıştır. Ancak geçmiş dönemler resmi ideolojinin hoşgörüsüz tutumları ile karşılanmış olan Aleviler, gayr-i Müslimler ve kısmen Kürtler'in sorunları tam olarak çözülememiştir. Ak Parti iktidarı, 2011 genel seçimlerine kadar çok daha liberal ve özgürlükçü bir tutum sergilemekteyken, 2011 seçimleri sonrasında ortaya çıkan tablo merkezîyetçi-muhafazakâr, reformist olmaktan uzak duran statükocu ve devletçi bir tutum sergiler hale gelmiştir. Bu değişim özellikle 2015 yılında son olarak Milli Birlik ve Kardeşlik adıyla yürütülen açılım sürecinin son bulmasıyla daha belirgin bir hal almıştır. Erdoğan'ın, Başbakan olduğu dönemden başlamak üzere ortaya koyduğu ve Cumhurbaşkanlığı döneminde birçok kez tekrarladığı 'dindar nesiller yetiştireceğiz' vurgusu ve 'kafası kıyak gençlik istemiyoruz' gibi söylemler devletin ve iktidarın yaşam tarzına müdahalesi ya da en azından olumsuz görüş bildirmesi neticesi ile baskı altına alması olarak yorumlanmıştır. Bu noktada Ak Parti'nin 2011 genel seçimlerinin ardından liberal kesim ile olan yol ayrılığının özgürlük idealinden uzaklaşması ve kendi dünya görüşüne yönelik kamu politikaları oluşturması neticesini ortaya çıkarmıştır. Oluşturulan bu yeni dönem kamu politikaları, kamu diplomasisi bağlamında dış politikayı da doğrudan etkiler nitelik kazanmıştır. Ak Parti Hükümeti daha önceki dönemler için eleştiri konusu haline getirdiği dış politikada ve iç politikada düşman yaratma ve bu nedenle güvenlikçi politikalara sığınma nedeniyle kendi içerisine kapanma problemini yaşamaya başlamıştır. Arap Baharı ve özellikle 2011 yılında ortaya çıkan Suriye krizi sadece iç politika alanında Ak Parti'nin konumunu değiştirmekle kalmamış, Ortadoğu'daki Ak Parti ve Türkiye modele yönelik olarak bazı ülkelerde değişimlere neden olmuştur. Ak Parti'nin önemli isimlerinden Akdoğan, 2002 seçimlerine ilişkin yapmış olduğu değerlendirme kapsamında Demokratik Halk Partisi (DEHAP), MHP ve Büyük Birlik Partisi (BBP) gibi çevre partilerinin çok daha fazla marjinal hale geleceğinden bahsetmiştir. Ancak özellikle Kürt açılımı dolayısı ile uzunca bir süre uyumlu çalışılan DEHAP'ın siyasi varisi olan HDP ve özellikle Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine ilişkin yapılan referandum sürecinde MHP ile yapılan Cumhur İttifakı göstermektedir Akdoğan'ın görüşünün aksine dönem dönem kilit parti noktasına dahi gelmektedirler. Ak Parti geçen zaman içerisinde iktidardaki konumunu güçlendirmek adına bazen üstü açık bazen üstü kapalı şekilde bu partiler ile işbirliği içerisine girmiştir. Bu durumda aslında marjinalleşme iddiasının tam tersine oy oranlarında çok ciddi artışlar olmasa bile bu Partilerin ülke siyasetinin belirlenmesinde önemli bir aktör haline gelebildiklerini göstermektedir. Ak Parti'nin iktidarı döneminde ortaya koyduğu bu işbirlikleri Partinin politika yapma tarzını da doğrudan etkiler nitelik kazanmıştır ve Akdoğan'ın tarafından çevre partileri olarak

bahsettiği bu partiler zaman içerisinde marjinalleşmek ve küçülmek yerine Ak Parti'yi doğrudan etkileyebilecek bir konuma sahip olmuşlardır. Bu konunun en somut örneklerinden birisi Ak Parti'nin 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında Ak Parti - MHP işbirliğinin artması ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi kapsamında ortaya konulan Cumhuriyet İttifakı neticesinde statükocu, devletçi ve milliyetçi/muhafazakâr bir tutum sergilediği yönündeki eleştiriler ortaya çıkmıştır. Özellikle Parti'nin kurucularında Arınç, bu konuyu birçok kez dile getirmiş ve yine Ak Parti ile yol ayrımına giden eski Genel Başkan ve eski Başbakan Davutoğlu'da Ak Parti'nin yeni ortağı ile ilgili eleştirileri nedeniyle polemik yaşamıştır. Bu durum, Ak Parti'nin kendisini iktidara taşıyan köklerden uzaklaştığı şeklinde algılanmaktadır.

Ak Parti ve lideri ERDOĞAN, Türkiye siyasi tarihi için oldukça önemli bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'yi devraldıkları tablo incelendiğinde, zaman içerisinde oldukça gelişme gösteren adımlar attıkları yadsınamaz bir gerçeklik olarak göze çarpmaktadır. Bu durum Türkiye'de ekonomik anlamda ciddi bir dönüşüm ortaya konulmasının yanında sosyal ve toplumsal anlamda da ciddi bir değişim ve gelişim sürecinin içerisine girildiği gerçeğini ortaya koymaktadır. Ak Parti, yapmış olduğu atılımlar ile Türkiye'nin dönüşümü noktasında oldukça yoğun bir çaba ortaya koymuştur. Türkiye toplumunun normalleşmesi ve özgürleşmesi anlamında ciddi katkılar sunmuş ve toplumda tabu olarak kabul edilen birçok yargının ortadan kaldırılmasını sağlamıştır. Bu durum Ak Parti'nin hem iç hem dış dünyada takdir toplamasını ve destek almasını sağlamıştır. Ak Parti attığı adımlar ile almış olduğu desteğin gereğini yerine getirmek ile birlikte özellikle ilk sırada rakipleri olan CHP ve MHP'nin ideolojik kısıtlarını, geçmiş olumsuz tecrübelerini çok iyi şekilde kullanarak kendisini alternatifsiz bırakmış ve bu şekilde başarısını kalıcı hale getirmiştir. Halkın yoğun biçimde temel özgürlük taleplerini ortaya koyduğu ve Ak Parti'nin bu doğrultuda iktidara gelmiş olduğu sorunlara ilişkin çözümleri iktidarının ilk 10 yılı içerisinde daha yoğun biçimde uygulamıştır. Ancak dönemsel olarak bakıldığında liberalizmin 6 kriterine yönelik olarak neredeyse tamamında oldukça yoğun bir biçimde adım attığı dönem 2003-2007 yılları arasındaki dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. 2007 yılındaki Cumhurbaşkanlığı seçimi sırasında uluslararası camianın özellikle de AB'nin demokrasi adına bile olsa Ak Parti'yi savunmaması, Parti içerisinde ve çevresinde oldukça büyük bir hayal kırıklığı yaratmış ve Parti'nin AB üyelik hedefine yönelik isteğinden hızla uzaklaşmasına neden olmuştur. Ancak 2007 yılından sonra Ak Parti tam olarak olmasa bile bazı olaylar ve bazı kesimler nezdinde liberal uygulamalardan uzaklaşma eğilimi göstermiş ancak bu durum 2011 yılına kadar diğer kesimler tarafından tolere edilebilir olarak kabul edilmiştir. 2011 yılı sonrasında ortaya çıkan

tabloda Ak Parti liberaller ile neredeyse tamamen bir yol ayrımına gitmek ile birlikte diğer kesimler tarafından da özgürlükler bağlamında eleştirilmeye başlanmıştır. Yapılan bu eleştiriler muhafazakâr ve dindar kesim içerisinde de dile getirilmeye başlanmış ve Ak Parti toplumsal ve ideolojik olarak kendisine en yakın olan kesim tarafından da kendisine yöneltilen eleştiriler ile karşı karşıya kalmıştır. Freedom House'un yayınladığı 2018 yılı raporunda, son 10 yılda dünyanın tüm bölgelerinde özgürlüklerin azaldığına dair yayınladığı istatistikte Türkiye'nin bu alanda düşüş oranında 1. Sırada olduğunu belirtmiştir.⁸⁴⁴ Aynı raporda 2014 yılından itibaren yapılan puanlandırma neticesinde Türkiye'nin medya, sivil toplum, sosyal medya kullanıcıları, muhalifler, siyasi partiler ve gazeteciler nezdinde uygulanan politikaları neticesinde 'özgür ülke' statüsünden 'özgür olmayan ülke' statüsüne geçtiğinden bahsedilmektedir ve bu noktada raporda Türkiye için ayrı bir başlık açılmakta ve 2016 yılında yapılan sistem değişikliği neticesinde Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın kişiliğinde 'Süper Başkanlık' olarak adlandırılacak bir sistem kurulduğundan bahsedilmektedir.⁸⁴⁵ Bu eleştirilere benzer eleştiriler Türkiye içerisinde de farklı kesimler tarafından dile getirilmektedir. Ak Parti'nin 2011 yılından itibaren gücü merkeze toplayan anlayışı benimsediği ve bu doğrultuda adımlar attığı bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu durum Türkiye'nin özgür olmadığı ya da özgürlüklerin tamamen askıya alındığı gibi bir yargının oluşmasına neden olacak boyutta değildir. Bu dönem içerisinde Ak Parti, biraz daha içe kapanması nedeniyle de ortaya koyduğu imajında önemli bir değişiklik meydana gelmiştir. Aynı dönem içerisinde dünyanın gidişatına bakıldığı takdirde AB ülkeleri dâhil olmak üzere oldukça yoğun milliyetçilik hatta ırkçılık akımlarının ön plana çıktığını ve güçlendiğini görebilmekteyiz. Bu durum Türkiye ile bu ülkeler arasındaki ilişkilerin bozulmasına ve hatta bu sebeple özellikle kredi derecelendirme kuruluşları tarafından haksızlığa uğramasına neden olmuştur. Burada ortaya çıkan tek etken Ak Parti'nin içeri kapanması değil aynı zaman yurtdışında oldukça güçlü olan ve bir dönem için Türkiye'nin yurtdışındaki yumuşak güç ağını oluşturan FETÖ'cü yapılanmasının öğeleridir. Bu yapıya dâhil kurum, kuruluş ve bireyler, hem Parti'nin hem de ülkenin imajını olumsuz olarak etkileme ve bu noktada Cumhurbaşkanı ERDOĞAN'ı uluslararası arenada baskı altına alma ve yalnızlaştırma çabası içerisinde girmişlerdir. Ak Parti'nin politikalarında liberalizm ve özgürlükler bağlamında ortaya çıkan uzaklaşma eğilimi ve güvenlik öncelikli politikalara yönelmesinin bir nedeni de bu süreç içerisinde en önemli toplumsal ve idari müttefiklerinden birisi olan muhafazakâr

⁸⁴⁴ Michael J. Abramowitz, Democracy in Crisis, Freedom in the World 2018, *Freedom House*, Washington, 2019, s. 10

⁸⁴⁵ Michael J. Abramowitz, *a.g.e.*, s. 7

toplumsal hareketler içerisinde gelen Gülen cemaati yapılanması (FETÖ/PDY yapılanması) tarafından defalarca hukuk içinde ve dışında müdahalelere maruz kalması ve en sonunda bunun askeri silahlı darbe boyutuna ulaşmasıdır. Türkiye siyasi tarihi açısından önemli bir gelişme olan Gezi Parkı eylemleri ile karşılaşmaları ve bu noktada özellikle dış dünyanın bu eylemlere yönelik destek tutumları da doğrudan etkili olmuştur. Tüm bu gelişmeler ve FETÖ yapılanmasının devletin neredeyse kılcal damarlarına kadar sızmış olması, Ak Parti ve lideri Erdoğan'ın korumacı bir politikaya yönelmesine neden olmuştur.

Ak Parti toplumsal ittifak kurabilme konusunda oldukça pragmatist ve başarılı bir parti olarak ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda Parti iktidarının ilk 10 yılı içerisinde müesses nizam ile sorunu olan gruplarla iyi ilişkiler yürütmüş ve dünya görüşleri farklı olsa bile bu grupları aynı hedef etrafında konsolide edebilmiştir. Bu gruplar içerisinde siyaset sahnesinde en etkili olanları muhalif Kürtler olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durumun temel nedeni yaklaşık 40 yılı bulan terör sorunu ve sayısal anlamda bu kitlenin diğer kitlelerden çok daha fazla olmasıdır. Bu yakınlaşma açılım olarak adlandırılan süreç ile doruk noktasında ulaşmıştır. Açılım Süreci, Ak Parti iktidarının milliyetçi kesim tarafından eleştirilmesine rağmen diğer toplum kesimleri tarafından parçalı bir yapıda da olsa desteklenmesine neden olmaktadır. Ak Parti açılım ile Türkiye toplumu için en önemli sorunlardan birisi olan, hem sosyal hem ekonomik anlamda topluma zarar veren terör sorununu bitirmeyi amaçlamıştır. Ancak destekleyen kitleler tarafından bile yöntem, biçim ve yönetim tarzı ile eleştirilen açılım süreci bir süre sonra HDP'nin hem oy anlamında güçlenmesi hem de terör örgütü PKK'nın etkisinden çıkamaması nedeniyle sekteye uğramaya başlamıştır. Terör örgütü mensuplarının şehirlere inmesi, beklenen silah bırakmanın olmaması gibi faktörler toplumda milliyetçilik hassasiyeti yüksek olan kesimleri rahatsız etmeye başlamış ve Ak Parti açılım nedeniyle bir taraftan HDP'ye oy kaybederken bir yandan da milliyetçi oylarının özellikle MHP'ye yönelmesine engel olamamıştır. Erdoğan'ın Parti Başkanlığı'nı bırakarak Cumhurbaşkanı olması ve hem Partinin başına hem de Başbakanlık koltuğuna DAVUTOĞLU'nun geçmesi, Ak Parti'yi bu sefer içten bir bölünme ve liderlik kavgası riskine sürüklemiştir. Böyle bir ortamda gidilen 7 Haziran 2015 seçimleri Ak Parti açısından bir dönüm noktası olmuş ve 2002 yılından itibaren ilk kez Ak Parti genel seçimlerde oy oranında düşüş yaşamış ve tek başına iktidar olma şansını kaybetmiştir. Bu durum 7 Haziran – 1 Kasım tarihleri arasında Ak Parti'nin güvenlikçi politikalara yönelmesini, açılım masasını dağıtmasını ve Parti içinde bulunan liderlik kavgası sürecini bölünmeden yürütme çabasının olduğu bir dönem olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1 Kasım 2015 tarihinde yapılan

seçim tekrarı, Erdoğan açısından büyük bir risk olmak ile birlikte halk 9 puanlık destek artışı ile halkın Erdoğan'a olan kredisini tazelemiştir. Ancak Erdoğan ve Ak Parti böyle bir durumu bir daha yaşamamak adına sistem değişikliği girişimini hızlandırmış ve Erdoğan etrafından şekillenen bir yönetim tarzı ortaya koyma hazırlıklarına başlamıştır. Bahsedilen durum ve sistemin ortaya çıkış şartları, sistem değişikliğine yönelik olarak ortaya konulan eleştirilerin haklılık payını ortaya çıkartmaktadır. Ardından gelen darbe girişimi ve Ak Parti – MHP ortaklığı, Ak Parti'yi tamamen devletçi, milliyetçi – muhafazakâr çizgiye çekmiştir.

Ak Parti'nin Türkiye'ye kazandırdığı Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi fikir sürecinden itibaren başlamak üzere yoğun bir biçimde gücün tek elde toplanması eleştirilerine maruz kalmıştır. Devamında sistemin halk tarafından onaylanması ile birlikte sistem hukuken ve fiilen işlemeye başlamış ve özellikle CHP tarafından Meclis'in devre dışı kaldığı eleştirisi ile yoğun bir biçimde gündemde tutulmuştur.

Ak Parti statükonun karşıtı olarak revizyonist bir anlayış ile iktidarı almış ve uzunca bir süre bu yapısını korumuştur. Bu çalışmanın yürütüldüğü tarih itibari ile Ak Parti iktidardaki 18. Yılı doldurmaya yaklaşmıştır. Cumhurbaşkanı ERDOĞAN ve Ak Parti hükümetinin görev süresi dikkate alındığında, 2023 yılına kadar 21 yıl gibi süre iktidarını korumuş olacağı gerçeği karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Cumhuriyet'in 100. Yılı itibari ile %20'lik zaman diliminde bir lider ve Partisinin iktidarda tek başına olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu açıdan bakıldığı takdirde Ak Parti kendi statükosunu yaratır hale gelmiş ve revizyonist özelliğini kaybetmeye başlamıştır. Ak Parti'nin yeniliklere ve özgürlüklere direnir bir hal almasına ve bunun yanında kendisini devlet ile özdeşleştirerek bireylerin devlet karşısında ortaya koydukları tepki ve talepleri, Parti kimliğine ve liderine yönelik olarak kabul etmeye başlamasına neden olmuştur.

Ak Parti'nin Cumhur İttifakı içerisinde bulunduğu dönem 90'lı yılların güvenlikçi ve devletçi söylemlerine geri dönüp iç düşman üretme, dış güçlerin müdahalesinden bahsetme ve bu doğrultuda güvenlik öncelikleri ile özgürlükleri daraltma eğilimi göstermeye başlamıştır.

Ak Parti, her ne kadar 2011 yılından sonraki dönem için oldukça yoğun bir biçimde eleştiriliyor olsa dahi iktidarda bulunduğu dönemler itibari ile liberal demokrasinin gereklilikleri yönünde oldukça yoğun adımlar atmıştır. Türkiye'de tabu haline getirilen birçok konuda özgürleşme yaşanmasını sağlamış ve toplumun bazı konularda ortaya koyduğu katı reflekslerin yumuşamasını sağlamıştır. Ak Parti lideri Erdoğan, siyasi hayatı boyunca müesses nizam ile oldukça yoğun bir mücadele

içerisine girmiş ve bu mücadelede halkın desteği ile sürekli güçlenerek yoluna devam etmiştir. Türkiye'ye birçok konuda özgürleşme, liberalleşme getiren Ak Parti, Cumhuriyet İttifakı ortaklığı ve değişen parti kadroları nedeniyle esnek - halkçı yapısını kaybetmeye başlamış ve devletçi bir yapıya bürünmüştür. Bu durumun farkında olan ERDOĞAN, bu farkındalığını hissettirmek ve bu noktada gelen eleştirilere yönelik adım atmak adına "fabrika ayarlarına dönmek" ya da "metal yorgunluğu" ifadeleri ile teşkilatlarını bu konuda uyarmıştır. Ancak her ne kadar bu durumun farkında olduğuna dair eleştirilerini dile getirmiş olsa da Erdoğan, kendi söylemleri, tutumları ve etrafında şekillenen kadro tercihleri nedeniyle bu durumun devam etmesine neden olmaktadır.

Sonuç olarak Ak Parti iktidarının 2003-2018 yılları arasında hükümette bulunduğu dönem liberal demokrasinin 6 ilkesi çerçevesinde değerlendirildiğinde 2003-2007 yılları arası yoğun liberalleşme dönemi, 2007-2011 yılları arası kısmi liberalleşme dönemi, 2011-2015 yılları arası yönetimin dönem dönem merkeziyetçi eğilimler gösterdiği ve kısmen liberal kesimler ile yol ayrımına gittiği dönem ve son olarak 2015-2018 yılları arasındaki dönem ise merkeziyetçi, güvelik öncelikli ve içe kapanmacı bir yaklaşım ile liberal ilkeler doğrultusunda ortaya konulan kazanımların kısmen kaybedildiği ya da azaldığı dönem olarak ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- ABADAN Nermin, **Siyaset Sosyolojisi Ders Notları**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1984
- AĞAOĞLU Samet, **Siyasi Günlük Demokrat Parti'nin Kuruluşu**, (4. b.), (C. KOÇAK, Dü.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013
- AHMAD Feroz, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, (3. Baskı), (S. C. KARADELİ, Çev.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008
- AHMAD Feroz, **Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler Ermeniler, Rumlar, Arnavutlar, Yahudiler ve Araplar**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017
- AKÇURA Yusuf, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Alter Yayınları, Ankara, 2017
- AKDOĞAN Yalçın, **Ak Parti ve Muhafazakar Demokrasi**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2004
- AKDOĞAN Yalçın, Muhafazakar - Demokrat Siyasal Kimliğin Önemi ve Siyasal İslamcılıktan Farkı. H. YAVUZ içinde, **Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010
- AKŞİN Sina, **Kısa Türkiye Tarihi** (10. Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007
- AKŞİN Sina, BORATAV Korkut ve TANÖR Bülent, **Türkiye Tarihi 5 Bugünkü Türkiye 1980 – 1995**, Cem Yayınevi, İstanbul, 2002
- ALBAYRAK Sadık, **Türk Siyasi Hayatında MSP Olayı**, İstanbul: Araştırma Yayınları, İstanbul, 1989
- ALKAN Türker, **Kadın-Erkek Eşitsizliği Sorunu**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981
- ALKİN Kerem, On Beş Yıllık 'Sessiz Devrim'in Ekonomik Kodları, S. Ü. Nurullah GÜR içinde, **Kuruluşundan Bugüne Ak Parti Ekonomi**, (3. Baskı), Seta Yayınları, İstanbul, 2018
- ARBLASTER Anthony, **Demokrasi**, Doruk Yayınları, Ankara, 1999
- ARIKAN Mümtaz, **Tarhite Bugün**, İnkilap Kitabevi, İstanbul, 2004
- ARMAOĞLU Fahir, **Türk Siyasi Tarihi**, 3. Baskı. Kronik Kitap, İstanbul, 2018
- AZİMLİ Mehmet, **Halifelik Tarhine Giriş: Başlangıcından IX. Asra Kadar**, Çizgi Yayınları, Konya, 2012
- BARBAROS R. Funda, **Modernizmin Yansımaları: 90'lı Yıllarda Türkiye**, Efil Yayınları, Ankara, 2017
- BARBER Benjamin, **Güçlü Demokrasi: Yeni Bir Çağ için Katılımcı Siyaset**, Ayrıntı Yayınları, Ankara, 1995
- BARRY Norman P., **Yeni Sağ**, (C. AYKAN, Çev.), Tisamat Yayıncılık, Ankara, 1988

- BARRY Norman P., *An Introduction to Modern Political Theory*, Palgrave, Buckingham, 1995
- BARRY Norman P., *Modern Siyaset Teorisi*, Liberte Yayınları, Ankara, 2018
- BAYAR Celal, *Bende Yazdım*, (Cilt II), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019
- BERLIN Isaiah, *Two Concepts of Liberty*, University of Oxford, 1958
- BERZEG Kazım, *Liberalizm Demokrasi Kapıkulu Geleneği*, Liberte Yayınları, Ankara, 2019
- BORA Tanıl, *Cereyanlar Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*, (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2018
- BORATAV Korkut, *Türkiye'de Devletçilik*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974
- BULAÇ Ali, *Modern Ulus Devlet*, Işık Akademi Yayınları, İstanbul, 2007
- BULAÇ Ali, *Göçün ve Kentin İktidarı: Milli Görüşten Muhafazakar Demokrasiye Ak Parti*, Çıra Yayınları, İstanbul, 2010
- BURDEAU Georges, *Demokrasi*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1964
- BURK Edmund, *Reflections on the Revolution in France*, Penguin Book, Londra, 1986
- CRICK Bernard, *Demokrasi*, Dost Yayınları, Ankara, 2012
- ÇAKIR Ruşen, Milli Görüş Hareketi, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık* (Cilt 6), içinde İletişim Yayınları, İstanbul, 2004
- ÇAM Esat, *Siyaset Bilimi*, Der Yayınları, İstanbul, 1984
- ÇARKOĞLU Ali, Türkiye'de Yeni Nesil İslamcılar: Değişen Seçmen İçinde Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Temelleri. H. YAVUZ içinde, *Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010
- ÇAYIR Kenan, *Türkiye'de İslamcılık ve İslami Edebiyat Toplu Hidayet Söyleminden Yeni Bireysel Müslümanlıklara* (2. Baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015
- DAĞI İhsan D., Adalet ve Kalkınma Partisi: Güvenlik ve Meşruiyet Arayışında Kimlik, Siyaset ve İnsan Hakları Söylemi, H. YAVUZ içinde, *Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010
- DAVER Bülent, *Politika Bilimine Giriş*, Ankara, 1975
- DAVUTOĞLU Ahmet, *Stratejik Derinlik*, Küre Yayınları, İstanbul, 2002
- DEMİREL Ahmet, *Birinci Mecliste Muhalefet İkinci Grup*, (7. b.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015
- DERDİMAN Ramazan Cengiz, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları ve Türk Anayasa Düzeni*, Alfa Aktüel Yayınları, Bursa, 2006
- DOMINGUEZ Jorge ve HUNTINGTON Samuel P., *Siyasal Gelişme*, Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara, 1985

- DUMAN Doğan, **Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık**, (1. Baskı). Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1995
- DURAN Burhanettin, Cumhuriyet Dönemi İslamcılığı: İdeolojik Konumları, Dönüşümü ve Evreleri, **Modern Siyasal Düşünce: İslamcılık**, (Cilt 6). içinde İletişim Yayınları, İstanbul, 2004
- DURAN Hazal, Ak Parti Dönemi Azınlık Politikaları, N. M. ASLAN içinde, **Ak Parti'nin 15. Yılı Siyaset**, Seta Yayınları, Ankara, 2018
- DIAMOND Larry, Demokrasinin Üç Paradoksu. L. D. PLATTNER içinde, **Demokrasinin Küresel Yükselişi**, Yetkin Yayınevi, Ankara, 1995
- EKŞİ Muharrem, **Kamu Diplomasisi ve AK Parti Dönemi Türk Dış Politikası**, (Genişletilmiş 2. Baskı), Siyasal Kitabevi, Ankara, 2018
- ERBAKAN Necmettin, **Türkiye'nin Temel Meseleleri ve Çözümleri**, (Düzenleyen: H. H. CEYLAN,) Rehber Yayınları, Ankara, 1991
- ERDEM Ekrem, Ak Parti Hükümetlerinin Büyüme, İstihdam ve Rekabet Gücü Politikaları, S. Ü. Nurullah GÜR içinde, **Kuruluşundan Bugüne Ak Parti Ekonomi**, (3. Baskı), Seta Yayınları, İstanbul, 2018
- ERDEM Tefik, **Feodaliteden Küreselleşmeye Temel Kavram ve Süreçler**, Lotus Yayınları, Ankara, 2009
- ERDOĞAN Mustafa, **Liberal Toplum Liberal Siyaset**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2000
- ERDOĞAN Mustafa, **Anayasal Demokrasi**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2012
- ERGİL Doğu ve ALKAN Türker, **Siyaset Psikolojisi**, Turan Kitabevi, Ankara, 1984
- EROĞUL Cem, **Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi**, (4. Baskı), İmge Kitabevi, İstanbul, 2003
- FARABİ, **İdeal Devlet**, Divan Kitap, İstanbul, 2013
- FRIEDMAN Milton, **Kapitalizm ve Özgürlük**, (Çeviren: D. E. HİMMETOĞLU) Eksi Kitaplar, Ankara, 2017
- GANNUŞI Raşid El, **Laiklik ve Sivil Toplum**, (Çeviren: G. Topçu) Mana Yayınları, İstanbul, 2010
- GIBBONS, Robert A., **The Foundation of Ottoman Empire, A History of the Osmanlis up to the Death of Bayezid I (1300-1403)**, Oxford: Clarendon Press, 1916
- GIDDENS Anthony, **Sosyoloji**, Ayraç Yayınları, Ankara, 2000
- GÜRDOĞAN, Ersin Nazif, **Görünmeyen Üniversite**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991
- GÜRİZ Adnan, **Hukuk Felsefesi**, Ankara Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1985
- HALE William, Hıristiyan Demokrasi ve AKP, Benzerlikler ve Zıtlıklar. H. YAVUZ içinde, **Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010

- HAYEK Friedrich August von, **The Constitution of Liberty**, The University of Chicago Press, Chicago, 1960
- HEYWOOD Andrew, **Siyasi İdeolojiler**, Adres Yayınları, Ankara, 2009
- HEYWOOD Andrew, **Siyaset**, (7. Baskı), Adres Yayınları, Ankara, 2012
- HEYWOOD Andrew, **Siyasi İdeolojiler Bir Giriş**, Liberte Yayınları, Ankara, 2013
- HUNTINGTON Samuel P, Demokrasinin Üçüncü Dalgası. S. P. HUNTINGTON içinde, **Demokrasinin Küresel Yükselişi**, Yetkin Yayınları, Ankara, 1995
- İLKİN Selim ve TEKELİ İlhan, **Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey**, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara, 1989
- İNALCIK Halil, **Political Modernization in Japan and Turkey**, Princeton University Press, Princeton, 2015
- İNAN Arı, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996
- INTROVIGNE Massimo, Türkiye'de Dini Piyasa(lar). H. YAVUZ içinde, **Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010
- İZZETBEGOVİÇ Aliye, **Doğu ve Batı Arasında İslam** (Çeviren: S. ŞABAN) Nehir Yayınları, İstanbul, 1994
- İZZETİ Ebulfazi, **İslam'da Siyaset Teorisi**, (Çeviren: Y. DEMİRKIRAN) İnsan Yayınları, İstanbul, 2014
- SHAFRITZ Jay M., RUSSELL E.W. ve BORICK Christopher P., **Kamu Yönetimini Tanımak**, (Çeviren: Nail ÖZTAŞ) Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2017
- JENKINS Gareth, Semboller ve Gölge Oyunu Ordu - AKP İlişkileri, 2002 – 2004, H. YAVUZ içinde, **Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010
- KANT Immanuel, **Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi**, (Çeviren: I. KUÇURADI) Ankara Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1982
- KAPANİ Münci, **Politka Bilimine Giriş**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975
- KARA İsmail, **İslamcıların Siyasi Görüşleri 1: Hilafet ve Meşrutiyet**, (3. Baskı), Dergah Yayınları, İstanbul, 2014
- KARAHAN Hatice, Türkiye'ni Dış Ticaret Gelişimde İhracatın Rolü, S. Ü. Nurullah GÜR içinde, **Kuruluşundan Bugüne Ak Parti Ekonomi**, (3. Baskı), Seta Yayınları, İstanbul, 2018
- KARAHANOĞULLARI Onur, **Kamu Hizmeti**, (2. Baskı), Turhan Kitabevi, Ankara, 2004
- KARAKAŞ Mehmet, II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Hareketleri. A. ÖZ içinde, **Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2008
- KARAKOÇ Sezai, **Diriliş Neslinin Amentüsü**, (13. Baskı). Diriliş Yayınları, İstanbul, 2010

- KARAMAN Hayrettin, **Laik Düzende Dini Yaşamak 2**, (3. Baskı). İz Yayıncılık, İstanbul, 2006
- KARDAŞ Şaban, Türkiye ve Irak Krizi: Kimlikle Çıkar Arasında AKP. H. YAVUZ içinde, **Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010
- KATIRCI Şerife, **Müslüman Kadının Adı Var**, Adese Yayıncılık, İstanbul, 1999
- KAYA Saliha ve KARAGÖL Erdal Tanas, Sürdürülebilir Ekonomik Büyümenin Anahtarı: Altyapı Yatırımları, S. Ü. Nurullah GÜR içinde, **Kuruluşunda Bugüne Ak Parti Ekonomi** (3. Baskı), Seta Yayınları, İstanbul, 2018
- KONGAR Emre, **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1978
- KOTKU Mehmet Zahid, **Tasavvufi Ahlak**, Seha Yayınları, İstanbul, 1991
- KOYUNCU Ahmet Ayhan, **İslamcılık ve Demokrasi**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2018
- KOZAK İbrahim Erol, **İnsan Toplum İktisati**, Değişim Yayınları, İstanbul, 1999
- KÖKER Levent, **Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi**, (9. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005
- KÖPRÜLÜ Fuad, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1959
- KÖPRÜLÜ Fuad, **Demokrasi Yolunda**, Mouton Yayınları, Londra, 1964
- KURU Ahmet T., Laikliğin Yeniden Yorumlanması: Adalet ve Kalkınma Partisi Örneği. H. YAVUZ içinde, **Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010
- KUTUB Seyyid, **İstikbal İslam'ındır**, (Çeviren: H. F. ULUS) Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2014
- KYMLICKA Will, **Liberalism, Community and Culture**, Clarendon Press Oxford, London, 1989
- LANDAU Jacob M., **Türkiye'de Sağ ve Sol Akımlar**, (2. Baskı), (Çeviren: E. BAYKAL), Turhan Kitabevi, Ankara, 1979
- LEWIS Bernard, **The Emergence of Modern Turkey**, Oxford University Press, London, 1966
- LOCKE John, **Second Treatise of Government**, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017
- MANAZ Abdullah, **Siyasal İslamcılık 2**, (1. Baskı), IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2008
- MANSEL Arif Müfid, **Ege ve Yunan Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011
- MARDİN Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983
- MARDİN Şerif, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1**, (23. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2017
- METİNER Mehmet, **Yemyeşil Şeriat Bembeyaz Demokrasi**, Doğan Kitap, İstanbul, 2004
- MILL John Stuart, **On Liberty**, Batoche Books: Ontoria, 2001

- MISES Ludvig Von, **Bürokrasi**, Liberte Yayınları, Ankara, 2000
- MISES Ludvig Von, **The Anti-Capitalistic Mentality**, The Ludwig Von Mises Institute, Alabama, 2008
- MÜSTEŞARLIĞI, T.C. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı, **Sessiz Devrim Türkiye'nin Demokratik Değişim ve Dönüşüm Envanteri 2002 – 2012**, (Güncelleştirilmiş 2. Baskı), Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı, Ankara, 2013
- NAFİ Beşir Musa, **İslamcılık**, (Çeviren: B. ALDİYAI), Yarın Yayınları, İstanbul, 2012
- ORAN Baskın, **Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İctihat, Uygulama**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004
- ORTAYLI İlber, **Türkiye'nin Yakın Tarihi**, Kronik Kitap, İstanbul, 2018
- ÖRS Birsen H., **19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015
- ÖZİPEK Bekir Berat, Adalet ve Kalkınma Partisi Dönemi İç ve Dış Politika (2002), **Türkiye'nin Politik Tarihi**, Savaş Yayınevi, Ankara, 2009
- ÖZİPEK Bekir Berat, 28 Şubat ve İslamcılar. **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 6: İslamcılık**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014
- ÖZİPEK Bekir Berat, **Muhafazarlık Nedir?**, Liberte Yayınları, Ankara, 2017
- ÖZİPEK Bekir Berat, **YanlıŞ Sorulara Doğru Cevaplar; Ayrımcılık, İslamofobi, Entegrasyon ve Ötesi**, Liberte Yayınları, Ankara, 2018
- ÖZTEKİN Ali, **Siyaset Bilimine Giriş**, Genişletilmiş, Yenilenmiş 11. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2018
- PAMUK Şevket, **Türkiye'nin 200 yıllık İktisat Tarihi**, (9. Baskı), TİB Kültür Yayınları, İstanbul, 2018
- PAŞA Said Halim, **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, (6. Baskı), (Düzenleyen: M. DÜZDAĞ), İz Yayıncılık, İstanbul, 2009
- PLATON, **Devlet**, Gün Yayıncılık, İstanbul, 2001
- RAICON Ralph, Klasik Liberalizmin Yükselmesi, Çökmesi ve Rönesansı A. YAYLA içinde, **Hangi Liberalizm**, Liberte Yayınları, 2013
- RAMSAY William Mitchell, **The Intermixture of Races in Asia Minor: Some of its Causes and Effects**, British Academy, London, 1916
- RAWLS John, **Political Liberalism**, Columbia University Press, Newyork, 1993
- ROSEN George, **Geschichte des Osmanischen Reiches**, Aktaran: Şerif MARDİN
- ROSKIN Michael G., **Çağdaş Devlet Sistemleri, Siyaseti Coğrafya, Kültür**, (3. Baskı), Liberte, Ankara, 2011
- SARTORI Giovanni, **Demokrasi Teorisine Geri Dönüş**, Sentez Yayınları, İstanbul, 2014

- SARIBAY Ali Yaşar, Milli Nizam Partisi'nin Kuruluşu ve Programının İçeriği, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, içinde İletişim Yayınları, İstanbul, 2004
- SCHMIDT M. G., **Demokrasi Kuramlarına Giriş**, Vadi Yayınları, Ankara, 2001
- SEZGİN Ömür, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasi Rejim Sorunu**, (2. Baskı), İmge Kitabevi, Ankara, 2005
- SÖZEN Edibe, Ak Parti'nin Kadın Siyaseti ve Ak Partili Kadın Kimlikleri, H. YAVUZ içinde, **Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010
- SUSAM Nazan, **Türkiye'de Uygulanan Maliye Politikaları 1923 – 2008**, (1. Baskı), Derin Yayınları, İstanbul, 2009
- SÜRÜŞ Abdülkerim, **Maksimum Din Minimum Din**, (Çeviren: Y. DEMİRKIRAN) Fecr Yayınları, Ankara, 2010
- ŞAHİN Bican, Liberal Demokrasinin Temelleri. B. ŞAHİN içinde, **Liberal Demokrasinin Temelleri: Güncel Demokrasi Tartışmaları**, Oreon Yayınları, Ankara, 2008
- ŞAHİN Bican ve ÇAHA Ömer, **Dünyada ve Türkiye'de Siyasal İdeolojiler**, Orion Kitabevi, Ankara, 2013
- ŞEN Ersan, **Hukuka Giriş Hukukun Temel İlke ve Esasları**, Der Yayınları, İstanbul, 2004
- ŞENTÜRK Hulusi, **Türkiye'de İslami Oluşumlar ve Siyaset: İslamcılık**, (2. Baskı), Çıra Yayınları, İstanbul, 2011
- ŞİŞMAN Nazife, Türkiye'de Çağdaş Kadınların İslamcı Kadın Algısı, Y. RAMAZANOĞLU içinde, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Kadının Tarihi Dönüşümü**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2000
- TANİLLİ Server, **Devlet ve Demokrasi: Anayasa Hukukuna Giriş**, Say Yayınları, İstanbul, 1990
- TANJU Sadun, **Tepedeki 4 Adam**, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1978
- TATLIYER Mevlüt, Ak Parti'nin Para Politikası Yaklaşımı. S. Ü. Nurullah GÜR içinde, **Kuruluşundan Bugüne Ak Parti Ekonomi**, (3. Baskı), Seta Yayınları, İstanbul, 2018
- TATLIYER Mevlüt ve GÜR Nurullah, Maliye Politikasının Değişen Yüzü. S. Ü. Nurullah GÜR içinde, **Kuruluşundan Bugüne Ak Parti Ekonomi**, (3. Baskı), Seta Yayınları, İstanbul, 2018
- TEAZIS Christos, **İkincilerin Cumhuriyeti Adalet ve Kalkınma Partisi**, (2. Baskı), Mızrak Yayıncılık, İstanbul, 2011
- TEPE Sultan, İslami Eğilimli Bir Parti Olarak Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Vaatleri, Çelişkileri ve Sınırları, Düzenleyen: H. YAVUZ içinde, **Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010
- TEVFİK Ebüzziya, **Koçu Bey Risalesi**, Ebüzziya, İstanbul, 1903

- TUNAYA Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988
- TUNCER Erol, *1946 Seçimleri*, TESAV Yayınları, Ankara, 2008
- TÜRKMEN Hamza, *Türkiye'de İslamcılık ve Özeleştir*, Ekin Yayınları, İstanbul, 2008
- THOMSON David, *Siyasi Düşünce Tarihi*, Şule Yayınları, İstanbul, 1996
- UZGEL İlhan, AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü, İ. UZGEL içinde, **AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu**, Phoenix, Ankara, 2009
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, (4 Baskı, Cilt 1), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1982
- ÜNAY Sadık, Düzenleyici Devletten Kapsamlı Kalkınmaya: Ak Parti Dönemi Türkiye Ekonomisi, S. Ü. Nurullah GÜR içinde, **Kuruluşundan Bugüne Ak Parti Ekonomi**, (3. Baskı), Seta Yayınları, İstanbul, 2018
- YAVUZ M. Hakan, Giriş: Türkiye'de İslami Hareketin Dönüşümünde Yeni Burjuvazinin Rolü, H. YAVUZ içinde, **Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010
- YAYLA Atilla, **Liberalizm**, Liberte Yayınları, Ankara, 1992
- YAYLA Atilla, **Siyasi Düşünceler Sözlüğü**, Adres Yayınları, Ankara, 2005
- YAYLA Atilla, **Demokrasi mi Özgürlük mü**, Liberte Yayınları, Ankara, 2008
- YAYLA Atilla, **Hayek'in Liberalizm Anlayışı**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2012
- YAYLA Atilla, **Siyaset Teorisine Giriş**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2012
- YAYLA Atilla, **Fikir Hareketleri ve Liberal Düşünce Topluluğu**, (2. Baskı), Liberte Yayınları, Ankara, 2013
- YAYLA Atilla, **Liberal Bakışlar**, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2014
- YILDIRIM Engin, Emek Karşısında Adalet ve Kalkınma Partisi, H. YAVUZ içinde, **Ak Parti Toplumsal Değişimin Aktörleri**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010
- YÜCEMEMİŞ Başak Tanınmış ve ARICAN Erişah, 2002 - 2016 Yılları Arasında Türk Bankacılık Sektörü, S. Ü. Nurullah GÜR içinde, **Kuruluşundan Bugüne Ak Parti Ekonomi**, (3. Baskı), Seta Yayınları, İstanbul, 2018
- ZURCHER Eric Jan, **Modernleşen Türkiye Tarihi**, (33. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2016
- ZURCHER Eric Jan, **Milli Mücadelede İttihatçılık**, (Çeviren: N. Salihoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003

MAKALELER

AKTAŞ Sururi, Komüniteryan Etik, **Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2002, s. 3-16.

ALTUN Fahrettin, 22 Temmuz'dan 29 Mart'a Siyasal Partiler: Değişim ve Statüko Kısacasında Ak Parti, **SETA Analiz Dergisi**, 2009, s. 6-22.

- AYGEN Cemal, Memleketimizdeki Seçimler ve Neticeleri, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Dergisi**, 1962, s. 203-287.
- BATI Uğur, Liberal Demokrasinin Dönüşümü ya da Post-Marksist, **Akademik Bakış Dergisi**, 2010, s. 1-20.
- BEYLUNİOĞLU Anna Maria, Freedom of Religion and Non-Muslim Minorities in Turkey, **Turkish Policy Quarterly**, 2015, s. 139 - 147.
- BERİŞ Hamit Emrah, Nostaljik, Muhafazarlık ve Türkiye, **Muhafazakar Düşünce**, (25-26), 2010, s. 47-74.
- BRENNAN Jason, Iliberal Liberals; Why High Liberalism is not a Liberal View, **Review Journal of Political Philosophy** 2, 2004, s. 59-103.
- BULUT Nihat, Demokrasiyi İdeal Anlamına Yaklaştırma Çabası olarak Radikal Demokrasi, **Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2003, s. 41-68.
- CAN İslam, Çokkültürlülük Tartışmaları Işığında Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)'nin Çokkültürlü Politikalarını Anlamaya Giriş, **II. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi - Bildiriler Kitabı I**, . Bursa, (6-8 Mayıs 2013), s. 115 – 132.
- CONWAY David, Liberalism, Classical The Encyclopedia of Libertarianism, **The Independent Review**, 2001, s. 81-97.
- ÇAVDAR Tevfik, Birinci Meclis ve İkinci Grup, **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, 1991, s. 5
- DAHL Robert A., A Democratic Dilemma: System Effectiveness versus Citizen Participation, **Political Science Quarterly**, 1994, s. 23-34.
- DAHL Robert A., A Democratic Paradox, **Political Science Quarterly**, 2000, s. 35-40.
- DAVUTOĞLU Ahmet, Küreselleşme, Zihniyet Bunalımı ve Demokrasi, **İslam ve Demokrasi**, 2000, s. 87-111.
- DEMİR Nesrin, Demokrasinin Temel İlkeleri ve Modern Demokrasi, **Ege Akademik Bakış**, 2010, s. 597-611.
- DEMİRCAN Esra ve ENER Meliha, Küreselleşme Sürecinde Yeni Devlet Anlayışı ve Türkiye, **Yönetim Bilimleri Dergisi** (4), 2006, s. 197 - 219.
- ELİAÇIK İhsan, Çağdaş İslam Siyaset Düşüncesinde Üçüncü Evrilme veya Yeni İslamcılık'da Devlet Düşüncesi, **Bilgi ve Düşünce**, 2003, s. 28-41.
- ERDOĞAN Mustafa, Liberal Düşünce Geleneği, **Yeni Forum**, 1990, s. 20-34
- GÜLER Hünkar, Türkiye'de Mali Kriz Sonrası Kurallı Maliye Politikasının Bir Aracı Olarak Özelleştirme Politikaları, **Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi**, 7(1), 2009, s. 77 - 92.
- GÜZEL Mehmet Nuri, Antik Demokrasi ve Modern Demokrasi Kavramlarının Kuvvetler Ayrılığı İlkesi Çerçevesinde Değerlendirilmesi, **Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2018, s. 203-231.
- İNALCIK Halil, Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu, **Bellekten**, 112 (28), 1964, s. 603-622.

- İNSEL Ahmet, The AKP and Normalizing Democracy in Turkey, *The South Atlantic Quarterly*, 2003, s. 293 - 308.
- SAYIM Işık, DUMAN Koray ve KORKMAZ Adil, Türkiye Ekonomisinde Finansal Krizler: Bir Faktör Analizi Uygulaması, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(1), 2004, s. 45 - 69.
- KARKIN Naci ve SAĞIR ÖZTOPRAK Meral, Demokrasinin Güncel Sorunları ve Demokratik Paradokslar, *Akdeniz İİBF Dergisi*, 2005, s. 1-25.
- KAYGALAK Sevilay, Post-Marksist Siyasetin Sefaleti: Radikal Demokrasi, *Praksis*, 2001, s. 33-59.
- KAZKONDU BÜKRÜCÜ Şeyda ve AYDİLEK Emre, Türkiye'de 1980 Sonrası Dönemde Devlet Aygıtının Dönüşümü, *Akademik Bakış Dergisi* (55), 2016, s. 173 - 194.
- KEYMEN, E. Fuat ve ÜSTÜNER Yılmaz, Globalleşme, Katılımcı Demokrasi ve Örgüt Sorunu, *Ekonomik Yaklaşım*, 1995, s. 33-50.
- KÖSEOĞLU Salahattin, Birinci Büyük Millet Meclisi'nde İkinci Grup, *Mesuliyet* (1), 1946
- KÖSEOĞLU Salahattin, Birinci Büyük Millet Meclisi'nde İkinci Grup, *Mesuliyet* (2), 1946
- KUÇURADI İonna, Yirmibirinci Yüzyılın Eşiğinde Demokrasi Kavramı ve Sorunları, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi Cumhuriyetimizin 75. Yılı Özel Sayısı*, 1998, s. 21-27.
- KÜÇÜKCAN Talip, Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslam Dünyası, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2005, s. 109-128. http://isad.isam.org.tr/vdata/sayi13/isad013_kucukcan1.pdf adresinden alındı
- LEVY David A., Does an Independent Central Bank Violate Democracy?, *Journal of Post Keynesian*, 1995 – 1996, s. 189 - 210.
- LJIPHART Arend, Unequal Participation: Democracy's Unresolved Dilemma, *The American Political Science Review*, Vol. 91, No: 1, 1997, s. 1-14.
- AKTEL Mehmet, KERMAN Uysal, ALTAN Yakup, LAMBA Mustafa ve BURHAN Orhan, Türkiye için Yeni Bir Denetim Modeli: Kamu Denetçiliği (Ombudsmanlık), *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2013, s. 21-37.
- ÖNEN Ergun, Geçmişten Günümüze Özgürlük, *İKÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2002, s. 114-126.
- SCHERMAN Rachel ve VOSS Kim, Breaking The Iron Law of Oligarchy: Union Revitalization in the American Labor Movement, *American Journal of Sociology*, 2000, s. 303-349.
- SİTEMBÖLÜKBAŞI Şaban, Liberal Demokrasinin Çıkmazlarına Çözüm Olarak Müzakereci Demokrasi, *Akdeniz İİBF Dergisi*, 10, 2005, s. 139-162.

- ŞAHİN Bican, Farklılık, Hoşgörü, ve Ak Parti İktidarı: Gezi Parkı Sürecinin Düşündürdükleri, *Liberal Düşünce* (71), 2013, s. 161-169.
- TEZEL Yahya Sezai, Birinci Büyük Millet Meclisinde Yabancı Sermaye Sorunu: Bir Örnek Olayı, *SBF Dergisi*, 25 (1), 1970
- TUNÇ Hasan, Demokrasi Türleri ve Müzakereci Demokrasi Kavramı, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2008, s. 1113-1132.
- WAGHID, Yusef, Communication Delibrative Democracy and Its Implications For Political Discourse in South Africa, *Politikon*, 2002, s. 183-207.
- YAYLA Atilla, Amerikan Liberalizmi Ne Kadar Liberal?, *Liberal Düşünce*, 16 (68), 2011, s. 41-68.

TEZLER

- AKDOĞAN Yalçın, İslamcılık Bağlamında Türkiye'de Siyasal İslam'ın Gelişimi ve Refah Partisi 1980 – 1998, T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, İstanbul, 1999, **(Yayımlanmamış Doktora Tezi)**
- ARI Mehmet, (2004). Düşük Yoğunluklu Demokrasi ve Türkiye: 1980 Sonrası Dönemde Türkiye'de Demokratikleşme Hareketleri.,Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi (Siyaset Bilimi) Anabilim Dalı, Ankara, 2004, **(Yayımlanmamış Doktora Tezi)**
- NEBATİ Nurettin, Ak Parti Teşkilatlarının Demokratik Değerlere Bakışı Üzerine Karşılaştırmalı Bir Siyasal Analiz: Milli Görüş'ten Muhafazakar Demokrasiye, TC Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bilim Dalı, Kocaeli, 2014, **(Yayımlanmamış Doktora Tezi)**
- ÖZTÜRK Nilüfer, 28 Şubat'a Giden Yolda Türk Basını. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Bölümü, Ankara, 2006, **(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**
- ŞEKER Tekin, Demokrat Parti Döneminde Din Politikaları (1950-1954) , Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kütahya, 2006, **(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**

RAPORLAR

- ABRAMOWITZ Michael J., *Democracy in Crisis, Freedom in the World 2018*. Freedom House, Washington, 2019
- ALTUNIŞIK, Meliha Benli, *Türkiye'nin Ortadoğu'daki 'Yumuşak Gücü' ve Önündeki Engelleri*, TESEV Dış Politika Programları, https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/rapor_Turkiyenin_Ortadogudaki_Yumusak_Gucu_Ve_Onundeki_Engeller.pdf, İstanbul, 2011 (Erişim Tarihi: 17.11.2019)

Başbakanlık İnsan Hakları Danışma Kurulu, **Azınlık Hakları ve Kültürel Haklar Çalışma Kurulu Raporu**, Ankara, 2004

GÖKAÇTI Mehmet Ali ve MACAR Elçin, **Heybeliada Ruhban Okulu'nun Geleceği Üzerine Tartışmalar**, Tesev Yayınları, https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/rapor_Heybeliada_Ruhban_Okulunun_Gelecegi_Uzerine_Tartisma_Ve_Oneriler.pdf, İstanbul, 2015 (Erişim Tarihi: 26.10.2019)

OECD, **Privatisation in the 21st Century: Recent Experiences of OECD Countries Reports on Good Practices**, Paris. Ekim 16, 2019 tarihinde <https://www.oecd.org/daf/ca/corporategovernanceofstate-ownedenterprises/48476423.pdf>, Paris, 2009 (Erişim Tarihi: 16.10.2019)

OECD, **Privatisation and The Broadening of Ownership of State-Owned Enterprises Stocktaking of National Practices**, <https://www.oecd.org/daf/ca/Privatisation-and-the-Broadening-of-Ownership-of-SOEs-Stocktaking-of-National-Practices.pdf>, 2018 (Erişim Tarihi: 17.10.2019)

T.C. Dış İşleri Bakanlığı, **T.C. Dışişleri Bakanlığı 2012 Yılı İdare Faaliyet Raporu**, <http://www.mfa.gov.tr/data/bakanlik/2012-faaliyet-raporu.pdf>, Ankara, 2013 (Erişim Tarihi: 17.11.2019)

The World Bank, **New World Bank Report Looks at Turkey's Rise to Threshold of High- Income Status and the Challenges Remaining**, (2014, Aralık 10), <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2014/12/10/new-world-bank-report-looks-at-turkey-rise-to-threshold-of-high-income-and-challenges-remaining>, 2014 (Erişim Tarihi: 10.12.2014)

TOBB, **Ekonomik Rapor 2018**, TOBB Yayınları, Ankara, 2019

Yunus Emre Enstitüsü, **Faaliyet Raporu 2018**, https://www.yee.org.tr/sites/default/files/yayin/2018_faaliyet_raporu_rev_011-1-db.pdf, Ankara, 2018 (Erişim Tarihi: 18.11.2019)

T.C. RESMİ GAZETE, MAHKEME KARARLARI VE KANUNLAR

1984/1574 (Danıştay 8. Daire Aralık 13, 1984).

4744 Sayılı Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2002, Şubat 06). Resmi Gazete, <https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4744.html>, (Erişim Tarihi: 18.09.2019)

Anayasa Mahkemesi Kararı, 1989/1 (Anayasa Mahkemesi Mart 07, 1989).

Anayasa Mahkemesi Kararı, 1990/36 (Anayasa Mahkemesi Nisan 09, 1991).

Esas Sayısı: 1971/1 (Parti Kapatılması), Karar Sayısı: 1971/1,. (1971, Mayıs 20). Anayasa Mahkemesi.

Siyasi Parti Kapatma, Esas: 1997/1 (Anayasa Mahkemesi Ocak 16, 1998).

Siyasi Parti Kapatma, Esas: 1999/2 (Anayasa Mahkemesi Haziran 22, 2001).

Siyasi Parti Kapatma, Esas: 2008/1 (Anayasa Mahkemesi Temmuz 30, 2008).

- T.C. Resmi Gazete, (2002, Nisan 09). 4748 Sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü. Eylül 18, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2002/04/20020409.htm> adresinden alındı
- T.C. Resmi Gazete, (2003, Temmuz 15). 4928 Sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun(25173). Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü. Eylül 18, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/07/20030719.htm> adresinden alındı
- T.C. Resmi Gazete, (2003, Ocak 11). 4778 Sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun. (24990). Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü. Eylül 18, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/01/20030111.htm> adresinden alındı
- T.C. Resmi Gazete, (2003, Ağustos 07). 4963 Sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun. (25192). Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü. Eylül 18, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/08/20030807.htm> adresinden alındı
- T.C. Resmi Gazete, (2003, KAsım 23). İl ve İlçe İnsan Hakları Kurullarının Kuruluş, Görev ve Çalışma Esasları Hakkında Yönetmelik. (25298). Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü. Eylül 18, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/11/20031123.htm> adresinden alındı
- T.C. Resmi Gazete, (2004, Temmuz 14). 5218 Sayılı Ölüm Cezasının Kaldırılması ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun(25529). Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü. Eylül 19, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/07/20040721.htm> adresinden alındı
- T.C. Resmi Gazete, (2004, Temmuz 14). 5219 Sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (25529). Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü. Eylül 19, 2019 tarihinde 14 Temmuz 2004, 255529 sayılı ve 21.07.2019 tarihli T.C. Resmi Gazete, Erişim Linki: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/07/20040721.htm>, Erişim Tarihi: 19.09.2019 adresinden alındı
- T.C. Resmi Gazete, (2004, Eylül 26). 5235 sayılı Adli Yargı İlk Derece Mahkemeleri ile Bölge Mahkemelerinin Kuruluş, Görev ve Yetkileri Hakkında Kanun. (25606). Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü. Eylül 19, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/10/20041007.htm> adresinden alındı
- T.C. Resmi Gazete, (2007, Aralık 27). 5726 sayılı Tanık Koruma Kanunu. Eylül 19, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/01/20080105-1.htm> adresinden alındı

- T.C. Resmi Gazete, (2008, Nisan 30). 5759 Sayılı Türk Ceza Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (26870). Eylül 19, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/05/20080508.htm> adresinden alındı
- T.C. Resmi Gazete, (2010, Aralık 15). Milli Eğitim Bakanlığı Özel Öğretim Kurumları Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik. (27786). Ekim 25, 2019 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/12/20101215-4.htm> adresinden alındı
- T.C. Resmi Gazete, (2012, Kasım 12). 6360 Sayılı On Üç İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Altı İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. Eylül 19, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/12/20121206-1.htm> adresinden alındı
- T.C. Resmi Gazete, (2013, Kasım 13). 1052 Karar Numaralı Türkiye Büyük Millet Meclisi İç Tüzüğünde Değişiklik Yapılmasına Dair Karar. (28821 Mükerrer). Eylül 23, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/11/20131114M1-1.htm> adresinden alındı
- T.C. Resmi Gazete, (2013, Nisan 11). 6459 sayılı İnsan Hakları ve İfade Özgürlüğü Bağlamında Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (28633). Eylül 22, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/04/20130430-1.htm> adresinden alındı
- T.C. Resmi Gazete, (2013, Temmuz 13). 6496 Sayılı Sözleşmeli Erbaş ve Er Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Dair Kanun. (28724). Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme Yayın Genel Müdürlüğü. Eylül 22, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/07/20130731.pdf> adresinden alındı
- T.C. Resmi Gazete, (2013, Ekim 08). Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Çalışan Personelin Kılık ve Kıyafetine Dair Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına İlişkin Yönetmelik ile 2/9/1925 tarih ve 2413 sayılı Bakanlar Kurulu Kararında Değişiklik Yapılmasına Dair Karar. (28789). Eylül 23, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/10/20131008-10.htm> adresinden alındı
- T.C. Resmi Gazete, (2013, Eylül 26). Yardım Toplama Esas ve Usulleri Hakkında Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik. (28777). Eylül 23, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/09/20130926-1.htm> adresinden alındı
- T.C. Resmi Gazete, (2016, Temmuz 20). 2016/9064 sayılı Anayasanın 120 nci Maddesi ile 2935 Sayılı Olağanüstü Hal Kanununun 3 üncü Maddesinin Birinci Fıkrasının (b) Bendine Göre, Ülke Genelinde 21/7/2016 Perşembe Günü Saat 01.00'dan İtibaren Doksan Gün Süreyle Olağanüstü Hal İlan Edilmesi Hakk. (29777). Eylül 23, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/07/20160721.htm> adresinden alındı

- T.C. Resmi Gazete, (2016, Ağustos 17). 671 sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Kurum ve Kuruluşlara İlişkin Düzenleme Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. (29804). Eylül 30, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/08/20160817-18..htm> adresinden alındı
- T.C. Resmi Gazete, (2016, Eylül 1). 674 sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. (29818 (2. Mükerrer)). Ekim 02, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/09/20160901M2-2.htm> adresinden alındı
- T.C. Resmi Gazete, (2016, Ağustos 26). 6741 sayılı Türkiye Varlık Fonu Yönetimi Anonim Şirketi'nin Kurulması ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (29813). Ekim 02, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/08/20160826-1.htm> adresinden alındı
- T.C. Resmi Gazete, (2016, Kasım 26). 678 sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. (29896). Ekim 02, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/11/20161122-2.htm> adresinden alındı
- T.C. Resmi Gazete, (2016, Temmuz 23). Olağanüstü Hal Kapsamında Alınan Tedbirlere İlişkin Kanun Hükmünde Kararname. (29779). Eylül 29, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/07/20160723-8.htm> adresinden alındı
- T.C. Resmi Gazete, (2017, Mayıs 11). 2017/10051 sayılı Serbest Bölgelerde Türk Lirası ile Yapılabilecek Ödemeler Hakkında Karar isimli Bakanlar Kurulu Kararı. (30063). Ekim 05, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/05/20170511.htm> adresinden alındı
- T.C. Resmi Gazete, (2017, Eylül 20). 2017/10718 sayılı Serbest Bölgelerde Türk Lirası ile Yapılacak Ödemeler ilişkin Karar isimli Bakanlar Kurulu Kararı. (30186). Ekim 06, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/09/20170920.htm> adresinden alındı
- T.C. Resmi Gazete, (2017, Ocak 06). 680 Sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. (29940 (Mükerrer)). Ekim 02, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/01/20170106M1-2.htm> adresinden alındı
- T.C. Resmi Gazete, (2017, Ocak 06). 681 sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Milli Savunma ile İlgili Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. (29940 (Mükerrer)). Ekim 02, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/01/20170106M1-3.htm> adresinden alındı
- T.C. Resmi Gazete, (2017, Ocak 23). 684 sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. (29957).

Ekim 02, 2019 tarihinde
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/01/20170123-3.htm> adresinden
alındı

T.C. Resmi Gazete, (2017, Şubat 09). 687 sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. (29974). Ekim 02, 2019 tarihinde
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/02/20170209-8.htm> adresinden
alındı

T.C. Resmi Gazete, (2017, Ağustos 25). 694 sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. (30165). Ekim 06, 2019 tarihinde
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/08/20170825.htm> adresinden
alındı

T.C. Resmi Gazete, (2017, Aralık 24). 696 sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. (30280). Ekim 06, 2019 tarihinde
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/12/20171224-22.htm> adresinden
alındı

T.C. Resmi Gazete, (2018, Temmuz 04). 698 sayılı 477 sayılı Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. (30468). Ekim 07, 2019 tarihinde
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/07/20180704-1.htm> adresinden
alındı

T.C. Resmi Gazete, (2018, Ekim 06). Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karara İlişkin Tebliğ (Tebliğ No: 2008-32/34) 'de Değişiklik Yapılmasına Dair Tebliğ (Tebliğ No: 2018-32/51). (30557). (H. v. Bakanlığı, Dü.) Ekim 07, 2019 tarihinde
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/10/20181006-4.htm> adresinden alındı

T.C. Resmi Gazete, (2008, Şubat 20). 5737 Sayılı Vakıflar Kanunu. Bakanlar Kurulu.

T.C. Anayasası. (tarih yok). Ekim 19, 2019 tarihinde
https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2018.pdf adresinden alındı

İNTERNET

https://kurzman.unc.edu/files/2011/06/AKP_2002.pdf (Erişim tarihi: 14.08.2019)

14 Nisan 2007: Darbe Mitingleri Başladı, (2016, Nisan 14), *Marksist.org*,
<https://marksist.org/icerik/Tarihte-Bugun/4388/14-Nisan-2007-Darbe-mitingleri-basladi> (Erişim tarihi: 20.08.2019)

15 Temmuz Darbe Girişimi En Fazla İhrac Emniyette. (2019, Ocak 29), *Yeni Şafak Gazetesi*,
<https://www.yenisafak.com/gundem/en-fazla-ihrac-emniyette-3443669> (Erişim tarihi: 27.08.2019)

15 Temmuz Darbe Girişiminin Acı Bilançosu,
<https://www.sabah.com.tr/gundem/2017/07/10/15-temmuz-darbe-girisiminin-aci-bilancosu-kac-kisi-sehit-oldu> (Erişim tarihi: 27.08.2019)

- 17-25 Aralık Tutmadı Tır'lar Durduruldu, (2016, Aralık 19), *Sabah Gazetesi*, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2016/12/19/17-25-aralik-tutmadi-tirlar-durduruldu> (Erişim tarihi: 26.08.2019)
- 2007 Genel Seçim Sonuçları, (2007, Temmuz 22), *Haberler.com*, <https://secim.haberler.com/2007/> (Erişim tarihi: 20.08.2019)
- 2007'de yaşanan ve Abdüllha GÜL'ün hatırlattığı 367 kararı neydi o gün neler oldu? (2019, Mayıs 08), *İnternet Haber*, <https://www.internethaber.com/2007de-yasanan-ve-abdullah-gulun-hatirlattigi-367-karari-neydi-o-gun-neler-oldu-2020099h.htm> (Erişim tarihi: 21.08.2019)
- 2010 Referandumu: Eve, Hayır ve Boykot Cepheleri Ne Demişti?, (2017, Nisan 05), *BBC News Türkçe*, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-39462061> (Erişim tarihi: 22.08.2019)
- 2014 Cumhurbaşkanlığı Seçim Sonuçları, (2014, Ağustos 10), *seçim.haberler.com*, <https://secim.haberler.com/cumhurbaskanligi-secimi/> (Erişim tarihi: 27.08.2019)
- 27 Nisan Muhtırasına Hükümetin Verdiği Cevap, (2015, Nisan 27), *Ekonobil*, <http://www.ekonobil.com/vatandas/27-nisan-e-muhtirasina-hukümetin-verdigi-tarihi-cevap> (Erişim tarihi: 20.08.2019)
- 367 Krizi nedir? 367 Krizinde neler yaşandı? (2017, Mart 15), *Mynet Haber*, <https://www.mynet.com/367-krizi-nedir-367-krizinde-neler-yasandi-110102934889> (Erişim tarihi: 20.08.2019)
6. Uyum Paketi Mecliste. (2003, Haziran 12), *Hürriyet Gazetesi*, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/6-uyum-paketi-tbmmde-152784> (Erişim tarihi: 26.10.2019)
- Açıklamaları, T. B. (2007, Haziran 06). Meclis'te Bir Dönem Böyle Geçti, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Meclis Haber*, https://meclishaber.tbmm.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=42740 (Erişim tarihi: 20.08.2019)
- Adalet ve Kalkınma Partisi, K. H. (2001). Kalkınma ve Demokratikleşme Programı, Ankara, https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/865/200703352_2006.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Erişim tarihi: 17.08.2019)
- Ak Parti 16 yılda 13 Seçimden Zaferle Çıktı. (2018, Haziran 24), *TRT Haber*, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/ak-parti-16-yilda-13-secimden-zaferle-cikti-371720.html> (Erişim tarihi: 19.08.2019)
- Ak Parti kapatılmasının kararı çıktı. (2008, Temmuz 30), *Milliyet Gazetesi*, <http://www.milliyet.com.tr/siyaset/ak-parti-kapatilmasin-karari-cikti-972729> (Erişim tarihi: 21.08.2019)
- Ak Parti Tüzük, (2019, Ocak), <https://www.akparti.org.tr/media/277004/cep-boy-tuzu-k-2019.pdf> (Erişim tarihi: 27.11.2019)
- Ak Parti'de İstifa Depremi Yaşanıyor, (2005, Şubat 15), *Haber7com*, <http://www.haber7.com/siyaset/haber/76720-ak-partide-istifa-depremi-yasaniyor> (Erişim tarihi: 20.08.2019)

- AKP'ye kapatma davası açıldı. (2008, Mart 14), *DW.com*, <https://www.dw.com/tr/akpye-kapatma-davas%C4%B1-a%C3%A7%C4%B1d%C4%B1/a-3192923> (Erişim tarihi: 21.08.2019)
- Ali Babacan'ın kuracağı parti için tarih verildi. (2019, Kasım 15), *İnternet Haber*, <https://www.internethaber.com/ali-babacanin-kuracagi-parti-icin-tarih-verildi-2063618h.htm> (Erişim tarihi: 14.02.2020)
- Anadolu İktidarın İstanbul Muhalefetin. (1992, Kasım 02), *Milliyet Gazetesi*, <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/1992/11/02> (Erişim tarihi: 18.08.2019)
- ANASOL-D Fark Yapacak. (1997, Temmuz 12), *Hürriyet Gazetesi*, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/anasol-d-fark-yapacak-39254679> (Erişim tarihi: 17.08.2019)
- ARCAYÜREK Cüneyt, (1990, Mart 23). 12 Eylülle gelen İslamcı Patlama. Cumhuriyet Gazetesi (Erişim tarihi: 19.09.2019)
- ARINÇ Bülent (2007, Mart 01). 28 Şubat Hesaplaşması. (A. AYDINTAŞBAŞ, Röportaj Yapan) Sabah Gazetesi.
- Armenischer Patriarch in der Turkei: Die Armenier sind wieber allein (Türkiye'deki Ermeni Patriği: Ermeniler Yine Yalnız). (2007, Haziran 01). *Der Spiegel*.
- AYDINTAŞBAŞ Aslı (2009, Aralık 24), Derin Devlet İzin Vermiyor, *Hürriyet Gazetesi*, <http://www.milliyet.com.tr/yazarlar/asli-aydintasbas/derin-devlet-actirmiyor-1177576> (Erişim tarihi: 23.10.2019)
- Azınlık Okulları Yasası Kabul Edildi, (2006, Eylül 27), *Hürriyet Gazetesi*, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/azinlik-okullari-yasasi-kabul-edildi-5155304> (Erişim tarihi: 24.10.2019)
- Azınlık okullarında soy koduna son, (2015, Temmuz 04), *Akşam Gazetesi*, <https://www.aksam.com.tr/egitim/azinlik-okulunda-soy-koduna-son/haber-419699> (Erişim tarihi: 24.10.2019)
- Bugün 27 Nisan e-muhtirasının yıl dönümü, (2018, Nisan 27). *Sabah Gazetesi*, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2018/04/27/bugun-27-nisan-e-muhtirasinin-yil-donumu> (Erişim tarihi: 20.08.2019)
- Bülent Arınç'a bir partiden daha tepki! 'Sen yok hükmünde bir zerresin'. (2019, Eylül 12), *Yeni Akit Gazetesi*, <https://www.yeniakit.com.tr/haber/bulent-arinca-bir-partiden-daha-tepki-sen-yok-hukmunde-bir-zerresin-927972.html> (Erişim tarihi: 13.09.2019)
- CALBAN Arif (1993, Ekim 12). Refah Partisi 4. Büyük Kongreyle Yeni Bir Sayfa Açıyor. Milli Gazete.
- Cemaat ile Hükümet Arasında Dershane Gerilimi. (2013, Kasım 15), *Aljazeera Türk*, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/cemaat-ile-hukumet-arasinda-dershane-gerilimi> (Erişim tarihi: 26.08.2019)
- CHP'den KHK Eleştirisi: Biz yaptık size tebliğ ediyoruz diye bu işler yürümez. (2016, Ağustos 03), *Cumhuriyet Gazetesi*, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/578452/CHP_den_KHK_elestirisi___Biz_yaptik_size_tebliğ_ediyoruz_diy_e_yurumuz_bu_isler.html (Erişim tarihi: 27.08.2019)

- CHP'nin İtirazı: Karşılıklılık ilkesi yok sayıldı, ihanet! (2006, Eylül 22). *Radikal Gazetesi*. Ekim 24, 2019 tarihinde <http://www.radikal.com.tr/politika/chpnin-itarazi-karsiliklilik-ilkesi-yok-sayildi-ihanet-792449/> adresinden alındı
- Cumhuriyet Tarihinin ilk Süryani Kilisesi inşaatı başladı, (2019, Ağustos 03), *BBC News Türkçe*, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-49220503> (Erişim tarihi: 07.09.2019)
- ÇELİKKAN Erdiç (2018, Mart 27), Erdoğan'dan bürokratlara uyarı: Yoğun şikayet geliyor, takipteyim. *Hürriyet Gazetesi*, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogandan-burokratlara-uyari-yogun-sikayet-geliyor-takipteyim-40784983> (Erişim tarihi: 31.08.2019)
- Dakika Dakika Darbe Girişimi 15-16 Temmuz 2016. (2016, Temmuz 18). *Hürriyet Gazetesi*, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/dakika-dakika-darbe-girisimi-15-16-temmuz-2016-40149409> (Erişim tarihi: 27.08.2019)
- Davutoğlu işaret etmişti: 7 Haziran - 1 Kasım tarihleri arasında neler yaşandı? (2019, Ağustos 25), *Gazete Duvar*, <https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2019/08/24/davutoglu-isaret-etmisti-7-haziran-1-kasim-tarihleri-arasinda-neler-yasandi/> (Erişim tarihi: 27.08.2019)
- DAVUTOĞLU Ahmet, (2004, Şubat 26). Türkiye Merkez Ülke Olmalı, *Radikal Gazetesi*, <http://www.radikal.com.tr/yorum/turkiye-merkez-ulke-olmali-702116/> (Erişim tarihi: 13.10.2019)
- Davutoğlu'ndan Merkez Bankası'ndaki görev değişikliğine 'retweet'li eleştiri*, (2019, Temmuz 06), <https://t24.com.tr/haber/davutoglu-ndan-merkez-bankasi-ndaki-gorev-degisikligine-retweet-li-elestiri,829401> (Erişim tarihi: 02.12.2019)
- DHİMİ, (2019, Eylül 17), *T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı*, İstatistikler, Havalimanları Karşılaştırmalı İstatistikleri: dhmi.gov.tr/sayfalar/istatistik.aspx (Erişim tarihi: 17.09.2019)
- Dışişleri Bakanı Davutoğlu'nun Harvard Üniversitesi'nde gerçekleştirdiği konuşma (28 Eylül 2010)*, (2010, Eylül 28), Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı: http://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-davutoglu_nun-harvard-universitesi_nde-gerceklestirdigi-konusma-_28-eylul-2010_.tr.mfa (Erişim tarihi: 17.11.2019)
- Dokuz Soruda Ergenekon Davası (2013, Şubat 17), *BBC News Türkçe*, https://www.bbc.com/turkce/ozeldosyalar/2013/02/130217_rengin_ergenekon (Erişim tarihi: 21.08.2019)
- Ege Politik*. (2019, Eylül 17). İşte Türkiye'ni en büyük havayolu şirketleri, Uçak filosuna göre Türkiye'nin en büyük havayolu: <https://www.egepolitik.com/iste-turkiyenin-en-buyuk-hava-yolu-sirketleri/10375/> (Erişim tarihi: 17.09.2019)
- EMASYA Protokolü Kaldırıldı. (2010, Şubat 04), *Hürriyet Gazetesi*, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/emasya-protokolu-kaldirildi-13684829> (Erişim tarihi: 19.09.2019)

- ERANDAÇ Bülent, (2012, Şubat 26). 28 Şubat Sürecinde DYP'nin Parçalanış Öyküsü, *Takvim Gazetesi*, <https://www.takvim.com.tr/yazarlar/erandac/2012/02/26/28-subat-surecinde-dypnin-parcalanis-oykusu> (Erişim tarihi: 18.08.2019)
- Erdoğan Merkez Bankası'nı Eleştirdi, Dolar/TL kuru 3,90'ı gördü*, (2017, Kasım 17), BBC News Türkçe: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-42024405> (Erişim tarihi: 01.12.2019)
- ERDOĞAN Recep Tayyip, (2008, Ocak 23). Ege bir barış denizi olacak, *Sabah Gazetesi*, <http://arsiv.sabah.com.tr/2008/01/23/haber,3430CDDD379546969FDF458D3C1FEBCB.html> (Erişim tarihi: 23.10.2019)
- Ergenekon için kim ne demişti? (2016, Nisan 21), *Sözcü Gazetesi*, <https://www.sozcu.com.tr/2016/gundem/ergenekon-icin-kim-ne-demisti-1195230/> (Erişim tarihi: 21.08.2019)
- ERGÜN Nihat (2005, Aralık 7). Ak Parti Siyaset Akademisi, (Erişim tarihi: 30.12.2019)
- Eski Ak Parti'li Vekilden kayyum eleştirisi: Batıya, doğuya ayrı, Türk'e Kürt'e ayrı hukuk olmaz. (2019, Ağustos 20), *Tarafsız Haber Ajansı*, Eski Ak Parti'li vekilden kayyum eleştirisi: Batıya, doğuya ayrı; Türk'e Kürt'e ayrı hukuk olmaz: <https://www.tarafsizhaberajansi.com/2019/08/20/eski-ak-partili-vekilden-kayyum-elestirisi-batiya-doguya-turke-kurte-ayri-hukuk-olmaz/> (Erişim tarihi: 07.09.2019)
- FP'de Demokrasi Yarışı. (2000, Şubat 10). Yeni Şafak Gazetesi.
- Gezi Parkı Eylemleri: Protestolarda Gün Gün Neler Yaşandı? (2019, Mayıs 31), *BBC News Türkçe*, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-44304326> (Erişim tarihi: 27.08.2019)
- Gezi Parkı olayları neden ve nasıl başladı, neler yaşandı? (2019, Mayıs 31), *Sözcü Gazetesi*, https://www.sozcu.com.tr/2019/gundem/gezi-parki-olaylari-neden-ve-nasil-basladi-neler-yasandi-2-1247451/1/?_szc_galeri=1 (Erişim tarihi: 27.08.2019)
- GÜLTEKİN Uygur, (2015, Şubat 06). Azınlık Okullarının Dertleri Birkaç Günde Düzelebilir. *Agos Gazetesi*, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/10511/azinlik-okullarinin-dertleri-birkac-gunde-cozulebilir> (Erişim tarihi: 24.10.2019)
- GÜR Ayşen, (2002, Nisan 10). Demirel'i Yenen Adam, *Hürriyet Gazetesi*, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/ayzen-gur-demirel-i-yenen-adam-38184486> (Erişim tarihi: 18.08.2019)
- Güvenilir haberin kaynağı Anadolu Ajansı 99 yaşında*. (2019, Nisan 05), Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/kurumsal-haberler/guvenilir-haberin-kaynagi-anadolu-ajansi-99-yasinda/1443034> (Erişim tarihi: 19.11.2019)
- GÜZEL Hasan Celal, (2006, Ekim 02). Yeşil Sermayenin Serencamı. *Radikal Gazetesi* (Erişim tarihi: 12.12.2019)
- Hakkımızda*. (2019, Kasım 18), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, <http://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/hakkimizda-14649> (Erişim tarihi: 19.11.2019)

- Halk Yönetimi El Koydu, (2010, Eylül 13). *Star Gazetesi*
- Hikayemiz*, (2019, Kasım 18), Turkish Airlines: <https://www.turkishairlines.com/tr-tr/basin-odasi/hakimizda/hikayemiz/index.html> (Erişim tarihi: 18.11.2019)
- Hürriyet Gazetesi. (2001, Ağustos 21). <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/kasetin-dili-cozuldu-11318> (Erişim tarihi: 19.09.2019)
- İstanbul Emniyeti ilk kez 'FETÖ' dedi, (2015, Şubat 21), *Hürriyet Gazetesi*, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/istanbul-emniyeti-ilk-kez-feto-dedi-28257875> (Erişim tarihi: 27.08.2019)
- İşte Ergenekon'da Tahliyesi İstenen Sanıklar, (2013, Temmuz 05), *Akşam Gazetesi*, <https://www.aksam.com.tr/siyaset/iste-ergenekonda-tahliyesi-istenen-saniklar/haber-222576> (Erişim tarihi: 12.09.2019)
- KALIN İbrahim, (2010, Mart 27), Kamu Diplomasisi için Mola. *Sabah Gazetesi*, https://www.sabah.com.tr/yazarlar/ibrahim__kalin/2010/03/27/kamu_diplomasi_icin_mola (Erişim tarihi: 14.10.2019)
- KALIN İbrahim, (2011, Şubat 08), *TUIÇ Akademi*, <http://www.tuicakademi.org/turkiyenin-ince-gucu/> (Erişim tarihi: 11.10.2019)
- Kalkınma Ajansları, *kalkinma.gov.tr*, <http://www3.kalkinma.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebContentGosterm.aspx?Enc=51C9D1B02086EAFB87C09C48D70E71D1> (Erişim tarihi: 17.09.2019)
- KANT Immanuel, *Wordpress*, <https://hesperusisbosphorus.files.wordpress.com/2015/02/theory-and-practice.pdf> (Erişim tarihi: 19.03.2020)
- Konseyi BM, (2002, Kasım 8). 1141 Sayılı Karar. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N02/682/26/PDF/N0268226.pdf?OpenElement> (Erişim tarihi: 11.10.2019)
- Kurumsal Tarihçe*, (2019, Kasım 19), *trt.net.tr*: <http://www.trt.net.tr/Kurumsal/Tarihce.aspx> (Erişim tarihi: 19.11.2019)
- KUZU Burhan (2000, Şubat 11-12). Türkiye'de Siyasi Yapılanma ve Temel Siyasi Sorunlar Sempozyumu. *Neden Başkanlık Hükümeti*. Ankara: Türk Parlamenter Birliği-Toplumsal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı.
- KÜÇÜKŞAHİN Şükrü (2003, Mart 24). Kabinede Milli Görüş ile ANAP çatıştı, *Hürriyet Gazetesi*, (Erişim tarihi: 19.10.2019)
- Kültür Merkezlerimiz*, (2019, Kasım 18), Yunus Emre Enstitüsü: <https://www.yee.org.tr/tr/kurumsal/yunus-emre-enstitusu> (Erişim tarihi: 18.11.2019)
- Lozan Barış Andlaşması, http://sam.baskent.edu.tr/belge/Lozan_TR.pdf adresinden alındı (Erişim tarihi: 19.10.2019)
- Mason ve Kızıllar Devlet İşinden Atılacak. (1971, Ocak 25). *Bugün Gazetesi*, (Erişim tarihi: 11.08.2019)

- Meclis'te 368 kişi var iddiası, (2007, Nisan 28), *Hürriyet Gazetesi*, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/mecliste-368-kisi-var-iddiasi-6414928> (Erişim tarihi: 20.08.2019)
- Merkez Bankası Başkanı Murat Çetinkaya Cumhurbaşkanlığı Kararnamesiyle Görevden Alında*, (2019, Temmuz 06), BBC News Türkçe: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-48893168> (Erişim tarihi: 02.12.2019)
- MHP Genel Başkanı Bahçeli İp Attı: Biz asmadık alın siz asın, (2007, Haziran 30), *Haberler.com*, <https://www.haberler.com/mhp-genel-baskani-bahceli-mitingde-ip-atti-biz-haberi/> (Erişim tarihi: 05.09.2019)
- MNP'nin Kuruluş Toplantısı. (1970, Şubat 9). *Bugün Gazetesi* (Erişim tarihi: 08.08.2019)
- No:210, Avrupa Konseyi Kararı, (2011, Mayıs 11), Kadınlara Yönelik Şiddet ve Aile içi Şiddetin Önlenmesine Yönelik ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi, İstanbul, <https://rm.coe.int/1680462545> (Erişim tarihi: 08.09.2019)
- Ohal Kararı FETO Mağduru Subaylara Dönüş Yolu Açıldı, (2016, Ağustos 17). *En Son Haber*, <https://www.ensonhaber.com/tskdan-ayrilan-pilotlara-donus-yolu-resmen-acildi-2016-08-17.html> (Erişim tarihi: 30.09.2019)
- ORUÇ Saadet ve ELVEREN Muammer, (2006, Eylül 20). KKTC'yi tanısın dediler, 5 milyon dolar rekor F1 cezası yediler, *Hürriyet Gazetesi*, <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/kktc-yi-dunya-tanisin-dediler-5-milyon-dolar-rekor-f1-cezasi-yediler-5114172> (Erişim tarihi: 12.11.2019)
- ÖZCAN Erdem, (2012, Eylül 05), Oğlunun Cenazesine Yetişemedi. *Hürriyet Gazetesi*, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/oglunun-cenazesine-yetisemedi-21379823> (Erişim tarihi: 05.09.2019)
- ÖZGÖNÜL Emin, (2016, Temmuz 14), EMASYA 6 yıl sonra geri döndü, *Sözcü Gazetesi*, <https://www.sozcu.com.tr/2016/gundem/emasya-6-yil-sonra-geri-geldi-1313922/> (Erişim tarihi: 19.09.2019)
- ÖZGÖNÜL Emin, (2017, Kasım 05), 16 Yıl Sonra Ortaya Çıkan Sır! Ecevit'in Teklifini Kabul Etmemiş, *Sözcü Gazetesi*, <https://www.sozcu.com.tr/2017/gundem/ecevit-fp-kapatilmasin-dedi-sezer-teklifi-kabul-etmedi-2077489/> (Erişim tarihi: 17.08.2019)
- ÖZİŞİK Süleyman, (2015, Ocak 24). İşte Hakan Fidan'a Yönelik 7 Şubat Kumpasının Bilinmeyenleri, *Yeni Akit*, <https://www.yeniakit.com.tr/haber/iste-hakan-fidana-yonelik-7-subat-kumpasinin-bilinmeyenleri-48827.html> (Erişim tarihi: 27.08.2019)
- ÖZTÜRK Kemal, (2017, Aralık 27), Ak Parti'nin OHAL Krizi, *Yeni Şafak Gazetesi*, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/kemalozturk/ak-partinin-ohal-krizi-2041724> (Erişim tarihi: 27.08.2019)
- RAICO Ralph, *mises.org*, [mises.org: https://mises.org/library/what-classical-liberalism](https://mises.org/library/what-classical-liberalism) (Erişim tarihi: 04.01.2019)
- Referandum Hakkı Tanınmalı. (1973, 01 31). *Milli Gazete*.

- Referandumda Neyi Oylayacağız? (2010, Ağustos 12), *NTV*,
https://www.ntv.com.tr/turkiye/referandumda-neyi-oylayacagiz,Y3_mXUnr4EKd4PzWex4cvw (Erişim tarihi: 22.08.2019)
- Ruhban Okulu'na karşı Atina'da cami açın, (2003, Eylül 07), *Hürriyet Gazetesi*,
<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/ruhban-okuluna-karsi-atinada-cami-acin-169866> (Erişim tarihi: 26.10.2019)
- Sayılarla*, (2019, Kasım 18), Turkish Airlines: <https://www.turkishairlines.com/tr-tr/basin-odasi/hakkimizda/sayilarla-turk-hava-yollari/index.html> (Erişim tarihi: 18.11.2019)
- SAYIN A, (2019, Aralık 19), Gelecek Partisi: Ahmet Davutoğlu Genel Başkan seçildi, parti yönetiminde kimler var? *BBC News Türkçe*, tarihinde BBC News Türkçe (Erişim tarihi: 14.02.2019)
- Sponsorluklar*, (2019, Kasım 19), Kasım 19, 2019 tarihinde Turkish Airlines: <https://www.turkishairlines.com/tr-tr/basin-odasi/sponsorluklar/index.html> (Erişim tarihi: 19.11.2019)
- ŞAFAK, Erdal, (2012, Nisan 12), İmralı ve Oslo'ya Ben Gönderdim. *Sabah Gazetesi*,
<https://www.sabah.com.tr/gundem/2012/04/12/mit-mustesarini-imrali-ve-osloya-ben-gonderdim> (Erişim tarihi: 13.09.2019)
- TAFOLAR Meriç, (2013, Ocak 26). Cumhuriyet Mitingleri Organize Etti, *Hürriyet Gazetesi*, <http://www.milliyet.com.tr/siyaset/cumhuriyet-mitinglerini-organize-etti-1660467> (Erişim tarihi: 20.08.2019)
- TBMM. (2016). *Adalet ve Kalkınma Partisi Grup Başkanvekili Kayseri Milletvekili Mustafa Elitaş ve Isparta Milletvekili Süreyya Sadi Bilgiç ile 14 Milletvekilinin Türkiye Varlık Fonu Kurulmasına Dair Plan ve Bütçe Komisyon Raporu*, Ankara, <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem26/yil01/ss413.pdf> (Erişim tarihi: 03.12.2019)
- TBMM'nin Tartışmalı Yeni Dönemi, (2018, Ekim 01), *Deutsche Welle Türkçe*,
<https://www.dw.com/tr/tbmmnin-tart%C4%B1%C5%9Fmal%C4%B1-yeni-d%C3%B6nemi/a-45706160> (Erişim tarihi: 06.09.2019)
- TRT Ermenice yayına başladı, (2009, Nisan 02), *Cumhuriyet Gazetesi*,
http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/52840/TRT__Ermenice_yayina_basladi.html (Erişim tarihi: 26.10.2019)
- TURHAN İbrahim, (2020, Eylül 05), *2018'de Türkiye Ekonomisine Ne Oldu?*, Medyascope: <https://www.youtube.com/watch?v=Y9gzhzIUMEs> (Erişim tarihi: 05.09.2020)
- Türkçe Öğretimi*, (2019, Kasım 18), Yunus Emre Enstitüsü:
<https://www.yee.org.tr/tr/birim/turkce-ogretimi> (Erişim tarihi: 18.11.2019)
- Türkiye İhracatçılar Meclisi İhracat Rakamları*, (2019, Eylül 14), 2008 Yıllık İhracat Rakamları: <https://tim.org.tr/tr/ihracat-rakamlari.html> (Erişim tarihi: 14.09.2019)
- Türkiye Orhun Abideleri'nin Yolunu Yaptırıyor, (2007, Mart 31), *Hürriyet Gazetesi*,
<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiye-orhun-abidelerinin-yolunu-yaptiriyor-6244152> (Erişim tarihi: 12.11.2019)

Türkiye Sağlık Platformu, (2019, Eylül 14), Türkiye'de 355'i özel 1191 hastane var: <http://www.saglikplatformu.com/haberler/Ayrinti.asp?HaberNo=3747> (Erişim tarihi: 14.09.2019)

Türkiye.gov.tr. (2019, Ağustos 31). Hakkımızda: <https://www.turkiye.gov.tr/bilgilendirme?konu=siteHakkinda> (Erişim tarihi: 31.08.2019)

Türkiye'de OHAL son erdi, (2018, Temmuz 19), *Hürriyet Gazetesi*, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/ohal-uygulamasi-sona-erdi-40901478> (Erişim tarihi: 27.08.2019)

ÜLSEVER Cüneyt, (1999, Mayıs 13), DTP: Bir Devlet Partisi, *Hürriyet Gazetesi*, <http://www.hurriyet.com.tr/cuneyt-ulsever-dtp-bir-devlet-partisi-hik-yesi-39079209> (Erişim tarihi: 17.08.2019)

Vakıflar Genel Müdürlüğü (2019, Eylül 07). *www.vgm.org.tr*. Cemaat Vakıfları: <https://www.vgm.gov.tr/vak%C4%B1f-i%C5%9Flemleri/vak%C4%B1flar-hakk%C4%B1nda/cemaat-vak%C4%B1flar%C4%B1> (Erişim tarihi: 07.09.2019)

WILSON Woodrow, (2019, Haziran 28). BrainyQuote: https://www.brainyquote.com/quotes/woodrow_wilson_135822 (Erişim tarihi: 28.06.2019)

www.anayasa.gen.tr, (2010, Mayıs 07), Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun: <http://www.anayasa.gen.tr/5982.htm> (Erişim tarihi: 07.09.2019)

YALÇIN Soner, (2008, Eylül 21). Not Defteri: Dünden Bugüne, İsim İsim Siyasal İslam'ın Gizli Kasalar. *Hürriyet Gazetesi* (Erişim tarihi: 08.08.2019)

YÖK Başkanı, Türkiye'deki yabancı öğrenci sayısını açıkladı, (2019, Mayıs 28). Memurlar.net: <https://www.memurlar.net/haber/832694/yok-baskani-turkiye-deki-yabanci-ogrenci-sayisini-acikladi.html> (Erişim tarihi: 18.11.2019)

Yurtdışı Bürolar, (2019, Kasım 19), Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/p/yurtdisi-burolar> (Erişim tarihi: 19.11.2019)

Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi, (2019, Eylül 13), Türlerine Göre Mevcut Üniversite Sayısı: <https://istatistik.yok.gov.tr/> (Erişim tarihi: 13.09.2019)

EKLER**EK-A**

Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Katıldığı Seçimler*			
Tarih	Seçim Türü	Oy Oranı (%)	Milletvekili/Belediye Sayısı
3 Kasım 2002	Milletvekili Seçimi	34,28	363/550
28 Mart 2004	Mahalli İdareler Seçimi	41,70	1762
22 Temmuz 2007	Milletvekili Seçimi	46,58	341/550
21 Ekim 2007	Anayasa Halkoylaması	68,95	-
29 Mart 2009	Mahalli İdareler Seçimi	38,39	1452
12 Eylül 2010	Anayasa Halkoylaması	57,88	-
12 Haziran 2011	Milletvekili Seçimi	49,83	327/550
30 Mart 2014	Mahalli İdareler Seçimi	45,43	818
10 Ağustos 2014	Cumhurbaşkanlığı Seçimi	51,79	-
07 Haziran 2015	Milletvekili Seçimi	40,87	258/550
01 Kasım 2015	Milletvekili Seçimi	49,50	317/500
16 Nisan 2017	Anayasa Halkoylaması	51,41	-
24 Haziran 2018	Milletvekili Seçimi	42,56	295/600
24 Haziran 2018	Cumhurbaşkanlığı Seçimi	52,59	-

Yıl	Nüfus	Kişi Başına Düşen Milli Gelir (\$)
2003	65.938.265	4.698
2004	66.845.635	5.961
2005	67.743.052	7.304
2006	68.626.337	7.906
2007	69.496.513	9.656
2008	70.363.511	10.931
2009	71.241.080	8.980
2010	72.137.546	10.560
2011	73.058.638	11.205
2012	75.627.384	11.588
2013	76.667.864	12.480
2014	77.695.904	12.112
2015	78.741.053	11.019
2016	79.814.871	10.883
2017	80.810.525	10.597
2018	82.003.882	9.632

Adalet ve Kalkınma Partisi Siyasetini Etkileyen Dönüm Noktaları	
Tarih	Başlık
1 Mart 2003	1 Mart Tezkere Oylaması
27 Nisan 2007	367 Krizi ve 27 Nisan e-muhtırası
14 Mart 2008	Kapatma Davası
12 Eylül 2010	Anayasa Referandumu
28 Mayıs-30 Ağustos 2013	Gezi Parkı Eylemleri
17-25 Aralık 2013 ve 19 Ocak 2014	17-25 Aralık ve MİT Tırları Operasyonları
10 Ağustos 2014	Cumhurbaşkanlığı Seçimi
15 Temmuz 2016	15 Temmuz Darbe Girişimi

Adalet ve Kalkınma Partisi Yöneticilerine Ait Bazı Söylemleri

Recep Tayyip Erdoğan: 1994

'Şeriat Hukukunu destekliyorum'

Cemil Çiçek: FP'de Demokrasi Yarışı, **Yeni Şafak Gazetesi**, 10.02.2000

'Beni yenilikçi olarak nitelendiriyorlar ben şimdi geleneklere karşı mı oluyorum?'

Salih Kapusuz: FP'de Demokrasi Yarışı, **Yeni Şafak Gazetesi**, 10.02.2000

'Bir anlamda gelenekçiyiz bir anlamda yenilikçi. Değerimiz ve kültürümüz konusunda gelenekçiyiz ancak bilim ve teknoloji çağını yakalamak adına ise yenilikçiyiz.'

Ali Çoşkun:

'Bu değişim karakterine yönelik olarak artık lider partisi değil bir kadro partisi olduklarında bahsetmiş ve 'one-man show' dönemi bitti'

Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Kurucular Heyeti: 2001

'Partimiz dini insanlığın en önemli kurumlarından biri, laikliği demokrasinin vazgeçilmez şartı, din ve vicdan hürriyetinin teminatı olarak görür.'

Recep Tayyip Erdoğan: Kasetin Dili Çözüldü, **Hürriyet Gazetesi**, 21.08.2001

'1994 yılında RP'nin Ümraniye ilçe binası açılışında yapmış olduğu bir konuşmada 'egemenlik kayıtsız şartsız milletindir' sözünün bir yalan olduğunu ve egemenliğin kayıtsız şartsız Allah'a ait olduğu belirtmiştir.'

Erdoğan: 2004 Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu

'Başbakanı ERDOĞAN muhafazakâr demokratlığı 'geleneği dışlamayan bir modernlik, yerelliği kabul eden bir evrensellik, manayı reddetmeyen bir rasyonellik ve köktenci olmayan bir değişim olarak nitelemiştir.'

Recep Tayyip Erdoğan: 2008

"öfke de bir hitabet sanatıdır"

Recep Tayyip Erdoğan: 2012 İl Başkanları Toplantısı

'Dindar nesil yetiştireceğiz.'

Recep Tayyip Erdoğan: 2013 Genişletilmiş İl Başkanları Toplantısı

'Kafası kıyak gençlik istemiyoruz'

Recep Tayyip Erdoğan: 2013 Gezi Parkı Eylemleri sırasında

'%50'yi evde zor tutuyorum'

Recep Tayyip Erdoğan: 2014 BM Genel Kurulu

'Dünya 5'ten büyüktür.'

Bülent Arınç: Aslı Aydıntaşbaş, 28 Şubat Hesaplaşması, Sabah Gazetesi, 01.03.2017

'28 Şubat'a dek Avrupa Birliği'ne (AB) düşmandım. AB üyeliğinden söz etmek vatan ihanet ile eşdeğer olarak algılanmaktaydı. 28 Şubat sürecinde yaşadıklarım beni AB hedefine yöneltti. Bizim devlet anlayışımız kutsal devlet anlayışı idi. Ancak yaşadıklarımın anladığım bireyi koruyan ona hizmet eden bir anlayış olması gerekir. Özgür dünyada yer almak böyle özetlenebilir.'

Bülent Arınç: 26 Mayıs 2005 tarihli George Town Üniversitesindeki konuşması

ABD’de uygulanan seküler anlayışın Batı Avrupa’daki örneklerinden ziyade Türkiye için daha uygun olacağını bir kez daha vurgulamıştır.

Recep Tayyip Erdoğan: 2018

‘Bürokrasi işleri yavaşlatıyor.’



ÖZGEÇMİŞ

Fırat DEMİRKOL

KİŞİSEL BİLGİLER

Doğum Tarihi/Yeri:

Elektronik Posta:

EĞİTİM BİLGİLERİ

Lisans

İstanbul Üniversitesi

Siyasal Bilgiler Fakültesi

Uluslararası İlişkiler Bölümü

Yüksek Lisans

İstanbul Aydın Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

İşletme Yönetimi Tezli YL

AKADEMİK HAYATI

Çalışma Hayatı

2015- Devam Ediyor: Öğretim Görevlisi

Akademik Yayınlar

Uluslararası hakemli dergilerde yayımlanan makaleler

DEMİRKOL, Fırat (2020). Kamu Diplomasisi Bağlamında Barış Pınarı Harekatı, Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi. 11(21), 72-87. (Yayın No: 6256467)

DEMİRKOL Fırat, YIKMIŞ Seydi, AKSU Harun, ALPASLAN Mehmet (2018). Analysis of Food Safety and Knowledge of Logistics Students, International Journal of Human Science. 15(3), 1164-1174, Doi: <https://doi.org/10.14687/jhs.v15i3.5190> (Yayın No: 4328796)

Diğer Yayınlar

DEMİRKOL, Fırat (2020). Ulusal Güvenlikte Yapay Zeka Kullanımı: ABD ve Çin Örnekleri. İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7(2), 421-423. (Kitap Değerlendirme)

DEMİRKOL, Fırat (2017). Lojistik Hizmeti Veren Firmalarda Teknoloji Kullanımının Karar Alma Mekanizmalarına Etkisi. İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 4(1), 197-224., Doi: <http://dx.doi.org/10.17336/igusbd.305642> (Uluslararası) (Hakemli) (MAKALE Derleme Makale) (Yayın No: 3499420)

